

GEOSTRATEGİYA

2021
№4 (64)

BAKI-2021

Baş redaktor:
Əli Həsənov

Redaktor:
İbrahim Əliyev

Məsul katib:
İsmayıl Qasımov

Redaksiya heyəti:

Prof.Dr. Александр Пухкал (Ukrayna)
Prof.Dr. Arif Quliyev (Ukrayna)
Prof.Dr. Aygün Attar (Türkiyə)
Prof.Dr. Babaxan Şərifov (Özbəkistan)
Prof.Dr. Cəfər Cəfərov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Durxan Kızırlı (Qazaxıstan)
Prof.Dr. Efim Pivovar (Rusiya)
Prof.Dr. Elçin Əhmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Elman Nəsirov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Ədalət Muradov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Əli Həsənov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Heydərbəy Bababekov (Özbəkistan)
Prof.Dr. Hikmət Məmmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Xəqani Məmmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. İsa Həbibbəyli (Azərbaycan)
Prof.Dr. Kemal Çiçək (Türkiyə)
Prof.Dr. Quram Marxuliya (Gürcüstan)
Prof.Dr. Musa Qasımlı (Azərbaycan)
Prof.Dr. Sergey Pirojkov (Ukrayna)
Prof.Dr. Səlahəddin Xəlilov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Şəfa Əliyev (Azərbaycan)
Prof.Dr. Ziyad Səmədzadə (Azərbaycan)
Dos.Dr. Akkan Suver (Türkiyə)
Dos.Dr. Aleksandr Quşşin (Rusiya)
Dos.Dr. Ərəstun Mehdiyev (Azərbaycan)
Dos.Dr. Firdovsiyyə Əhmədova (Azərbaycan)
Dos.Dr. İbrahim Əliyev (Azərbaycan)
Dos.Dr. Mübariz Qurbanlı (Azərbaycan)
Dos.Dr. Müslüm Nəzərov (Azərbaycan)
Dos.Dr. Oleq Kuznetsov (Rusiya)

“GEOSTRATEGİYA” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Azərbaycan Respublikasının dissertasiyaların ***Tarix, Antropologiya, Siyasi elmlər, Fəlsəfə, Sosiologiya və İqtisadi elmlər*** üzrə əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına salınmışdır. Beynəlxalq ictimai-siyasi, elmi-nəzəri jurnal ildə altı dəfə nəşr olunur.

GEOSTRATEGY

2021
№4 (64)

BAKU-2021

Editor-in-Chief:

Ali Hasanov

Editor:

Ibrahim Aliyev

Executive Secretary:

Ismayil Gasimov

Editorial Board:

Prof. Dr. Alexandr Pukhkal (Ukraine)
Prof. Dr. Arif Guliyev (Ukraine)
Prof. Dr. Aygun Attar (Turkey)
Prof. Dr. Babakhan Sharifov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Jafar Jafarov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Durkhan Kidirili (Kazakhstan)
Prof. Dr. Efim Pivovarov (Russia)
Prof. Dr. Elchin Ahmadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Elman Nasirov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Adalat Muradov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Ali Hasanov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Haydarbay Bababekov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Hikmat Mammadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Khagani Mammadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Isa Habibbayli (Azerbaijan)
Prof. Dr. Kemal Chichek (Turkey)
Prof. Dr. Guram Markhulia (Georgia)
Prof. Dr. Musa Gasimli (Azerbaijan)
Prof. Dr. Sergei Pirozhkov (Ukraine)
Prof. Dr. Salahaddin Khalilov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Shafa Aliyev (Azerbaijan)
Prof. Dr. Ziyad Samadzadah (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Akkan Suver (Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Alexandr Gushshin (Russia)
Assoc. Prof. Dr. Arastun Mehdiyev (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Firdovsiyya Ahmadova (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Ibrahim Aliyev (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Mubariz Gurbanli (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Muslum Nazarov (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Oleg Kuznetsov (Russia)

“GEOSTRATEGY” journal is included in the list of periodicals recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan to publish the main results of the dissertations of the Republic of Azerbaijan on **History, Anthropology, Political Science, Philosophy, Sociology and Economic Sciences**. The socio-political, scientific-theoretical journal is published six times a year.

VƏTƏN MÜHARİBƏSİ VƏ POSTKONFLİKT DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT İNFORMASIYA SİYASƏTİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XALİD NİYAZOV

Siyasi elmlər doktoru

E-mail: xalid-555@mail.ru

Giriş

Müasir qlobal çağırışlar fonunda informasiya təhlükəsizliyinin təmini hər bir dövlətin arzuolunmaz xarici və daxili təhdidlərdən qorunması, milli mənafeələrini qətiyyətlə müdafiə etməsi, diplomatik-siyasi və təbliğati müstəvilərdə üstünlük qazanması baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusən də fəvqəladə və ya hərbi vəziyyət rejimlərində ölkənin təhlükəsizliyinə yönəlmiş məqsədli informasiya manipulyasiyalarının neytrallaşdırılması və ictimai rəyin düzgün istiqamətləndirilməsi son dərəcə zəruridir. Milli informasiya məkanının mühafizəsi məqsədilə məhdudlaşdırılması, qanunvericiliklə zəruri hesab edilən məlumatların əhatə dairəsinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi də bu baxımdan xüsusi qeyd olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının 30 ilə yaxın müddətdə işğal altında olan ərazilərinin azad edilməsi məqsədilə sentyabrın 27-də noyabrın 10-dək həyata keçirilmiş əks-həmlə əməliyyatlarının – Vətən Müharibəsinin gedişi ölkəmizin informasiya müstəvisində mühüm uğurları ilə yanaşı, bəzi nöqsan və qüsurları, zəif nöqtələri də aşkara çıxarmışdır.

Hərbi əməliyyatlar müddətində və sonra qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri Ermənistanın və ermənipərəst dairələrin ölkəmizə qarşı apardıqları ideoloji terrorun – informasiya təxribatlarının qarşısının alınması və səmərəli əks-hücumun təşkili məsələləri olmuşdur. Müşahidələr göstərmişdir ki, hərbi və siyasi müstəvilərdə sarsıdıcı zərbələrə, məğlubiyətə düçar olmuş Ermənistan məhz KİV-lər, sosial şəbəkələr və digər yeni media alətləri üzərindən ölkəmizə qarşı informasiya təxribatlarını genişləndirməyə çalışmışlar. Buna baxmayaraq, respublikamız təkcə döyüş meydanında deyil, həm də diplomatiya və informasiya cəbhəsində Ermənistan üzərində üstünlüyünü qorumuş və təcavüzkar dövlətin beynəlxalq miqyasda ifşasına

nail olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin hərbi əməliyyatların başlanmasından xeyli əvvəl, eləcə də müharibə və postkonflikt dövründəki fəaliyyəti – yerli və xarici mediada müsahibələri, xalqa müraciətləri, mühüm açıqlama və bəyanatları ölkəmizə qarşı informasiya təxribatlarının qarşısının alınması və milli həqiqətlərin dünya arenasına çıxarılması baxımından xüsusilə əhəmiyyətli olmuşdur. Xatırlatmaq lazımdır ki, hələ 2020-ci il fevralın 15-də Münhen Təhlükəsizlik Konfransında təşkil edilmiş debatda Prezident İlham Əliyevin Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyanı ciddi fakt və arqumentlərlə işfə etməsi, iyunun 18-də Şərq Tərəfdaşlığı ölkələrinin videokonfrans formatlı sammitində Ermənistanın danışıqları pozmaq cəhdlərini xüsusi vurğulaması, sentyabrın 21-də BMT-nin videokonfrans formatlı 75-ci sessiyasında kəskin və qətiyyətli çıxışı informasiya cəbhəsində Azərbaycanın mühüm üstünlüyünü təmin etmişdir.

Vətən Müharibəsinin davam etdiyi 44 gün ərzində 30-dək əcnəbi media quruluşuna müsahibə verən Prezident İlham Əliyev yüksək diplomatik məharətlə münafişənin tarixi, danışıqlar mərhələsinin nəticəsiz qalmasının əsas səbəbləri, Ermənistanın qeyri-konstruktiv davranışlarının və ərazi ilhaqı siyasətinin region üçün təhdidləri, beynəlxalq təşkilatların qətiyyətsiz davranışları, habelə Azərbaycanın hərbi əməliyyatların dayandırılması ilə bağlı beynəlxalq hüquqa əsaslanan şərtlərini bəyan etmiş, hücum diplomatiyasını uğurla davam etdirərək real faktlar, konkret arqumentlər əsasında Ermənistanın və onu açıq şəkildə dəstəkləyən dövlətlərin beynəlxalq miqyasda ifşasına nail olmuşdur. Bu müsahibələrdə bəzən peşəkar jurnalist etikası ilə bir araya sığmayan qərəzli, birtərəfli, obyektivlikdən, həqiqətdən uzaq yanaşmaları özündə ehtiva edən suallara rast gəlinəndə, prezident İlham Əliyev bu cür yanaşmalara

münasibətdə yüksək diplomatik təmkin, bilik, təcrübə nümayiş etdirmişdir. Fikirlərini ingilis və rus dillərində səlis ifadə etməsi, beynəlxalq hüququn ümumqəbul edilmiş norma və prinsiplərinə əsaslanması, strateji məsələlərə konstruktiv yanaşması onun yüksək liderlik keyfiyyətlərini bir daha bütün dünyaya nümayiş etdirmişdir.

Prezident İlham Əliyevin müsahibə və xalqa müraciətləri münaqişənin tarixi, səbəbləri və bu günü ilə bağlı həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması baxımından əhəmiyyətli olmuş, eyni zamanda, Ermənistanın işğalçılıq və etnik təmizləmə siyasətinin ifşasına, ATƏT-in Minsk Qrupunun fəaliyyətinin səmərəsizliyi və münaqişənin həllinin regionun gələcək taleyi baxımından mühüm əhəmiyyətinə dair dünya ictimaiyyətində dolğun təsəvvürün formalaşdırılmağa xidmət etmişdir.

Ölkə başçısı “Əl-ərəbiyyə” və digər televiziya kanallarına müsahibəsində ölkəmizin hərbi əməliyyatların dayandırılması üçün prinsipial və qətiyyətli mövqeyini ifadə etmişdir: “...*Hesab edirəm ki, danışıqlara geri qayıtmaq üçün birinci Ermənistanın baş naziri “Qarabağ Ermənistan deyil” deməlidir, çünki “Qarabağ Ermənistanıdır” ifadəsi yalandır, Qarabağ Azərbaycandır! O, torpaqların sahibi olan bizə onların qaytarılmasını təmin edən iyirmi il ərzində işlənilib hazırlanmış prinsiplərə sadıq qaldığını deməlidir. Bu çirkin hərbi hücumu keçdikdən sonra o, bizə şəhərlərimizdən qoşunların çıxarılması üzrə vaxt cədvəlini verməlidir və belə olan halda biz savaşı dayandırmağa hazırıq. Əks halda, biz bunu güc yolu ilə edəcəyik, biz ərazi bütövlüyümüzü güc yolu ilə bərpa edəcəyik və ona yerini göstərəcəyik*” [1].

Həmin müddətdə “Əl-Cəzirə”, “TRT Haber”, CNN-Türk, “CNN International”, “Sky News”, “Fox News”, “Figaro”, “La Republica”, “Perviy kanal”, “Rossiya-1” telekanallarına müsahibələr verən Prezident İlham Əliyev Ermənistanın münaqişənin yenidən alovlanmasına gətirib çıxaran açıq təxribatlarını, beynəlxalq konvensiyaları pozaraq ağır müharibə cinayətlərinə əl atmasını məntiqi arqumentlərlə dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmışdır.

Hərbi əməliyyatların gedişində müşahidə edilən informasiya təhdidləri

Hərbi əməliyyatların ilk günlərindən Ermənistan ölkəmizə qarşı açıq informasiya təxribatlarına əl ata-

raq rəsmi Bakını guya Türkiyə vasitəsilə Yaxın Şərq dövlətlərindən muzzdlu döyüşçülər cəlb etməkdə ittiham etmiş və bir sıra ölkələrdəki diaspor və lobbi təşkilatlarını bu istiqamətdə təlimatlandırmışdır. Ermənistan xüsusi xidmət orqanları bu məqsədlə “ssenariləşdirilmiş”, saxta videogörüntülər hazırlayaraq sosial şəbəkələrdə yaymış, “Azərbaycan tərəfindən guya hərbi əməliyyatlara cəlb olunmuş ərəb əsilli şəxsləri əsir götürdüklerini” iddia etmişlər. Təxribat məqsədli videogörüntülərdə ərəb dilində şəxslərin guya Azərbaycan tərəfindən döyüşdükləri və erməni hərbiçiləri tərəfindən əsir götürüldükləri iddia olunmuşdur. Ermənistan belə saxta videogörüntülər hazırlamaqla, öz dezinformasiyalarına “haqq qazandırmağa”, guya “ciddi fakt əldə etdiklərini” nümayiş etdirməyə çalışmışdır.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu cür saxta təbliğatın təsiri altında Fransa və Rusiya rəsmiləri tərəfindən də münaqişə regionunda guya “cihadçı muzzdluların sayının çoxalması” ilə bağlı əsassız iddialar səsləndirilmişdir. Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putin 2020-ci il oktyabrın 27-də Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanla telefon söhbətində hərbi əməliyyatların aparıldığı ərazilərdə “Yaxın Şərqdən gətirilən cihadçı muzzdlu döyüşçülərin sayının artmasından” narahatlığını ifadə etmişdir.

Ermənistan rəsmilərinin apardıqları əsassız kampaniyaya Rusiya rəsmilərinin də qoşulması bu cəfəng təbliğatın vahid mərkəzdən idarə olunduğunu göstərmişdir. Bu cür dezinformasiyalar, əslində, yeni də deyildi – hələ 2016-cı ilin aprel döyüşlərindən sonra Azərbaycanın guya “İŞİD” terror qruplaşması üzvlərini döyüşlərə cəlb etməsi kimi dezinformasiyalar dövrüyyəyə buraxılmışdı.

Prezident İlham Əliyev xalqa 26 oktyabr 2020-ci il tarixli müraciətində, eləcə də İtaliyanın “RAİ-1” televiziyasına müsahibəsində Ermənistanla kütləvi şəkildə hərbi texnika və silah-sursat ötürülməsi faktları ilə bağlı ciddi narazılığını bəyan etmişdir. Qeyd etmişdir ki, Ermənistanın uzun illər ərzində silahlandırılması təcavüzkar ölkənin Azərbaycana qarşı davamlı hərbi təxribatlarının və nəticə etibarilə sentyabrın 27-dən genişmiqyaslı hərbi əməliyyatların alovlanmasının əsas səbəblərindən biridir: “Əgər Ermənistanla maliyyə, iqtisadi, hərbi, siyasi dəstək verilməsə, onlar ayaq üstə dura bilərmi? Yox! Mən indi Azərbaycan xalqına

bəzi məlumatları verəcəyəm, biz onların nə qədər texnikasını məhv etmişik. Hər kəs hesablaya bilər, internetə girə bilər, baxsın o texnikanın qiymətinə və sual versin. Haradandır bu pul kasıb, yoxsul ölkədə? Problemlər içərisində çabalayan bir ölkədə haradandır bu pul? Nə qədər məhv etmişik, yenə də gətirirlər” [2].

Ermənistanın silah ötürülməsi ilə bağlı narahatlığın açıq şəkildə nümayiş etdirilməsi göstərmişdir ki, rəsmi Bakı ölkəmizin milli təhlükəsizliyini və informasiya mühitini təhdid edən xoşagəlməz geosiyasi proseslərə qətiyyətli və çevik reaksiya vermək əzmindədir. Azərbaycan dövləti Rusiyaya tərəfdaş kimi yanaşsa da, bu ölkənin ikitərəfli münasibətlərin yüksək xarakterinə, eləcə də ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr statusuna cavab verməyən davranışlarını açıq şəkildə ifadə etmişdir. Dövlət başçısı vurğulamışdır ki, Ermənistanın silahlanması prosesi qeyri-şəffaf şəkildə, “qara bazar” prinsiplərindən istifadə etməklə, eyni zamanda, xarici yardımlar hesabına həyata keçirilir. Bu ölkənin BMT-nin Adi Silahlar Registrinə təqdim etdiyi hesabatlar saxtadır və beynəlxalq ictimaiyyəti aldatmağa yönəlmişdir. Ermənistan qeyri-qanuni və ödənişsiz qaydada əldə etdiyi hərbi texnikanı əsasən işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərində yerləşdirərək hesablara daxil etməmişdir. Bu bir daha göstərmişdir ki, Ermənistan işğal altında saxladığı Azərbaycan ərazilərindən beynəlxalq hüquqla qadağan olunmuş hərbi cinayətlər üçün istifadə edir.

Prezident İlham Əliyevin bu açıqlamalarından sonra müəyyən xarici dairələrin “cihadçı müzdlü döyüşçülər” mövzunu yenidən gündəmə gətirməsində, bu mövzuda dezinformasiyaların geniş miqyas almasında əsas məqsəd Azərbaycanın apardığı haqq mübarizəsinin mahiyyətinə kölgə salmaq, dünya ictimaiyyətində azərbaycanlılar və türklər barədə mənfi rəy formalaşdırmaq olmuşdur.

Ermənistanın və onun işğalçılıq siyasətinə açıq formada dəstək vermiş bəzi dövlətlərin KİV-lərinin bu cür əsassız məlumatları yaymaqda məqsəd və “gözlənti”lərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Azərbaycanın apardığı haqq mübarizəsinin mahiyyətinə kölgə salmaq, dünya ictimaiyyətində azərbaycanlılar və türklər barədə mənfi rəy formalaşdırmaq, informasiya cəbhəsində üstünlüyü ələ almaq;

- beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini işğal faktından yayındırmaq, bölgədə guya “terrorçuların

sayının artması” iddiası ilə narahatlıq yaratmaq;

- Türkiyənin guya münaqişədə “üçüncü tərəf” olması kimi əsassız iddialarla qardaş ölkənin regional və qlobal miqyasda güclənən nüfuzundan narahat olan bir sıra dövlətləri Azərbaycana qarşı qoymaq;

- Türkiyə və Azərbaycanın guya terrorçulardan hərbi məqsədləri üçün istifadə etmələri və onları maliyyələşdirmələri barədə saxta rəy formalaşdırmaq;

- Azərbaycanın apardığı əks-həmlə əməliyyatlarını “terrorçuluq” kimi təqdim etmək, İslam dinini terrorla əlaqələndirmək;

- dünya siyasətinə təsir imkanları olan ölkələrin əks-həmlə əməliyyatlarını dayandırması üçün Azərbaycana təzyiq göstərmələrinə nail olmaq;

- əks-həmlə əməliyyatları nəticəsində qısa müddətdə sarsıdıcı zərbələr alan Ermənistan silahlı qüvvələrinin düşdüyü rəzil və rüsvayçı duruma “bəraət” qazandırmaq;

- Azərbaycan Ordusunun döyüş əzmi və peşəkarlığının, habelə təchizatının Ermənistan silahlı qüvvələri ilə müqayisədə qat-qat yaxşı olmasını gizlətməyə çalışmaq;

- Dağlıq Qarabağda məcburi qaydada məskunlaşdırılmış ermənilərin guya “terrora məruz qalması” kimi yalan iddialarla digər dövlətlərin hərbi-siyasi dəstəyinə çalışmaq;

- Rusiyanı və onun təsirində olan Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatını Türkiyə və Azərbaycanla üz bəüz qoymaq;

- Ermənistanın Livan və digər ölkələrdəki erməni əsilli şəxsləri, habelə PKK terror qruplaşmasının üzvü olan “yezidi kürdləri”ni qeyri-qanuni şəkildə Dağlıq Qarabağ və işğal edilmiş digər ərazilərimizdə yerləşdirməsi ilə bağlı rəsmi Bakının ittihamlarından “sığortalamaq”;

- dezinformasiyaları gücləndirməklə, Azərbaycanın təklənməsinə nail olmaq, rəsmi Bakını “şantaj” etməklə ciddi hərbi müdaxilələrdən çəkindirmək.

Hərbi əməliyyatların başlanmasından cəmi iki gün sonra – 2020-ci il sentyabrın 29-da “Rossiya-1” telekanalında yayımlanan “60 dəqiqə” proqramında təşkil olunmuş debatda çıxış edən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev kifayət qədər ciddi arqumentlərlə bu saxta iddiaların əsassızlığını sübuta yetirmiş, Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanı debat çərçivəsində çıxılmaz vəziyyətə salmışdır [3].

Dövlət başçısı İlham Əliyev Ermənistanın və onu

dəstəkləyən bəzi dövlətlərin mediasında aparılan bu qarayaxma və iftira xarakterli kampaniyanın təkzib olunması və əsassızlığının sübuta yetirilməsi üçün təkzibedilməz arqumentlərə istinad etmişdir. Bildirilmişdir ki, Azərbaycanı mızdlu döyüşçüləri hərbi əməliyyatlara cəlb etməkdə təqsirləndirən Ermənistan rəsmiləri, habelə ermənipərəst dairələr, KİV-lər bununla bağlı heç bir fakt ortaya qoya bilməmişlər.

Ali Baş Komandan həmçinin demişdir ki, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının sayı Ermənistan ordusu ilə müqayisədə üç dəfə çoxdur. Ölkəmiz apardığı əks-həmlə əməliyyatları ilə bağlı qismən səfərbərliyə ehtiyac duyduğu halda, Ermənistan tam səfərbərlik elan etmişdir. Azərbaycanda əsasən 35 yaşınadək olan gənclər səfərbərliyə cəlb olunduqları halda, təcavüzkar ölkənin 50 yaşadək olan vətəndaşları polis və zor gücünə döyüş bölgəsinə göndərilmişlər. Əhalisinin sayı 10 milyon nəfər təşkil edən, 100 min nəfərlik yüksək döyüş qabiliyyətli və texniki təchizatlı peşəkar orduya, habelə 300 min nəfərlik ehtiyat qüvvəyə malik Azərbaycanın Yaxın Şərqdən hansısa mızdlu döyüşçü cəlb etməyə ehtiyacı yoxdur.

Dövlət başçısı vurğulamışdır ki, yüksək texnologiyaların, uzaqgörmə cihazlarının mövcudluğu, kosmosdan yüksək dəqiqliklə foto və videoçəkilişlərin aparıldığı bir zamanda mızdlu döyüşçülərdən istifadə faktının gizlədilməsi mümkün deyildir. Bu cəfəng iddiaları təkrarlayan Fransa və Rusiya rəsmilərinin isə heç bir tutarlı faktı, sübutu yoxdur. Azərbaycandan fərqli olaraq, Ermənistanın 90-cı illərin əvvəlində Dağlıq Qarabağ və ətraf bölgələrin işğalı zamanı Yaxın Şərq bölgəsindən terrorçular cəlb etməsi, onların xidmətindən faydalanması barədə məlumatlar da diqqətə çatdırılmışdır. İşğal olunmuş ərazilərimizə qanunsuz köçürülənlər sırasında “ASALA” terror təşkilatının rəhbərlərindən birinin – Monte Melkonyanın da olması, ona “milli qəhrəman” adının verilməsi kimi faktlar xarici KİV-lərin diqqətinə çatdırılmışdır.

Ermənistan və ermənipərəst dairələrin ilk gündən səsləndirdiyi cəfəng iddialardan biri də guya Türkiyə Respublikasının hərbi hava qüvvələrinə məxsus “F-16” qırıcı təyyarəsinin təcavüzkar ölkənin “Su-25” qırıcı təyyarələrini vurması ilə bağlı olmuşdur. Bununla ermənipərəst dairələr dünya ictimaiyyətində Azərbaycanın guya müharibədə Türkiyənin hərbi

dəstəyindən istifadə etməsi ilə bağlı saxta rəy formalaşdırmağa çalışmışlar.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev İtaliyanın “Fiqaro” qəzetinə və digər nüfuzlu xarici KİV-lərə müsahibələrində bu iddiaların əsassızlığını bəyan etmiş, Ermənistanın hərbi cinayətlərini gizlətmək üçün davamlı olaraq dezinformasiya və “feyk” xarakterli məlumatlardan istifadə etdiyini vurğulamışdır [4]. Bildirmişdir ki, belə yalanların məqsədi Türkiyənin münafiqədə guya “hərbi tərəf kimi iştirakı” barədə saxta rəy formalaşdırmaq, Rusiya Federasiyasının da təmsil olduğu Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatını (KTMT) regiondakı hərbi əməliyyatlara cəlb etməkdir: “Müasir texnologiyaları nəzərə alsaq nəyisə gizlətmək çox çətindir. Çünki obyektiv müşahidə formaları var, peyk müşahidələri var və ona görə də bunun növbəti təxribat olmasını yoxlamaq çox asandır. Erməni tərəfin bu cür yalan xəbərər yaratmaqda məqsədi bizə aydındır. Əvvəla, öz ərazi bütövlüyünün bərpası vəzifəsini hazırda şəərəflə yerinə yetirən Azərbaycan Ordusunun döyüş qabiliyyətini süni şəkildə azaltmaq, həmçinin belə təsəvvür yaratmaq ki, münafiqə genişlənilir, ona üçüncü ölkələr qoşulur və beləliklə, öz təxribatına haqq qazandırmaq üçün mümkün qədər çox ölkə cəlb etməyə çalışmaq [3].

Azərbaycanın Vətən müharibəsi günlərində informasiya cəbhəsində mühüm uğurlarından biri də Ermənistanın saxta məlumatlar əsasında KTMT-ni hərbi əməliyyatlara cəlb etmək cəhdlərinin zərərsizləşdirməsi olmuşdur. Azərbaycanın həm siyasi-diplomatik, həm də təbliğati uğurları fonunda Rusiya Federasiyasının hərbi əməliyyatlara loyallıq və bitərəf münasibəti təmin edilmişdir. Rusiya Prezidenti Vladimir Putin ilk günlərdən hərbi əməliyyatların Ermənistan ərazisində getmədiyini bildirməklə, KTMT-nin prosesə hər hansı bir formada müdaxilə etməyəcəyinə və Ermənistanın qurumdan hərbi dəstək gözləntilərinin mənasızlığına açıq eyham vurmuşdur. Rusiya Prezidenti bu açıqlaması ilə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıdığını və Ermənistanın işğalçı tərəf olduğunu açıq mətnlə vurğulamışdır.

İqtisadi, siyasi, hərbi və digər müstəvilərdə Azərbaycanla rəqabət imkanları olmayan Ermənistan Respublikası müxtəlif ölkələrdəki diaspor və lobbı təmsilçilərinin dəstəyilə ölkəmizə qarşı ideoloji informasiya təxribatlarını gücləndirməyə çalışmışdır. Rusiyanın ermənipərəst

dairələrə yaxınlığı ilə tanınan “www.dossier.center” informasiya saytında Azərbaycanın bir qrup tanınmış jurnalist və ziyalıları barəsində tənqibət xarakterli yazının dərc edilməsi də ölkəmizə qarşı informasiya tənqibatının təzahürü olmuşdur. Həmin saytda konkret adlar, iş yerləri göstərilməklə, 76 nəfər azərbaycanlı jurnalist və ictimai fəallığı ilə seçilən digər peşə sahibləri Rusiya Federasiyasının “xüsusi xidmət orqanları ilə əməkdaşlıqda” ittiham olunmuşlar.

Sözgedən saytın müflis elan edilmiş “YUKOS” neft şirkətinin keçmiş prezidenti, ciddi maliyyə maxinasiyalarına görə əvvəllər məhkum olunmuş iş adamı Mixael Xodorkovskinin nüfuz dairəsində olması məqalənin tənqibat məqsədilə hazırlandığına şübhə yeri qoymamışdır. M.Xodorkovskinin Rusiyadakı erməni diasporu və iş adamları ilə sıx əlaqələrinin olması barədə tənqibedilməz informasiyalar da mövcuddur.

Sosial şəbəkə və rəqəmsal platformalarda informasiya təhdidlərinə qarşı mübarizə

Ermənistanın və ermənipərəst dairələrin sosial şəbəkələrdə və rəqəmsal platformalarda ölkəmizə qarşı apardıqları ideoloji terrorun – informasiya tənqibatlarının qarşısının alınması da diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu ölkənin rəsmiləri Azərbaycanın Müdafiə Nazirliyinin guya daha çox “taliş, ləzgi, avar və s. əsilli hərbiçiləri ön cəbhəyə, döyüşlərə göndərməsi”, həmçinin milli azlıqların guya “ayrı-seçkiliyə məruz qoyması” kimi əsassız açıqlamalar vermişlər. Əks-həmlə əməliyyatlarının davam etdiyi günlərdə “Azərbaycanda milli azlıqlar” mövzusunda saxta formada ortaya atan Ermənistan bu yöndə informasiya tənqibatlarını gücləndirməyə çalışmışdır. Lakin Azərbaycan hakimiyyəti səmərəli əks-tədbirlərlə ermənilərin bu iddialarının əsassızlığını sübuta yetirmişdir. Həmin dövrdə əzsaylı xalqların nümayəndələrinin əsrlər boyu azərbaycanlılarla dinc, mehriban qonşuluq, həmrəylik şəraitində yaşamaları, Azərbaycanı özlərinə doğma Vətən saymaları, ümummilli məsələlərdə birlik nümayiş etdirmələri, habelə təcavüzkar Ermənistan rəhbərliyinin bundan ciddi narahatlıq keçirməsi mövzusunda təhlili yazılar yerli və xarici KİV-lərdə üstünlük təşkil etmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, Ermənistan rəsmilərinin bu mövzudakı açıqlamaları informasiya tənqibatı məqsədi daşıyır və erməni xüsusi

xidmət orqanlarının zaman-zaman milli azlıqlar arasında azərbaycanlılara qarşı inamsızlıq yaratmaq cəhdlərinin təzahürüdür.

44 günlük Vətən müharibəsi zamanı Ermənistan və ermənipərəst dairələrin əsasən “facebook” sosial şəbəkəsi və “Telegram” kanalı üzərindən ölkəmizlə bağlı yalan və iftira xarakterli məlumatlar paylaşmasına geniş təsadüf olunmuşdur. Müxtəlif ölkələrdə yaşayan ermənilər şəxsi “Telegram” kanalları üzərindən Azərbaycana qarşı məkrli təbliğat aparmış, Dağlıq Qarabağdakı qondarma, iflasa uğramış marionet rejimi və qondarma “status” məsələsini qabartmağa çalışmışlar. Erməni blogerləri regiondakı proseslərin mahiyyətini təhrif olunmuş formada beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmağa cəhd göstərmişlər. Postkonflikt mərhələsində isə qarşı tərəfin üçtərəfli 10 noyabr sazişinin mahiyyəti, “hərbi əsirlər” və digər məsələlərlə bağlı beynəlxalq rəyi çətdirməyə cəhdləri özünü qabarıq göstərmişdir.

Azərbaycan tərəfi “Telegram” kanalında fəal iş apararaq müəyyən informasiya təhdidlərinin zərərsizləşdirilməsini təmin etmişdir. Hazırda “Telegram”ın fəal istifadəçiləri arasında rusiyalılar, habelə rusdilli auditoriya çoxluq təşkil edir. Bu auditoriyada Azərbaycanla bağlı obyektiv ictimai rəyin formalaşdırılması isə son dərəcə zəruridir. Sırr deyildir ki, ermənilər uzun illər ərzində dini yaxınlıq amili üzərindən Rusiya cəmiyyətində ölkəmizlə bağlı həqiqəti əks etdirməyən rəy formalaşdırmağa çalışmışlar. Rusiyalı blogerlər tərəfindən idarə olunan “Telegram” kanallarında Azərbaycanla bağlı neqativ və qeyri-obyektiv informasiyaların çoxluq təşkil etməsi də narahatlıq doğuran məqamlardan olmuşdur.

Rusiya KİV-lərində (“İnfoteka.ru”, “Regnum.ru”, “Lifenews” TV, “Vzqlyad.ru” və s.) Azərbaycanın müharibədə guya “islamçı muzdlu döyüşçülərdən istifadə etməsi” barədə əsassız və yalan məlumatlara geniş yer verilmişdir. Həmin KİV-lərin rəhbərlərinin geniş maliyyə imkanlarına malik erməni diasporu və lobbisinin təsirində olması nəzərə alınmaqla, bu təhdidlərin neytrallaşdırılması istiqamətində iş aparılmışdır.

44 günlük Vətən müharibəsində əldə etdiyimiz tarixi Zəfər fonunda Azərbaycan xalqının maraqlarının beynəlxalq və regional müstəvidə etibarlı qorunması, obyektiv yanaşmanın təmin edilməsi zərurəti aparıcı region ölkələrinin kütləvi informasiya vasitələri ilə fəal iş aparılmasını obyektiv

tiv zərurət kimi aktuallaşdırmışdır. Ümumilikdə, xaricdə ölkəmizlə bağlı təbliğat işinin səmərəli qurulması, bəzi hallarda özünü qabarıq göstərən əsassız və qərəzli meyllərin neytrallaşdırılması baxımından qeyd olunan KİV-lərin ölkəmizlə bağlı maraq dairəsi və mövzuların dəqiq müəyyənləşdirilməsi, onlarla həm dövlət, həm də ictimai sektor səviyyəsində fəal iş aparılması zəruridir. Son ayların aktual, vacib hadisələri ilə bağlı xəbər və məlumatların analizi region ölkələrinin mediasının baxış bucağındakı kəskin fərqləri, əksər hallarda hətta qərəzli və qeyri-obyektiv yanaşmaları qabarıq nümayiş etdirmişdir.

Beynəlxalq auditoriyaya çıxış və təsir imkanları olan Türkiyə və Rusiya KİV-lərinin Azərbaycanla bağlı mövzulara münasibətində kəskin fərqlər heç də təəccüblü deyildir. 2020-ci ilin bir sıra mühüm hadisələri – xüsusilə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ətrafında vəziyyətin gərginləşməsi, məlum Tovuz döyüşləri, nəhayət, sentyabrın 27-dən başlayan Vətən müharibəsinə Türkiyə mediasının münasibəti beynəlxalq hüquqa və obyektivliyə söykənsə də, bunu Rusiya KİV-ləri barəsində söyləmək qeyri-mümkündür. Bütövlükdə, dövlətlər və cəmiyyətlər arasındakı münasibətlərin xarakterindəki fərqlər media müstəvisinə də ciddi sirayət edir. Aparılan təhlillər hərbi əməliyyatlar dövründə Rusiyanın digər televiziya və informasiya agentliklərinin (“Rossiya 24”, “NTV”, “ORT”, “TASS”, “İnfoteka.ru”, “lenta.ru” və s.) Azərbaycanla bağlı xəbər və təhlillərə geniş yer verdiklərini göstərmişdir.

2020-ci ilin iyul ayından Türkiyə Respublikasının mediasında Azərbaycanla bağlı xəbərlərin yayım dinamikasında yüksəlmə qeydə alınmışdır. Qardaş ölkənin “Haber Qobal”, “SNN Türk”, “TRT Haber”, “ATV”, “Haber türk”, “Star” və digər telekanalları təkcə Tovuz döyüşləri zamanı deyil, Vətən Müharibəsi günlərində də Azərbaycana informasiya cəbhəsində ciddi siyasi-mənəvi dəstək vermişlər.

Bütün bu reallıqlar fonunda hazırkı mərhələdə Azərbaycanın daha çox Rusiya KİV-ləri ilə fəal iş aparmasına, bu ölkənin mediasında ölkəmizlə bağlı obyektiv rəyin formalaşdırılmasına ciddi zərurət duyulur. Vətən Müharibəsindəki hərbi-siyasi qələbədən sonra ən vacib və aktual məsələlərdən biri də ermənilərin təsir dairəsində olan KİV-lərin Azərbaycan əleyhinə apardıqları saxta təbliğatın əsassızlığını sübuta yetirmək və informasiya

təhdidlərini neytrallaşdırmaqdır.

Daxili informasiya məkanının mühafizəsi və ictimai maarifləndirmə

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində ATƏT-in Minsk Qrupu həmsədrələrinin vasitəçiliyi ilə aparılan danışıqlar prosesi məhz rəsmi Yerevanın qeyri-konstruktiv davranışları və işğalçılıq siyasətini davam etdirmək cəhdləri səbəbindən nəticə verməmişdir. Son iki ildə bir sıra qəbulolunmaz və absurd təkliflər irəli sürən Ermənistanın baş nazirinin danışıqlar prosesindən qeyri-müəyyən müddətədekə imtina etmək, mövcud “status-kvo”nu süni şəkildə qoyurub saxlamaq niyyəti özünü qabarıq göstərmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, Ermənistanın yeni hərbi təxribatları Azərbaycanın son zərurət kimi ərazilərini işğaldan azad etmək, ərazi bütövlüyünün bərpaşına nail olmaq məqsədilə genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlara başlamasına gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2020-ci il tarixli “Hərbi vəziyyət elan edilməsi haqqında” Fərmanı ilə sentyabrın 28-i saat 00:00-dan etibarən Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Yevlax, Mingəçevir, Naftalan şəhərlərində, Abşeron, Cəbrayıl, Füzuli, Ağcabədi, Beyləqan, Ağdam, Bərdə, Tərtər, Goranboy, Göygöl, Daşkəsən, Gədəbəy, Tovuz, Şəmkir, Qazax və Ağstafa rayonlarında hərbi vəziyyət elan edilmişdir [5]. “Hərbi vəziyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, vətəndaşların internetdən istifadə hüquqlarının qismən məhdudlaşdırılması zərurəti ölkənin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədindən irəli gəlmişdir [6].

Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Ermənistan Respublikasının hələ 2014-cü ildə Ağdam və Tərtər, 2016-cı ildə Tərtər, Goranboy və Cəbrayıl rayonları ərazisində qoşunların təmas xəttində, eləcə də 2020-ci ilin iyul ayında Tovuz rayonu istiqamətində törətdiyi məqsədli təxribatlar müharibənin hər an başlaya biləcəyi ehtimalını istisna etmirdi. Əvvəlki lokal hərbi əməliyyatlar şəraitində KİV-lərin və bəzi dövlət qurumlarının mətbuat xidmətlərinin informasiya yayımı sahəsində yol verdiyi ciddi nöqsanlar, eləcə də sosial şəbəkələrdə dövlət maraqları baxımından arzuolunmaz informasiya xaosunun yaşanması dövlətin bu sahədə müəyyən tənzimləmə tədbirləri həyata keçirməsini, habelə gözlənilən risk

və təhdidlərin ciddiliklə nəzərə alınmasını zəruri etmişdir.

Hərbi əməliyyatlar zamanı dövlət və hərbi əhəmiyyətli sirlərin qanunvericiliyə müvafiq şəkildə qorunması (silahlı qüvvələrin hissələrinin dislokasiyası və hərəkəti, şəhid olmuş hərbiçilərin sayı, eyni zamanda cəbhə bölgəsində yaşayan əhaliyə dezinformasiyalar verilməsi, düşmənin maraqlarına xidmət edən məlumatların sızdırılması və s.), habelə erməni tərəfinin informasiya təxribatlarının qarşısının alınması, cəmiyyətdə dürüst informasiyaların verilməsi, ictimai ovqatın daim yüksək saxlanılması baxımından preventiv tədbirlərin həyata keçirilməsi məsələləri xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur.

Bütün bunlar müharibə şəraitində operativ əlaqələndirmə qurumunun – Müdafiə Nazirliyinin Hərbi İnformasiya Mərkəzinin (HİM) yaradılmasını zəruri etmişdir. Mərkəzə hərbi əməliyyatlar dövründə Azərbaycanın hərbi informasiya siyasətini idarə etmək, tənzimləmək, informasiya təhdidlərini dəf etmək istiqamətində fəaliyyət göstərmək tapşırığı verilmişdi. Cəbhə bölgəsindəki vəziyyətlə bağlı bütün informasiyaların, foto və videosüjetlərin yalnız Müdafiə Nazirliyinə və onun nəzdindəki Hərbi İnformasiya Mərkəzinə istinadla yayımının təmin edilməsi media və ictimaiyyət qarşısında mühüm vəzifələrdən biri kimi müəyyənləşdirilmişdi. Bu məhdudiyətlər “Dövlət sirri haqqında” və “Hərbi vəziyyət haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunlarının tələblərindən irəli gəlmişdir.

Ölkənin informasiya təhlükəsizliyi üçün ciddi risk və təhdidlər əsaslandırılmaqla Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi tərəfindən internetdən istifadəyə, eləcə də bəzi sosial şəbəkələrə girişə qismən və müvəqqəti məhdudiyətlər tətbiq edilmişdir. Müharibə dövründə cəmiyyətin informasiya tələbatını dolğun şəkildə ödəmək, habelə operativliyi və çevikliyi təmin etmək məqsədilə Hərbi İnformasiya Mərkəzində KİV-lər üçün müntəzəm mətbuat konfransları təşkil olunmuş, ən son hərbi məlumatlar açıqlanmışdır.

Hərbi əməliyyatlar dövründə dövlət sirlərini açan, yaxud milli maraqlara zidd olan, ictimaiyyətdə çəşqinlik yaradan informasiya, foto, video yayımı edən şəxslərin qanunvericiliyə müvafiq qaydada cəzalandırılması istiqamətində də müəyyən tədbirlər görülmüş, ictimaiyyətə xəbərdarlıqlar edilmişdir.

Dünyanın aparıcı KİV-lərinin nümayəndələrinin cəbhə bölgəsinə səfərlərinin təşkili də informasiya cəbhəsində üstünlüyün əldə olunması baxımından əhəmiyyətli olmuşdur. Eyni zamanda, sosial şəbəkələrdə auditoriyanın diqqəti informasiya savaşı üçün aparılması zərurətinə yönəldilmiş, geniş əhatə dairəsinə nail olmaq üçün qabaqcadan hazırlanmış video və fotoların sosial şəbəkə istifadəçiləri arasında yayımlanması, geniş paylaşılması təmin edilmişdir. Erməni silahlı qüvvələrinin canlı qüvvə və texnika baxımından itkilərinin yalnız Müdafiə Nazirliyinin foto və videogörüntüləri əsasında ictimaiyyətə təqdim edilməsi də müsbət məqam kimi diqqəti çəkmişdir.

Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin rəsmi “Twitter”, “facebook” və “instagram” səhifələrindəki paylaşmaları Azərbaycanın Ermənistan üzərində informativ-siyasi və psixoloji üstünlüyünün təmin edilməsi baxımından son dərəcə əhəmiyyətli olmuşdur.

İnformasiya cəbhəsində buraxılan nöqsanlar və onların fəsadları

Müharibə günlərində Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin apardığı hərbi əməliyyatlar, habelə azad etdiyi ərazilərlə bağlı qeyri-rəsmi və mübaliğəli məlumatların sayının artması narahatlıq doğuran əsas məqamlardan olmuşdur. Əks-həmlə əməliyyatları barədə qeyri-rəsmi mənbələrdən alınmış xəbər və məlumatların KİV və sosial şəbəkələrdə yayılmasının milli maraqlar baxımından yolverilməzliyi barədə maarifləndirici məlumatların yayılmasına baxmayaraq, bu neqativ proses geniş miqyas almışdır.

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi əməliyyatlarının gedişində əldə etdiyi üstünlüklər barədə qeyri-rəsmi mənbələrə əsaslanan məlumatların yayılması “psevdovətənpərvərlik” əlaməti olaraq ölkənin informasiya təhlükəsizliyini ciddi təhdid etmişdir. Mahiyyətə milli ruhun və vətənpərvərlik ovqatının gücləndirilməsi məqsədi daşısa belə, hansısa ərazinin işğaldan azad edilməsi barədə qeyri-rəsmi, eyni zamanda mübaliğəli xəbərlərin yayılması informasiya təhlükəsizliyi baxımından ziyanlı olmuşdur.

Cəbhə bölgəsinə yaxın ərazilərdə yaşayan vətəndaşlardan, eləcə də həqiqi hərbi xidmətdə olan hərbi qulluqçulardan alınmış məlumat, foto

və videokadrlar əsasında sosial şəbəkə və KİV-lərdə hərbi əməliyyatların gedişi, habelə işğaldan azad edilmiş ərazilərlə bağlı informasiyaların yayımı narahatedici məqamlar olmuşdur. Təəssüflə bildirmək lazımdır ki, sərt qadağalara baxmayaraq döyüş əməliyyatlarından, eləcə də azad edilmiş kənd, rayon və qəsəbələrdən foto və videogörüntülərin yayılmasında bəzi hallarda hərbi qulluqçular özləri də yaxından iştirak etmişlər. Müdafiə Nazirliyi və Baş Prokurorluq bununla bağlı bir neçə dəfə ictimaiyyətə müraciət edərək hərbi sirlərin yayılmasının hüquqi məsuliyyət doğurduğunu bəyan etmişlər. Eyni zamanda, hərbi xarakterli məlumatları yayan bir qrup hərbi qulluqçu barəsində hərbi prokurorluq orqanları tərəfindən cinayət işi başlanmışdır.

Bundan əlavə, aidiyyəti dövlət qurumlarının çoxsaylı xəbərdarlıqlarına baxmayaraq, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin döyüş əməliyyatları, hərbi texnika və canlı qüvvələrin hərəkəti, dislokasiyası barədə məlumatlar ictimailəşdirilmiş, bu kimi hallar hərbi sirlərin mühafizəsini çətinləşdirmişdir. Azərbaycan Ordusunun döyüş əməliyyatlarında iştirak edən bir qrup hərbiçisinin smartfonlardan istifadə ilə bağlı qadağalara riayət etməməsi də ölkənin informasiya təhlükəsizliyini təhdid etmişdir.

2020-ci ilin avqust ayında cəbhənin Goranboy istiqamətində Ermənistan ordusunun kəşfiyyat-diversiya qrupunun rəhbəri, baş leytenant Qurban Alaverdiyevlə tutulmasında iştirak edən Azərbaycan hərbiçilərinin hərbi diversiyantın fotosunu mobil telefonla çəkərək sosial şəbəkələrdə yerləşdirmələri ciddi nöqsanlardan biri olmuşdur. Həmin hərbi qulluqçular hərbi nizamnamə tələblərini kobud şəkildə pozduqlarına görə Müdafiə Nazirliyinin şəxsi heyəti sıralarından xaric olunmuşlar.

Dövlət informasiya siyasətini “feyk” məlumatlar əsasında quran Ermənistan sosial şəbəkələrin Azərbaycan seqmentində yayılan görüntüləri müxtəlif texnoloji vasitələrlə saxtalaşdıraraq ölkəmizin və silahlı qüvvələrimizin beynəlxalq imicini sarsıtmağa cəhd göstərmişdir. Ermənistan xüsusi xidmət orqanlarının Azərbaycanın apardığı haqq mübarizəsinin mahiyyətinə, eləcə də Silahlı Qüvvələrimizin nüfuzuna xələl gətirmək məqsədilə hazırladığı aşkar təxribat xarakterli video görüntülərin sosial şəbəkələrin Azərbaycan seqmentində kor-koranə yayılması xüsusilə narahatedici məqam olmuşdur. Düşmən tərəf ideoloji infor-

masiya terroru məqsədilə müxtəlif proqramlardan istifadə etməklə hazırladığı saxta foto və videoları xarici KİV-lərdə yerləşdirməklə Azərbaycan Ordusunun hərbi əsir və mülki şəxslərlə davranış zamanı guya müvafiq “Cenevrə Konvensiyasını pozması” barədə saxta rəy yaratmağa çalışmışdır. Hüquq-mühafizə orqanları ermənilərin “feyk” xarakterli məlumatlarının dərhal aşkarlanması və ifşası, habelə onların yayılmasının hüquqi məsuliyyət doğurması barədə ictimai məlumatlandırmanın təmini istiqamətində ciddi iş aparmışlar.

Hərbi əməliyyat zamanı zərərsizləşdirilmiş erməni hərbiçilərin nəşinə qarşı qeyri-sivil davranışları əks etdirən bəzi video və foto görüntülərin ictimailəşdirilməsi də Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyinə xələl gətirmişdir. Ermənistan tərəfi emosional və ruhi həyəcan vəziyyətində telefonla çəkilmiş bu videoları sosial şəbəkələr vasitəsilə əldə edərək Azərbaycan dövləti əleyhinə istifadə etməyə çalışmışdır. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, belə xoşagəlməz görüntülərin xarici KİV-lərdə də geniş yayılması narahatedici məqam kimi Azərbaycanın informasiya cəbhəsindəki haqlı mübarizəsinə mənfi təsir göstərmişdir.

Postmüharibə dövründə Azərbaycanın dövlət informasiya siyasəti

Azərbaycan atəşkəs rejiminin bərpasını və Ermənistanın hərbi kapitulyasiyasını təmin edən 10 noyabr tarixli atəşkəs sazişindən sonra da informasiya təhlükəsizliyinin qorunmasının təmini istiqamətində ardıcıl iş aparır. Prezident İlham Əliyevin Vətən müharibəsindən sonra verdiyi açıqlama və müsahibələr ciddi fakt və arqumentlər üzərində qurularaq ölkəmizin haqlı mövqeyinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında müstəsna əhəmiyyət daşımışdır.

Vətən müharibəsinin Azərbaycanın hərbi-siyasi qələbəsi ilə başa çatması fonunda ölkə ictimaiyyətinin işğaldan azad olunmuş ərazilərlə bağlı daha geniş, dolğun və hərbi sirr kimi aktuallığını itirmiş məlumatları əldə etmək istəyi təbiidir. Bu xüsusda yerli və beynəlxalq auditoriyaya təsir imkanları olan xarici KİV-lərin, eləcə də diplomatik korpus nümayəndələrinin işğaldan azad edilmiş ərazilərə səfərlərinin təşkili, onların müəyyən informasiyalara əyani çıxış imkanlarının yaradılması Ermənistanın ifşası baxımından

da əhəmiyyətlidir. Xarici auditoriyaya çıxış imkanları olan xarici KİV-lərin işğaldan azad edilmiş ərazilərdən hazırladıqları yazı və s. s. kimi reportajlar Ermənistanın ifşası prosesini daha da sürətləndirmişdir.

Həm müharibə dövrü, həm də postkonflikt mərhələsində Ermənistan ordusunun Cenevrə konvensiyalarına zidd olaraq mülki əhalini ağır artilleriyalardan – “Tocka-U”, “Elbrus” və s. kimi ballistik raketlərdən atəşə tutması, kasetli, fosforlu bomba və raketlərdən istifadə etməsi ilə bağlı faktlar xarici media tərəfindən geniş işıqlandırılmışdır. Fəal və genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlar dövründə cəbhə bölgəsindən 20-150 kilometr məsafədə yerləşən rayon, şəhər, qəsəbə və kəndlərin artilleriya atəşinə tutulması, habelə Gəncə, Mingəçevir, Şəmkir, Xızı, Bərdə və s. ərazilərə ballistik raketlərin atılması, 100-dək mülki şəxsin həlak olması ilə bağlı faktlar dünya ictimaiyyətinə dolğun və əhatəli şəkildə çatdırılmışdır. Bundan əlavə, Ermənistan silahlı qüvvələrinin mülki əhaliyə, fərdi evlərə, inzibati binalara, təsərrüfatlara, ictimai iaşə və xidmət müəssisələrinə vurduğu ziyanla bağlı materiallar hazırlanmışdır.

Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın strateji əhəmiyyətli obyektlərini – Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinə, Mingəçevir su anbarını və istilik elektrik stansiyasını, habelə Bakı-Novorossiysk neft kəmərinə raketlərlə vurmağa cəhdlər göstərməsinə dair faktlar da beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmışdır.

İşğal altında saxladığı ərazilərdə, xüsusilə Füzuli rayonunda ciddi müdafiə-istehkam baryerləri – beton sədlər və sığınacaqlar, tunellər və s. yaratması fonunda təzavüzkar ölkənin nəinki Dağlıq Qarabağı, eləcə də işğal altında saxladığı ətraf yeddi rayonu da könüllü azad etmək niyyətində olmaması xüsusi qeyd olunmuşdur.

Ermənistanın işğal altında saxladığı ərazilərdə məqsədli şəkildə dağıntılar törətməsi, mülki vətəndaşlara məxsus fərdi evləri, habelə inzibati binaları sökməklə inşaat materiallarını azğınlıqla talaması da xarici media nümayəndələrinə xüsusi diqqətini çəkmişdir. 90-cı illərin arxiv foto və videokadrlarından istifadə edilməsi və müvafiq müqayisələrin aparılması yolu ilə Ermənistanın Azərbaycana məxsus zəngin tarixi mədəniyyət abidələrini, muzeyləri, eləcə də məscidləri vandallıqla dağıtmasına dair material və s. s. kimi

xarici KİV-lərdə yerləşdirilmişdir.

Ermənilərin məscidləri dağıdaraq ferma kimi istifadə etmələri, azərbaycanlıların və digər müsəlman xalqların dini heysiyyətini aşağılamaq məqsədilə dini ziyarətgahlarda donuz saxlamaları ilə bağlı foto və videokadrlar da təbliğati-siyasi baxımdan əhəmiyyətli olmuşdur. Bundan əlavə, yerli və xarici KİV-lərdə işğal altında olan ərazilərdə flora və faunaya dəyən zərərlə bağlı xüsusi reportajlar hazırlanmış, meşələrin yandırılması və qırılması faktlarına geniş yer verilmişdir.

İşğal altındakı ərazilərdə məqsədli şəkildə törədilmiş yanğınlar – mülki ermənilərin qeyri-qanuni məskunlaşdırıldıqları Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonlarını tərk edərkən fərdi evləri, yaşıllıq və meşə zolaqlarını yandırmaları ilə bağlı materiallar hazırlanmış, ermənilərin tarixi Azərbaycan abidələrini, alban məbədlərini, habelə milli toponimləri erməniləşdirməsi, bu məqsədlə geniş saxtakarlıqlara yol verməsi faktları beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmışdır.

Azərbaycanın postkonflikt mərhələsində informasiya cəbhəsində əsas hədəflərindən biri də Ermənistanın işğalından azad edilmiş ərazilərdəki mina təhlükəsinin beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmasıdır. Prezident İlham Əliyev işğaldan azad edilmiş ərazilərin mina və partlamamış hərbi-sursatdan (PHS) təmizlənməsi ilə bağlı mühüm vəzifələr müəyyənləşdirmiş, bunun “Böyük Qayıdış” proqramı nöqtəyi-nəzərindən prioritet məsələlərdən biri olduğunu vurğulamışdır. Bu zərurət həm də onunla şərtlənir ki, Ermənistan beynəlxalq hüquq normalarını pozaraq 30 ilə yaxın müddətdə işğal altında saxladığı ərazilərdə təkcə təmas xəttinə yaxın əraziləri deyil, ümumilikdə, bütün rayon və şəhərləri, yolları, yaşayış binalarını və strateji yüksəklikləri minalamışdır. Eyni zamanda, təcavüzkar ölkə hərbi əməliyyatlar zamanı və atəşkəs dövründə beynəlxalq səviyyədə qadağan olunmuş “sürpriz mina”lardan, kasetli bombalardan və s. istifadə etmişdir.

Üçtərəfli 10 noyabr tarixli bəyanatın imzalanmasından sonra Azərbaycanın təkcə hərbiçiləri və mülki istehkamçıları deyil, xeyli sayda sırayı vətəndaşı da mina partlayışının qurbanı olmuşdur. Azərbaycan dəfələrlə minalanmış ərazilərin xəritəsini tələb etsə də, destruktiv mövqe nümayiş etdirən Ermənistan tərəfi bu tələbə məhəl qoymur. Bu, təcavüzkar ölkənin kommunikasiyaların

bərpası, qarşılıqlı etimad, sülh və təhlükəsizlik mühitinin formalaşdırılması istiqamətindəki regional təşəbbüslərə qeyri-səmimi yanaşdığını göstərir.

Azərbaycan informasiya savaşında mühüm taktiki gediş olaraq Ermənistanın minalanmış ərazilərin xəritəsini verməkdən imtinasının fəsadları barədə beynəlxalq miqyasda geniş iş aparır. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi Ermənistanın minalanmış ərazilərin xəritəsini verməkdən imtina etməsi ilə bağlı BMT-də qətnamə layihəsi yayması da bu istiqamətdə mühüm addımlardan biri olmuşdur. Bu və digər tədbirlər informasiya cəbhəsində ölkəmizin üstünlüyünün təmini baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bir müddət əvvəl İtaliya Parlamentinin aşağı palatası olan Deputatlar Palatasının Xarici əlaqələr daimi komissiyasının 2021-ci il martın 2-də qəbul etdiyi “Ermənistan və Azərbaycan arasında razılaşmaların yerinə yetirilməsi vəziyyəti haqqında qətnamə”də bir sıra mühüm məqamlarla yanaşı, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə minalanmış sahələrin xəritəsinin verilməsi vacibliyi də qeyd olunmuşdur [7].

Qubadlı və Zəngilan rayonlarına səfəri zamanı Prezident İlham Əliyev ermənilərin işğal altında saxladıkları rayonlarda böyük dağıntılar törətdiklərini, tarixi-mədəni abidələri məhv etdiklərini və bütün bunlara görə beynəlxalq məhkəmə qarşısında cavab verməli olacaqlarını bir daha bəyan etmişdir. Azərbaycandakı diplomatik korpusların nümayəndələrinin, habelə əcnəbi jurnalistlərin işğaldan azad edilmiş ərazilərə müntəzəm səfərinin təşkili Ermənistanın ağır müharibə cinayətlərinin bütün dünyada ifşası ilə yanaşı, onun beynəlxalq məhkəməyə verilməsinə zəmin yaradılması baxımından da vacib addımdır. Ekspertlərin iştirakı ilə dəymiş ziyanın hesablanması və sonrakı mərhələdə Ermənistanın Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə verilməsi Azərbaycan üçün tək cəmiyyət hüquqi prosedur deyil, eyni zamanda, təcavüzkarın beynəlxalq miqyasda ifşasına xidmət edən vacib siyasi-mənəvi məsələdir.

Azərbaycanın iddia ərizəsində, həmçinin Ermənistanın ərazilərimizi kütləvi şəkildə minalaması, şəhər və kəndlərimizi yerlə-yeksan etməsi, habelə 2020-ci il 10 noyabr tarixli atəşkəs razılaşmasından sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərimizə qanunsuz silahlı birləşmələr göndərməsi səbəbindən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının öz evlərinə qayıtmaq hüququndan

məhrum etməsi göstərilmişdir. Bu və digər faktlar 800 milyon nəfəri birləşdirən bir coğrafi məkanda Ermənistanın ifşası, təcavüzkar dövlətə qarşı səmərəli əks-hücumun təşkili baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2021-ci il fevralın 26-da – Xocalı soyqırımının 29-cu ildönümü günündə yerli və xarici KİV-lər üçün keçirdiyi mətbuat konfransı da ölkəmizin informasiya cəbhəsindəki üstünlüyünün təmini baxımından əhəmiyyətli olmuşdur. Prezident İlham Əliyevin dörd saatdan çox müddətdə 50-dən çox sualı peşəkarlıqla cavablandırması, mühüm mesaj və açıqlamaları yerli və xarici KİV-lərdə geniş işıqlandırılmışdır. Mətbuat konfransını izləyən dünya ictimaiyyəti Ermənistanın regionda ciddi təhlükə mənbəyi olduğunu bir daha dərk etmişdir. Dövlət başçısının postkonflikt dövründə bölgədəki real vəziyyət barədə ciddi və əsaslandırılmış informasiyaları, konkret mesajları dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırması ölkəmizin informasiya təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi və Ermənistanın ifşası baxımından uğurlu addım olmuşdur.

Açar sözlər: *informasiya siyasəti, informasiya təhlükəsizliyi, informasiya təxribatı, milli təhlükəsizlik, “yumşaq güc”*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. İlham Əliyev “Əl-Ərəbiyə” televiziya kanalına müsahibə verib. <https://president.az/articles/41712>
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev xalqa 26.10.2020 tarixli müraciəti. <https://president.az/articles/44435>
3. İlham Əliyev “Rossiya-1” telekanalının “60 dəqiqə” proqramında sualları cavablandırır. <https://president.az/articles/41172>
4. İlham Əliyevin Fransanın “Figaro” qəzetinə müsahibəsi. <https://president.az/articles/44170>
5. Hərbi vəziyyət elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. <https://president.az/articles/40979>
6. Hərbi vəziyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/35170>
7. “Ermənistan və Azərbaycan arasında razılaşmaların yerinə yetirilməsi vəziyyəti haqqında” qətnamə. <https://www.virtualkarabakh.az>

[az/az/new-item/6/3199/italiya-parlamenti-terefinden-qebul-edilmis-qetnamede-azerbaycanin-minal-ammis-erazilerin-xeritelerinin-verilmesi-telebolunub.html](https://az.az/new-item/6/3199/italiya-parlamenti-terefinden-qebul-edilmis-qetnamede-azerbaycanin-minal-ammis-erazilerin-xeritelerinin-verilmesi-telebolunub.html)

SUMMARY

Features of the state information policy Azerbaijan during the Patriotic War and post-conflict period

Kh.Niyazov

In article information threats during the military operations in September-November 2020, combating information threats on social networks and digital platforms, protection of internal information space and public awareness, mistakes in the information front and their consequences, as well as the main priorities of the state information policy of Azerbaijan in the post-war period are observed.

It should be noted that Armenia, which suffered crushing blows and defeats in the military-political sphere, tried to expand information provocations against our country through the media, social networks and other new media tools. Nevertheless, Azerbaijan retained its superiority over Armenia not only on the battlefield, but also in the field of diplomacy and information, and managed to expose the aggressor state on an international scale.

Key words: *information policy, information security, information sabotage, national security, "soft power"*

РЕЗЮМЕ

Особенности государственной информационной политики Азербайджана в период Отечественной войны и в постконфликтный период

Х.Ниязов

В статье рассматриваются информационные угрозы, наблюдаемые в ходе боевых действий в сентябре-ноябре 2020 года, борьба с информационными угрозами в социальных сетях и на цифровых платформах, защита внутреннего информационного пространства и общественная осведомленность, ошибки, допущенные на информационном фронте, и их последствия, а также обсуждаются основные приоритеты государственной информационной политики

Азербайджана в послевоенный период.

Как отмечает автор, Армения, потерпевшая сокрушительные удары и поражение на военном и политическом направлениях, посредством СМИ, социальных сетей и других новых медиаинструментов, пыталась расширить информационные провокации против Азербайджана. Несмотря на это, Азербайджан сохранил свое превосходство над Арменией не только на поле боя, но и в дипломатической, информационной плоскости, достигнув разоблачения государства-агрессора в международном масштабе.

Ключевые слова: *информационная политика, информационная безопасность, информационная диверсия, национальная безопасность, «мягкая сила»*

GÜRCÜSTAN AZƏRBAYCANLILARI İRANIN İDEOLOJİ SİYASƏTİNİN MARAQ OBYEKTİ KİMİ: POTENSİAL TƏHDİDLƏR HAQQINDA

ELDAR ƏMİROV

*Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
(Azərbaycan Dillər Universiteti)*

E-mail: eldar.ado.85@mail.ru

Giriş

Gürcüstan Cənubi Qafqazın ən çox müsəlman əhalisi olan yeganə xristian dövlətidir. Bu ölkənin İslam dininə etiqad edən vətəndaşlarının əhəmiyyətli hissəsini isə etnik azərbaycanlılar təşkil edir. 2021-ci ilə aid statistik məlumatlara əsasən Gürcüstanda yaşayan etnik əhalinin sayı 440 min nəfərə yaxındır və onlar əsasən Kvemo-Kartli (Borçalı) regionunda məskunlaşblar. [3].

Etnik azərbaycanlılar amili Gürcüstanın qonşularla, xüsusilə də Azərbaycan Respublikası və Türkiyə ilə münasibətlərində mühüm, stabiləşdirici və əlaqələndirici rol oynayır. Lakin regionun bir başqa müsəlman dövləti də var ki, Gürcüstanın azərbaycanlı icması onun üçün ideoloji və sosial təsir aləti kimi ciddi maraq obyektidir. Söhbət İran İslam Respublikasından gedir.

İranın Gürcüstanda yaşayan soydaşlarımız arasında öz təsir imkanlarını genişləndirmək istəyi bir neçə mühüm amillə şərtlənir. Həmin amillərin ən birincisi heç şübhəsiz ki, məzhəbçilik zəminində Azərbaycana dolayısı ilə təsir göstərmək gücündə olan effektiv sosial dayaq yaratmaq cəhdlərilə bağlıdır. Sırr deyil ki, Gürcüstan azərbaycanlıları Azərbaycan Respublikası ilə sıx iqtisadi, sosial-mədəni əlaqələrə malikdirlər. Onların bir qismi isə hətta Azərbaycanda yaşayıb fəaliyyət göstərirlər. Aydın məsələdir ki, İranın radikal məzhəb təbliğatının obyektinə çevrilən soydaşlarımızın bir qisminin zamanla Azərbaycana qarşı Tehranın təsir agentlərinə çevrilməsi ehtimalı çox yüksəkdir. İranın Yaxın və Orta Şərqi şübhəli yaşayan regionlarında həyata keçirdikləri bu mənada əyani nümunə hesab oluna bilər.

1. Gürcüstan azərbaycanlılarını İranın maraq obyektinə çevirən amillər hansılardır?

Zaman-zaman istər Azərbaycan, istərsə də Gürcüstan mətbuatında İranın Kvemo-Kartli regionundakı ardıcıl məzhəb təbliğatına dair işıq üzü görmüş ayrı-ayrı yazılar potensial təhlükələr haqqında düşünmək üçün maraqlı material-

lar verir. Məsələn, hələ 2005-ci ildə Gürcüstan İctimai Televiziyasının əslən azərbaycanlı olan müxbiri Ramilə Əliyeva “Sülh və demokratiya İnstitutunun” saytında dərc etdiyi yazısında iranlı missionerlərin Kvemo-Kartli bölgəsində ciddi şəkildə Xomeyni ideyalarını, həmçinin şübhəli təbliğ etməsi haqqında öz narahatlığını bölüşmüşdü. Həmin yazıda müəllif diqqəti bir neçə mühüm məqama yönəlmişdi. Onların birincisi iranlı missionerlərin azərbaycanlılar arasında məzhəbçilik zəminində fəaliyyət göstərmələri, əsl məqsədin İslam ideallarını deyil, Tehranın maraqlarını yaymaqla məşğul olmaları idi. İkinci diqqət çəkən məsələ iranlı missionerlərin öz fəaliyyətlərini təşkilatlandırmaq istiqamətində apardıqları işlə bağlı idi. O, göstərirdi ki, İranın birbaşa dəstəyilə Gürcüstanda “Əhli-Beyt”, “Əlül-Beyt”, “Ali-hikmət” dini cəmiyyətləri yaradılmış və onlar qısa zamanda etnik azərbaycanlılar arasında ciddi təbliğat şəbəkəsi formalaşdırmağa nail olmuşlar [1].

Qeyd etmək lazımdır ki, oxşar məzmunlu yazılar sonrakı dövrlərdə Azərbaycan mətbuatında da dərc edilməyə başladı. Həmin yazılardan İranın bəzən açıq, bəzən isə dolaylı yollarla həqiqətən də Gürcüstan azərbaycanlılarını öz ideoloji və siyasi təsir dairəsinə daxil etmək üçün addımlar atdığı sezmək mümkündür. İranın Gürcüstandakı səfirlərinin ara-sıra Qardabani və Marneuli rayonlarına vaxtaşırı səfərlərini buna misal göstərmək olar. Məsələn, hətta 2009-cu ildə o zaman İranın Gürcüstandakı səfiri olmuş Müctəbə Dəmirçi azərbaycanlıların sıx yaşadığı rayonlara səfər etmiş, “Əhli-Beyt” cəmiyyətinin çətiri altında fəaliyyət göstərən fəal aktivistlərlə görüş keçirmiş və İranın azərbaycanlı dindarların problemlərini həlli üçün əlindən gələni əsirgəməyəcəyini söz vermişdi. [4].

Gürcüstanda Azərbaycan səfirliyinin və Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin mövcud olduğu halda İranın Borçalı bölgəsində dini məsələlərin həllində canfəşanlıq göstərməsi o qədər də anlaşılan deyil. 2019-cu ilin 27 aprelində Azərbaycanın xəbər

saytlarının birində nəşr edilmiş məqalədə isə göstərilirdi ki, uzun illər Gürcüstan azərbaycanlıları arasında ümumiyyətlə məzhəb zəminində hər hansı ixtilaflar müşahidə olunmayıb. Lakin bölgədə İran missionerlərinin öz fəaliyyətlərini təşkilatlandırmasından sonra soydaşlarımız arasında məzhəb ayrışdırıcılığı açıq və xoşagəlməz hal alıb. İran SSRİ-nin süqutundan sonra yaranmış boşluqdan istifadə edərək azərbaycanlıların kompakt yaşadıqları ərazilərdə məscid və mədrəsə tikintisində xeyli fəallıq nümayiş etdirib, həmçinin dini məzmunlu nəşrlərin kütləvi çapı istiqamətində də ardıcıl iş aparıb. Bu isə iranlı missionerlərə təbliğat işində ciddi üstünlüklər yaradır. Yazı müəllifinin fikrincə İranın sözügedən ərazilərdəki ideoloji təsir gücünü anlamaq üçün hər il keçirilən Aşura mərasimlərində müşahidə edilən izdihamı diqqət yetirmək kifayətdir. 2011-ci ildən Gürcüstan hökuməti tərəfindən “Gürcüstan müsəlmanları şurasının” yaranmasından və regiondakı dini məsələlərin Qafqaz müsəlmaları idarəsinin tabeliyindən çıxmasından sonra iranlı missionerlərin bu ölkədəki maneəsiz fəaliyyəti qarşısında ümumiyyətlə heç bir məhdudiyyət qalmayıb. [6].

Tehranın Gürcüstan azərbaycanlılarını ciddi maraq obyektlərindən biri qismində seçməsinə şərtləndirən digər mühüm bir səbəb isə heç şübhəsiz ki, Gürcüstanın aktiv şəkildə yürütdüyü Qərbyönümlü xarici siyasətlə bağlıdır. Gürcüstanın Avropa İttifaqı və NATO ilə sıx əməkdaşlığından İranın ciddi şəkildə narahat olduğunu deməyə ehtiyac yoxdur. Çünki, Gürcüstanın ardıcıl şəkildə Qərbin hərbi və siyasi strukturlarına inteqrasiya etməsi İranın Cənubi Qafqazdakı onsuz da kövrək mövqelərinin itirilməsi deməkdir. Doğrudur, zahirən İran və Gürcüstan münasibətləri indiyədək sabit məcrada cərəyan edib, tərəflərdən bir digər ilə hər hansı uzunmüddətli ciddi ziddiyyət yaşamayıb. Məlum olduğu kimi, 2011-ci ildən etibarən iki ölkə arasında qısamüddətli səfərlər üçün viza tələbi aradan qaldırılıb. Həmçinin sözügedən vaxtdan etibarən Tehranla Tbilisi arasında birbaşa aviaəlaqə yaradıldı. Hətta 2006-cı ildə Rusiya ilə Gürcüstan arasında yaranmış siyasi gərginlik nəticəsində Moskvanın bu ölkəyə qaz təchizatını dayandırdığı zaman, Tbilisinin yaranmış böhranlı vəziyyətdən çıxmasında Azərbaycanın dəstəyilə yanaşı, İranın da yardımı mühüm rol oynamışdı. [2, s. 26].

Yeganə istisna qismində 2008-ci ildə tərəflər arasında baş vermiş insidenti göstərmək olar. Həmin vaxt ABŞ-ın tələbilə Gürcüstan tərəfindən saxlanılan və firıldaçılıqda ittiham edilən İran vətəndaşı Vaşinqtona təhvil verilmişdi. Baş verən hadisə nəticəsində tərəflər arasında müvəqqəti soyuqluq yaransa da, bir müddət sonra təmaslar tədricən bərpa edildi. [2, s. 28].

Gürcüstanla İran arasında mövcud olan sabit münasibətlərə baxmayaraq, Tehrandə yaxşı başa düşürlər ki, Tbilisin qəti və məqsədyönlü Qərb siyasəti bu ölkəni zamanla NATO-nun, ABŞ-ın Cənubi Qafqazdakı istinad, dayaq nöqtələrindən birinə çevirəcəkdir. Bu zaman İran Gürcüstanda Qərbyönümlü siyasətə qarşı effektiv müqavimət resurslarından biri kimi etnik azərbaycanlıları işə sala bilər. Belə ki, illərlə İranın ideoloji təbliğatı nəticəsində formalaşmış mühafizəkar şüərlər həqiqətən də Qərb üçün ciddi başağrısına çevrilə bilər. İstisna deyil ki, İran bu gizli silahı nə zamansa mütləq işə salmağa çalışacaq. Doğrudur, hələlik Gürcüstan hakimiyyəti İranın Borçalı bölgəsindəki fəallığına göz yummağa üstünlük verir və böyük ehtimalla belə hesab edir ki, Tehranın təsirinin artması bölgədəki etnik azərbaycanlıların Azərbaycanın təsirindən uzaqlaşmasında müsbət rol oynayacaq. Sırr deyil ki, Gürcüstandakı bəzi millətçi dairələr Borçalıda yaşayan etnik azərbaycanlıları gürcü dövlətçiliyinə qarşı potensial təhlükə mənbəyi kimi nəzərdən keçirir, bu bölgənin sosial-iqtisadi cəhətdən geri qalmasında maraqlı görünür. Ancaq bu yanaşma olduqca yanlışdır. Bunun əvəzində gürcü millətçiləri İranın Yaxın və Orta Şərqdə şüərlər yaşayan bölgələrindəki son 40 ildəki fəaliyyətinin nəticələrini təhlil edib, lazımi nəticələr çıxarsalar Gürcüstan dövlətçiliyi üçün daha faydalı iş görmüş olarlar.

Nəhayət, Tehranın Gürcüstandakı aktiv fəaliyyətini şərtləndirən digər amil isə son zamanlar xeyli sayda İran vətəndaşının yaşamaq və biznes fəaliyyəti üçün bu ölkəyə üz tutmasıdır. 2018-ci ilin statistik göstəricilərinə əsasən Gürcüstana müvəqqəti yaşamaq və işləmək icazəsi üçün müraciət edənlərin 87%-ni məhz İran vətəndaşları təşkil etmişdir. [5].

Aydın məsələdir ki, belə bir şəraitdə zamanla Gürcüstanda zəngin və çoxsaylı İran diasporunun yaranması qaçılmazdır. Bu isə davamlı olaraq Qərbe inteqrasiya edən Gürcüstanda Avropa və

ABŞ-ın mümkün təsiri altına düşə biləcək böyük bir kütlə deməkdir. Gürcüstandakı iranlıların zamanla Tehrana qarşı potensial müxalif qüvvəyə çevrilməsinin qarşısını almaq, onlara nəzarət edə bilmək üçün İranın bu ölkədə mütəşəkkil sosial dayağa malik olmaq ehtiyacı çox böyükdür. Bu mənada İran hakimiyyəti məzhəb və din mənafehlərinin qorunması adı altında rahatlıqla Gürcüstandakı soydaşlarımızı cəsusluq fəaliyyətinə cəlb etmək imkanlarına sahibdir.

2. İranın Borcalı bölgəsindəki fəaliyyəti üçün münbit şərait yaradan amillər hansılardır?

Tehrandan gələn missionerlərin Gürcüstan azərbaycanlıları qısa zaman kəsiyində belə ciddi təsir imkanları qazanması, təşkilatlanma fəaliyyəti həyata keçirməsi heç şübhəsiz ki, bu ölkədə mövcud olan münbit ictimai-siyasi və iqtisadi mühitlə bağlı idi. SSRİ-nin süqutundan sonra ciddi iqtisadi çətinliklərlə üzləşən Gürcüstan xaricdən gələn sərmayələrin, yatırımların ölkədə qalmasında maraqlı idi. İranlı missionerlərin birinci dalğası isə Borcalıya məhz sahibkarlıq pərdəsi altında gəlmişdi və humanitar yardım adı altında etnik azərbaycanlıları müxtəlif fəaliyyət sahələrinə cəlb etmişdi. Gürcüstan azərbaycanlılarının kompakt yaşadığı Borcalı bölgəsi də sözügedən dövrdə ölkənin sosial-iqtisadi cəhətdən ən geridə qalmış bölgələrindən hesab olunurdu. İranlıların gətirdikləri kiçik sərmayələr, sahibkarlıq fəaliyyəti, həmçinin gənclərin pulsuz şəkildə İranın dini universitetlərinə ali təhsil üçün yola salınması yerli əhali arasında Tehrana olan rəğbəti əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirmiş oldu. Gürcüstan hakimiyyətinin etnik azərbaycanlılara münasibətdə bir çox hallarda qeyri-səmimi mövqe tutması, onların sosial problemlərinə laqeyd yanaşması, azərbaycanlılara öz ana dillərində təhsil almağa müxtəlif süni maneələr yaratması əslində, ilk növbədə İranın lehinə işləyən amillər idi. Ötən əsrin 90-cı illərində Azərbaycanın Ermənistanın təcavüzü nəticəsində müharibə şəraitilə üzləşməsi rəsmi Bakının Borcalıdakı soydaşlarımızın problemlərinə zəruri diqqət yetirməsinə əngəl törətdi. Onu da təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən dövrdə Türkiyə tərəfindən də Borcalı bölgəsinin iqtisadi və mədəni yüksəlişi üçün zəruri diqqət göstərilməmişdir. Təəssüf ki, bu boşluqdan 90-cı illərdən etibarən İran məharətlə bəhrələnmiş,

Gürcüstan azərbaycanlıları arasında özünə sosial dayaq yaratmağa müvəffəq olmuşdur və Tehranın bu təsiri məzhəbçilik zəmininə söykəndiyindən milli irsin unudurulmasına xidmət edir.

İranın Borcalı bölgəsində apardığı bu yadlaşma siyasətinə müdaxilə etməyə, onun qarşısını almağı hal-hazırda həm Azərbaycanın, həm də Türkiyənin kifayət qədər geniş imkanları var. Belə bir siyasətin ardıcıl şəkildə və qətiyyətlə icrası üçün beynəlxalq siyasi şəraitin də kifayət qədər əlverişli olduğu nəzərdən qaçmamalıdır. ABŞ-ın və Avropa İttifaqı ölkələrinin İrana münasibətdəki siyasətini bir qədər də sərtləşdirməsi heç şübhəsiz ki, Gürcüstan tərəfindən nəzərə alınmaya bilməz. Qərbə doğru can atan Tiflisin öz ərazisində İrana bağlı olan təsir qruplarının fəaliyyətinə gələcəkdə də belə rahatlıqla göz yumması mümkün olmayacaq.

3. İranın Gürcüstan azərbaycanlıları arasında ciddi təsir imkanları Azərbaycan üçün hansı təhdidlər doğura bilər?

İndiki siyasi şəraitdə İranın Gürcüstan azərbaycanlıları vasitəsilə Azərbaycanı hər hansı formada birbaşa təhdid etməsi ehtimalı yüksək deyil. Ancaq dolayısı yolla belə təhdidlərin meydana çıxması mümkündür və onlar Azərbaycan tərəfindən mütləq nəzərə alınmalıdır. Həmin təhdidlərdən birincisi terror və cəsusluq fəaliyyətilə bağlıdır. 2009-cu ilin aprelində ADNA-da Gürcüstan vətəndaşı, Marneuli sakini Fərda Qədirovun həyata keçirdiyi qətləyən dərs çıxarılmalı, bənzər hadisələrin törədilməməsi üçün bütün qabaqlayıcı addımlar atılmalıdır. Həmin hadisə ilə bağlı aparılan istintaq 13 nəfərin həyatına son qoymuş Fərda Qədirovun xarici xüsusi xidmət orqanları ilə bağlılığına işarə edən ciddi dəlillərin olduğunu aşkara çıxarmışdı. [7].

İranın Gürcüstanda yaşayan soydaşlarımızı cəlb edə biləcəyi potensial anti-Azərbaycan fəaliyyətinin istiqamətlərindən biri də ölkəmizə qarşı cəsusluq fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı ola bilər. Gürcüstan azərbaycanlılarının ölkəmizlə geniş əlaqələrə malik olduğunu, bəzilərinin isə ölkəmizdə davamlı əsasda yaşayıb fəaliyyət göstərdiyini nəzərə alaraq bu ehtimal daim öz ciddiliyini qoruyub saxlayacaqdır. Gürcüstanda azərbaycanlıların işsizlik probleminin, həmçinin sosial-iqtisadi çətinliklərinin hələ də həllini tapmayan problemlər olduğunu nəzərə alsaq, xarici qüvvələrin bölgəyə təsir etməsi imkanları yüksəkdir.

Məsələn, 2019-cu ildə Gürcüstan azərbaycanlıları arasında aparılmış sorğunun nəticələrindən belə məlum olmuşdur ki, soydaşlarımızın 68%-i özünü işsiz hesab edir, ciddi maliyyə çətinlikləri ilə üzləşdiklərini gizlətmirdilər.[8].

Bu gün də vəziyyətin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdiyini demək çətindir. Ona görə də Azərbaycanın təhlükəsizliyinə cavabdeh olan qurumlar bu riskləri mütləq hesablamalıdır. Sözügedən problemi ölkəmizin lehinə tez bir zamanda və effektiv həll etməyin yollarından biri də Gürcüstana investisiyalar yatan Azərbaycan şirkətlərinin soydaşlarımızın işlə təminatında aktivlik göstərməsilə bağlı ola bilər. Bu, xüsusilə neft və turizm sahələrində ciddi nəticələr verə bilər.

Bir məsələni də unutmamaq lazım deyil ki, Borçalı bölgəsi Azərbaycanın dövlət sərhədlərinin yaxınlığında yerləşir və bu ərazidən ölkəmizin iqtisadiyyatı üçün strateji əhəmiyyətə malik bir çox kommunikasiyalar keçir. Həmin kommunikasiyaların təhlükəsizliyi də mümkün risklərdən biri kimi daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Nəticə

Göstərilən faktlardan və onların təhlilindən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, İranın Gürcüstanda azərbaycanlıların kompakt yaşadığı ərazilərdə nüfuz imkanlarını genişləndirməsi, həmçinin aktiv məzhəbçilik fəaliyyəti hesabına ona loyallıq olan sosial dayaq yaradması Azərbaycan dövlətçiliyi üçün müəyyən təhdidlər törətmək potensialına malikdir. Bu təhdidlərin qarşısının alınması üçün Azərbaycan iqtisadi, sosial-mədəni və bəzən hətta siyasi təsir vasitələrindən istifadə etməlidir. Gürcüstandakı soydaşlarımızın Tehrana deyil, məhz Bakıya bağlı olması üçün onların sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, mədəni hüquqlarının qorunması üçün planlı fəaliyyətin həyata keçirilməsi, konkret strategiyanın işlənilməsi və hazırlanması qaçılmazdır. İranın başlıca təsir aləti kimi geniş istifadə etdiyi dini maarifçilik və dini təhsil istiqamətlərində də əsaslı qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi zəruridir. Məsələn, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən İlahiyyat İnstitutu tərəfindən Gürcüstanda yaşayan soydaşlarımız üçün müvafiq təqaüd proqramlarının tətbiqi, ruhanilər üçün Azərbaycanda müəyyən kursların təşkili və həvəsləndirici maddi dəstəyin verilməsi faydalı ola bilər.

Açar sözlər: İran, Gürcüstan azərbaycanlıları, ideoloji təsir, təhdidlər, Qərba inteqrasiya, məzhəbçilik.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Алиева Р. Грузия: деятельность иранских миссионеров вызывает опасения // <https://iwpr.net/ru/global-voices/gruziya-deyatelnost-iranskikh-missionerov-vyzyvaet-opaseniya>

2. Шляпентох Д. Заигрывание Грузии с Ираном и его возможные геополитические следствия // «Кавказ и глобализация». Т.6, Выпуск №3 (2012)

3. APA İnformasiya Agentliyi. 29/04/2021 - <https://apa.az/ru/xeber/novosti-evropi/Obuyavlenachislennost-azerbajdzhancev-v-Gruzii-444601>

4. APA İnformasiya Agentliyi. 11/06/2009 - <https://apa.az/az/xeber/xarici-siyaset/-156787>

5. Eurasianet İnformasiya Agentliyi // 28/01/2020 - <https://russian.eurasianet.org/иранцы-находят-прибежище-в-грузии-правда-не-всегда-приветливое>

6. “Gülüstan” İnformasiya saytı, 27.04. 2019// <https://gulustan.info/2019/04/27/>

7. Lent.az. İnformasiya Agentliyi – 15/05/2009 - <https://www.lent.az/xeber/siyaset/-53816>

8. “Virtual Azərbaycan” İnformasiya saytı. 21/05/2019 - <https://virtualaz.org/reylar/140897>

**Амиров Эльдар Гурбан оглы,
Доктор философии по политическим наукам,
доцент
(Азербайджанский университет языков)**

**Азербайджанское население Грузии как
объект интереса идеологической политики
Ирана: о потенциальных угрозах**

РЕЗЮМЕ

В статье автором рассмотрены потенциальные угрозы, исходящие для Азербайджана от активной идеологической деятельности Ирана в регионе Квемо-Картли Грузии, где компактно проживают этническое азербайджанское население. Так, автором указывается на тот факт, что в результате лояльного отношения грузинских властей деятельности иранских миссионеров на протяжении 90-х годов прошлого века в силу

определенных политических и экономических расчётов, Тегерану удалось значительно расширить свои агитационные возможности в регионе Квемо-Картли и добиться создания определенной социальной опоры среди местного населения. Прикрываясь идеями шиизма и взглядами Хомейни тегеранские миссионеры на самом деле распространяют среди азербайджанцев Грузии влияние Ирана и добившись определенной лояльности получают возможности для дальнейшего воздействия на Азербайджан посредством этнических азербайджанцев, проживающих здесь. Это воздействие может иметь самые различные проявления – начиная от создания агентурной сети из азербайджанцев Грузии, имеющих тесные контакты с Азербайджаном, заканчивая угрозой для стратегических для экономики Азербайджана коммуникаций, проходящих через территорию Грузии, в том числе через районы компактного проживания азербайджанцев.

Автор также указывает на социально-экономические и культурно-образовательные меры, которыми можно противостоять усилению иранского влияния среди азербайджанцев Грузии.

Ключевые слова: *Иран, азербайджанцы Грузии, идеологическое влияние, угрозы, интеграция на Запад, сектантство.*

**Amirov Eldar Gurban oglu,
Doctor of Philosophy in Political Science, Associate Professor
(Azerbaijan University of Languages)**

The Azerbaijani population of Georgia as an object of interest in Iran's ideological policy: on potential threats

SUMMARY

In the article, the author examines the potential threats posed to Azerbaijan from the vigorous ideological activities of Iran in the Kvemo-Kartli region of Georgia, where the ethnic Azerbaijani population compactly lives. Thus, the author points out the fact that as a result of the loyal attitude of the Georgian

authorities to the activities of Iranian missionaries during the 90s of the last century, due to certain political and economic calculations, Tehran managed to significantly expand its campaigning opportunities in the Kvemo-Kartli region and achieve the creation of a certain social support among the local population. Hiding behind the ideas of Shiism and the views of Khomeini, Tehran missionaries are in fact spreading Iranian influence among the Azerbaijanis of Georgia and, having achieved a certain loyalty, they will receive opportunities for further influence on Azerbaijan through the ethnic Azerbaijanis living here. This impact can have a variety of manifestations - from the creation of an agent network of Azerbaijanis in Georgia, who have close contacts with Azerbaijan, to the threat to strategic communications for the Azerbaijani economy, passing through the territory of Georgia, including through areas of compact residence of Azerbaijanis.

The author also points to the socio-economic, cultural and educational measures that can be used to counter the growing Iranian influence among the Azerbaijanis of Georgia.

Key words: *Iran, Azerbaijanis of Georgia, ideological influence, threats, integration into the West, sectarianism.*

СЛАВНЫЕ 44 ДНЯ НАПИСАВШИЕ ГЕРОИЧЕСКУЮ СТРАНИЦУ В ИСТОРИИ

ДИЛАРА ГАДЖИЕВА

*Доцент кафедры международных
отношений, д.ф.и.*

Бакинского Славянского Университета

E-mail: dilara.haciyeva@mail.ru

Агрессия Армении противоречит международному праву

В разное время истории были конфликты приводящие к войнам и они до сих пор существуют во многих частях мира. Эти конфликты различаются по характеру, причинам, последствиям, субъектам.

Перед первой Карабахской войной, в 1990-х годах, большинство населения Нагорного Карабаха составляли азербайджанцы, но они были подвергнуты геноциду, убиты армянами, а оставшиеся в живых подвергались угрозам и давлению, изгнаны из домов и очагов своих предков. Не только в Нагорном Карабахе, но и в семи районах на границе с Нагорным Карабахом, где армянское население никогда компактно не проживало, проводились этнические чистки, люди были убиты, их дома разграблены, имущество и земли захвачены.

Совет Безопасности ООН принял четыре резолюции (822, 853, 874, 884), подтверждающие агрессивную войну против Азербайджана, несправедливое нарушение его территориальной целостности и изгнание его граждан из их домов в связи с оккупацией их земель.

Резолюции ООН подтверждая суверенитет и территориальную целостность Азербайджанской Республики и всех других государств в регионе, нерушимость международных границ и недопустимость применения силы с целью завоевания территорий, несмотря на выдвигаемые требования о немедленном, полном и безоговорочном выводе армянских войск с оккупированных территорий Азербайджана, о воздержании от каких-либо действий, препятствующих к решению конфликта мирным путем, однако со стороны агрессора - Армении эти требования не выполнялись. В течение 27 лет они продолжали бросать вызов и игнорировать государства мира и принятые ими правила. Из-за неконструктивной позиции Армении

конфликт не был разрешен мирным путем, и справедливость не была восстановлена (1).

Решения, принятые Советом Безопасности ООН в 1993 году и остававшиеся на бумаге в течение 27 лет, были реализованы Азербайджанским государством, Азербайджанским народом, объединенным «мощным кулаком» вокруг победоносного Верховного Главнокомандующего Ильхама Алиева, храброй Азербайджанской армией.

Армяно-Азербайджанский Нагорно-Карабахский конфликт, который армянские и проармянские силы хотят представить и навязывать миру под прикрытием этнических конфликтов, на самом деле начавшийся из-за необоснованной территориальной претензии к исконно историческим землям Азербайджана, подпитывался от «Восточной политики» и «армянского вопроса» некоторых Европейских стран. Более двухсот лет Азербайджанский народ сталкивается с политикой депортации, геноцида и этнической чистки, которую время от времени проводят армянские шовинистско-националистические элементы для осуществления своих необоснованных территориальных притязаний. Азербайджанцы, настоящие владельцы земель, ставших объектом конфликта, неоднократно были изгнаны с родных земель, превратились в беженцы и переселенцы в результате безжалостных нападений армян.

Деятельность Минской группы ОБСЕ, созданной для мирного решения, путем переговоров Армяно-Азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта на основе принципов ОБСЕ, не дала никаких результатов. В результате продолжающихся армянских провокаций, продолжают посягательства на право, на жизнь людей, каждый день в прифронтовых и находившихся поблизости зонах азербайджанские военнослужащие и

мирные жители погибали. В связи с массовой депортацией азербайджанцев с их исконной родины - Западного Азербайджана (ныне Армения) - против них были совершены крупномасштабные тяжкие преступления. Переселяя из различных стран этнических армян на земли Азербайджано-тюркского населения, их опустевшие владения, создано моноэтническое государство. Моноэтническая Армения стала координационным центром для армян и религиозных миссионеров всего мира. Таким образом, этнополитические и необоснованные территориальные претензии на Южном Кавказе начали влиять на происходящие процессы и политическую обстановку в регионе (2).

Агрессивная и наступательная стратегия национальной безопасности и военная доктрина Армении, расширение политики незаконных поселений на оккупированных территориях, призыв к «новой войне за новые территории», решение о создании «добровольческих групп» из гражданского населения, провокация 12 июля 2020 г. на Армяно-Азербайджанской государственной границе в направлении Товуза, а также повышение напряженности на линии соприкосновения войск в целом, сосредоточение войск на близлежащих территориях к линии фронта, накопление большого количества боеприпасов показали, что Армения готовилась к широкомасштабному нападению. Резня и геноцид, совершенные армянами, стали трагическим стимулом для осуществления необоснованных территориальных претензий к азербайджанцам и политики этнической чистки (3).

В результате серии провокаций в прошлом году - в июле, августе и сентябре 2020 года, режим прекращения огня был вновь нарушен, мирные жители подверглись нападениям со стороны диверсионных групп. Сильная бомбардировка азербайджанских городов и сел с применением тяжелой артиллерии 27 сентября 2020 года стала причиной начала успешной операции «Железный кулак» со стороны Азербайджанской Армии. Результатом 44-дневной Отечественной Войны стал разгром сформированных в Карабахе армянских

вооруженных сил и террористических группировок и подписание 10 ноября декларации между Азербайджаном и Арменией.

Зодохнувшись иллюзией «Великая Армения», со стороны армянского руководства и вооруженных сил Армении всегда грубо нарушались нормы и принципы международного права, Женевские конвенции 1949 года и Дополнительные протоколы к ним, резолюции и постановления Совета Безопасности ООН, а также требования объявленного гуманитарного прекращения огня. Преднамеренный обстрел мирных гражданских лиц, домов, гражданских объектов и медицинского персонала в рамках агрессивной политики Армении против Азербайджана демонстрирует их пренебрежение основополагающими нормами международного права, включая международное гуманитарное право и Женевские конвенции, откровенное нарушение взятых обязательств и демонстрирует насколько они далеки от элементарных принципов гуманизма (4).

Женевские конвенции, во время вооруженных конфликтов или чрезвычайных ситуаций, запрещают пытки или бомбардировки гражданских лиц, особенно его наиболее уязвимой части - женщин и детей. Декларация ООН от 1974 года «О защите женщин и детей в период вооруженных конфликтов и чрезвычайных ситуаций», других актов международного права об уважении прав человека в период вооруженных конфликтов предусматривают все репрессии и жестокости против женщин и детей воюющими сторонами во время военных действий, бесчеловечные формы поведения были осуждены и признаны уголовным преступлением.

В дни Второй Карабахской войны армяне сознательно обстреляли мирных азербайджанцев в городах и районах, не относящихся к региону, где велись боевые действия.

Так, в октябре 2020 года армянские военные соединения нанесли тяжелые артиллерийские удары по Барде и ее селам, Тартару, 5 раз в разное время по городу Гянджа, ракетами типа «Смерч», тяжелыми разрушительными

баллистическими ракетами типа «кластер», в результате бомбардировок более 100 человек, включая женщин и детей, были убиты, еще больше мирных жителей получили ранения, а гражданская инфраструктура, частные дома и автомобили были серьезно повреждены.

Бомбардировки городов, поселков и районов за пределами зоны боевых действий, преднамеренное использование артиллерийских обстрелов в ночное время, в местах массового скопления людей с целью причинения больших потерь еще раз подтвердил, что Армения является террористическим государством, а его руководители террористами, которые игнорируют международное гуманитарное право и его принципы. Агрессивная, террористическая политика ненавистной фашистской хунты Армении, которая всех раздражает своими территориальными претензиями, живет за счет соседних стран и превратился в их головную боль, всегда умело играет роль «жалких, угнетенных людей» и «играет» по заказу его политических сторонников, что является серьезной опасностью для мирного сосуществованию в регионе (5).

Армения является настолько варварским государством, что с одной стороны призывает мировое сообщество призвать к прекращению огня на линии фронта, с другой стороны через три минуты после объявления прекращения огня нарушает режим прекращения огня, стреляя по мирным жителям, городам и поселениям. Это еще одна демонстрация лицемерного армянского характера, будь то в мирное время или на поле боя.

Правительство Азербайджана, ООН, страны Европейского Союза и Турция решительно осудили преднамеренный артиллерийский обстрел мирных жителей и расценили его как акт геноцида против Азербайджанского народа. Президент Азербайджана господин Ильхам Алиев назвал нападение военным преступлением, оценил его как нарушение соглашения о прекращении огня и сказал, что армянам будет дан соответствующий ответ: «Мы не будем отвечать таким же образом. Мы им ответим на поле боя. Мы не атакуем города или

мирных жителей, мы отвечаем только на поле боя. Конечно, мы должны защищаться. Если они атакуют ... если они хотят вернуть утраченные позиции, мы не можем молчать. Мы должны себя защищать... чем больше мы защищаемся, тем больше освобождаем территорий». Ответ, данный президентом Азербайджана в его интервью, отражает позицию Азербайджанского государства. Мы защищаемся! В дни защиты Родины, освобождения оккупированных земель возник беспрецедентно тесный союз народа и государства. Народ проявил большое уважение и любовь к своему политическому лидеру и сплотился вокруг него с доверием и уверенностью. Весь азербайджанский народ был мобилизован и объединился для этого священного дела.

Международное сообщество должно решительно осудить политику агрессии и провокационные действия Армении против Азербайджана, совершившего самые серьезные преступления против человечности в XXI веке. Армении должно быть указано, что она обязана выполнить обязательства международного права, принципы мирного сосуществования соседних государств.

В своих выступлениях Президент Азербайджана господин Ильхам Алиев отметил, что доведение до мира правды об Азербайджане является делом особой важности, в некоторых случаях в адрес Азербайджана выдвигались совершенно необоснованные обвинения, публиковалась предвзятая и ложная информация, поэтому наше присутствие в зарубежных СМИ, доведение наших слов приобретает особое значение. Во время интервью Германскому телеканалу ARD, отвечая на вопрос немецкого репортера, почему Карабах так важен для нашего народа, президент Азербайджана сказал: «Важны ли для вас Эльзас и Латаренгия? Бавария важна для вас? Или Рейн-Вестфалия? Это наша земля, наша территория, признанная на международном уровне. Дело не в ресурсах. Основные ресурсы здесь, в Баку ... Карабах для нас вопрос справедливости, это вопрос национальной гордости, это вопрос международного права. Международное право

и все мировое сообщество признают Нагорный Карабах неотъемлемой частью Азербайджана», - интервью и диалоги главы государства показали, что он обладает высокими гуманистическими качествами, такими как искренность, патриотизм, гуманность, а также высоким научным, политическим и историческим интеллектом. Он подтвердил, что обладает широким, всеобъемлющим мировоззрением, способностью вести политический диалог на высоком уровне и культурой общения.

Результат

В результате 44-дневных боевых действий победоносная Азербайджанская армия освободила города Джебраил, Физули, Зангилян, Губадлы, Шуша, имеющая особое место в истории, культуре и сердце азербайджанского народа, корону Карабаха, поселки Миндживан, Агбенд, Бартаз Зангилянского района, поселок Гадрут и ряд сел Ходжавендского района, село Суговушан Тертерского района, освобождено более 300 населенных пунктов, включая несколько сел Ходжалинского и Лачинского районов, а также важные стратегические высоты в направлении Агдара, Муровдаг и Зангилян (6).

Одержанные победы Азербайджана на фронте, особенно освобождение Шуши из армянского ига, сыграли решающую роль в судьбе Отечественной войны за возвращение наших оккупированных земель. Экономическая мощь Азербайджана, решимость и воля народа, единство народа и власти, построение современной армии были важными факторами, обеспечившими победу (7).

Вдохновленный богатой историей государственности и войн наших великих предков, азербайджанский народ победил, написав славную летопись героизма.

Азербайджан - сильное государство в регионе с точки зрения экономического развития, заинтересованная сторона в поддержании мира в регионе.

Ключевые слова: *Азербайджан, Нагорный Карабах, резолюции ООН, Женевские конвенции, режим прекращения огня.*

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Рамиз Севдималиев, *Международный терроризм и политико-правовые проблемы борьбы с ним. Баку, «İNDİGO», 2011.- 504 с*
2. Вағирова А.М. *Azərbaycan Respublikasının Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində çoxtərəfli diplomatik fəaliyyəti (2003-2019). Sumqayıt Dövlət Universiteti Elmi Xəbərlər (Sosial və humanitar elmlər bölməsi) Cild 16, 2020 № 1 Sumqayıt – 2, s. 53-58*
3. <https://az.wikipedia.org/wiki/G>
4. https://az.wikipedia.org/wiki/BMT_T
5. Гаджиев Г., Калбизаде Э., Эйвазов А., Исмаилова Т., Азимзаде А., Имамали Ш. *Армения: внутренние социально-экономические и политические условия. Баку: MTM Innovation ООО, 2019, 352 с.*
6. Мəmmədov N.R. *Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş Qubadlı rayonu ərazisində erməni vandalizmi. Sumqayıt Dövlət Universiteti Elmi Xəbərlər (Sosial və humanitar elmlər bölməsi) Cild 16, 2020 № 2, Sumqayıt – 2020, s. 34-39*
7. <https://az.prezident.az/articles/45111/>

Dilarə Hacıyeva Abbas

**Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının dosenti,
t.ü.f.d. Bakı Slavyan Universiteti**

**ŞANLI QƏHRAMANLIQ SƏHİFƏSİ
YAZAN 44 GÜN**

XÜLASƏ

Keçən il bir sıra təxribatlar nəticəsində - iyul, avqust və sentyabr aylarında atəşkəs yenidən pozuldu, mülki şəxslər təxribat qruplarının hücumuna məruz qaldı.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasətinin bir hissəsi olaraq mülki şəxslərə, evlərə, mülki obyektlərə və tibb işçilərinə qəsdən atəş açılması, beynəlxalq humanitar hüquq və Cenevrə Konvensiyası da daxil olmaqla beynəlxalq hüququn əsas normalarına məhəl qoymadıqlarını, öhdəlikləri açıq şəkildə pozulduğunu və humanizmin ibtidai prinsiplərindən nə qədər uzaq olduqlarını nümayiş etdirdilər.

Azərbaycan Ordusu əks-həmlə əməliyyatı ilə Ermənistanın 1991-1993-cü illərdə işğal etdiyi əraziləri azad etdi.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ, BMT qətnamələri, Cenevrə Konvensiyaları, atəşkəs.*

Dilara Hajiyeva Abbas
Baku Slavic University PhD in history, Assistant professor, of International Relations

GLORIOUS 44 DAYS WHO WROTE A HEROIC PAGE IN HISTORY

SUMMARY

As a result of a series of provocations last year – in July, August and September 2020, the ceasefire was violated again, civilians were attacked by sabotage groups.

Armenia's deliberate firing on civilians, homes, civilian objects and medical personnel as part of its aggressive policy against Azerbaijan once again demonstrates the country's disregard for fundamental norms and principles of international law, including international humanitarian law and the Geneva Conventions, as well as shows that it is clearly violating its obligations and is far from the principles of humanism.

The Azerbaijani Army liberated the territories occupied by Armenia in 1991-1993 with a counter-offensive.

Key words: *Azerbaijan, Nagorno-Karabakh war, United Nations resolutions, Geneva Conventions, the ceasefire*

İDARƏETMƏ FƏALİYYƏTİNİN EFFEKTLYİ DÖVLƏT İDARƏETMƏ SİSTEMİNİN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİNİN MEYARI KİMİ

VASİF İSMAYİLOV
Azərbaycan Respublikası
Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik
Akademiyaşının dissertantı

E-mail: vasif-ismayilov@mail.ru

Müasir dövr tarixi inkişafın yeni mərhələsindədir. Müasir dövr ictimai həyatda, xalqların və ölkələrin böyük əksəriyyətini əhatə edən qloballaşma və informasiyalaşma proseslərində siyasətin rolunun getdikcə artması ilə xarakterizə olunur. Bir çox hadisələr global xarakter daşıyır. İnformasiyalaşma sərhəd tanımır, ekoloji problemlərin əhəmiyyəti kəskin şəkildə yüksəlir, hər hansı bir ölkənin sosial-iqtisadi şəraiti dünyanın başqa ölkələrindəki şərait ilə bu və ya digər dərəcədə əlaqəlidir.

Müxtəlif ölkələrin inkişaflarında kəskin siyasi ziddiyyətlər və böhranlar baş verir. Bu isə öz növbəsində bütün dünyanın siyasi sistemində qeyri-sabitlik yaradır. Buna xarakterik misal olaraq Yaxın Şərqdə İsrail-Fələstin münaqişəsini, Əfqanıstan, İraq və Suriyadakı kiçik müharibə ocaqlarını, MDB məkanındakı münaqişələri, xüsusilə də Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsini, Avropa dövlətlərində, ABŞ-da, Rusiyada, Türkiyədəki terror aktlarını və i.ə. göstərmək olar. Bütün bunların hamısı sübut edir ki, "Şimal" və "Cənub", "Qərb" və "Şərq" ölkələri arasında gərginlik getdikcə artır. Bir sözlə bütün dünyada Xeyir və Şər qüvvələri arasında kəskin mübarizə gedir, XXI əsrin əvvəllərində yeni dünya müharibəsinin başlanması imkanları getdikcə artır. Artıq yeni dünya müharibəsinin şərtləri Suriya və İraqda görünür.

Sosial-siyasi paradigmalardan sivilizasiyaların yeni qaydalarına uyğun olaraq dəyişməsi cəmiyyətin siyasi həyatındakı rolu ilə bağlı məsələləri ciddi şəkildə qarşıya qoyur. Postmüasir cəmiyyətlərin idarəedilməsi təkə müəyyən strateji vəzifələrin yerinə yetrilməsini ifadə etmir, həm də sosial ədalət, azadlıq və bərabərliyin meyarlarına cavab verən siyasətin ali məqsədlərinin reallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Belə güman edirik ki, bu ali məqsədlərin həyata keçirilməsi də siyasi modernləşmə vasitəsi ilə mümkündür. Məhz siyasi modernləşmə hazırda müasir cəmiyyətin ən

səmərəli inkişaf vasitəsidir. Bizim fikrimizcə, siyasi modernləşmə prosesləri siyasi sistemi dəyişdirmək qabiliyyətinə malikdir ki, bu da cəmiyyətdə daha çox sosial ədalət və həmrəylik yaradır.

Bir sözlə, ölkələrin inkişaf tarixinin təcrübəsi göstərir ki, ənənəvi və müasir cəmiyyətlərin modernləşməsi ilə bərabər, onların siyasi sistemləri də modernləşir. Bu cür modernləşmənin qanunauyğunluqları hansılardır? Siyasi modernləşmənin qanunauyğunluqları ölkələrin konkret tarixi şəraitlərinə necə uyğunlaşır? Ölkəmiz başqa dövlətlərin siyasi sistemlərinin modernləşməsi təcrübəsindən nələri götürə bilər? Müasir siyasi elmin cavab verə biləcəyi sualların tamamlanmamış siyahısı bunlardan ibarətdir ki, bu da siyasi modernləşmə nəzəriyyəsi üçün olduqca aktualdır.

Siyasi sistemin yeni formalarının bərqərar olmasını ifadə edən modernləşmə prosesləri ölkəmizdə hələ zəif tədqiq edilmişdir. Politologiyanın başlıca vəzifələrindən biri də təkə dünya siyasətində baş verən keçmiş və müasir hadisələrin təhlilini vermək deyil, həm də gələcək inkişafın ehtimal olunan proqnozlarını verməkdir.

R.Mehdiyev yazır: "Azərbaycanın modernləşdirilməsi gələcək siyasi, iqtisadi, intellektual və ictimai diskussiyaların ən aktual mövzularından birinə çevrilir. Ölkə necə olmalıdır, gələcəkdə demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlətin inkişafının perspektivləri və yönümləri necədir? Cəmiyyətimiz hansı üföqlərə doğru irəliləyir, ümumiyyətlə, biz haraya gedirik? Tərəqqi ideyası sosial elm nümayəndələrinin hələ bu yaxınlardakı təsəvvür etdikləri kimi doğrudanmı sarsılmazdır? Bu və ya bir çox digər suallar təkə siyasətçilərdə, iqtisadçılarda, sosioloqlarda deyil, bütün sositumda da maraq doğurur (1, s.63-64).

Dünya təcrübəsində dövlət idarəçiliyinin modernləşdirilməsinin müəyyən alqoritmi mövcuddur. Birinci mərhələdə əsas diqqət hüquqi aktlara və

qanunvericiliyin normativ əsaslarının yaradılmasına yönəldilir. Sonra dövlət idarəetmə sistemində stabil fəaliyyət göstərən institutların və təşkilatların yaradılmasına keçilir. Yalnız bundan sonra mövcud problemlərin təhlilinə və dövlət idarəetməsinin "ideal" modelinin işlənilməsinə əsaslanan idarəetmə fəaliyyətinin effektivliyinin yüksəldilməsi məsələləri üzərində işlənilməsinə başlanılır (6, s.137).

Modernləşdirmə nəzəriyyəsi cəmiyyətin iki əsas tipini ayırır: ənənəvi və müasir (industrial və post-industrial) cəmiyyətlər (5, s.70).

İdarəetmə fəaliyyətinin modernləşdirilməsi müasir cəmiyyətin birləşməsinə, onun yaşamasına və "riskli cəmiyyət" şəraitində inkişafının yüksəldilməsinə yönəldilmişdir. İdarəetmə fəaliyyətinin modernləşdirilməsi mahiyyətə özündə köhnə idarəetmə sistemindən dövlət idarəçiliyinin yeni modelinə dönüşü ifadə edir. İdarəetmənin köhnə sistemi artıq cəmiyyətin sosial aspektlərinə yönəli bilmədiyinə və ona istinad etmək qabiliyyətinə malik olmadığına görə cəmiyyətin kəskin qütbləşməsinə, insanların bir-birinə etimadsızlığına və dözümsüzlüyünə, öz ölkələrinin gələcəyi naminə vətəndaşların qarşılıqlı məsuliyyətinin azalmasına gətirib çıxarır. Dövlət və cəmiyyətin inteqrasiyası, sosial-iqtisadi və sosial-mədəni inkişaf naminə müxtəlif sosial qrupların əməkdaşlığı idarəetmə sisteminin modernləşdirilməsinin başlıca vəzifəsidir.

Dövlət idarəçiliyinin sistemli şəkildə modernləşdirilməsinin başlıca istiqaməti ilk növbədə müasir cəmiyyət həyatında dövlətin rolunun və yerinin daha aydın və dəqiq müəyyən edilməsindən ibarətdir. Dövlətin iqtisadiyyatda, sosial sferada, təhlükəsizlik sahəsindəki funksiyalarının müəyyən edilməsi və dəqiqləşdirilməsi dövlət idarəçiliyinin miqyas və xarakterinin optimallaşdırılmasına imkan yaradır.

Dövlət idarəçiliyinin modernləşdirilməsi dövlətlə cəmiyyət, hakimiyyətlə biznes, mərkəzlə regionlar arasında idarəetmə funksiyalarının yenidən bölünməsinə nəzərdə tutur. Dövlət idarəçiliyinin desentralizasiyası və hazırda dövlətin ixtiyarında olan iqtisadi, sosial və digər funksiyaların bir hissəsinin verilməsi bütün idarəetmə sisteminin əhəmiyyətli dərəcədə optimallaşdırılmasına, onun effektivliyinin və keyfiyyətinin yeni səviyyəyə qaldırılmasına imkan yaradır.

Beləliklə, dövlət idarəçiliyinin optimallaşdırılması problemi iki səviyyədə mövcuddur: birin-

cisi, qəbul edilmiş qərarların (hər şeydən əvvəl strateji) keyfiyyətinin yüksəldilməsidir, bu da dövlət səlahiyyətlərinin (funksiyalarının, sərhədlərinin) cəmlənməsi və həcmi ilə çıx surətdə bağlıdır; ikincisi, dövlətin funksiyalarının icrasında inzibati idarəetmə proseslərinin təkmilləşdirilməsidir (7, s.73).

Dövlət idarəçiliyinin modernləşdirilməsi dövlət idarəetməsinin demokratik əsaslarının, sosial oriyentasiya xarakterinin möhkəmləndirilməsinə və hakim zümrənin idarəetmə mədəniyyətinin formalaşmasına istiqamətlənmişdir.

Dövlət idarəçiliyinin modernləşdirilməsinə həmişə idarəetmə fəaliyyətinin geridə qalmış hüquqi əsasları əngəl törədir. Bu sahədə hüquqi islahatların aparılması dövlət idarəçiliyində effektivliyin və keyfiyyətin yüksəldilməsinə səbəb olur.

Aparılan tədqiqatların təhlili göstərir ki, müasir dövrdə ictimai münasibətlərdə baş verən dəyişikliklər şəraitində dövlət idarəçiliyinin modernləşdirilməsinin əsas istiqamət mexanizmləri aşağıdakılardır:

- dövlət idarəçiliyi metodlarının inkişafı və fəaliyyətin bütün sahələrinin qanunvericilik əsaslarının təkmilləşdirilməsi;

- kadr potensialının möhkəmləndirilməsi və reallaşdırılması;

- yeni informasiya şəbəkələrinin, sosial və humanitar texnologiyaların inkişaf etdirilməsi;

- mərkəzi, yerli və bələdiyyə idarəetmə orqanlarının, dövlət strukturlarının və vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının qarşılıqlı təsir səviyyəsinin yüksəldilməsi;

- dövlətlə vətəndaşların partnyorluğunun inkişafına əsaslanan, hakimiyyətlə biznes qurumlarının sosial partnyorluğunun və qarşılıqlı məsuliyyətinin formalaşması.

Dövlət idarəçiliyinin modernləşdirilməsi sisteminin əsas meyarları və göstəriciləri "sosial effektivlik", "sosial keyfiyyət", "sosial ədalət", "sosial rifah", "sosial nəticələr" kimi kateqoriyaların konseptual təhlilinə əsaslanır.

Dövlət idarəçiliyinin modernləşdirilməsinin əsas mexanizmlərinə aşağıdakılar aiddir:

- siyasi sistemin demokratikləşdirilməsi

- əsasında dövlət orqanları ilə vətəndaş cəmiyyəti institutlarının qarşılıqlı təsirinin inkişafı;

- idarəetmə fəaliyyətinin desentralizasiyası və idarəetmənin aşağı hissəsinin müstəqilliyinin

artması yolu ilə mərkəzi, regional və bələdiyyə orqanlarının qarşılıqlı təsirinin təkmilləşdirilməsi;

- bərabərhüquqlu münasibətlərə və sosial əhəmiyyətli layihələrə əsaslanan dövlətlə özəl sahənin partnyorluğunun inkişaf etdirilməsi.

Dövlət idarəçiliyinin modernləşdirməsinin başlıca prinsiplərinə aiddir:

- müxtəlif idarəetmə metodlarının çevik uyğunlaşdırılması;

- sosial ədalət, ümumi rifah və şəxsi maraq prinsipinə əsaslanan sosial resursların fəallaşdırılması;

- idarəetmə fəaliyyətinin yüksək effektivliyinin və səmərəliliyinin əldə edilməsi;

- dövlətin səlahiyyətlərinin müəyyən hissəsinin qeyri-kommersiya təşkilatlarına və vətəndaş cəmiyyətinin digər institutlarına verilməsi;

- yeniliklərə və ictimai dəyərlərin tətbiq edilməsinə cəhd;

- strategiyanın həyata keçirilməsi üçün onun uyğun təşkilati metodlarının işlənilib hazırlanması (5, s.78)

Hazırda bir çox alimlər belə bir fikrə meyl edirlər ki, XX əsrin 90-cı illərində postsosialist islahatlar prosesində əsas diqqəti islahatların başlanğıc şəraitinə deyil, son nəticələrinə yetirirdilər, yəni islahatlar teleoloji xarakter daşıyırdı (3, s.73). İslahatların gedişinin dərk edilməsi prosesində aydın oldu ki, islahatların başlanğıc proqramlarında institutlara və institusional dəyişikliklərə aid olan məsələlər tamamilə yaddan çıxarılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir ölkədə administrativ islahatların aparılmasının müəyyən nəticələrinin əldə edilməsi istiqamətində öz məqsədləri vardır, bu məqsədlər ən ümumi şəkildə aşağıdakılardan ibarətdir:

- dövlət idarəçiliyinin effektivliyinin yüksəldilməsi;

- əhalinin hakimiyyətə inamını səviyyəsinin yüksəldilməsi;

- idarəetmədə stabilliyin əldə edilməsi;

- dövlət qulluğunun təkmilləşdirilməsi;

- dövlət hakimiyyət orqanlarının işinin şəffaflığının yüksəldilməsi;

- hakimiyyətlə vətəndaşlar arasında açıq qarşılıqlı təsirin yaradılması;

- aşkarlığın olması və cəmiyyətin vaxtında mötəbər informasiya əldə etməsi.

Ümumiyyətlə, modernləşmə cəmiyyətin və dövlətin bütün sahələrini – siyasi, iqtisadi, sosial,

mədəni, texnoloji və i.a. sahələri əhatə edə bilər.

Hazırda hər bir dövlət öz əhalisinə layiqli həyat səviyyəsi təmin etmək məqsədi ilə bacardığını edir. Ancaq buna cəmiyyət həyatının bütün sahələrində dəyişikliklər etmədən nail olmaq çətindir.

Effektli idarəetmə bəşəriyyəti düşündürən başlıca problemlərdən biri olub. Bu baxımdan həm bütünlükdə idarəetmənin, həm də dövlət idarəçiliyinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi müasir dövrün siyasi elminin nəzəri əsaslarında xüsusi yer tutur (9, s.55).

Dövlət idarəçiliyinin effektivinə nail olma aşağıdakıları tələb edir:

- xalqın milli mədəniyyət xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, beynəlxalq tələblər səviyyəsində kadrların xüsusi hazırlığı və yenidən hazırlığı;

- elmin nailiyyətləri, milli və qlobal idarəetmənin beynəlxalq təcrübəsi əsasında idarəetmə texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi;

- biliklərin və milli maraqların üstünlüyü prinsipi üzərində qurulan düzgün kadr siyasətinin həyata keçirilməsi;

- dövlət quruculuğu və idarəçiliyi problemlərinin sistemli kulturoloji təhlilinin inkişaf etdirilməsi; (2, s.245)

Demokratik dövlət idarəçiliyində effektiv və keyfiyyətin yüksəldilməsinin bir sıra şərtləri mövcuddur. Demokratiya dəyərlərinə və prinsiplərinə əsaslanan effektiv sosial və dövlət idarəçiliyi aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- bütün səviyyələrdə məmurların, bələdiyyə və QHT rəhbərlərinin səriştəliliyinin və peşəkar etikasının daimi inkişafını təmin edən xüsusi kulturoloji təlimin keçirilməsi;

- beynəlxalq nailiyyətləri, milli mədəniyyətin xüsusiyyətlərini və dövlətin imkanlarını nəzərə almaqla innovativ kulturoloji idarəetmə texnologiyalarının işlənilib hazırlanması;

- dövlət və sosial idarəçiliyin xarici təcrübəsinin davamlı milli inkişaf maraqlarında yaradıcılıqla istifadəsi;

- idarəçilik qərarlarının qəbul edilməsi prosesində milli və beynəlxalq ekspertlərin tövsiyələrinin və ictimai rəyin nəzərə alınması.

Demokratik idarəçiliyin effektivliyi, aşağıda göstərilənlərin təmin edilməsini nəzərdə tutan bir sıra hüquqi, etik, idarəçilik vəzifələrinin həll edilməsi ilə şərtlənmişdir:

- qanunvericiliyin və qanunların icra mədəniyyətinin qanunun aliliyinin təmin edilməsinə

cavabdeh olan vəzifəli şəxslər tərəfindən daima təkmilləşdirilməsi;

- siyasi və inzibati baza sənədlərinin şəffaflığı və idarəetmə sistemində onların düzgün istifadəsi;

- vətəndaşların hüququnun ədalətlə qorunması, vəzifəli şəxslər tərəfindən hakimiyyətdən sui-istifadə edilməsinin, proteksionizm, monopolizm, korrupsiya hallarının vaxtında qarşısının alınması;

- ölkə vətəndaşları arasında, həmçinin beynəlxalq strukturlar və vətəndaşlar arasında olan ziddiyyətlərin, münaqişələrin və mübahisələrin ombudsman institutu vasitəsi ilə yüksək hüquqi və etik tənzimlənməsi mədəniyyəti;

- dövlət quruculuğu və idarəçiliyi prosesləri effektivliyinin ictimai monitorinq proqramının işlənilməsi və hazırlanması və reallaşdırılması;

- demokratiya, sülh və vətəndaş cəmiyyəti, hüquq, etik, idarəetmə, istehsal, məişət və gender mədəniyyəti problemləri üzrə əhalinin daimi fəaliyyətdə olan kulturoloji maarifləndirilməsi sisteminin təşkili (2, s.248-249).

ABŞ dövlət idarəçiliyində modernləşmənin effektivliyinin yüksəldilməsi ilə bağlı görülən işlər dörd mərhələyə bölünür:

Birinci mərhələdə (1900-1940) dövlət idarəçiliyinin modernləşdirilməsinin effektivliyi mövzusu aktuallaşdı və ilk dəfə mütəxəssislərin, politoloqların və ictimaiyyətin diqqətini geniş şəkildə özünə cəlb etdi. Bu zaman ilk növbədə idarəçilərin və heyətin əməyinin təşkilinin effektivliyi problemi aktuallaşdı. Administrasiyanın effektivliyi praktikasına marağın artmasının səbəbi sənaye cəmiyyətinin bərqərar olması prosesinin başlanması idi. Bu zaman effektivlik administratorlar və siyasətçilər üçün tədricən fəthə çevrilməyə başladı.

Bu zaman ABŞ-da F.Teylorun əsərlərinə əsaslanan elmi idarəetmə konsepsiyası fəal şəkildə təbliğ edilirdi. Dövlət idarəçiliyində modernləşdirilmənin effektivliyinin yüksəldilməsi probleminin praktiki cəhətdən tədqiqi ilə əlaqədar olaraq 1913-cü ildə Taft Komissiyası (Effektivliyin ümummilli bürosu), həmçinin Hökumət Tədqiqatları İnstitutu yaradıldı. Yerli idarəetmə səviyyəsində effektiv işin təşkilini tədqiq etmək məqsədilə bələdiyyə problemlərini öyrənmək məqsədilə Büro yaradıldı. XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq dövlət idarəçiliyində modernləşmənin effektivliyinin yüksəldilməsinə xüsusi diqqət

yetirilməyə başlandı ki, bu da sözsüz ki, F.Ruzvelt hökumətinin Yeni kurs proqramının reallaşdırılması gedişində dövlətin kompetensiyasının genişləndirilməsi ilə bağlı idi.

ABŞ-da dövlət idarəçiliyində modernləşdirmənin effektivliyinin yüksəldilməsi uğrunda hərəkətin ikinci mərhələsi (1940-1970-ci illər) dövlət idarəçiliyində effektivliyin yüksəldilməsinin təşkilatı problemlərinə yanaşmalarda qeyri-müəyyənliklərlə xarakterizə olunur. Hər şeydən əvvəl bu bürokratik maşının effektiv və keyfiyyətli işinin təmin edilməsində siyasətçilərin və idarəedicilərin roluna olan baxışlarda fərqlər üzə çıxdı. Metodologiya səviyyəsində bu situasiya administrativ siyasətin nisbi təbiətinə olan münasibətdə fikir ayrılığına gətirib çıxardı. Bir tərəfdən administrativ siyasət siyasi elmi kimi, digər tərəfdən isə administrativ nəzəriyyənin tərkib hissəsi kimi şərh edilirdi.

Effektivlik uğrunda hərəkətin üçüncü mərhələsi (1970-1980-ci illər) yeni tipli idarəedici administratorların – dövlət sektoru menecerlərinin əvvəlkiləri əvəz etməsi ilə xarakterizə olunur.

Effektivlik uğrunda hərəkətin müasir mərhələsində (XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəlləri) yeni faktorlar xüsusi rol oynayır. Bunlara idarəetmə müəssisələrinin texniki cəhətdən tamamilə yenilənməsini, məşğulluq sahəsində əsaslı dəyişikliklərin edilməsini, idarəedici qərarların qəbul edilməsində vətəndaşların geniş şəkildə iştirakına olan tələbləri, iqtisadi və sosial mədəni əlaqələrin qloballaşmasını aid etmək olar. (8, s.134-136).

Dövlət idarəçiliyində modernləşmənin effektivliyinin yüksəldilməsinin Qərbi Avropa modellərinə gəldikdə isə Avropa dövlətlərinin əksəriyyətində (İsveç, Danimarka, Norveç, Fransa, İspaniya, İtaliya) effektivliyin yüksəldilməsi istiqamətində görülən işlər Böyük Britaniya və ABŞ-da olduğu kimi bazar yönümlü xarakter daşımır. Bu dövlətlərdə dövlət idarəçiliyinin effektivliyinin yüksəldilməsi metodları kifayət dərəcədə sosial yönümlüdür. Fransa və İsveçdə sosial ədalətin məqsədləri bazar effektiv dövlət qulluğu məqsədləri üzərində üstünlük təşkil edir. Bu ölkələrdə dövlət idarəçiliyində keyfiyyətin yüksəldilməsinin başlıca vəzifələri dövlət proqramlarının dəyərinin aşağı düşməsi oriyentasiyası ilə yanaşı klientə və keyfiyyət xidmətinə ehtiyacın yaranması, vətəndaşların idarəetmə prosesinə daha geniş cəlb edilməsi, dövlət qulluqçularının tərkibinin

representativliyi, yerli idarəetmə orqanlarının səlahiyyətlərinin genişləndirilməsindən ibarətdir. Bu isə öz növbəsində modernləşdirilmənin effektivliyini yüksəldilməsinin əsasını təşkil edir.

Avropa və ABŞ-dakı dövlət idarəçiliyində modernləşdirilmənin effektivliyini yüksəldilməsi ilə bağlı oxşar proseslər Cənub-Şərqi Asiya dövlətlərində – Yaponiya və Cənubi Koreyada da baş verir. Həm Cənubi Koreya, həm də Yaponiya dövlət idarəçiliyində modernləşdirilmənin effektivliyini yüksəldilməsinə tətbiq edilən şərtlər aşağıdakılardır: administrativ peşəkarlıq, administrativ muxtariyyət və partiya-siyasi neytrallıq, administrasiya tərkibinin representativliyi, innovasiya mühitinin yaradılması, administrativ fəaliyyətin və mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirinin şəffaflığı (8, S.137-138).

Modernləşdirilmədə idarəetmənin istənilən növünün effektivliyini yüksəldilməsi idarəedilmənin subyektini ilə idarə olunan obyektin qarşılıqlı təsiri sistemində baş verir.

Dövlət idarəçiliyində modernləşmənin effektivliyini yüksəldilməsinin növləri aşağıdakılara ayrılır: texniki, təşkilati, iqtisadi, istehsal, sosial effektivlik.

Dövlət idarəçiliyində keyfiyyətin yüksəldilməsinin strukturuna aiddir:

- idarəetmənin ümumi effektivliyi istənilən idarəetmə sisteminin fəaliyyətinin nəticəsi ilə xarakterizə olunur;

- idarəetmənin konkret effektivliyi idarəetmə fəaliyyətinin ayrı-ayrı elementlərinə – konkret idarəetmə qərarlarına, vəzifəli şəxslərin, menecerlərin, digər idarəedicilərin davranış aktlarına yönəldilir (4, s.411-412).

Dövlət idarəçiliyində modernləşdirilmənin effektivliyini yüksəldilməsi cəmiyyətin və insanların həyat fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini əks etdirir və xarakterizə edir. Ona görə də dövlət idarəçiliyində effektivliyin yüksəldilməsi idarəetmə obyektini ilə idarəetmə subyektləri arasında qarşılıqlı təsirin nə dərəcədə olması ilə bağlı az və ya çox dərəcədə aydın və dəqiq təsəvvür yaradır və onlar cəmiyyətin inkişafına və onun problemlərinin həllinə hansısa xəzinəni bəxş edir.

Açar sözlər: *modernləşmə, idarəetmə sistemi, dövlət, Azərbaycan*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Mehdiyev R. *Azərbaycan: qloballaşma*

dövrünün tələbləri. Bakı, "XXI-Yeni Nəşrlər Evi", 2005, 464 səh.

2. Məmmədov F. *İdarəetmə mədəniyyəti. Xarici ölkələrin təcrübəsi. Bakı, "Apostrof" Çap Evi, 213. – 672 s.*

3. *Административные реформы в контексте властных отношений: Опыт постсоциалистических трансформаций в сравнительной перспективе/ под.ред.А.Олейника и О.Гаман-Голутвиной. М.:Российская политическая энциклопедия (РОССПЕП). 2008.*

4. Атаманчук Г.В. *Теория государственного управления: курс лекций. 4-е изд. М.: Омега – Д., 2006. – 584с.*

5. Купряшин Г.Л. *Модернизация государственного управления: рационализм и традиционализм //Вопросы методологии, выпуск 4, Москва 2011, с.70-83.*

6. Орехов А.М. *Методы экономических исследований. Москва, 2009.*

7. Плаксин С., Жулин А. *Пути модернизации государственного аппарата: административная реформа и реформа государственной гражданской службы. «Вопросы экономики». Москва, 2008, №2, с.73-82.*

8. *Политико-административное управление: Учебник. Москва, Изд-во РАС, 2004. – 496 с.*

9. Рой О.М. *Система государственного и муниципального управления. 2-е изд. СПб.: Питер, 2006. – 336с.*

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу проблемы модернизации системы государственного управления. Основное внимание уделяется проблеме повышения качества и эффективности механизмов государственного управления. Автор изучает процесс модернизации в системе государственного управления в Азербайджане и в качестве примера подробно описывает реформы последних лет которые связаны с внедрением инновационных технологий в систему государственного управления. Также автором рассматривается процесс модернизации в разных странах мира.

Ключевые слова: *модернизация, система управления, государство, Азербайджан*

SUMMARY

This article is devoted to the analysis of the problem of modernization of the public administration system. The main attention is paid to the problem of improving the quality and efficiency of public administration mechanisms. The author studies the process of modernization in the public administration system in Azerbaijan and, as an example, describes in detail the reforms of recent years that are associated with the introduction of innovative technologies into the public administration system. The author also examines the process of modernization in different countries of the world.

Key words: *modernization, management system, state, Azerbaijan*

KAPİTALİST DÜNYA NİZAMI VƏ YARATDIĞI EKOLOJİ PROBLEMLƏR

NİGAR HƏSƏNQARAYEVA

*Bakı Mühəndislik Universiteti,
Beynəlxalq Magistratura və
Doktorantura Mərkəzi*

E-mail:nigarhesenqarayeva@gmail.com

Giriş

Qloballaşma nəticəsində bu gün dünya ayrı ayrıqlıqda ölkələrin təkbaşına həll edə bilməyəcəyi şəkildə, yerin bütün quru, hava və dəniz sahələrini əhatə edən ətraf mühitin çirklənməsi, ozon təbəqəsinin incəlməsi, qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyi, heyvan və bitki növlərinin azalması (yəni bioloji müxtəliflik), asidləşmə, suyun istifadəsi, tullantıların idarəedilməsi, qlobal yoxsulluq, maliyyə qeyri-sabitliyi, epidemiyalar, müharibələr, köç kimi bir çox ümumi problemlə qarşı-qarşıyadır. Bu problemlərin bəzilərində dünyanın təbii gedişatının nəticələri olsa da, əsas etibar ilə antropogen təsirlərdən qaynaqlanan problemlərdir. Xüsusən də coğrafi kəşflər sonrası formalaşan istismar və dünyanın az eyni zamanda güclü təbəqəsinin maraqlarına xidmət edən kapitalizmin yaratdığı çıxar münasibətlərin nəticəsidir. Yaranmış vəziyyətdə ümumi toplumun bu sayca az, amma güclü təbəqəsinin təbliğatının təsiri altında olmasının gələcək dünyanın ekoloji və insanların sosial vəziyyətinə təsirlərinin geniş şəkildə akademik çərçivədə araşdırılmasına ehtiyac vardır. Bu problemin geniş ictimaiyyəti qulaqardına vurulmaması lazım olan mövzu olduğuna inandıraraq, hökumətlər tərəfindən müzakirə mövzusu halına gətirilməlidir. Bunun üçün dünyanın kapitalist nizam üzərində qurulmasını, eyni zamanda tükətim üzərindəki şüuraltı basqı və insanların ekologiya üzərindəki dağıtıcı təsirlərinin tez-tez dilə gətirilməsinə ehtiyac vardır.

Kapitalist dünya nədir?

1400-cü illərin sonlarına doğru Avropada başlayan kapitalist dünya sisteminin tədricən meydana çıxması ilə dünya düzəni də dəyişməyə başlamışdır. Atlantik Okeanında 600 il əvvəl Kolumbun ekspedisiyası ilə başlayan böyük tarixi dönüşüm, kapitalist dünya sisteminə çevriləcək

şeylərin başlanğıcı olması ilə birlikdə, dünyanın milli dövlətləri arasındakı ierarxik bir əlaqənin başlanğıcı olmuşdur. Böyük coğrafi kəşflərin yaratdığı iqtisadi böyümə sonrasında Sənaye İnkilabına yol hazırlamışdır. Sənaye İnkilabı Avropada 18-ci əsrin sonu və 19-cu əsrin əvvəllərində ortaya çıxdı və həm istehsalın həcmində, həm də intensivliyində sürətli bir artıma və müasir dünya anlayışımız üçün əsas olan bir sıra bölgələrin inkişafına səbəb olaraq, mərkəzlə ətrafın(periferiya ölkələri), iqtisadiyyatla əməyin ayrılmasına gətirib çıxarmışdır.[6]

Kapitalist iqtisadi praktika 16-19-cu əsrlər arasında Avropada institusionalizasiya edilə də, bəzi xüsusiyyətlərinə Antik dövrdə də rast gəlinməklə yanaşı, ticarət kapitalizminin ilk formaları orta əsrlərdə ortaya çıxmışdır. Feodalizmdən sonra kapitalizm Qərbi dünyasında hakim sistem olmuş və Avropadan, xüsusən də İngiltərədən bütün dünyaya yayılmışdır.[4]

Kapitalizm istehsal vasitələrinin xüsusi mülkiyyətinə və bunların mənfəət üçün istismarına əsaslanan iqtisadi sistemdir.[17] Kapitalizm qiymət mexanizminin “görünməz əli”nin avtomatik olaraq bazarlardakı tələb və təklifi koordinasiya etdiyi, özəl aktorların öz mənafeleləri naminə mülkiyyətə sahib olmasına və istifadəsinə nəzarət etməsinə icazə verildiyi bir iqtisadi sistem olaraq təyin olunur. Bu baxımdan hökumət tez-tez sülh, ədalət və əlverişli vergilərdən məsul olaraq xarakterizə olunur. Zamanın sınağından keçən bu baxışla kapitalizm, özünü tənzimləyən, eyni zamanda hökumətin müvafiq rolunun müəyyən mənadə əsas ictimai malların və xidmətlərin ucuz qiymətə təqdim olunması ilə məhdudlaşdığı bir iqtisadi sistemdir. [18]

Kapitalizm, sadəcə qazanc əldə etmək məqsədi ilə bazarda satış üçün istehsal edən şəxslərin və ya firmaların mövcudluğu deyildir. Min illərdir dünyanın hər yerində bu cür insanlar və ya fir-

malar mövcuddur. Eyni zamanda, əmək haqqı üçün çalışan şəxslərin mövcudluğu da tərifi olaraq yetərli deyildir. Muzdlu əmək də min illərdə bilinməkdədir. Yalnız bir sistem sonsuz kapital yığılmasına üstünlük verirsə, bu sistem kapitalist sistemi adlanır. Belə bir tərifi istifadə edərək yalnız müasir dünya sisteminin kapitalist olduğunu söyləyə bilərik.[8] Sonsuz yığım davamlı və sonsuz bir proses olaraq, insanların və firmaların daha çox kapital yığmaq üçün kapital yığıqları mənasını verən olduqca sadə bir anlayışdır. Bir sistemin bu qədər sonsuz yığma üstünlük verməsini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, digər motivasiyalar ilə hərəkət edənlərin bir şəkildə cəzalandırıldığı və sosial səhnədən kənarlaşdırıldığı struktur mexanizmlər mövcuddur.

Kapitalist sistemi iqtisadi istehsalçılar və siyasi hakimiyyət sahibləri arasında olduqca xüsusi bir əlaqəyə ehtiyac duymaqladır. Kapitalistlərin böyük bir bazara ehtiyacı vardır, buna görə də dövlətlərlə işləmək üstünlüklərini qazana bilmək, eyni zamanda maraqlarına əks olan dövlətləri özlərinə dost olaraq çevirə bilmək üçün çoxlu dövlətlərlə müttəfiq olmağa ehtiyac duyurlar.[1] Ümumi əmək bölgüsü daxilində çoxlu dövlətin mövcud olması bu ehtimalı təmin etməkdədir.

Wallerstein-ə (2004) görə, kapitalizm merkantilizm kimi keçmiş dünya iqtisadiyyatlarında mövcud olmayan, müasir kapitalist sistemini xarakterizə edən “bitməyən kapital yığıcı”nın nəticəsidir. Kapitalizmin fəaliyyət göstərməsi üçün çox böyük kapital, işçi qüvvəsi və istehlak bazarına ehtiyacı vardır. Buna görə də öz təbiəti etibarı ilə, bir mini sistemin sərhədləri ilə məhdudlaşa bilməz. Beləliklə, kapitalizm, indiki dünya iqtisadiyyatını birləşdirici xüsusiyyətlə təmin etməsi ilə birlikdə, müasir dünya sistemində “dövlətlərin çoxluğu”ndan da faydalanır ki, bu da istehsalçıların əlverişli siyasət aparan dövlətlərlə sıx əlaqələr yarada bilməsi deməkdir.[24] Üstəlik, kapitalistlərin dövlətlərin iqtisadiyyat işlərinə, yəni sərbəst bazara müdaxiləsinin çox aşağı səviyyədə olmasını istədikləri iddia edilsə də, əslində, tamamilə sərbəst və ya az qarışılan bir bazar kapitalistlər tərəfindən heç vaxt əlverişli və ya arzuolunan olmamışdır. Çünki bazar məlumatlarına satıcıların və alıcıların sərbəst giriş və çıxışı kapitalistlərin mənfəət

səviyyəsini minimum səviyyəyə endirəcəkdir. Buna görə də, mənfəət həddi mümkün qədər geniş olacağı və bazarda az rəqabət olacağı üçün yalnız inhisarçı bazar istehsalçısı üçün mənfəəti maksimum dərəcədə artırma bilər. Beləliklə, əslində, ümumi bir inhisarçı bazar nadir hallarda mövcuddur, amma sahib olduğumuz şey yarı inhisardır və bu firmalar əsasən inkişaf etmiş və ya “əsas” ölkələrdə mövcuddur və ya yerləşmişdir. Bu inkişaf etmiş ölkələrin rəqabəti önləyərək və patent kimi məhsullarına yüksək tələbat təmin edərək yeni və ya hakim kapitalistlərə üstünlük verən siyasətləri mövcuddur. [19]

Ətraf Mühit və insan tükətimi

Dünya bizə yaşayış sahəsi və lazımı mühit verən evimizdir. Ekoloji böhran, əslində, insanla təbiət arasındakı əsas ziddiyyətdir. Mövcud ekoloji böhran qaçılmaz olaraq növlərin məhv olması ilə nəticələnəcəkdir. Planetdəki fərqli növlərin hər biri planetin ekosisteminin əvəzolunmaz üzvləridir. Bir növün məhv olması bütün planetin ekoloji tarazlığına təsir etməkdədir. Buna baxmayaraq, insanın həddindən artıq yüklənməsinə görə bir çox növ yoxa çıxmış və ya yox olma ərəfəsindədir. Elmi statistikaya görə, gündə orta hesabla 70-dən çox növ məhv olur, eyni zamanda 9400-dən çox bitki və heyvan növü məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşir.[26] London Zooloji Cəmiyyətinin həmmüəllifi Jonathan Loh, “Maliyyə qurumlarının iqtisadi cəhətdən davranışları ilə eyni şəkildə davranırıq - nəticələrini nəzərə almadan dərhal məmnuniyyət axtarıyıq. Qlobal ekoloji böhranın nəticələri iqtisadi çöküşdən daha ağır olacaqdır...”[2]

Ətraf mühitə və təbii qaynaqlara zərər vermədən davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi və ətraf mühitin çirklənməsinin dayandırılması, məhdudlaşdırılması və ona qarşı mübarizə günümüzdə hər zamankından daha çox əhəmiyyət qazanmış və beynəlxalq gündəmə gəlmişdir. Başqa sözlə, sənaye inqilabının məhsulu olan istiləşmənin qlobal ölçüsü və bunun yaradacağı təhlükələrin qarşısının alınması, qarşımızdakı qısa zaman çərçivəsində qlobal istiləşmə ilə mübarizəni bu gün insanlığın qarşısına ən aktual problem kimi gətirmişdir. Karbon dioksid, metan və azot oksidi kimi istixana qazları emissiyaları azalması,

dəniz səviyyəsi 2100-cü ildə 20-100 sm arasında yüksələcək; üstəlik bu, qütb buzlaqlarının tamamilə əriyəcəyi ehtimalına əsaslanır.[16] Təcili tədbir görülməsə dünyanın bəzi əhalisi sıx olan şəhərləri su basacaq ki, bu da qlobal istiləşməni, şiddətli fırtınaları, daşqınları, quraqlıqları, səhrələşmə, susuzluğu və təhlükəli tropik xəstəlikləri tətikləyəcəkdir.

Yer üzünün üzləşəcəyi bu ekoloji problemlərin qlobal xarakteri bəşəriyyətin ən böyük ümumi problemidir. 20-ci əsrdə ortaya çıxan və 21-ci əsrə qlobal miqyasda davam edən əsas problemlər iqlim dəyişikliyi, tullantıların səviyyəsi, transsərhəd su və havanın çirklənməsi, kimyəvi qəzalar kimi problemlərdir. Bu ekoloji problemlər bir çox siyasət və elm adamlarının diqqətini beynəlxalq ekoloji müqavilələrə yönəltməsinə səbəb olmuşdur. Bu müqavilələrdən bəzilərinə ozon qatının, havanın çirklənməsi, okeanların qorunması və iqlim dəyişikliyi kimi problemlər daxildir.[20]

Ətraf mühitin qarşılaşdığı problemlər geniş və müxtəlifdir. Qlobal istiləşmə, ozon qatında dağılmalar və dünyanın yağış meşələrinin məhv olması bir çox alimin yaxın gələcəkdə kritik nisbətlərə çatacağına inandıqları problemlərdən yalnız bir neçəsidir.[9] Bütün bu problemlər insan populyasiyasındakı say artımından birbaşa təsirlənəcəkdir.

2020-ci ildə dünya əhalisinin 7,7 milyardan çox olduğu müəyyən edilmişdir.[25] Bu yemək, geyinmə, isinmə, bəslənmə və öyrənmə ehtiyacı olan yeddi milyard yeddi yüz milyondan çox bədən deməkdir. Eyni zamanda resursları istehlak etməklə yanaşı, çoxlu miqdarda tullantı istehsal edən 7,7 milyardan çox insan var və sayımız artmağa davam etməkdədir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, 2050-ci ildə dünya əhalisinin 9,2 milyarda çatacağını təxmin edir.[23] Əvvəlki araşdırmalardan məlum olur ki, sərvətin ikiqat artırılması CO2 emissiyalarının %80 daha yüksək olmasına gətirib çıxarır, buna görə əhalinin 2050-ci ilə olan proqnozları bunu daha da aktuallaşdırır.[5]

Müasir istehlak nümunələri davamlı inkişaf üçün bir sıra problemlər yaradır. İlk növbədə, istehlak qaydaları bərabərsizdir. Dünya əhalisinin ən zəngin 20% -i ən yoxsul 20% -dən 11 dəfə çox ət istehlak edir. 17 qat daha çox enerji, 77

qat daha çox kağız və 145 dəfə çox avtomobil istifadə edirlər.[11] İkincisi, böyüyən orta sinifin artan istehlak səviyyəsi, fərdi və ya kollektiv rifahı artırmadığı görünməkdədir. Üçüncüsü, dünyanın bir çox ekoloji problemlərinə nəzər yetirildikdə əsas səbəbin insanların istehlak meylləri olduğu təsbit edilmişdir. İnsan istehlakı həm birbaşa, həm də dolaylı yollarla ekosistemə təsir göstərir. Birbaşa təsirlərə yenilənə bilən təbii qaynaqların dənli bitkilər, dəniz məhsulları və ət, ağac məhsullarının su, qida, enerji və ya digər istehlak materialları kimi istifadə olunması daxildir. Dolaylı istehlak isə birbaşa istehlak olunan malların istehsalı, emalı, nəqli və atılması yolu ilə ətraf mühitə təsir göstərir.

Digər tərəfdən bir ölkənin istehlakından qaynaqlanan ekoloji təzyiqlərin yalnız nisbi az hissəsi birbaşa istehlakçılar tərəfindən yayılır. Məsələn, Aİ üzv dövlətlərində istehlakdan qaynaqlanan CO2 emissiyalarının yalnız 10-30% -i ev təsərrüfatları tərəfindən istilik, bişirmə və şəxsi avtomobillərin istifadəsi üçün birbaşa buraxılması qeydə alınmışdır.[3] Əksəriyyəti elektrik enerjisi də daxil olmaqla istehlak edilmiş malların və xidmətlərin istehsalı zamanı yayılır.

Üstəlik, dünya miqyasında malların getdikcə daha çox istehsal olunduğu və alınıb satıldığı qlobal iqtisadiyyatda, bir ölkənin istehlakı ilə əlaqəli ətraf mühit təzyiqlərinin əhəmiyyətli bir hissəsi yalnız qonşu dövlətlərində deyil, dünyanın digər yerlərində, milli sərhədlər xaricində də hiss olunur.

Zəngin xalqlar tərəfindən mövcud istehlak, daha dəqiq desək həddindən artıq və israfçı istehlak - qlobal istiləşmə ilə fosil yanacaq - karbon dioksid əlaqəsi ilə göstərilirdiyi kimi, ekoloji səbəblərdən davam etdirilə bilməz. Qlobal iqtisadiyyatın yalnız 5% -ni təşkil edən 3 milyard insanın yaşadığı inkişaf etməkdə olan ölkələrdə mövcud istehlak inkişaf etmiş ölkələrdə olan potensial istehlakçıların çoxluğu səbəbilə istənilən səviyyəyə qalxa bilməməkdədir. Eyni zamanda, digər sektorlarda olduğu kimi qida sektorunda da zəngin icmalar arasında həddindən artıq istehlakın yoxsul icmalar arasında az istehlak səbəb ola biləcəyi hallarına getdikcə daha çox rast gəlinir.[12] Buna baxmayaraq istər inkişaf etmiş texnologiya, istərsə də həyat tərzindəki dəyişikliklər sayəsində istehlak təzyiqlərini azaltmaq üçün hələ də bir çox

fürsət var, bunların hər ikisi də müxtəlif siyasət təşəbbüsləri ilə irəli sürülə bilər.

Kapitalizm və ekologiya

Kapitalist bir sistemdə insanın ətraf mühitlə əlaqəli 'mülkiyyət' anlayışı, yəni təbiətdəki hər şeyin bir insanın mülkünə çevrilə biləcəyinə dair əsas inanc tərəfindən formalaşır. Sərbəst bazar anlayışı ətraf mühitlə insanın bu əlaqəli quruluşunu təbii və sorğusuz qəbul edir, amma bu düşüncənin zərərli olmasını müşahidə edə bilərik. İnsanların təbiət üzərində hakim kimi görünməsi, insanla təbiət arasındakı qarşılıqlı harmoniyayı nəzərə almır və beləliklə ətraf mühitə olan asılılığımızın uyğun təbiətinə xələl gətirir. Bir neçə yüz ildir kapitalist yığımın təbii ekoloji mühitə ziyan vurduğu və ya məhv etdiyi aşkar olmasına baxmayaraq, müəyyən təsirlər nəticəsində məhvlə bağlı konkret statistik məlumatlar məlum deyildir. Kapitalizmin əsas mərkəzi sayılan Qərb dünyasının bugünkü iqtisadi və texnoloji nailiyyətləri, müəyyən mənada, Üçüncü Dünya mənbələrinin talan edilməsindən və Üçüncü Dünya ekologiyasının Qərb inhisar burjuaziyası tərəfindən bir neçə əsrdən məhv edilməsindən əldə edilmişdir.[26] Qərbin sosial məhsul tələblərinin məntiqli və məhdudiyətsiz genişlənməsi yalnız öz ətraf mühitinə təzyiq göstərməmiş, həm də təbii ehtiyatların talan edilməsi Üçüncü Dünya ölkələrinin ətraf mühitinə geri dönüşün mümkün olmadığı qədər ziyan vermişdir.

Dünya, xüsusilə, Sənaye İnqilabından sonra intensiv bir sənayeləşmə prosesi keçdi və bu proses nəticəsində yaranan şəhərləşmə meyilləri bəzi demoqrafik problemlərə səbəb olmuşdur. Bu amillər ekoloji tarazlığın pozulmasının başlanğıcı kimi qeyd oluna bilər. Sənaye inqilabları ilə biz bir növ kapitalist irəliləyiş yoluna daxil olduq və nəticədə kapitalist yığım artımı bizi birtərəfli düşüncəyə aparır, yəni daha çox mənfəət və ya kapital artımı səbəbi ilə təbiəti yenidən formalaşdırırıq.[15] Bu yenidən formalaşdırma prosesi bizə xoş gələcək vəd etməməkdədir. Dünyadakı insan fəaliyyətinin son bir neçə yüz ili sistematik bir talan hekayəsidir.

Kapitalizmin məqsədi və onun işləmə yolu daha çox pul qazanmaq üçün pul qoymaqdır. İnvestorların motivasiyaları mənfəət əldə etmək və sonsuza qədər daha çox kapital yığmaqdır. Bu

ya xidmət göstərmək, ya da bir məhsulu istehsal etmək üçün xərcləndəndən daha çox qiymətə satmaq yolu ilə həyata keçirilir. Kapital, maddi bir mal və ya xidmət istehsal etmədən daha çox pul qazanmaq üçün də istifadə edilə bilər. Kapitalist iqtisadi sisteminin məqsədi bütün insanlar üçün əsas ehtiyacları təmin etmək, işləmək istəyən hər kəs üçün iş təmin etmək, ətraf mühiti qorumaq deyil. Ekoloq Richard Levins'in dediyi kimi: "Kənd təsərrüfatı qida istehsal etmək deyil, mənfəət əldə etmək üçündür. Yemək əlavə təsirdir...Sağlamlıq xidməti bir maldır, sağlamlıq əlavə məhsuldur." [10] Digər tərəfdən, inkişaf etmiş kapitalist ölkələrindəki bir çox insanın ehtiyaclarının qarşılandığı, bir çox insanın işlə təmin edildiyi doğrudur. Ancaq bu, cəmiyyətin böyük bir hissəsinə aid olmur. Eyni zamanda, insanlar arasında təşviq edilən rəqabət və empatiyadan kənar davranış ilə birlikdə sistemin inkişaf etdirdiyi və qoruduğu bərabərsizlikdən hər kəs - hətta maddi imkanları yaxşı olanlar da ziyan görür.

Yer səthinə yaxın temperaturun artması atmosferdəki istixana qazlarının artan konsentrasiyası ilə əlaqədardır və qlobal istiləşmə adlanan iqlim dəyişikliyinə səbəblərindən biridir. İnsan və sənaye fəaliyyətinin istixana qazları və karbon dioksidin atmosferə təbii proseslərdən təxminən yüz milyon qat daha sürətli qaytarılmasına səbəb olacağı iddia edilir ki, bu da ekoloji tarazlığın pozulmasına gətirib çıxarır.[13] İqlim sistemində nisbi bir tarazlığın mövcud olduğu son 400.000 ilin əksinə; kapitalizmin və sənaye inqilabının yüksəlməsindən sonra atmosferdəki istixana qazlarının və xüsusilə karbon dioksidin emissiyası miqyası çox genişlənməmişdir. Bu iddia, insan sənaye fəaliyyətinin iqlim üzərindəki danılmaz rolunu vurğulamaqdadır. Həqiqətən, mənfəəti artırmaq və ya saxlamaq üçün şirkətlərin istehsal miqyası çox artır, bu da meşələrin qırılması, həddindən artıq heyvan ovu və buna bənzər fəaliyyətlərlə ətraf mühitin tükənməsini sürətləndirir, eyni zamanda fosil yanacaqların yandırılması ilə istixana qazlarının səviyyəsi də artmaqdadır.

Bununla birlikdə, iqtisadiyyatın ən əsas qanunlarından birində tələb olmadan təklif olmayacağı vurğulanmışdır. Daha doğrusu kapi-

talizmin məqsədi qazanc yaratmaq olduğundan, tələbın olmadığı halda təklif olması sərfəli olmazdı. Buradan istehlakçılığın və sosial kapitalizmin (təbliğat, reklam, media) iqlim dəyişikliyi fenomenindəki rolunu nəzərdən keçirmək lazımdır. İnternet və media kimi qlobalist qüvvələr, sənaye, texnoloji inkişaf və liberallaşdırılmış dünya iqtisadiyyatı ilə birlikdə ətraf mühitin zərərinə olduğu halda kapitalizmin yaşamasını və davamlılığını təmin etməkdədir.[22]

21-ci əsrdə artan sürətlə qlobal hava və okean istiliyi yüksəlir, okeanlar asidləşir, buzlaqlar əriyir, dəniz səviyyəsi yüksəlir və təbii fəlakətlər daha tez-tez və daha sıx baş verir. İstiliyin artma səbəbi atmosferdəki karbon dioksid (CO₂) və digər istixana qazlarının artan konsentrasiyalarıdır. Bunlar, öz növbəsində, qalığ yanacağından yanmasından yaranan antropogen tullantılarla yanaşı, tropik meşələrin qırılması və okeanın asidləşməsi səbəbindən yerin bu tullantıları udma qabiliyyətinin azalması ilə əlaqədardır. Tullantıların artan tendensiyaları bu əsrin sonunadək yerin orta temperaturunu təxminən 3-4°C artıracaqdır.[21] Qlobal istiləşmənin xüsusən də, havanın istilik tutan qazlarla yüklənməsindən ən az məsuliyyət daşıyan dünyanın yoxsulları üçün bir təhlükə olduğu barədə hər hansı bir izahata ehtiyac yoxdur.

Qlobal iqtisadi sistemdə hər bir xalq kapitalist nizamına tabedir, çünki hər bir millət ÜDM səviyyəsi ilə müəyyən edilən firavanlığı, qlobal nüfuzunu və məcmu sərvətini yaxşılaşdırmağa çalışır. Əksər ölkələr texniki cəhətdən qarışıq bazar iqtisadiyyatını tətbiq etsələr də, kapitalizmin iqtisadi böyüməyə və resurs istehlakına verdiyi üstünlük, eləcə də tələb və təklif asılılığı praktik olaraq hər bir milli iqtisadiyyata nüfuz edir və təsir göstərir. [14] Beləliklə, kapitalist nəzəriyyənin bir tənqidi, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə aparmaq üçün milli və qlobal iqtisadiyyatın resurs istehlakını qəsdən azaltmaq qabiliyyətinin qiymətləndirilməməsi ilə əlaqədardır.

Koch (2012) iqlim dəyişikliyi məsələsini laqeyd yanaşmağa və əhəmiyyətsizləşdirməyə davam edən hökumətlər daxilində xüsusi maraqların olduğunu vurğulayır. Bu ekoloji sinizm, ətraf mühitin dəyişməsi və ətraf mühitin deqradasiyası ilə bağlı narahatlıqları önəmsizləşdirən şərhələrdə

görünür. 1950-ci ildə İqlim Dəyişikliyi Forumu, Hökumətlərarası İqlim Dəyişikliyi Forumu və Kioto Protokolu kimi dövlətlərin istixana qazlarının səviyyəsini tənzimləmək və azaltmaq üçün müxtəlif beynəlxalq forumların, təşkilatların və müqavilələrin yaradılmasına baxmayaraq, hələ də konkret mübarizə planı hazırlanmamışdır.[7] Əslində, əksər dövlət və qeyri-dövlət aktorları yaxınlaşmaqda olan fəlakətin qarşısını almaq üçün tədbir görülməsinin lazım olduğunu və davamlı gecikmələrin planetin ekoloji tarazlığına ziyan vuracağını qəbul edirlər, lakin qorxulu mənzərə qarşısında həlledici və konkret addımlar atılmamaqdadır.

Nəticə

Ekoloji problemlərimizin əsasını kapitalizmin təbii ehtiyatların həqiqi dəyərini düzgün qiymətləndirmək və çatdırmaq iqtidarında olmaması təşkil edir. İqtisadi paradixmamız daxilində fosil yanacaqlarının ümumi qlobal tədarükdən çıxarılmasında və istehlakının davam edilməsi ağılsız və arzuolunmazdır. Ekoloji həqiqətimizdə mövcud fosil yanacaq ehtiyatlarının dördü birini belə yandırmaq, bildiyimiz kimi Yer üzündə həyatın davam etməsini ciddi şəkildə təhlükə altına qoyacaq və bu səbəbdən təmiz, etibarlı və yenilənə bilən enerji mənbələrini inkişaf etdirməyə çalışmalıyıq.

Ümumi görüş budur ki, qlobal istiliyin təhlükəli səviyyəsi sənayeləşmədən əvvəlki dövrün orta temperaturundan 2°C çox artmasından sonra başlamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, son 100 ildə orta temperatur artıq 0.8 C-dən çox artmışdır və iqlim ətaləti səbəbindən tullantılar dərhal azalsa da artmağa davam edəcəkdir.

Engels 19-cu əsr kapitalistlərinə “İnsanlar təbiət üzərində qazandıqları qələbələrə görə bu qədər qürurlu olmamalıdır. Hər belə qələbə üçün təbiət intiqamını alır” deyərək xəbərdarlıq etmişdir. Engelsin xəbərdarlığı təbiətlə olan münasibətimizin əsl mahiyyətini əks etdirir. Mədəniyyətimiz xammal əmtəəçiliyi və bu qarşılıqlı əlaqənin tanımadığı qısa müddətli gəlirlilik üçün böyük risklər almaqdadır.

21-ci əsr kapitalist nizamı və təbliğat insanları anlamsız istehlaka yönləndirməyə davam etməkdədir. Azad bazarın varlığı demokra-

tik düzən üçün əsas amil sayılsa da hal-hazırkı dünya üzərindəki “anarxist” vəziyyət gələcək perspektivdə insanlar da daxil canlı təbiət üçün faciəvi nəticələr doğuracaqdır. Nizamsız tükətmə nəinki ətraf mühit, eyni zamanda insanların həm fiziki, həm də mənəvi sağlamlığı üçün böyük təhlükələr yaratmaqdadır. Nəzərə almaq lazımdır ki, fosil yanacaqlara alternativ olaraq nisbətən ekoloji təmiz enerji vasitələrinə keçmə hal-hazırkı tükətim sürətində tələbatı ödəməyəcəkdir. Buna görə də kapitalizmin dayatmalarından qurtularaq doğrudan da nəyə ehtiyacı olduğunun fərqi qlobal əməkdaşlıq və koordinasiya tələb edən qlobal bir məsələdir. Bu, eyni zamanda qurbanlar və ictimai düzenimizdə geniş miqyaslı dəyişikliklər də tələb edəcəkdir lakin, qəbul etmək lazımdır ki, dünyanın maddi qazanca gözüyumulu şəkildə yönəldiyi və bu mövzuya diqqətə yanaşdığımız hər gün bizi faciəvi sona bir az da yaxınlaşdırır. Gələcək nəsillərə zibilsiz gözə biləcək və rahat nəfəs ala biləcəkləri dünyanı miras qoymaq hər birimiz birinci vəzifəsi olmalıdır.

Açar sözlər: kapitalist nizam, çevrə problemləri, tükətim “çulğunluğu”.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. APPELROUTH Scott, EDLES Laura Desfor (2010), “Sociological Theory in the Contemporary Era”, Pine Forge Press, Thousand Oaks, CA, s.576.
2. BRASSEY Alex, BARBER Stephen (2009), “Greed”, Palgrave Macmillan, London, s.163
3. European Environment Agency(2010), “The European environment | State and outlook 2010”, Copenhagen, s.12-13.
4. FRIEDEN Jeffry , ROGOWSKI Ronald (2013), “Modern capitalism: enthusiasts, opponents, and reformers”, FAS Scholarly Articles [17562], Cambridge: Cambridge University Press, s.385, 387.
5. HERTWINCH Edgar G. e.d.(2010), “Assessing the Environmental Impacts of Consumption and Production”, United Nations Environment Programme, s.2.
6. KARABABA Ali Osman (2014), “KAPİTALİZMİN NEDEN OLDUĞU DOĞA

YIKIMLARI VE TOPLUM SAĞLIĞINA ETKİLERİ”, türk tabipleri birliği mesleki sağlık ve güvenlik dergisi, s.32.

7. KOCH Max (2012), “Capitalism and Climate Change: Theoretical Discussion, Historical Development and Policy Responses”, Palgrave Macmillan, Lund University, s.138-139.

8. LECHNER Frank J., BOLI John (2020), “The Globalization Reader”, John Wiley & Sons, Oxford, s.53.

9. MAKEEVA M.N., TSILENKO L.P., GVOZDEVA A.A. (2004), “MODERN ECOLOGICAL PROBLEMS”, Ministry of Education and Science of the Russian Federation, Tambov State Technical University, s.7.

10. MAGDOFF Fred (2011), “Why capitalism is toxic to the environment?”, HOWARD ZINN MEMORIAL LECTURES, Occupy Boston, s.1.

11. MICHAELIS L. A., WILK Richard R. (2009), “CONSUMPTION AND THE ENVIRONMENT”, Social and Cultural Development of Human Resources, s.297.

12. MYERS Norman (1997), “Consumption in relation to population, environment and development”, Environment Systems and Decisions Journal, s.33.

13. NUNEZ Christina (2019), “Carbon dioxide levels are at a record high. Here's what you need to know.”, <https://www.nationalgeographic.com/environment/article/greenhouse-gases>

14. PARK Jonathan T. (2015), “Climate Change and Capitalism”, University of Utah, The Journal of Sustainable Development, s.197.

15. OZAT İpek Nil (2020), “ENVIRONMENTAL ISSUES BASED ON CAPITALISM IN CONTEXT OF HUMANNATURE RELATIONSHIP”, Hacettepe University, Istanbul, s.1.

16. ÖZDEMİR Biltekin (2009), “Küresel Kirlenme Sürdürülebilir Ekonomik Büyüme ve Çevre Vergileri”, Maliye Dergisi, Ankara, No. 156, s.4.

17. SHERMAN Zimbalist, Howard J., Stuart (1988), “Comparing Economic Systems: A Political-Economic Approach”, Harcourt College Pub. s.6.

18. SCOTT Bruce R. (2006), “The Political Economy of Capitalism”, Volume 7, Issue 37 of Working paper (Harvard Business School. Division of Research), s.i, 1.

19. SHITTU, Olamide S., Taiwo, Patricia

A. (2017), "World Capitalist System and Globalization: Reconsiderations for Achieving Sustainable Development in Nigeria", *Developing Country Studies*, s.89.

20. SONNENFELD David A., MOL Arthur P. J. (2002), "Globalization and the Transformation of Environmental Governance", *American Behavioral Scientist*, s.1323.

21. STORM Servaas (2009), "Capitalism and Climate Change: Can the Invisible Hand Adjust the Natural Thermostat?", *Development and Change* 40(6), Blackwell Publishing, Oxford, s.1011-1012.

22. TAYLOR Tamara (2014), "The economy of climate change. Does capitalism lead to ecological disasters?", *University of the West Indies*, s.2.

23. United Nations, "World population projected to reach 9.8 billion in 2050, and 11.2 billion in 2100", *Giriş adresi: <https://www.un.org/development/desa/en/news/population/world-population-prospects-2017.html>*, 22.03.2021.

24. WALLERSTEIN Immanuel Maurice (2004), "World-systems Analysis", *Duke University Press, Durham*, s.24.

25. Worldometer, "Current World Population", *Giriş adresi: <https://www.worldometers.info/world-population/>*, 22.03.2021.

26. ZHANG Yonghong (2013), "Capitalism and Ecological Crisis", *Journal of Sustainable Society*, Vol. 2, No. 3, Roma, s.69-71.

РЕЗЮМЕ

Вместо того, чтобы быть частью природы, идея о том, что человек является правителем природы, ведет к игнорированию экологических проблем. В частности, разрыв в доходах и ущерб, который мы нанесли окружающей среде за последние сто лет, которые создают впечатление, что капитализм процветает, дают нам сигналы о том, что нам необходимо реформировать не только окружающую среду, но и общий менталитет. В этом исследовании рассматривается влияние мирового порядка и потребительских традиций, сформированных капиталистической идеологией, на экологический баланс и затрагиваются будущие последствия отсутствия планов действий.

Ключевые слова: капиталистический порядок, экологические проблемы, потребительское «сумасшествие».

ABSTRACT

Rather than being a part of nature, the idea that man is the ruler of nature leads to the neglect of environmental problems. In particular, the income gaps and the damage we have done to the environment over the last hundred years, which give the impression that capitalism is flourishing, are giving us signals that we need to reform not only the environment but also the general mentality. This research looks at the effects of the world order and consumer tradition on ecological balance formed by capitalist ideology and touches on the future consequences of the lack of action plans.

Keywords: capitalist order, environmental problems, exhaustion "madness".

NEOMİLLİYYƏTÇİLİK SİYASİ CƏRƏYANININ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

NİHAD YAQUBLU

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

E-mail: nihad.yaqublu@gmail.com

Milliyyətçilik, əslində, tarixən yeni bir anlayış olub, XVIII-XIX əsrlərdə meydana gəlməyə başlamışdır. Sadəcə, bu fenomen o qədər dinamik və güclüdür ki, ictimai həyatın demək olar ki, hər sahəsinə nüfuz edir və nəticədə səhvən hər zaman onun mövcud olduğu güman edilir. Son əsrlərdə millətçilik ictimai həyatı formalaşdıran, siyasətdə danılmaz dərəcədə önəmli rol oynayan bir faktora çevrilmişdir.

Milli şüurun oyanması prosesi çoxşahəli, uzun və keşməkeşli proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində baş vermişdir. Alimlər, adətən, milliyyətçi instinktinin Avropada dinin rolunun azalması, sənayeləşmə, urbanizasiya, yeni pul və bazar münasibətlərinin meydana gəlməsi, liberal və maarifçi dəyərlərin yayılması ilə təşəkkül etdiyini söyləyirlər. Bu cərəyanın meydana gəlməsi ilə dövlətləri monarx və kralların yerinə xalqın birbaşa və ya təmsilçilik yolu ilə seçdiyi şəxslər idarə etməyə başlamışdır.

Milli dövlət anlayışının yaranmasını alimlər 1648-ci il Vestfaliya sülhü ilə əlaqələndirirlər. XVI əsrdə Katolik kilsəsinin fəaliyyəti ilə razılaşmayan xristian qruplar dində reformasiyalar etmək qərarına gəlmişdilər. Baş verən islahatlar avtoritetli təbəqələrin sorğulanmasına, ümumi status-kvonun dəyişməsinə gətirib çıxartdığından hökmdarlar və Katolik kilsəsi buna kəskin şəkildə etiraz edir, Avropanın müxtəlif yerlərində ziddiyyətlər böyüməyə başlayırdı. Hər konfliktlə olduğu kimi, bu qarşıdurmada da yalnız bir yox, müxtəlif səbəblər var idi: dindəki islahatlarla gücünü itirməkdən ehtiyat edən yuxarı təbəqə öz hökmrənliyini saxlamağa, illərlə əzilən aşağı təbəqə isə reformasiyalar adı altında daha çox hüquq və yaxşı həyat şəraiti əldə etməyə çalışırdı.

1555-ci ildə katoliklər və lütheran protestantlar arasında Auqsburq sazişi imzalanırsa da, ixtilaf bitmədi. Gərginliklər yenidən getdikcə artmağa başladı və tərəflər 1618-ci ildə böyük insan itkisi

ilə müşahidə olunacaq otuz illik müharibəyə qədəm qoydu (1). Müharibənin sonunda əldə olunan sazişə görə hər bir dövlətin öz ərazisi və əhalisi üzərində suverenlik prinsipi reallıqda bərqərar oldu. Buna görə də alimlər ərazi bütövlüyü və digər dövlətlərin daxili məsələlərinə qarışmamaq kimi beynəlxalq hüquqi konsepsiyaların köklərini bu hadisə ilə bağlayır, bunu çox zaman ümumi olaraq Vestfaliya suverenliyi adlandırırlar.

Xristianlıqdakı islahatlar kilsənin dini məsələlərdə iyerarxiyasını əlindən almış, dinin hər şəxsin fərdi şəkildə öz təfəkkürü ilə başa düşməsi lazım olan bir məfhum olduğu fikri möhkəmlənmişdi. Bu, Avropada sorğulamağı və individualizmi tətiklədi. Lakin Martin Lüter — reformasiyalar dövrünün ən görkəmli şəxsi — həm də fəvqəltəbii hadisələrin çoxdan bitdiyini, Tanrının artıq möcüzələr yolu ilə dünyaya müdaxilə etmədiyini söyləyirdi. Bu insanları təbiəti və təbiətin qanunlarını öyrənməyə, elmlə (xüsusilə, dəqiq elmlərlə) maraqlanmağa sövq etdi. Nəticədə, Avropada fərdiyyətçilik, sorğulamaq və elmçilik sürətlə güclənməyə başladı (2, s. 43-59).

Elə XVIII əsrin sonuna qədər davam edən, tarixdə Maarifçilik adlanan dövr də mahiyyətcə sekulyarlığı, vicdan və düşüncə azadlığını, din və dövlətin ayrılmasını, liberal dəyərləri və tərəqqini təbliğ edirdi (3, s. 228-274). Maarifçilik üçün ən ali dəyər insan təfəkkürü və rasionallıq idisə, o zaman bunlardan ən yaxşı istifadə edə bilənlər səlahiyyət sahibi olmalı idilər. Bu konfrontasiya ilə Avropa və sonra da dünya tamamilə inqilabi bir mərhələyə qədəm qoydu.

Bir müddət sonra Avropada krallara və monarxlara qarşı kütləvi üsyanlar, qarşıdurmalar geniş vüsət aldı. Milliyyətçiliyin müasir anlamda ilk dəfə həmin dövrdə istifadə olunduğunu demək olar. Bu dövrdəki milliyyətçilik əslində etnik motivli yox, humanitar mərkəzli, qayəsi insan rifahını artırmaq olan “millətçilik” idi. Bu dövrdəki milliyyətçilik,

xüsusilə, bir xalqın özünü idarə etməsi və öz müqəddəratını təyin etməsi amalını daşıyırdı.

Lakin milliyyətçiliyin meydana gəlməsində dəyişən sosial-iqtisadi münasibətlərin də böyük rolu olmuşdur. Sənayeləşmə və şəhərləşmə nəticəsində ölkənin müxtəlif yerlərindən insanlar şəhərlərə köçdüyündən fərqli mənsubiyyətlərdən olan insanlar birgə yaşamağa başlamışdılar. Dinin rolunun azalması və bu cür müxtəlifliklər fonunda insanların özlərini müəyyən qrup kimliyi ilə identifikasiya etmək tələbatı yarandı — bu da milliyyət kimliyi oldu.

XVIII əsrin sonu-XIX əsrdə Romantizm cərəyanının meydana gəlməsi ilə milliyyətçilik yeni bir şəkil aldı. Milliyyətçilik daha romantik, subyektiv və emosional bir formada özünü təzahür etdi. Öz millətini sevmək, öz milli mənsubiyyəti ilə öyünmək, onu digərlərindən üstün tutmaq kimi meyillər güclənməyə başladı. Özündə bədii ideallaşdırmanı ehtiva edən bu cərəyanın təsiri nəticəsində klassik milliyyətçilik yaranmış oldu. Romantizmin bu qədər geniş surətdə yayılmasının əsas səbəblərindən biri dinin rolunun azalması ilə insanlarda yaranmış ruhi və mənəvi tələbatı ödəmə ehtiyacı idi.

Göründüyü kimi, milliyyətçilik ilk yarananda progressiv bir fenomen idi, lakin romantik və idealist yanaşmalarla yığıldıqdan sonra o, tez bir zamanda çoxsaylı konfliktlərə, qətlamlara, kütləvi qırğınlara, soyqırımlara, etnik zəmində düşmənçiliyə, irqçiliyə və işğallara gətirib çıxartdı. Xüsusilə, İkinci Dünya müharibəsi çoxsaylı insan itkisinə və görünməmiş dağıntılara səbəb oldu. Hadisələrin episentrində də Avropa var idi. Hər iki dünya müharibəsi burada, bu qitənin dövlətləri tərəfindən başlanmışdı. Avropa buna son qoymalı, gələcəkdə oxşar faciələrin təkrarlanmaması üçün preventiv, konstruktiv və qəti addımlar atmalı idi. Ən ağlabatan yanaşma milliyyətçilik kimi subyektiv meyillərdən imtina edib, daha çoxtərəfli bir siyasi xətt yürütmək idi. Bu səbəbdən Avropa iqtisadi, siyasi, ictimai məsələləri həll etmək üçün müxtəlif beynəlxalq, dövlətlərarası qurumların və regional təşkilatların yaradılmasına çalışdı. Beynəlmiləçilik və bölgəsel inteqrasiya Avropada milliyyətçiliyin tətiklədiyi işğallara, müharibələrə və düşmənçiliklərə son qoyar, qitənin xalqlarını barış dolu parlaq bir gələcəyə aparardı. Və görülən tədbirlər tez bir zamanda öz bəhrəsini verdi: ağır

itkilər və dağıntılardan yorulan xalqlar nəticədə daha sülhpərvər, qarşılıqlı əməkdaşlığı təlqin edən bir yola qədəm qoydular.

XX əsrin ortalarından etibarən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı kimi qlobal miqyaslı qurumlar, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı kimi regional təşkilatlar və digər beynəlxalq institutlar yaranmağa başladı. Regional inteqrasiya modeli çox uğurlu oldu və Avropadan başqa digər bölgələr də bu yolu tutdular. Dünyada çoxtərəfilik, müxtəlif sahələrdə dövlətlərarası əməkdaşlıq təcil qazandı. Milliyyətçilik kimi nativist, birtərəfli və subyektiv yanaşmalardan uzaqlaşdıq iqtisadi və siyasi-ictimai məsələlərdə liberal prinsipləri mənimsəmək həm dünya, həm də region ölkələri üçün böyük qazanc oldu.

Milliyyətçilik hissi ortaqlıq mədəni bağlara, tarixi keçmişə, irqə və etnik kimliyə sahib olmaq kimi instinktləri özündə ehtiva edirdi. Hər hansı bir sosial qrupa aid olma hissi beynəlxalq əməkdaşlıq və regional kooperasiya nəticəsində genişlənirdi. Avropa xalqları arasında bu genişlənməmiş nativist sentiment və ya “genişlənməmiş kimlik” hissi tamamilə başqa mədəni dəyərlərə və dünyagörüşünə sahib şəxslərin immiqrasiyası ilə güclənməyə başladı. Və nəticədə bir növ “sivilizasiyalı nativizm”, “sivilizasiyalı milliyyətçilik” yaranmağa başladı. Yəni artıq insanlar əvvəllər olduğu kimi özlərini hər hansısa bir milliyyətin üzvü kimi identifikasiya etmək yerinə, daha geniş bir topluluğun üzvü kimi, daha geniş bir kimliyin sahibi kimi identifikasiya etmək ehtiyacı gördülər. Və Avropa üçün də bu Avropalı kimliyi, Avropa sivilizasiyasına mənsubluq hissi idi. Artıq fransızlar və almanlar bir-birlərini təhlükə olaraq görmürdülər, əsl təhlükə başqa dindən, mədəniyyətdən və qitələrdən olan şəxslərdən idi. Buna görə də müasir neo-milliyyətçilik cərəyanının üzvləri hesab olunan şəxslər və ya siyasi partiyalar islamafobik, sinofobik və qaradəriliyə hədəf alan irqçi ritorikalar sərgiləyirlər (4, s. 15). Afrika, Asiya və Yaxın Şərqdən olan insanların Avropaya gəlməsi, yaşadığı cəmiyyətlərə tam inteqrasiya etməməsi və ümumi demografik dəyişiklik özünü Avropa sivilizasiyasına aid edən, avropalı kimliyini mənimsəyən əhali tərəfindən narahatlıqla qarşılandı. Xüsusilə, son illərdə radikal dini zəmində törədilmiş terror hadisələri bu narahatlığı daha da

artırmış, daha aqressiv, opportunist sağçı qrupların müxtəlif seçkilərdə uğurlu nəticələr qazanmasına gətirib çıxarmışdır.

Hadisələrin bu cür inkişafı Samuel Hantinqtonun illər öncə irəli sürdüyü Sivilizasiyaların toqquşması hipotezini ağıllara gətirir. Düzdür, tarix göstərmişdir ki, alimin önə sürdüyü fikirlərin əksəriyyəti yanlışdır: məsələn, dövlətlərin, məhz onun ayırd elədiyi kimi, sivilizasiyalara bölünməsi və onların sivilizasional-kültürəl fərqliliklər səbəbindən konfliktə girməsi həqiqətə uyğun deyil. Lakin onun iddia etdiyi kimi gələcəkdə xalqlarda yeni “sivilizasiya şüuru” formalaşacağı düşüncəsi müəyyən dərəcədə, ən azından Avropa kontekstində özünü tapmışdır (5, s. 36).

Yeni nativist milliyyətçilik və genişlənmiş kimlik haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, Avropanın heç də hər yerində ortağ bir kimliklə özünü assosiasiya etmək eyni dərəcədə deyildir. Misal olaraq, Fransız neo-milliyətçilər özlərini daha çox İsveçrə və ya Niderland xalqı ilə bir sosial qrupa aid olduğunu düşünür, nəinki bolqarlarla. Şimali, Qərbi və ya Cənubi Şərqi Avropa subregionlarında məskunlaşmış xalqların öz dəyərləri və dünyagörüşləri mövcuddur, bu kimi səbəblərdən qitənin bu subregionlarında yaşayanlar digərlərilə eyni dərəcədə həmrəylik və ya birlik hiss etmirlər. Fəqət, şübhəsiz ki, Avropalı üst-kimliyi hər dövlətdə müəyyən dərəcədə formalaşmışdır.

Neomilliyətçilik milliyətçilikdən həm də xarici siyasət baxımından fərqlənir. Milliyətçilik tarixi olaraq (xüsusilə romantizm və idealizmin təsirlərindən sonra) territorial ekspansiyaya, irredentizmə, müxtəlif işğallara və müharibələrə bəraət qazandırmışdır. Lakin neomilliyətçilik mahiyətcə ekspansionist deyil və təcridçiliyi dəstəkləyir. Bunun da əsas səbəbi yad hesab etdiyi dövlət, mədəniyyət və dinlərdən olan xalqlarla əlaqələri mümkün qədər azaltmaq və immiqrasiyanın qarşısını almaqdır. Xüsusilə, Qərbin Yaxın Şərqi birbaşa müdaxilələri (İraq işğalı, Liviya və Suriyada vətəndaş müharibələri və s.) nəticəsində milyonlarla insan öz yerindən köç etməyə məcbur olmuşdur. Yaranan qaçqın böhranları nəticəsində tamamilə başqa bölgələrdən Avropaya yüzminlərlə insan axın etmiş, daxildə ictimai və iqtisadi problemlər yaranmışdır. Qərbin müdaxiləçi xarici siyasətinin elə onun özünə ciddi mənfi nəticələr göstərdiyinə görə yeni milliyətçi

cərəyan avantürist siyasi xətti qəti şəkildə pisləyir.

Nəticə etibarlı ilə neo-milliyətçilik milliyyətçiliklə müqayisədə daha inklüzivdir. Neomilliyətçilik öz sələfi kimi “etnik saflıq” və ya hər hansısa bir etnosun irqi üstünlüyündən daha çox ictimai həmrəyliyin önəmini vurğulayır. Bu o deməkdir ki, neomilliyətçilər antiimmiqrant mövqe sərgiləsələr belə, immiqrantların yaşadığı ölkəyə və cəmiyyətə uğurlu şəkildə inteqrasiya etməsini alqışlayırlar və tələb edirlər.

Neomilliyətçilik mahiyətcə antiqlobalist, nativist və populistdir. Lakin burada paradoksallıq mövcuddur: bu cərəyan qlobalizmə reaksiya olaraq meydana gəlsə də, o əslində həmin yeni milliyətçilik fenomeninin qloballaşmasına yol açmışdır. Artıq təkcə Avropada yox, dünyanın müxtəlif yerlərində oxşar tendensiyalar yayılmağa və siyasi diskursa təsir etməyə başlamışdır. Digər maraqlı məqam isə özlərinə (yeni) milliyətçi deyən siyasi qrupların bir-birilə sıx əməkdaşlıq etməsi və dəstək göstərməsidir. Milliyətçiliyin məğzində eyni linqvistik keyfiyyətləri, tarixi, irqi, kültürel dəyərləri daşıyan bir etnik qrupa bağlılıq və milli maraqları təbliğ etmək dayandığından, özünü milliyətçi olaraq adlandıran şəxslərin beynəlxalq müstəvidə fəal tərəfdaşlıq etməsi bir çoxları üçün gözlənilməz olmuşdur.

Qloballaşma və neoliberal iqtisadi praktikaların iqtisadi bərabərsizlik yaratdığı və ya mövcud bərabərsizlikləri daha da kəskinləşdirdiyi fikri neo-milliyətçilər üçün danılmaz həqiqətdir. Bu səbəbdəndir ki, onlar çox zaman özlərini antielitist kimi təqdim edirlər. BMT və Aİ kimi təşkilatlardakı institusional problemlər və çatışmazlıqlar qitədə insanların bu tip siyasi cərəyanlara meyillənməsinə imkan yaratmışdır. Xüsusilə, Aİ 2008-ci il iqtisadi böhranı, qaçqın böhranı və indiki yeni koronavirus epidemiyası ilə mübarizədə köhnəlmiş institusional mexanizmlər səbəbindən əziyyət çəkməsinə baxmayaraq, hələ də effektiv struktural dəyişikliklər və islahatlar edə bilməyib. Bu, Avropanın ən önəmli əməkdaşlıq modelinin ən böyük problemlərindən biridir. Lazımı islahatların aparılmaması və ya aparıla bilməməsi müxtəlif konspirasiya teoriyalarının yayılmasına yol açmış, ittifaqın daxilində quruma olan güvəni azaltmışdır. Mövcud vəziyyəti neomilliyətçi siyasi qruplar müvəffəqiyyətlə öz xeyirlərinə görə istifadə etmişdir.

Avropanın, demək olar ki, hər yerində belə siyasi axınlara maraq və dəstək artıb. Almaniyada AFD partiyasının, Polşada hakimiyyəti təmsil edən Birləşmiş Sağ siyasi ittifaqının, Fransadakı Milli Cəbhə Partiyasının neomilliyətçi siyasi yanaşmalara sahib olduğunu deyə bilərik.

Qeyd etdiyimiz kimi, neomilliyətçilik cərəyanında paradoksal və çaşdırıcı məqamlar çoxdur. Bu cərəyanın müxtəlif ölkələrdə dəstəkçiləri və tərəfdaşları mövcuddur. Neomilliyətçiliyin özü də identifikasiya olaraq sərhədləri aşır: o Avropa sivilizasiyasını və qərblə kimliyini əhatə edir. Fəqət neomilliyətçi siyasi hərəkətlərə baxdıqda onların həm də eyni anda daxilə etnik-milliy kimliyin möhkəmlənməsini təşviq edən siyasi xətt yürütdüyü məlumdur. Bu, daxili milliyətin və avropalı-qərblə üst kimliyinin bir-birinə dəstəkçi və tamamlayıcı olduğuna işarədir. Milli kimliyin möhkəmlənməsinə çalışmaq avropalı millətlərin arasında vaxtilə mövcud olmuş köhnə düşmənçiliklərin yenidən alovlanmasına imkan yaratmır, çünki bu, immiqrantlara və digər yad hesab olunan millətlərə qarşı atılan addımdır. Əksinə, avropalı xalqların öz daxili milli kimliklərini yenidən mənimsəmələri onların Avropa və Qərb sivilizasiyasına aid olmalarına bir sübutdur. Məsələn, fransız və ya alman mədəniyyəti Avropa sivilizasiyasına böyük töhvə verdiyi üçün, hətta onun əsas sütunlarından sayıldığı üçün, indiki geosiyasi və geoiktisadi mühitdə bu kimliklərin tərənnümü klassik milliyətçilik kontekstində deyil, qərblə-avropalı üst kimliyinin təbliği mənasında başa düşülür. Neomilliyətçilik bir növ populist milliyətçilikdir. Bu anlamda o, populizmin bir çox cəhətlərini özündə ehtiva edir: məsələn, yeni milliyətçi siyasi liderlər özlərini adi xalqın (xüsusilə aşağı və aşağı-orta təbəqənin) təmsilçisi olduğunu və “korrupsiyaya qurşanmış elitaya” qarşı mübarizə apardıqlarını iddia edirlər. Eyni zamanda, təmsil etdikləri əhali üçün “xarici təhlükələr” yaradır və onlardan qorunmağın vacibliyini dilə gətirirlər. Bu xarici təhlükələr neo-milliyətçilik kontekstində immiqrantlar və qitə üçün özgə hesab olunan kultürlərin nümayəndələridir. Onlar həm də elitanın xarici təhlükələrlə birlikdə adi xalqın əleyhinə müxtəlif konspiralogiyalar qurduğunu bildirirlər (6, s. 46-50). Son illərdə baş vermiş dini zəmindəki terror aktlarına görə, xüsusilə, müsəlman əhalinin təhlükə olduğu ritorikası güclənmişdir.

Neomilliyətçilər xarizmatik, güclü liderlərə simpatiya bəsləyir, onların sadə xalqı doğru istiqamətə aparan bələdçi rolunu oynaya biləcəklərini güman edirlər (6, s. 24).

Neomilliyətçi siyasi qrupların ritorikası dolayı yolla fobik (ksenofobik, islamafobik, sinofobik və s.) olan çalarları özündə ehtiva edir və onlar, adətən, bu fobiyaları iqtisadi arqumentlərlə əsaslandırırlar (7, s. 43-50). Məsələn, işsizliyin və aşağı maaşın səbəbini immiqrantlarla, ümumi iqtisadi durğunluğu isə neoliberal iqtisadi praktikalar və qlobalizasiya ilə əlaqələndirirlər. Onlar birbaşa olmasa da öz çıxışlarında “ağdərillik”, “xristianlıq”, “qərblilik” kimi xüsusiyyətlərin arzu edilən və ideal olduğunu ima edirlər.

Neomilliyətçilik, əslində, milli-dövlətlərin zəifləməsi, qlobalizasiyanın, beynəlxalq və dövlətlərarası quruluşların rolunun artması ilə müşayiət olunan, milliyətçilik fenomeninin transmilli və üst-milliyətçi təşkilatların gətirdiyi yeni reallıqlara uyğunlaşmış bir formasıdır. Dünya nə qədər liberallaşsa və beynəlmilləşsə də, hər zaman nativizm mövcud olub. Bu nativist instinkt — özünü hər hansısa bir sosial qrupa aid etmək - müəyyən toplumla çoxsaylı ortaq xüsusiyyətləri paylaşmaq, başqaları ilə də müxtəlif fərqliliklərin olduğunu görməklə möhkəmlənir. Tarixin necə inkişaf etdiyinə baxsaq, görürük ki, insanlar hər zaman özlərini müəyyən bir topluma aid ediblər: tarixin ən başlanğıcından insanlar qəbilələr, tayfalar formasında, sonra isə dövlətlər, imperiyalar və dinlər ətrafında birləşiblər. XVIII-XIX əsrlərdən etibarən milli şüurun oyanması ilə millətlər halında yaşamağa başlanılmış, milli-dövlətlər siyasi mövcudiyət forması kimi dünyanın müxtəlif yerlərində məşhurlaşmışdır.

Avropaya başqa irqlərdən, mədəniyyətlərdən olan şəxslərin çoxluqla köç etməsi və demografik dəyişim bu tip populist, reaktiv nativist cərəyanın meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır. Yeni milliyətçiliyi klassik milliyətçilikdən fərqləndirən əsas cəhət qlobal kapitalist infrastrukturların, regional inteqrasiyanın və çoxtərəfliliyin gətirdiyi yeni reallıqlar və dünyagörüşüdür. Milli-dövlətlər və milliyətçilik instinkti üst-milliyətçi transmilli strukturların mövcudiyəti fonunda özünü bu tip quruluşlara və siyasi-iqtisadi mühitə uyğunlaşdırmışdır. Bu yeni milliyətçilik fenomeni öz sələfindən fərqli olaraq

daha inklüzivdir və kimlik baxımından kultural-sivilizasiyalı dəyərləri əsas götürür.

Açar sözlər: *neomilliyətçilik, nativizm, Avropa, dövlətlərarası təşkilatlar, immiqrasiya, populizm.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Britannica, T. Editors of Encyclopaedia. "Thirty Years' War." Encyclopedia Britannica, May 6, 2021. <https://www.britannica.com/event/Thirty-Years-War>.*
2. *Friedman, G., 2016. Flashpoints: The Emerging Crisis in Europe. New York: Anchor Books.*
3. *Brown, S., 1996. British Philosophy and the Age of Enlightenment: Routledge History of Philosophy, Volume 5. New York: Routledge.*
4. *Tepper, M., 2018. The paradox of transnational (neo)nationalism: Neo-nationalist entanglements with capital-"isms" in modern Poland. Master of Arts. Virginia Polytechnic Institute and State University.*
5. *Huntington, S., 2011. The clash of civilizations and the remaking of world order. New York: Simon & Schuster.*
6. *Bergmann, E., 2020. Neo-Nationalism: The Rise of Nativist Populism. Cham: Palgrave Macmillan.*
7. *Eatwell, R. and Goodwin, M., 2018. National populism. kindle edition: Penguin UK.*

Нихад Ягублу

**Характеристики политического течения
неонационализма**

РЕЗЮМЕ

В последнее время мир охватила новая волна национализма. Это политическое течение, проявившееся преимущественно на Западе, явно отличается от своих предыдущих версий. Хотя политологи затруднились дать его точное определение, разобраться в его основных характеристиках несложно.

Это явление, которое называют новым национализмом или неонационализмом, построено на основных фундаментах классического национализма. Однако между ними есть важные различия. В начале своего зарождения национализм был прогрессивным явлением. Но после слияния с романтическими

и идеалистическими концепциями он стал источником конфликтов, вражды и разрушений. После катастрофических последствий Второй Мировой войны Европе пришлось предпринять решительные шаги, чтобы предотвратить повторение подобных трагедий в будущем. Самый разумный способ - отказаться от такого субъективного мировоззрения и следовать более многостороннему подходу. С этой целью были созданы различные региональные организации, международные и межправительственные институты.

Модели международного и регионального сотрудничества оказались очень успешными, и народы Европы перестали больше видеть в друг друга врага. Ранее проявлявшийся в форме национализма инстинкт принадлежности к какой-то социальной группе стал расширяться в результате эффективной региональной интеграции. В Европе стала возникать форма цивилизационного национализма. Это распространенное нативистское настроение усилилось с иммиграцией людей из разных культур и религий, а также продолжающимися демографическими изменениями.

Неонационализм более инклюзивный, чем его предшественник. Он не является экспансионистским во внешней политике и поддерживает изоляционизм. Неонационализм по своей сути антиглобалистский, нативистский и популистский.

Ключевые слова: *неонационализм, нативизм, Европа, межправительственные организации, иммиграция, популизм.*

Nihad Yagublu

Characteristics of the political current of neo-nationalism

SUMMARY

Recently, a new trend of nationalism has swept the world. This phenomenon, which has manifested itself predominantly in the West, is clearly different from its predecessors. Although political scientists had difficulty in providing its exact definition, it is not hard to determine its main characteristics.

This political current which is called new nationalism or neo-nationalism is built upon the main

foundations of classic nationalism, yet there are important differences. Nationalism was a progressive phenomenon when it first emerged, but after blending with romantic and idealistic concepts, it soon led to conflicts, enmities and destruction. Especially after the catastrophic consequences of the Second World War, Europe had to take decisive steps to prevent recurrence of similar tragedies in the future. The most reasonable way was to abandon such a subjective worldview and pursue a more multilateral approach. For this purpose various regional organizations, international and intergovernmental institutions were established.

The models of international and regional cooperation were very successful, and the peoples of Europe no longer saw each other as a threat. The instinct of belonging to a social group, which previously manifested itself in the form of nationalism, began to expand as a result of effective regional integration, and a form of civilizational nationalism began to emerge in Europe. This expanded nativist sentiment was strengthened with the immigration of people from different cultures and religious backgrounds, and ongoing demographic change.

Neo-nationalism is more inclusive than its predecessor. It is not expansionist in foreign policy and supports isolationism. Neo-nationalism is essentially anti-globalist, nativist and populist.

Keywords: *neo-nationalism, nativism, Europe, intergovernmental organizations, immigration, populism.*

AVROPANIN ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ AZƏRBAYCANIN ROLU

TƏHMİNƏ MƏSİMOVA

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

E-mail: tahmina_rustamova@yahoo.com

Bu gün dünya siyasətinin aktual məsələlərindən biri enerji təhlükəsizliyidir. Enerji qaynaqlarının əhəmiyyəti artır və sürətlə böyüyən dünya iqtisadiyyatı bu qaynaqlara əvvəlkindən daha çox ehtiyac duyur. Artıq strateji enerji mənbələri global geosiyasi vəziyyətə təsir edən amillərdən birinə çevrilib. Bunun təbii bir nəticəsi olaraq zəngin enerji qaynaqlarına sahib olan ölkələr iqtisadiyyat və geosiyasi baxımdan əsas mövqedədirlər.

Geosiyasi ədəbiyyatda enerji təhlükəsizliyi milli təhlükəsizliyin mühüm tərkib hissələrindən biri kimi qiymətləndirilir. Enerji təhlükəsizliyi enerji istehlakı üçün təbii resursların mövcudluğu və ölkənin milli təhlükəsizliyi arasında əlaqə növüdür.

Enerji təhlükəsizliyini müəyyən bir ölkənin və ya bütövlükdə dünya birliyinin kifayət qədər enerji təchizatı ilə təmin edilməsi kimi müəyyənləşdirə bilərik. Təhlükəsizlik tədbirlərinə enerji mənbələrinə çıxışın təmin edilməsi; texnologiyaların inkişafı və tətbiqinin təmin edilməsi; enerjinin istehsalı, saxlanması və ötürülməsi üçün kifayət qədər infrastrukturun yaradılması; qüvvədə olan tədarük müqavilələrinin təmin edilməsi və əlverişli qiymətlərlə enerjiyə çıxışı aid edə bilərik.

Enerji resurslarının məhdud olması nəticəsində hər bir ölkə enerji təhlükəsizliyi problemi ilə qarşılaşır və buna görə də müasir dünyada yanacaq-enerji resursları ilə təchizatı, həmçinin enerji effektivliyi dövlətin inkişaf səviyyəsinin mühüm indikator göstəricilərindən biri hesab olunur və beynəlxalq geosiyasətdə enerji resursları faktoru müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Çətinlik doğuran digər bir vəziyyət isə yanacaq-enerji sərvətlərinin coğrafi yerləşməsindəki qeyri-bərabərliklə bağlıdır. Bu isə öz növbəsində dövlətlər arasında əməkdaşlığın və dialoqun güclənməsinə öz töhfəsini verir, yaxud da əksinə bu resurslar uğrunda müxtəlif siyasi çəkişmələrin formalaşmasını stimullaşdırır.

Avropa Komissiyası enerji təhlükəsizliyi konsepsiyasını “strateji ehtiyatların qorunması və ya iqtisadi tələblər üçün yetərli olmayan milli mənbələrin çatışmazlığı səbəbiylə gələcəkdə əhəmiyyətli problem yaradan enerji ehtiyaclarına

qarşı əlçatan və sabit xarici mənbələr təmin etmək qabiliyyəti” olaraq təyin edir.

ABŞ tərəfindən qəbul edilmiş Milli Enerji Strategiyasında enerji təhlükəsizliyi üçün aşağıdakı ifadələr vurğulanmışdır: 1) Qlobal enerji siyasətləri global iqtisadi böyüməni təmin etmək üçün tərtib edilməlidir; 2) Enerji təhlükəsizliyi xarici siyasət və iqtisadiyyatın ilk prioritetlərindən olmalıdır; 3) Enerji ehtiyatları və bütün nəqliyyat xətləri, xüsusilə boru kəmərləri və marşrutların təhlükəsizliyi təmin edilməlidir; 4) Enerji mənbələri dövlətlər arasında şaxələndirilməli və asılılıq tarazlığı qorunmalıdır.

Ümumi bir qiymətləndirmə etsək, enerji təhlükəsizliyi konsepsiyasının enerji ixrac edən və enerji idxal edən dövlətlər üçün fərqli mənə daşdığına görürük. Enerji ehtiyatlarına sahib olan və istehsal edən ölkələr iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün tələb müxtəlifliyini axtararkən, daha çox enerji istehlakçısı olan idxalçı ölkələr tədarük müxtəlifliyini izləyirlər. Bu tətbiq olunan enerji siyasəti sayəsində dövlətlər enerji təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışırlar. Yarana biləcək hər hansı bir siyasi və iqtisadi böhranda, əsasən idxal edən dövlətlər enerji qıtlığı ilə qarşılaşmırlar; ixrac edən dövlətlər isə bir istehlakçıdan asılı olmaya-raq enerjiddən gəlir əldə etməyə davam edə bilərlər. Enerji idxal edən dövlətlər baxımından enerji təchizatı təhlükəsizliyini təmin etməyin ən yaxşı yolu, idxal edə biləcəkləri enerji mənbələri və bölgələrinin müxtəlifliyini təmin etməkdir. Enerji tədarükünün müxtəlifliyini təmin etmək bu dövlətlərin enerji strategiyalarının mərkəzindədir. Enerji təchizatı təhlükəsizliyinin təmin edilməsində iki əsas amil vardır. Bunlardan birincisi istifadə olunan enerji ehtiyatlarının, digəri isə qeyd olunan enerji ehtiyatlarının təmin edildiyi bölgələrin şaxələndirilməsidir. (5)

Azərbaycan Respublikası da zəngin enerji ehtiyatlarına, inkişaf etmiş yanacaq və enerji infrastrukturuna və enerji sisteminə malik ölkələrdəndir. Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyi siyasətinin əsasları öz başlanğıcını 1994-cü ildə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi”ndən götürmüşdür.

1994-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycanın XX əsr tarixində siyasi, iqtisadi və strateji əhəmiyyətinə görə ən mühüm müqavilələrdən biri – Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Azəri”, “Çıraq” neft yataqlarının və “Günəşli” neft yatağının bir hissəsinin müştərək işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında Saziş - “Əsrin müqaviləsi” imzalanıb. Dəyəri 7,4 milyard dollar olan “Əsrin müqaviləsi”ndə dünyanın 7 ölkəsini (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç və Səudiyyə Ərəbistanı) təmsil edən 11 beynəlxalq neft şirkəti (Amoco, BP, McDermott, UNOCAL, ARDNŞ, Lukoil, Statoil, Türkiyə Petrolları, Penzoil, Ramco, Delta) iştirak edib. Bu razılışma ilə Azərbaycanın enerji sektoruna 60 milyard dollar həcmində xarici sərmayə qoyuldu.

İlkin hesablamalara görə “Azəri”, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsində çıxarıla bilən neft ehtiyatı 511 milyon ton olsa da, sonralar yeni qiymətləndirmələrə əsasən, neft ehtiyatı 1.072 milyard ton həcmində müəyyən edilib. (10)

"Əsrin müqaviləsi" Azərbaycanın dünya ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsinə və beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsinə güclü təkan verdi, Avropa Birliyinə inteqrasiya olunmasına, əsas dünya ölkələri, ilk növbədə, böyük dövlətlərlə dostluq və strateji əməkdaşlıq münasibətlərinin yaranmasına və inkişafına əlverişli imkan və müsbət zəmin yaratmışdır.

Enerji faktoru həm siyasi, həm də beynəlxalq layihələr baxımından Azərbaycanın siyasi və iqtisadi inkişaf problemlərinin həllində mühüm rol oynayır. Bu çərçivədə müstəqillik qazandıqdan sonrakı dövrdə neft sektorunun inkişafı və xarici şirkətlərlə əməkdaşlıq Azərbaycana böyük iqtisadi töhfə verdi. İlk növbədə, ölkə müasir texnologiyalarla təchiz edilmiş, neft sənayesinin aktivləri yenilənmiş, bu sahənin inkişafına kömək edəcək qurum və təşkilatlar inkişaf etdirilmiş, neft-təbii qaz sənayesinin infrastrukturunu modernləşdirilmişdir. Bütün bunlara əlavə olaraq xarici şirkətlərin dövlət büdcəsinə ödədiyi vergilərin miqdarı artdı, minlərlə yeni müəssisə açıldı və nəticədə bütün bunlar əsas olan iqtisadi potensialın artmasına səbəb oldu. Neftdən əldə olunan mənfəətlə ölkənin müstəqil iqtisadi və investisiya siyasəti təmin edildi və ölkə əhalisinin yaşayış səviyyəsi yaxşılaşmağa başladı.

Geostrateji əhəmiyyətə malik olan Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq və möhkəmləndirmək üçün ən vacib aktorlarından biri olan enerji

ehtiyatlarının dünya bazarına çatdırılması global güclərlə yanaşı regional gücləri də üz-üzə qoydu. SSRİ-nin dağılmasından sonra Xəzər hövzəsi "Yeni Böyük Oyun" un səhnəsi oldu, Azərbaycan, təbii ehtiyatlarına əlavə olaraq Orta Asiya və Xəzərin enerji ehtiyatlarının Qərbdə ötürülməsi baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan coğrafi cəhətdən qapalı bir bölgə olduğundan və açıq dənizlərə birbaşa çıxışı olmadığından, bu ölkənin xam neftinin tankerlərə yüklənə bilməsi üçün ən yaxşı halda ən azı bir ölkənin, bəlkə də ən azı iki ölkənin sərhədini keçməlidir. Azərbaycanın qonşu ölkələri arasında, Rusiya, İran və Ermənistan kimi dostluq münasibətləri olmayan dövlətlərin olması da nəzərə alınması vacib olan amillərdəndir. Bölgədəki enerji boru kəmərləri təkə iqtisadi deyil, həm də təbii olaraq geosiyasi bir problemdir. Bu çətin prosesdə strateji seçim etmək məcburiyyətində olan Azərbaycan, Qərblə əməkdaşlıq etməyə meyllənib Avropa və ABŞ-a yaxınlaşarkən, balans elementini qorumaq üçün qonşuları ilə, xüsusən də Rusiya və İranla tamamilə qarşı-qarşıya durmamağa diqqət yetirir.

Soyuq müharibədən sonra, Azərbaycan Xəzər hövzəsindəki maraqlar toqquşması baxımından bir geosiyasi açar ölkə olaraq dünya güc mərkəzlərinin diqqətini çəkdi. Beynəlxalq sistemdəki əvvəlki gücünü bərpa etmək istəyən Rusiya Federasiyası ilə Qərb arasındakı maraqlar toqquşmasının mərkəzinə çevrilən Azərbaycan, yeni müstəqillik qazanan digər respublikalardan fərqli olaraq Xəzər bölgəsində Rusiyadan asılılığına son qoymağı üstün tutdu və bu istiqamətdə bir strategiya hazırladı. Xəzərin açıq dənizlərə çıxışının olmamasından daha az təsirlənən Azərbaycan, bu dənizin qərbində yerləşdiyindən, SSRİ dövründə bölgədə enerji qaynaqlarının ötürülməsi üçün yaradılan mərkəzi sistemdən çıxaraq enerji transferində Rusiyadan asılı olmamaq siyasətini qəbul etdi. Rusiya Federasiyasının Xəzər bölgəsinin enerji ehtiyatlarının ötürülməsindəki inhisarçılığını ləğv edən Azərbaycan, yalnız öz enerji ehtiyatları baxımından deyil, həm də region ölkələrinin sahib olduğu ehtiyatların ötürülməsi baxımından da alternativ və etibarlı nəqliyyat marşrutlarının açılmasını təmin etdi. Bu müddətdə Qərbin Xəzər bölgəsinə və xüsusən də Azərbaycana marağı Azərbaycanın strateji mövqeyini gücləndirdi.

Soyuq müharibədən sonra Qərbin Azərbaycana marağı Rusiya və İran amillərindən təsirləndi. Rusiyanın Avrasiyadan Avropaya enerji yollarının inhisarına sahib olmasını istəməyən Qərb dövlətləri,

bu istiqamətdə bölgə üçün strategiyalarını hazırladılar. Rusiya Federasiyasının Xəzər hövzəsi və Orta Asiya enerji mənbələri üzərində SSRİ dövründən yox olmasını istəyən qərb dövlətləri, bu məqsədlə Xəzərdə enerji qaynaqları olan ölkələrin Rusiyaya qarşı gücləndirilməsi üçün siyasi və iqtisadi dəstək təklif etdilər. (4)

Dünyanın siyasi və iqtisadi güc mərkəzləri (ABŞ, Avropa Birliyi ölkələri, Çin, Yaponiya və s.) enerji mənbələrinə sərbəst çıxış əldə etmək və öz enerji təhlükəsizliklərini təmin etmək üçün etibarlı, alternativ (heç bir ölkədən asılı olmayan) ixrac xəttlərini inkişaf etdirmək və idarə etmək cəhdlərinə başladılar. Belə bir mühitdə zəngin təbii sərvətlərə sahib olan və müstəqilliyini yenidən əldə etmiş Azərbaycan kimi bir ölkənin əsas strateji hədəflərindən biri də dünya güc mərkəzlərinin bu istəklərindən öz maraqlarına uyğun şəkildə istifadə edərək enerji mənbələrini dünya bazarına çıxarmaq oldu. (6)

Bu enerji strategiyasını reallaşdırmaq üçün Azərbaycan inkişaf etmiş dünya ölkələrinə, xüsusən də Qərbə yaxınlaşma strategiyasını seçmişdir. Beynəlxalq sistemin əsas güc mərkəzləri olan dövlətlər - ABŞ, Avropa Birliyi ölkələri təbii enerji ehtiyatları ilə zəngin olan Xəzər hövzəsi və Azərbaycana ciddi maraq göstərməyə başladılar və bununla da Azərbaycanın yeni enerji strategiyasını dəstəklədilər.

Avropa İttifaqı Şimali Amerika (NAFTA) və Şərqi Asiya (ASEAN) ilə birlikdə dünyanın ən böyük iqtisadi mərkəzlərindən biridir. Yalnız Aİ dünya brüt məhsulunun təxminən 24%-ni (yəni 72 trilyon dollar) istehsal edir və bu göstəricilər ilə siyahıya birincilik edir (Bu statistika İngiltərənin ittifaqa üzv olduğu dövrləri əhatə edir.). Bu statistikanı əsas götürsək, Aİ dünyanın ən böyük iqtisadiyyatı hesab olunur. Avropa İttifaqının iqtisadi sisteminin və bu səbəbdən qlobal iqtisadi sistemin sabit bir şəkildə işləməsi üçün, Aİ və qlobal bazarların iqtisadiyyatın təməl girişi olan enerjiyə təhlükəsiz şəkildə çatması böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu gün Aİ iqtisadiyyatı üçün tələb olunan enerjinin 40%-ni neftdən, 25%-ni təbii qazdan, 17%-ni kömürdən, 12%-ni nüvə enerjisindən, 4%-ni su elektrik stansiyalarından və 2%-ni digər mənbələrdən alır. (2, s. 155-171) Aİ bu enerji qaynaqlarına sahib olmadığı və bu baxımdan xarici mənbələrdən asılı olduğu üçün bu mənbələri beynəlxalq bazarlardan almalıdır. Aİ-nin enerji təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərən ən vacib amil onun enerji müstəqilliyinə

sahib olmaması və bu baxımdan xarici mənbələrdən asılı olmasıdır. Bu məsələ Aİ iqtisadiyyatının kövrək bir quruluşa sahib olmasına səbəb olur. Bu şərtləri nəzərə alaraq, Aİ üçün "fasiləsiz" və "sərbəst bazar şərtləri" daxilində enerji qaynaqlarına çatmaq çox vacibdir. Bu vəziyyət enerji təhlükəsizliyi məsələsini Aİ-nin gündəminə gətirdi.

Enerji təhlükəsizliyini Avropa İttifaqı baxımından qiymətləndirdiyimiz zaman, enerjinin Avropa və beynəlxalq bazarlara sərbəst və fasiləsiz, tələb olunan miqdarda etibarlı və müxtəlif təchizatçılardan və əlverişli qiymətlərlə nəql edilməsidir. Bundan əlavə, təmiz enerji mənbələrinə çıxış, enerjiden istifadədə yüksək səmərəliliyin təmin edilməsi, enerjiden istifadədə mənbələrin şaxələndirilməsi, daxili enerji istehsal imkanlarının araşdırılması və bütün bunlarla əlaqəli ətraf mühitin qorunması enerji təhlükəsizliyi baxımından Aİ üçün böyük strateji əhəmiyyətə malikdir.

Bu gün Aİ dünyanın ən böyük enerji idxalçısıdır. Mövcud statistik məlumatlara görə, Aİ-nin enerjidəki xarici mənbələrdən asılılığı 55%-dir. Aİ istehlak etdiyi neftin 84%-ni və təbii qazın 64%-ni idxal edir. Aİ bu enerji mənbələrini Şimali Afrika, Yaxın Şərq, Xəzər hövzəsi, Rusiya və Şimal dənizindən təmin edir.

Aİ-nin neft və təbii qaz ehtiyaclarını ödəmək üçün əhəmiyyətli bir qaynaq ölkəsi, Şimal dənizi üzərindəki Norveçdir. Aİ təbii qazının 28,2%-ni və neftinin təxminən 15%-ni Norveçdən idxal edir. Avropa qitə sisteminin bir hissəsi olan, ancaq ittifaqa üzv olmayan Norveçdən neft və təbii qaz idxalı ilə bağlı heç bir problem olmasa da, mütəxəssislərin Şimal dənizinin enerji qaynaqlarının 2030-cu illərdə azalacağı ilə bağlı israrlı olması Aİ üzv dövlətlərinin alternativ enerji mənbələrinə olan maraqlarını daha da artırdı. (2)

Aİ enerji ehtiyaclarını ödəmək üçün Xəzər hövzəsinə də yönəldi. Azərbaycan Aİ-nin enerji ehtiyaclarının ödənilməsində və Xəzər hövzəsində enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində ən mühüm strateji mövqeyə malik ölkələrdən biridir. Aİ üçün Xəzərdə neft və təbii qaz ehtiyatlarının istehsalı və Avropaya nəqli üçün geosiyasi əhəmiyyətə malik olan Azərbaycanın açar dövlət olduğunu söyləmək ədalətli olardı. (11)

Soyuq müharibə bitdikdən və SSRİ-nin dağılmasından sonra Avropa İttifaqı yeni müstəqil olan dövlətlərlə diplomatik və siyasi əlaqələr qurdu, bu ölkələrdə demokratik sistemin qurulması və tələb olunan islahatların həyata keçirilməsinə kömək etdi.

Beynəlxalq ticarət, nəqliyyat, gömrük sahələrində bazar iqtisadiyyatına keçidi təmin etmək üçün 1991-ci ildə "MDB Ölkələrinə Texniki Yardım" (TACIS) proqramını həyata keçirməyə başladı. Bu dövrdə Avropa Birliyi TACIS proqramı, "Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi" (TRACECA), "Neft və Təbii Qazın Avropaya Daşınması Dövlətlərarası Proqramı" (INOGATE), "Humanitar Yardım" (ECHO) və digər proqramlar çərçivəsində və ölkə iqtisadiyyatının inkişafına böyük töhfə verdi. (9)

Azərbaycan-Avropa İttifaqı münasibətlərini araşdırdıqda enerji amilinin çox əhəmiyyətli olduğunu görürük. Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasında Fəaliyyət Planı hazırlanarkən, enerji və nəqliyyat sahəsində regional əməkdaşlığın gücləndirilməsi əməkdaşlığın ən vacib strateji hədəflərindən biri kimi göstərildi. 2006-cı ildə Avropa Birliyi ilə Azərbaycan arasında Enerji Sahəsində Strateji Tərəfdaşlıq haqqında Saziş Memorandumunu imzalayaraq, enerji sahəsində əlaqələrin inkişafına ilk addımı atdılar. Tərəflər arasında imzalanan Memorandumda enerji sahəsində əməkdaşlığın inkişafı üçün bir neçə hədəf müəyyən edilmişdir. Bu hədəfləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- mövcud Azərbaycan qanunlarının enerji sahəsində Aİ müddəalarına uyğunlaşdırılması üçün bir proqram yaratmaq;
- enerji ehtiyatlarının Azərbaycandan və Xəzər hövzəsindən Aİ-yə ixrac və nəqliyyat marşrutlarının təhlükəsizliyini gücləndirmək;
- Azərbaycanda Kioto Protokolu əsasında enerji qənaəti, bərpa olunan enerji və iqlim dəyişikliyi tədbirləri daxil olmaqla bir enerji tələbi idarəetmə siyasəti yaratmaq;
- texnologiya sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirmək və bu sahədə ixtisaslaşmış kadrları ölkəyə gətirmək üçün mütəxəssis mübadiləsi proqramları yaratmaq. (1, s. 45-52)

Bu günədək bu hədəflər Azərbaycan-Avropa İttifaqının enerji sahəsində əməkdaşlığı çərçivəsində həyata keçirilməyə davam edir.

Uzun illərdir ki, Azərbaycan Aİ-nin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır və bunun təməli 20 sentyabr 1994-cü ildə imzalanmış "Əsrin müqaviləsi" ilə qoyulub. Beləliklə, Azərbaycan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və Bakı-Tbilisi-Ərzurum təbii qaz kəməri ilə Avropaya imzaladığı beynəlxalq neft və qaz müqavilələri çərçivəsində hasil etdiyi neft və təbii qazın nəqlinə başlayaraq Avropanın enerji

təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm strateji rolu öz üzərinə götürdü.

Aİ-Azərbaycan münasibətlərini araşdırdıqda qarşılıqlı əməkdaşlığın ən vacib ölçüsünün enerji olduğunu görürük. Əslində Aİ-nin Azərbaycanla imzaladığı bütün sənədlərdə və Azərbaycanın qatıldığı bütün proqramlarda enerji məsələsi ayrıca bir başlıq altında müzakirə edilirdi. Digər tərəfdən, 2006-2007-ci illər arasında Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyi ilə bağlı üç mühüm tədbirə qatıldı. Dördüncüsü isə Azərbaycan tərəfindən təşkil edilmiş və 2008-ci ilin noyabrında Bakıda keçirildi. Bu hadisələr nəticəsində Azərbaycanın Avropanın enerji təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə irəli sürülən "Cənub Dəhlizi" enerji layihəsində iştirakı da nəzərdə tutulmuşdu. (3)

2011-ci ildə Avropa Komissiyası ilə imzalanan "Cənub Qaz Dəhlizi haqqında Birgə Bəyannamə" Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlıqda tamamilə yeni mərhələnin əsasını qoydu. Hazırda "Cənub Qaz Dəhlizi"nin (CQD) icrasında yeddi ölkə - Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Bolqarıstan, Yunanıstan, Albaniya, İtaliya iştirak edir, eyni zamanda üç Balkan ölkəsi - Bosniya və Herseqovina, Xorvatiya və Monteneqronun da növbəti mərhələdə bu layihəyə qoşulacağı gözlənilir. Gələcəkdə CQD-nin yeni qollarının yaranması proqnozlaşdırılır ki, bu da daha çox Avropa ölkəsinə Azərbaycan qazının ixracına imkan yaradacaq.

"Cənub Qaz Dəhlizi" Aİ-nin enerji siyasətinin tərkib hissəsidir. İllərdir ki, Avropa İttifaqının üzv dövlətlərində təbii qazın istifadəsi və idxalı artmışdır. Avropada təbii qaz istehsalı azalmış və idxaldan asılılıq artmışdır. Əvvəlki kəsilmələrə və məhdudiyətlərə və perspektivli enerji təchizatı kəsintilərinə reaksiya olaraq, ABŞ-ın köməyi ilə Avropa səlahiyyətliləri tədarükün şaxələndirilməsi alternativlərini axtararaq enerji təhlükəsizliyini artırmağa başladılar. Şaxələndirmə yanaşması ilə ABŞ-ın enerji təhlükəsizliyi baxışının əksinə olsa da, bu cür reaksiyalardan biri, bəzi Aİ ölkələri tərəfindən Rusiya qazı üçün alternativ tranzit yollarının təşviq edilməsi seçimi idi. Bu proses Avropanı təbii ehtiyatlarından siyasi məqsədlər üçün istifadə edən Rusiyadan daha çox asılı vəziyyətə gətirdi, çünki Rusiya Avropanın əsas qaz təchizatçısıdır. "Cənub Qaz Dəhlizi", Aİ-nin Rusiyadan asılılığını azaltmaq məqsədilə Avropaya marşrutların və qaz ehtiyatlarının şaxələndirilməsini təşviq etmək üçün Avropa Komissiyası tərəfindən irəli sürülmüş layihədir. Vaşinqtonun bölgədəki maraqlarından

dolayı, “Cənub Qaz Dəhlizi” yalnız Aİ üçün deyil, həm də ABŞ üçün geosiyasi əhəmiyyət daşıyır. Bu da ABŞ-ın Aİ-nin söylərini fəal şəkildə dəstəkləməsinin əsas səbəbi idi. Layihə başlayandan bəri Dəhlizin yolu və miqyası Rusiyanın qaz inhisarı olan “Qazprom”un Aİ enerji bazarındakı maraqları, eləcə də Rusiyanın Xəzər dənizi bölgəsindəki siyasi maraqları ilə toqquşur. Buna görə Moskva layihənin həyata keçirilməsini əngəlləməyə, maliyyə və texniki məqsədəuyğunluğunu şübhə altına almağa çalışdı. Bu hədəfə çatmağın yollarından biri alternativ boru kəməri – “Mavi axın 2”-nin inkişafına və hal-hazırda “Cənub Qaz Dəhlizi” ilə eyni bazarlara qaz tədarük etməyi hədəfləyən “Cənub axını” layihəsini dəstəkləmək idi. Rusiya 2009-cu ildə bu qaz istehsalçılarının Avropaya alternativ yol tapmaq marağını azaltmaq üçün Mərkəzi Asiya qazı üçün daha çox ödəyəcəyini bildirdi. O, indiyə qədər Cənub Dəhlizi üçün yeganə təhlükəsiz qaz mənbəyi olan Şahdəniz yatağında çıxarılan bütün qazı almağı təklif etdi. Lakin bu günə qədər Moskvanın cəhdləri istənilən nəticəni vermədi. “Cənub Qaz Dəhlizi” layihəsi Avropa Birliyinin əsas enerji və geosiyasi təşəbbüsü olaraq qalacaq və Azərbaycan qazını Aİ-yə ixrac etməkdə maraqlıdır. (7)

Enerji strategiyasının məqsədi, çox güclü, genişmiqyaslı qaz dəhlizi formalaşdırmaqdır. Xəzərin Azərbaycan sektorunun qaz-kondensat ehtiyatları ilə zəngin olduğu nəzərə alınaraq, “Cənub Qaz Dəhlizi” sistemi elə layihələndirilib ki, gələcəkdə mümkün əlavə qaz həcmələrinin təchiz edilməsi üçün onun seqmentlərinin hər birinin, o cümlədən, TAP-ın ötürücülük gücü artırıla bilsin. Gələcəkdə Türkmənistan və Qazaxıstan Avropa bazarına öz böyük qaz resurslarını ixrac etmək üçün həyata keçirilən infrastrukturdan istifadə edə bilər. Eləcə də İran və İraqın da qaz və enerji ehtiyatlarının əlavə edilməsi mümkündür. Bu, Xəzər dənizindən Avropanın ürəyinə uzanan yolda bütün ölkələrə fayda gətirməsi üçün nəzərdə tutulan unikal bir layihədir.

CQD Xəzər dənizinin qaz resurslarını ilk dəfə birbaşa Avropa bazarlarına çıxararaq, bütöv regionun enerji xəritəsini dəyişir. Digər tərəfdən, təbii qaz 2040-cı ilə qədər ildə 1,5-1,8% artaraq ən tez hasil edilən yanacaq növü olacaq. Həmin dövrdə global ümumi təbii qaz ixracı 50% artacaq və ekspertlərin proqnozlarına görə, Avropa bazarı bu artımın çoxunu özünə cəlb edəcək ki, bu da CQD infrastrukturunun önəmini bir daha artırmış olacaq. CQD üzrə ixrac olunan qaz həcmələri ilə bağlı idxalçı dövlətlərlə 15

il müddətinə razılaşmanın bağlanması isə əlbəttə ki, layihəni digər alternativlərindən üstün edən başlıca amillərdən biridir. Hələ də tikilməkdə olan, idxal bazarı perspektivləri qeyri-müəyyən olan layihələrlə müqayisədə CQD-nin əsas üstünlüklərindən biri layihənin Aİ tərəfindən təsdiq olunmasıdır. Bu dəhlizin başa çatması ölkəmizə böyük məbləğdə kapitalın daxil olmasına şərait yaradacaq, nəticə etibarilə bu, Azərbaycanın milli gəlirinin formalaşmasının şaxələndirilməsi üçün əlavə imkanlar verəcək. Hazırda “Şahdəniz” yatağının hər iki mərhələsindən gəlirlərimizin 100 milyard ABŞ dollarından çox olacağı proqnozlaşdırılır, lakin gəlirlərin daha çox ola biləcəyi də istisna edilmir, orta və uzaq perspektivdə Azərbaycanın özünün də Avropa ölkələrinə qaz ixracında tranzit ölkə kimi çıxış edə biləcəyi qeyd edilir.

Layihənin əhəmiyyəti ilə bağlı məşhur Amerika nəşri “Forin Polisi”də dərc olunmuş, müəlliflərinin Lük Koffi və Əfqan Nifti olduğu “Azərbaycan Qərbə nəyə görə lazımdır?” məqaləsində də bu suallara cavab verilir, Azərbaycanın Şərqlə Qərb arasında enerji təchizatında, mal dövriyyəsində və rəqəmsal kommunikasiyalarda vacib rol oynadığı vurğulanır. (8)

Beləliklə, Azərbaycanın Aİ və bölgə ölkələrinin enerji təhlükəsizliyi sistemindəki strateji rolu gündən-günə artır. Cənub Qaz Dəhlizinin reallaşması və gələcəkdə Türkmənistan və İran təbii qazının Avropaya nəqli dövründə Azərbaycanın tranzit ölkə rolunu oynayacağı bu ölkənin Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində geostrateji əsas ölkə mövqeyini sübut edir.

Açar sözlər: Enerji, enerji təhlükəsizliyi, Avropa İttifaqı, Azərbaycan, “Cənub Qaz Dəhlizi” layihəsi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aydın, Ü. (2014). *Avrupa Birliyi'nin Enerji Politikaları: Bakü Petrollerinin Lojistik Boyutu, Uluslararası Hukuk ve Politika, Cilt 10, Sayı 40, 188 s.*
2. Cerrah, U. (2015). *Enerji Güvenliği ve Avrupa Birliği, Enerji Diplomasisi (Ed) H.Çomak, C. Sancaktar, Z. Yıldırım, İstanbul: Beta Yayınevi, 190 s.*
3. Şahbazov, R. (2015). *Yeni Küresel Sistemde Avrupa Birliği ve Güney Kafkasya Genişleme ve Komşuluk Politikası Ekseninde, Ankara: EkoAvrasya Yayınları.*
4. Telli, A. (2015). *Azerbaycan Enerji Diplomasi-si, Enerji Diplomasisi (Ed) Çomak, H., Sancaktar, C., Yıldırım, Z., İstanbul: Beta Yayınevi.*

5. Uğurlu, Ö. (2009). *Çevresel Güvenlik ve Türkiye 'de Enerji Politikaları*, İstanbul: Örgün Yayınevi.

6. Vəliyeva, T. (2014). *Avropa İttifaqı və Azərbaycan əməkdaşlığının inkişaf dinamikası, Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, Sayı 2(9), Pamir*;

N. (2007). *Küresel Enerji Politikaları ve Türkiye, Enerji Sempozyumu-Küresel Enerji Politikaları ve Türkiye Gerçeği*, Ankara.

7. Jarosiewicz, A. "Southern Gas Corridor managed by Azerbaijan and Turkey" 2012, *Centre for eastern studies, issue 86*

8. Luke Coffey, Efgan Nifti "Why the West needs Azerbaijan?", *Foreign Policy* 2018, <https://foreignpolicy.com/2018/05/28/why-the-west-needs-azerbaijan/>

9. <https://azerbaijan.az/related-information/193>

10. <https://president.az/azerbaijan/contract>

11. https://www.researchgate.net/publication/339617099_AZERBAIJAN-AVRUPA_BGR-LGGG_GLGgKGLERGNDE_ENERJG_FAKTORU

THE ROLE OF AZERBAIJAN IN EUROPE'S ENERGY SECURITY

SUMMARY

Due to the limited energy resources, every country faces the problem of energy security, and therefore in the modern world, the supply of fuel and energy resources, as well as energy efficiency is one of the important indicators of the state's development and energy resources in international geopolitics. The Republic of Azerbaijan is also one of the countries with rich energy resources, developed fuel and energy infrastructure and energy system. The foundations of Azerbaijan's energy security policy date back to the 1994 Treaty of the Century. To implement this energy strategy, Azerbaijan has chosen a strategy of rapprochement with developed countries, especially the West. The European Union is one of the global power centers where Azerbaijan's political and economic relations have developed since regaining its independence. The most important reason for the development of Azerbaijan-EU relations is Azerbaijan's energy sources. It is the EU that intends to reduce its dependence on Russia and diversify its resources to ensure energy security. That is why the EU attaches great importance to energy cooperation with Azerbaijan. In this regard, the article discusses the role of Azerbaijan in Europe's energy security.

Keywords: *Energy, energy security, the European Union, Azerbaijan, "Southern Gas Corridor" project.*

РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНА В ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ЕВРОПЫ

РЕЗЮМЕ

Из-за ограниченности энергоресурсов каждая страна сталкивается с проблемой энергетической безопасности, и поэтому в современном мире обеспечение топливно-энергетическими ресурсами, а также энергоэффективность являются одним из важных показателей развития государства и энергоресурсов в международной геополитике. Азербайджанская Республика также является одной из стран с богатыми энергоресурсами, развитой топливно-энергетической инфраструктурой и энергетической системой. Основы политики энергетической безопасности Азербайджана восходят к Договору века 1994 года. Для реализации этой энергетической стратегии Азербайджан избрал стратегию сближения с развитыми странами, особенно с Западом. Европейский Союз является одним из мировых центров силы, в котором политические и экономические отношения Азербайджана развиваются после восстановления независимости. Важнейшей причиной развития отношений между Азербайджаном и ЕС являются источники энергии Азербайджана. Именно ЕС намеревается снизить свою зависимость от России и диверсифицировать свои ресурсы для обеспечения энергетической безопасности. Вот почему ЕС придает большое значение энергетическому сотрудничеству с Азербайджаном. В этой связи в статье рассматривается роль Азербайджана в энергетической безопасности Европы.

Ключевые слова: *Энергия, энергетическая безопасность, Европейский Союз, Азербайджан, проект «Южный газовый коридор».*

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ TÜRKCÜLÜK İDEOLOGİYASININ YARANMASI

SAMİRƏ QASIMOVA
Azərbaycan Dövlət Aqrar
Universiteti, dosent əvəzi

E-mail: samira.qasimova82@mail.ru

Türk kökənli xalqlar dünyanın ən qədim xalqlarındandır. Onlar şimali-şərqi Çindən tutmuş Şərqi Avropaya qədər olan geniş ərazilərdə yaşamışlar. Orta Asiya, Sayan-Altay dağlarının şimal-qərb bölgəsi, Yenisey və İrtis çayları boyu, Ural, Volqa boyu, Balxaş gölü, Xəzər dənizinin bütün ətraf bölgələri türk mənşəli xalqların daim yaşadığı ərazilər olmuşdur [14,192]. XX əsr Azərbaycan - türk ictimai fikrinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Əli Bəy Hüseynzadə yazırdı ki, “Türklər səhnəyi-tarixiyəyə miladi-İsadan 2000 il əqdəm çıxıb, o vaxdan bəri cinsən və lisanən müxtəlif və mütəəddid təsirata məruz qalmışlardır: Asiya qitəsinin şərqində mancu, moğul və çinlilərlə, qərbində isə irqi-qafqazidən olan aqvam ariya və samiya ilə, yəni hindi, irani, islay, çərkəz, kürd, ərəb və s. nəsilərlə qarışmış olduqlarından bu gün hər tərəfdə şəkələn, cinsən və lisanən qayət müxtəlif bir qövmdür” [4, 45-46].

Türklərin az-çox müstəqil bir etnos olaraq meydana çıxması eramızdan əvvəl IV minilliyin sonu III minilliyin əvvəllərinə aiddir. Həmin dövrə qədər türklər neçə min illər monqollar və tunqus-mancurlarla Altay birliyinin tərkibində olmuşlar. Zəngin mifoloji dünyagörüşü əsasında Tanrıçılığa (tək Tanrı təsəvvürünə) qədər gəlib çıxan türklərin ata yurdu Mərkəzi Asiyadakı Tanrı dağlarının ətəkləri idi. Onlar tədricən Cənuba, Qərbə və Cənub- Qərbə doğru münbit çöllərə yayılmağa başladılar. Çin tarixçiləri miladdan öncə 2000-1000-ci illər arasında ilk türk hökumdarlarından bəhs edirlər. Deməli, türklərin bizə məlum olan tarixi 4000-illik bir tarixi əhatə edir [5, 11].

Tarixin müxtəlif vaxtlarında 115-ə qədər türk dövlətləri yaranmış, onlardan 15-i imperatorluq-xaqanlıq, 38-i imperatorluq olmayan dövlət, 34-ü bəylik, 4-ü atabəylik, 18-i xanlıq, 6-sı isə respublika olmuşdur. Lakin sonralar 600-ildən çox yaşayan, Asiyada Anadolu, Suriyan, Fələstin, İraq, Mi-

sir, Avropada Bolqarıstan, Macarıstan, Serbiya, Makedoniya, Albaniya və başqa əraziləri özündə birləşdirən Osmanlı imperiyası istisna olmaqla türk xalqlarının tarixin müxtəlif zamanlarında mövcud olmuş dövlət və dövlət qurumları parçalanıb dağılmış və iri dövlətlərin- Rusiya, Çin, İran, Avstriya-Macarıstanın qəsbkar siyasətlərinin qurbanı olmuş, onların əsarəti altına düşmüşlər. Türk mənşəli xalqların parçalanmasının iqtisadi və siyasi səbəblərinə aşağıdakı kimi qiymətləndirmək olar: Tarixən kök salmış feodal pərakəndəliyi; Silah gücü ilə yaradılmış türk dövlətlərinin iqtisadi cəhətdən zəif olması; İri təcavüzkar dövlətlərə qarşı birgə müqavimətin zəif olması; Bu dövlətlərin zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik olmaları və bunlara qarşı iqtisadi, siyasi və hərbi maraqların güclü olması; Müxtəlif dinə və təriqətlərə parçalanma mövcudluğu [11].

Yeri gəlmişkən dil və mənşə, adət- ənənə və mədəni fərqlərinə görə türklər dörd qola ayrılırlar: 1.Oğuz qolu- bura Türkiyə türkləri, İranda və Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türkləri, türkmən türkləri, qaqauzlar, İraq kərkükləri və Krım tatarları aid edilir. 2.Uyğur qolu-bura Özbəklər, tuvalılar, xakaslar, salarlar və s. daxildir; 3.Qıpçaq qolu - bura qazaxlar, qaraqalpaqlar, qırğızlar, altaylar, tuvalılar və noqaylar daxildir; 4. Bulqar qolu – bura Kazan tatarları, başqırdlar, qaraçaylılar, karainlər və sairə daxildir.

Türk milləti böyük millət olmaqla, tarixən çox geniş ərazilərdə yayılmış və bu ərazilərdə eyni vaxtda bir neçə türk dövləti mövcud olmuşdur. Bununla da müstəqil dövlətçilik tarixinə malik ayrı-ayrı türk xalqları meydana çıxmışdır. Aydın ki, türk millətçiliyi bir milli ideologiya kimi bütün türk xalqlarını əhatə edir. Yəni, bu ideologiyanın hədəfi ən yüksək səviyyədə türk dövlətlərinin müəyyən formada birliyidir. Lakin, bu hədəfə qədər ayrı-ayrı türk xalqları və dövlətləri səviyyəsində milli

hədəflərə çatmaq zəruridir. Bu hədəflərə uyğun olaraq türk millətçiliyinin üç səviyyəsi müəyyən edilir. Türkçülüynün birinci səviyyəsi ayrı-ayrı türk xalqlarında milli məsələlərin həllini əks etdirir. Yəni, birinci səviyyədə hədəf ayrı-ayrı türk xalqlarının türk milli dəyərlərinə söykənən bütöv və müstəqil dövlətə sahib olmasıdır. Milli ideologiyamızın bu səviyyəsi uyğun olaraq bir türk xalqının (və ya dövlətinin) adı ilə adlandırılır. Məsələn, Azərbaycan türkləri üçün “Azərbaycançılıq”, Türkiyə türkləri üçün “Türkiyəçilik”, türkmənlər üçün “Türkmənçilik” və s. Türkçülüynün ikinci səviyyəsi müəyyən xüsusiyyətlərinə (ərazi, mənəvi dəyərlər və s.) görə daha yaxın türk xalqlarını əhatə edir və onların müəyyən birliyini hədəf götürür. Milli ideologiyamızın bu səviyyəsi Oğuz xalqları üçün “Oğuzçuluq”, Qırpaq xalqları üçün “Qırpaqçılıq” və s. adlandırılabilir. Türkçülüynün üçüncü səviyyəsi bütün türk xalqlarını əhatə edir. Türk millətçiliyinin bu səviyyəsi “Turançılıq” və ya “Bütün Türkçülük” (“Pantürkizm”) adlandırılır. Bəzən “Türkçülük” ifadəsi milli ideologiyamızın məhz üçüncü səviyyəsi mənasında işlədilir. Burada hədəf bütün türk xalqlarının siyasi-mədəni birliyinə nail olmaq və dünyada bir güc mərkəzinə çevrilməkdir. Öncə qeyd etdiyimiz kimi üçüncü səviyyədə türkçülük ideyalarını əsaslı şəkildə irəli sürən tarixə məlum ilk mütəfəkkir İ.Qasıralıdır (1851-1914). Bu ideyaların ilkin şərtlərinə isə XIX əsr Azərbaycan maarifçilərində (M.F.Axundzadə, H.Zərdabi və b.) də rast gəlinir. Turançılıq ideyaları sonradan Ə.Hüseynzadə, Y.Akçura, Z.Göyalp və b. ideoloqlar tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Onu da qeyd edək ki, türkçülüynün səviyyələri türkçülük siyasətinin mərhələləri demək deyil, yəni bu siyasət hər üç səviyyədə eyni vaxtda, paralel olaraq aparılmalıdır [10, 144-145].

Türkçülük harada yaranmışdır? Bu barədə də alimlər arasında yekdil bir fikir yoxdur. Meydanda olan mülahizələrə qısaca da olsa, nəzər salaq: 1). Türkçülüynün ilk elmi-nəzəri qaynaqları Avropada yaranmışdır. 2). Türkçülük Rusiyada yaranmışdır. Türklərin ən çox istismara və təzyiqlərə məruz qaldığı ölkə məhz Rusiya imperiyası idi. Ona görə də, türkçülük ideya-siyasi bir cərəyan kimi məhz Rusiyada əzələn kütlənin ideologiyası kimi meydana gəlməli idi. İkinci bir tərəfdən tatarların və azərbaycanlıların milli burjuaziyaları formalaşmışdı, onlar öz sənətlərinin həqiqi sahibləri olmaq

əzmində idilər. Türkçülər elə zənn edirdilər ki, Rusiya imperiyası çökərsə, Türkiyənin Turana çevrilməsi yolunda başlıca maneə aradan qalxacaq. Türklərin bir qismi hətta belə bir şüar da ortaya atmışdılar: Rusiya viran olacaq, Türkiyə Turan olacaq! Türklərin bu niyyəti bolşevikləri də ciddi narahat etmiş və ona görə də, onlar türkçülüyə mürtəcelik damğasını yapışdırmışdılar. Çar xəfiyyələri tərəfindən daim izlənən türk ziyalıları öz milli-müstəqillik hərəkatlarını da daim gizli saxlamağa çalışmış, onu Rusiya müsəlmanlarının milli-mədəni muxtariyyət hərəkatı kimi qələmə verməyə məcbur olmuşlar. İsmayıl bəy Qasıralı “Tərcüman” (1881), Yusif Axçura oğlu “Türk” (1904), Əlibəy Hüseynzadə “Fuzat” (1906) cərigələrilə, ƏAğaoğlu özünün “Difai” təşkilatı ilə xalqın milli şüurunun oyatmağa, onlarda siyasi-ideoloji dünyagörüşünün yaranıb formalaşmasına çalışmışdılar. Rusiyanın türkləri öz mübarizələrində daha ardıcıl, daha qətiyyətli idilər, onlar hətta çara qarşı müəyyən tələblər də irəli sürürdülər. M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, Ü.Hacıbəyov, Y.V.Çəmənəminli, C.Məmmədquluzadə kimi yeni fikirlə ziyalılar və bütövlükdə, “Əkinçi”çilər və “Molla Nəsrəddin”çilər türkçülüynü və maarifçiliyi yeni mərhələyə çatdırdılar. Onların dil və mədəniyyət sahəsində həyata keçirdikləri tədbirləri siyasi türkçülük üçün də yaşıl işıq yandırdı və M.Ə.Rəsulzadə, Ə.B.Topçubaşov, F.Nemanzadə, F.X.Xoyski kimi millət fədailərini yetirdi. Onların gərgin əməyi sayəsində XX əsrin əvvəllərində İslam-Türk dünyasında parlament tipli ilk respublika yarandı. Milli mətbuatın əsası qoyuldu. Milli dildə ilk dəfə olaraq, universitet yaradıldı. Azərbaycan xalqı türk xalqları arasında elm və mədəniyyətin, siyasi-milli şüurun ilk daşıyıcılarından birinə çevrildi. 3). Nəhayət, türkçülük Türkiyədə yaranmışdır. Türkçülüynün görkəmli ideoloqlarının biri Ziya Göyalp yazır: “Turan” və ya “turlar”, “türklər” - bu bütün türkləri birləşdirən ümumi bir addır. “Turan” sözündən özündə bütün türk tayfalarını birləşdirən Böyük Türküstana münasibətdə istifadə etmək olar. Turan - bu, bütün türklərin ümumi adıdır. Bununla birlikdə o yazır ki, “panturanizm” - utopiyadır. “Turan” - bu, keçmişdə və ola bilsin ki, gələcəkdə də bütün türklərin böyük vətənidir. Turanlılar - bu, yalnız türk dilində danışan xalqlardır. Bəs türkçülük nədir? Ziya Göyalp ona aşağıdakı anlaşımanı verir: “Türkçülük - türk

xalqlarının yüksəlişini bildirən bir məfhumdur. Bunun dərk edilməsində o, 3 elementi ayırır: 1. Türkcülük; 2. Oğuzçuluq və ya Türkmənçilik; 3. Turançılıq. Turançılığa o, türkcülüğün uzaq, keçmiş ideali kimi baxır [8,3].

Türkcülük ideologiyasının mərkəzi XX-əsrin əvvəllərində Rusiya idisə, 1905-1907-ci illər inqilabından sonra irticanın güclənməsi nəticəsində türkcülük ideologiyasının mərkəzi Türkiyəyə keçmişdir. Öz tarixi keçmişinə qayıdan türk xalqları azadlıqları uğrunda mübarizəyə qalxdılar.

Qeyd etdiyimiz kimi XX-əsrin əvvəllərindən başlayaraq türk xalqları içərisində özünü dərk və özünə qayıtma meyilləri güclənməyə başlayır. Bu oyanış özünü daha çox Rusiyada göstərirdi. O dövrün siyahıya almasına görə Rusiyada 100-dən çox türk dilli xalq yaşayırdı. Ona görə də türkcülük ideologiyasının mərkəzi Rusiya sayılırdı.

Türkcülük ideologiyaları və ictimai fikrin intibah XX əsrin əvvəllərində dünyada baş verən hadisələrlə bağlı idi. Eyni zamanda türkcülük ideologiyasının formalaşması hər şeydən əvvəl Rusiyanın milli uçqarlarında və türkdilli xalqlarda milli burjuazianın meydana gəlməsi və inkişafı ilə bağlı idi. XIX-əsrin II yarısından Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı milli-demokratik fikrin formalaşmasına geniş imkanlar açdı. Milli mətbuatın yaranması “Əkinçi”, “Ziya”, “Kəşkül” və sair mətbuat orqanları milli-demokratik fikrin oyanmasında böyük rol oynadılar. XX-əsrin əvvəllərində isə Türk xalqları içərisində böyük oyanışın meydana çıxması ilə türkcülük ideologiyası yarandı.

Görkəmli maarifçi və nəşir H.B.Zərdabinin nəşr etdirdiyi “Əkinçi” qəzetində, sonra isə Baxçasarayda (Kırım) İsmayıl bəy Qaspiralının “Tərcüman” qəzetində geniş inkişaf edən türkcülük ideyaları Rusiyadakı türk xalqlarının milli şüurunun formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynamışdır. Türkdilli mətbuat turançılıq idealının cücərməsi üçün zəmin yaratmış oldu.

M.Şaxtaxtinskiyın Tiflisdə nəşr etdirdiyi “Şərqi Rus”, Ə. Topçubaşovun Bakıda nəşr etdiyi “Həyat”, Ə.Ağaoğlunun buraxdığı “İrşad”, Əli Bəy Hüseynzadənin “Fiyuzat” və s. mətbuat orqanlarında türklərin özünüdərk və özünəqayıtməsi, onların tarixi dövlətçilik ənənələri ilə bağlı məqalələr diqqəti cəlb edirdi. Azərbaycanda türkcülük hərəkatının əsas ideoloqlarından biri Əli Bəy Hüseynzadə olmuşdur.

“Fiyuzat” məcmuəsində Əli Bəy Hüseynzadə türk xalqlarının qüdrəti, böyüklüyü, mədəniyyəti haqqında yazmaqla bərabər, ruslaşdırma və farslaşdırma siyasətinə qarşı çıxaraq tənqid edirdi [7, 22].

Əli bəy Hüseynzadənin çoxsahəli fəaliyyətində türkcülük və turançılıq ideologiyası əsas yerlərdən birini tuturdu. O, türk xalqlarının milli birliyi, müstəqil dövlətçilik fikrini ilk dəfə irəli sürmüş, onun elmi-nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamışdır. 1892-ci ildə “sizlərsiniz ey qövmi-macar, bizlərə əxvar” misrası ilə başlanan şerilə türkcülük baxışlarını elan edən Əli bəy Hüseynzadə sonralar türkcülüyə aid “Həyat” qəzetində və “Fiyuzat” jurnallarında bir sıra məqalələr dərc etmişdir. Onlardan “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?”, “Türk dilinin vəzifeyi mədəniyyəsi”, “Məcnun Leylayi-islam”, “Yazımız -dilimiz”, “İkinci ilimiz” və sair məqalələri göstərmək olar.

Onun yazdığı iki sətirlik aşağıdakı misralarında türk dilinin yayıldığı geniş ərazi göstərilirdi.

*Eylər dili Çin səddinətək hökmünü icra,
Bir ucudur Altay bu yerin, bir ucu səhra*

Əli bəy Hüseynzadə “Məcnun və Leylayi - islam” adlı məqaləsində beyni Türkiyədən, qəlbi Ərəbistandan, ciyərləri İrandan ibarət olan və xəstəliyə tutulan islam coğrafiyasını müalicə etmək və sağlam Turan imperiyası yaratmaq, orada müsəlman dövlətlərinin mövqeyini müəyyənləşdirmək məsələsi qoyulmuşdur.

Əli bəy Hüseynzadə milli cəmiyyət quruculuğunda insan amilinə xüsusi diqqət verirdi. O, “türk qanlı, müsəlman etiqadlı, firəng fikirli, Avropa qiyafəli fəda” tərbiyə edib yetişdirmək ideyasını irəli sürürdü. Onun fikirləri XX-əsrin əvvəllərində milli dirçəliş uğrunda mübarizə aparana ideya mənbəyinə çevrilmiş, “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” şəklində siyasi şüara çevrilərək, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət atributlarında (üçrəngli bayrağımızda) reallaşmışdır. Fiyuzatın” tutduğu yol türkcülük, islamçılıq və avropalılıq olmuşdur. Əli Bəy Hüseynzadə türk qanlı, islam əqidəli, avropa düşüncəli fədailər yetişdirməyi irəli sürürdü [6, 33].

Yuxarıda adı çəkilən mətbuat orqanlarında daha çox türkcülük və turançılıq ideyalarının genişlənməsinə diqqət yetirilirdi. Yəni bütün türk xalqlarının vahid Turan dövlətində birləşməsi

ideyası irəli sürülürdü. Türkçülük və Turançılıq ideyalarının yarandığı ilk mərhələni M.Ə.Rəsulzadə “Romantik Panturkizm” dövrü adlandırılmışdır. Lakin əhəmiyyətinə baxmayaraq milli şüurun formalaşdığı şəraitdə bu ideologiya milli qüvvələrin tələbatına cavab vermirdi.

Birinci Rus inqilabından sonra (1905-1907-ci illər) Rusiyada yaşayan türkçülük ideyasını yayan bir sıra ziyalılar siyasi şəraitlə əlaqədar Türkiyəyə müraciət etməyə məcbur oldular. Yusif Akçura oğlu (milliyətçə tatar idi), Əli Bəy Hüseynzadə, Əhməd Ağə oğlu, İsmayıl Bəy Qasıralı və başqa aydınlar öz fəaliyyətlərini Türkiyədə davam etdirdilər. Onların təsiri altında Ziya Göy Alp, Mustafa Kamal Atatürk, Əli Kamal (Qahirədə “Türk” adlı qəzet nəşr etdirirdi) Zəki Toğan və başqa türkçü ideoloqlar yetişmişdilər.

Ziya Göy Alp özünün mənəvi cəhətdən yetişməsi və formalaşmasında Əli Bəy Hüseynzadəni özünün mənəvi atası hesab edirdi. Öz növbəsində Mustafa Kamal Atatürk də Ziya Göy Alpin varlığına yüksək qiymət verərək yazmışdır “Ətimin və sümüyümün atası Əli Rza Əfəndirsə, fikrimin atası Ziya Göy Alpdır” [12]. Ziya Göy Alpin türkçülüyn gerçəkləşməsi uğrunda mübarizədə, onun türk xalqlarına açılmasında böyük rolu olmuşdur. O, türkçülük ideyasını böyüklüyünə görə üç dərəcəyə bölür: - türkçülük, oğuzçuluq və ya türkmənçilik, turançılıq. Onun fikrincə milli Türk dövlətinin- respublikasının yaranması birinci ideyanın gerçəkləşməsi demək idi. Yaxın və uzaq ideya və məqsəd kimi oğuzçuluq və turançılıq nəzərdə tutulurdu. Milli duyğuların yaxınlığı baxımından birləşə bilənlər Ziya Göy Alpin fikrincə məhz oğuzlar ola bilərdilər. Bura Türkiyə, Azərbaycan, İran, Türkmənistan türk soyları daxil idilər. Lakin Ziya Göy Alpa görə bu xalqların siyasi birləşməsindən danışmaq hələ tezdir, yalnız onların mədəniyyət baxımından birləşməsindən söhbət gedə bilərdi.

Türkçülük ideologiyası tərəfdarlarının əksəriyyəti belə hesab edirdi ki, türk millətçisi olmaq eyni zamanda islamçı olmaq deməkdir, belə ki, din dildən sonra millətin ən mühüm göstəricisidir. Əhməd Ağə oğlu göstərirdi ki, islam türk üçün sadəcə din deyil, o “milli və irqi” dindir. Odur ki, türkçülük hərəkətinə qoşulan hər bir kəs islamı qəbul etməlidir. Ziya Göy Alp yazırdı ki, “türkçülüyn qayəsi müasir bir islamın türkçülüydür” [1,

53].

XX-əsrin əvvəllərində mətbuat orqanlarında daha çox türkçülük və turançılıq ideyalarının genişlənməsinə diqqət yetirilirdi. Yəni bütün türk xalqlarının vahid Turan dövlətində birləşməsi ideyası gündəmdə idi. Türkçülük və Turançılıq ideyalarının yarandığı ilk mərhələni Məhəmməd Əmin Rəsulzadə “Romantik Panturkiz” dövrü adlandırılmışdır [9, 34].

Türkiyənin rəhbərliyi altında Böyük Turan dövlətinin yaranması ideyası Qərb və Rus mətbuatında daha çox rast gəlinirdi. Bu mənada Mustafa Kamal Atatürkün panturkizm və panislamizmə münasibəti xüsusilə maraqlıdır. 1921-ci ilin dekabrında Türkiyə Böyük Millət Məclisində çıxışında qeyd etmişdir ki, “Türklər müsəlman olmaq etibarını ilə öz din qardaşlarının taleyi ilə həmişə maraqlanacaq, lakin türklər heç bir vaxt bütün bu xalqları Türkiyənin başçılığı altında vahid imperiyada birləşdirmək fikrinə düşməməlidirlər. Keçmişdə türklər bu cür xülyaları irəli sürməklə bütün dünyanın nifrət və qəzəbini qazanmışlar. Biz həyatımızı ancaq müstəqil yaşamağa həsr etməliyik” [12].

Turançılıq və Türkiyənin rəhbərliyi altında birləşmək ideyaları 1918-ci ildə Azərbaycanda da geniş yer tuturdu. Xüsusilə Gəncədə bu ideyanı müdafiə edən müxalif qüvvələr daha çox idi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərliyi Azərbaycanın müstəqillik ideyalarını müdafiə edirdilər və buna nail oldular. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də islamıyyətin və müsəlmançılığın milliyət deyil, “ümmətçilik” ifadə etdiyini, milliyətin isə din üzərində deyil, dil və mədəniyyət birliyi əsasında qurulduğunu önə çəkirdi. O zaman qədər “Türk birliyi” ideyası irəli sürülsə də bəzi ziyalılar özlərini “müsəlman”, “müsəlman millətləri” adlandırırlardı. Bir çox mənbələrdə, əsasən çar Rusiyasında Azərbaycan türklərini “tatar” deyər adlandırmışlar. M.Ə.Rəsulzadə ilk dəfə “Açıq söz” qəzetində “müsəlman” və “tatar” kəlməsi yerinə “türk” kəlməsi işlətməmişdir. Beləliklə “ümmət” və “ümmətçilik” dönəmi rəsmən bağlanmış oldu və onun yerini “milliyət” və “türk” millətçiliyi adını alan yeni bir dönəm başlanmışdır [14, 34]

Türkçülük ideoloqları bir qayda olaraq türk ələminin hüdudlarını müəyyən etməyə çalışaraq bu işdə ərazi amilinə tez-tez müraciət edirdilər. Əhməd Ağə oğlunun “Türk yurdu” jurnalında nəşr etdiyi “Türk ələmi” məqaləsi xüsusilə diqqəti cəlb

edir. O, yazırdı: “Asiyanın üzərində ucalan Altay dağlarından axıb gələn türklər şimal və cənuba, şərq və qərbə yayılmışlar. Türklər Çinin ən ucqar bucaqlarından Finlandiya, Polşa, Macarıstan və Şimali Afrikayadək müxtəlif ərazilərdə səpələnmişlər” [11].

Əhməd Ağa oğlunun fikrincə türk aləminin ərazisi təxminən Avropa və Amerikanın birgə ərazisinə bərabərdir və bu ərazidə təxminən 70 milyon türk əhalisi yaşayır. Göstərmək lazımdır ki, bu rəqəm müasir dövrdə 250 milyonu keçmişdir. Türk dünyasının sərhədlərini müəyyən etməyə səy göstərən Yusif Akçura oğlu türk ruhunu Qafqazda, Sibirdə, Şərqi Türkistanda-Turan çöllərində axtarırdı. O, “Türk aləmində” məqaləsində Türk dünyasının üç hissədən ibarət olduğunu qeyd edirdi: Müstəqil Osmanlı imperiyası, Çar Rusiyası və Çinin tabeliyində olan ərazilər, İranın şimalı-şərqi. Təəsüflər olsun ki, tarixin bütün dövrlərində türk xalqlarına qarşı iftiralar söylənmiş, onların köçəri, barbar, qeyri-mədəni xalq olmalarını iddia etmişlər. Türk xalqının böyük oğlu Mustafa Kamal Atatürk deyirdi: “Türk xalqı böyük tarix yaratmışdır, lakin onların tarixi haqqında başqaları yazmışdır” [12]. XX-əsrin əvvəllərində məşhur Türkiyə tarixçisi Bəsim Atalay yazırdı: “Bəşər tarixində nə qədər ləkə varsa, onu türklərin adına yazmağa çalışıblar. Türk sərkərdələrini qan içən, barbar kimi qələmə verənlər öz tarixlərindəki vəhşiliklərindən sükutla keçiblər. Tarixdə türklər qədər hakim olmuş, xanlıqlar yaratmış, şan-şöhrət qazanmış bir xalq olmamışdır” [13].

Türk xalqlarının coğrafi ərazisi hazırda Qərbdə Aralıq dənizi sahillərindən şərqdə Edzin-Qol çayına- Çin səddinə, Şimalda Şimal Buzlu Okean sahillərində, Cənubda Kunlük dağlarına qədər geniş bir sahəni tutur. Sahəsi 10,5 milyon kvadrat kilometrəndən çoxdur ki, bu da Avroasiya materikinə təxminən beşdən birini təşkil edir.

XX-əsrin əvvəllərinə nisbətən türklərin sayı üç dəfədən çox azalmışdır. Türk xalqlarını bədxahlarını sevəntəri də elə qorxudan budur. Dünyada demokratik dəyişikliklər açıq-aydın türk, eyni zamanda müsəlman inancılı xalqların xeyrinə dəyişir. XXI əsr türk əsri kimi tarixə düşəcəkdir. XX əsrin sonlarına aid statistikaya görə azərbaycanlıların orta illik artımı 2,7 faiz, özbəklərin 3 faiz, türkmənlərin 3 faiz, qırğızların 2,9 faiz təşkil etdiyi halda İngiltərədə bu artım 1 faiz, Yaponiyada 0,9 faiz, İsveçdə 0,3 faiz, Pribaltika, Almaniya kimi ölkələrdə əhalinin artımı

0,1 faiz təşkil etmişdir. Müxtəlif ölkələrin belə əhali artımı ciddi demografik dəyişikliklər gətirib çıxaracağından xəbər verir. Eyni zamanda dünya müsəlmanlarının say artımında da türklərin payı az deyil. Ümumiyyətlə türk xalqlarının 80 faizdən çoxu müsəlman, 20 faizi isə qeyri müsəlmanlardan-şamanizm, buddizm, xristian və iudaizm dininə inanclardan ibarətdir.

BMT-nin statistik məlumatlarına görə, dünya dilləri arasında türk dili beşinci yerdədir. Türkdilli xalqların təmsil etdikləri müstəqil dövlətlər və muxtar qurumlar böyük əraziyə və olduqca müxtəlif təbii sərvətlərin zəngin ehtiyatlarına malikdirlər. həmin ölkələr nəyinki iqtisadi, həm hərbi və siyasi potensiala malikdirlər. Türk dünyasının güclü iqtisadi və hərbi potensiala malik olmaları onların getdikcə dünya siyasətinə təsir etmək imkanlarını çoxaldır. Hətta getdikcə bir sıra inkişaf etmiş ölkələr türkdilli ölkələrdən enerji asılılığına düşürlər.

XX əsrin sonlarından başlayaraq türkdilli ölkələr və muxtar qurumlar arasında iqtisadi, siyasi, mədəni yaxınlaşmalar baş verdi. Bu siyasətin həyata keçirilməsində Ümummilli Lider Heydər Əliyevin gördüyü işlər əvəzsizdir. Onun təşəbbüsü ilə Traseka layihəsi olan Böyük ipək yolunun bərpa olunması türk respublikaları arasında yaxınlaşmanın əsasını qoydu. 1993-cü ildə ilk dəfə olaraq türkdilli dövlət başçılarının İstanbulda toplantısının keçirilməsi də bu ölkələrin iqtisadi və mədəni cəhətdən yaxınlaşmasında böyük rol oynadı. 1999-cu ilin YUNESKO xətti ilə bütün dünyada “Dədə Qorqud ili” elan edilməsi ciddi əhəmiyyət daşıyır. “Dədə Qorqud İlinin” keçirilməsi bütün dünyada türklüyün, türk humanizminin, türk demokratiyasının, türk mədəniyyətinin təbliğinə rəvac vermiş oldu.

Bununla yanaşı 28 sentyabr 2018-ci ildə TÜRKSOY-un Bakıda keçirilən VIII konfransı türk mədəniyyəti problemlərinin həllində daha ciddi rol oynadı.

Global dünyada xalqların yaxınlaşması, millətçiliyin aradan qaldırıldığı bir dövrdə Azərbaycanda türkçülük siyasəti ilə yanaşı azərbaycançılıq siyasəti də gündəmə gətirilmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyev göstərirdi ki, biz türk mənşəli millətlik və türkdilli xalqların dilinə məxsus olan dilimiz Azərbaycan dilimiz vardır. Bu gün dünyada azərbaycanlıların sayı 50 milyondan çoxdur. Onların hamısının ürəyi Azərbaycanda döyünür, Azərbaycan üçün çalışır, onun çiçəklənməsinə öz töhvələrini verirlər. Eyni

zamanda Azərbaycanda yaşayan digər etnik azlıqlar da özlərini bu vətənin bir parçası hesab edərək azad və sərbəst yaşayırlar. Ulu Öndər Heydər Əliyevin sözləri ilə desək “Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir. Bizi bir-birimizə bağlayan ideal yaxınlığı, mənəvi-əxlaqi prinsiplərdir” [3, 47].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqı müxtəlif tarixi dövrlərdə (azərbaycançılıq ideologiyasının təşəkkül tapıb formalaşdığı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq) gah türkcülüyə, gah müsəlmançılığa, gah da müasirliyə əlahiddə üstünlük verilməsindən irəli gələn ictimai-siyasi problemlərlə üz-üzə dayanmağa məcbur olmuşdur. Və bunun da mənfi nəticələrini, xüsusilə milli inteqrasiyasının, mütəşəkkilliyin süni olaraq pozulmasını, yaxud zəifləməsini tarix, yəqin ki, həmişəlik öz yaddaşına yazmışdır. İlham Əliyevin siyasi- ideoloji fəaliyyətində türkcülük Azərbaycan xalqının öz mənşəyi etibarilə türk etnosundan yaranması həqiqətinin milli ictimai dərkindən başlayıb müasir türk dünyasının üzvi tərkib hissəsi olması, beynəlxalq aləmdə türk dünyasının ortaq maraqlarının cəsarətlə müdafiəsinə qədər gedir. Və təsadüfi deyil ki, bu gün Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev türk dünyasının öndə gedən liderlərindən biri kimi böyük nüfuz sahibidir.

İslam (müsəlman) dünyasına mənsubluq da bugünkü Azərbaycanın həm mənəvi- mədəni, həm də ictimai-siyasi xarakterində bütün parlaqlığı ilə təzahür edir. Möhtərəm prezident İlham Əliyevin müsəlman xalqlarına qarşı müəyyən beynəlxalq dairələrdə aparılan mürtəce, antihumanist kampaniyalara dəfələrlə ən yüksək tribunalardan öz etirazını bildirməsi, Azərbaycanın bir nümunəvi müsəlman ölkəsi olaraq inkişafı buna sübutdur. Və eyni zamanda bugünkü Azərbaycan xalqı dünyaya açıq, müasir dünyanın iqtisadi, sosial- siyasi və mədəni texnologiyalarını inamla mənimsəyən, onun (müasir dünyanın) qlobal idarəçiliyində get-gedə güclənən imkanları səviyyəsində iştirak edən xalqdır. Türkcülük, müsəlmançılıq və müasirlik triadası bu gün Azərbaycanda klassik formulunda (və tipologiyasında) tətbiq edilməklə qalmayıb mərhələnin (və dövrün) tələblərinə uyğun olaraq yaradıcılıqla yaşanır ki, bu da Azərbaycan dövlətinin yürütdüyü tarazlaşdırılmış, humanist və uzaqgörən (mövcud problemlərin tezliklə həllinə yönəlmiş perspektivli) siyasətin nəticəsidir [2, 205-206].

Açar sözlər: türkcülük, ziyalılar, mətbuat, həmrəylik, milli burjaziya, xalq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Alp Z.G. *Türkcülüynün əsasları. Kamer yayınları. İstanbul, 1996. 53 səh.*
2. Cəfərov N. Sərdarov V. Cəfərov A. *Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsasları. Bakı, “Elm və təhsil”, 2D 16. 216 səh.*
3. Əliyev H.Ə. *Azərbaycan bütün azərbaycanlıların vətənidir. Bakı, 2000, 548 səh.*
4. Əli Bəy Hüseynzadə seçilmiş əsərləri: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. Bakı, 2017. 447 səh.
5. Güngör E. *Tarixdə Türklər. Ötükən nəşriyyatı. İstanbul, 1999. 425 səh.*
6. Heydar B.Ə. *Əli Bəy Hüseynzadə. İstanbul, 1992. 417 səh.*
7. Xəndan R.Z. *Unudulmuş dahi. Qorqud yayım evi. Bakı, 1994. 329 səh.*
8. Ömərov V. *Səs qəzeti, 27 yanvar, 2012-ci il. Səh. 3*
9. Rəsulzadə M.Ə. *“Qafqaz türkləri”. (çapa hazırlayan Y. Akpınar) İstanbul, 1993.*
10. Şirvani Ə. *Milli ideologiyamız: Türklük, Çağdaşlıq, İslam. Redaktor və ön sözün müəllifi fil.e.n., dos. A.M.Qasımlı. Bakı, “Elm və təhsil” – 2013, 288 səh.*
11. azerbaycanli.org/az/.html
12. www.neguzelsozler.com/unlu-sozleri/ataturk-sozleri.html
13. azkurs.org/eya-ya-ch-fq-andamj.html
14. Vəliyev A. *Azərbaycanda Yeniləşmə və Milliyyətçilik Hərəkatı. İstanbul 2015. 304 səh.*
15. *XX-əsrin siyasi tarixi. I hissə, Şur nəşriyyatı. Bakı, 1995.*

Qasimova S.A.

Azerbaijan State Agrarian University

The ideology of Turkism At the beginning of the twentieth century

SUMMARY

The development of capitalist relations in the second half of the nineteenth century, new opportunities opened up the national democratic opinion. During this period, the Turkish people, with the emergence of the revival was the ideology of Turkism. The article deals with a wide range of Turkish people's

struggle for their independence . In the article is talking about the role of Azerbaijani and Turkish intellectuals developing national democratic idea, also talked about the development of the national press widely at the end of the twentieth century. At the end of the article has been marked to be solidarity among the Turkish people.

Keywords: *Turkism, intellectuals, media, solidarity, ideology, nation.*

Гасимова С.А.

**Азербайджанский Государственный Аграрный
Университет**

**Возникновение Тюркской идеологии
в начале XX-века**

РЕЗЮМЕ

Со II половины XIX-века развитие капиталистических отношений открыло широкие возможности для формирования национально-демократической мысли. Именно в этот период с возникновением зарождения среди Тюркских народов, образовалась тюркская идеология. В статье подробно говорится о борьбе тюркских народов за свою независимость. Есть обширная информация о заслугах Азербайджанских и Тюркских представителей интеллигенции в возникновении и развитии национальной демократической мысли, о развитии национальной прессы. В статье отмечается необходимость проявления солидарности тюркскими народами.

Ключевые слова: *тюркизм, представители интеллигенции, пресса, солидарность, национальная буржуазия, народ.*

AZƏRBAYCANIN QƏRB BÖLGƏSİNİN KİÇİK QAFQAZ ƏRAZISİNDƏKİ QƏBİR ABİDƏLƏRİ

VÜSALƏ AXUNDOVA

Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı

E-mail: v.axundova@uteca.edu.az

Bütün dövrlərdə maddi və mənəvi mədəniyyəti öyrənmək üçün yaşayış yerləri ilə eyni zamanda həmin dövrün qəbiristanlıqları da tədqiq edilmişdir. Ta qədim dövrlərdən insanların dəfn etmə adətlərində müxtəliflik özünü göstərmişdir. Belə ki, erkən tunc dövründən başlayaraq inqumasiya, kremasiya üsulları meydana gəlmiş, kurqanlarda, katakomba qəbirlərdə dəfn etmə üsulları formalaşmışdır. Azərbaycanın Qərb Bölgəsinin Kiçik Qafqaz ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində ilk və erkən orta əsrlərə aid müxtəlif tipli qəbir abidələri aşkar edilmişdir.

Qoşqarçay və Kürəkçay hövzəsinin son tunc dövrü qəbir abidələri əsasən kurqanlardan və daş qutu qəbirlərdən ibarətdir. Kurqanlar cərgə, dairəvi və dağınıq vəziyyətlərdə yerləşmişlər. Gəncə çayından şərqdə düzənlik və dağətəyində yerləşən kurqanlara Kiçik Qafqazın dağətəfi ərazilərində də rast gəlinir.

Gəncə və Qoşqar çayları arasındakı qəbiristanlıq isə Gəncə şəhərindən başlayaraq 10 kilometrlik məsafəni əhatə edir.

B.A. Skinder də Gəncədən Çovdar kəndinə qədər 30 km-lik məsafədə ibtidai qəbiristanlığın olduğunu göstərir. (1)

Daşkəsən rayonunun Quşçu kəndi yaxınlığında tədqiq edilmiş 33 №-li daşqutu qəbrində kütləvi dəfn etmə adətləri müşahidə edilmişdir. Quşçu kəndi yaxınlığındakı qəbiristanlıqda dörd daş qutu qəbrinin bir xəndəkdə pillə şəklində yerləşdiyi qeyd edilmişdir. Qoşqarçay və Kürəkçay hövzəsinin ölübasdırma adətlərində skeletlərin rənglənmə hallarına da rast gəlinmişdir. Məsələn, Gəncə ətrafındakı kurqanlardan birindəki skeletin kəlləsi sarı rənglə rənglənmişdir. Ərazidəki daş qutu qəbirlər və kurqanlar müəyyən istiqamətə malik deyillər. Göygölün Murut kəndi yaxınlığında 10 №-li kurqanda süni dekornasiyadan sonra ölü parçalanaraq dəfn edilmişdir. 34 və 13 №-li kurqanda isə skelet 3 hissəyə bölünərək basdırılmışdır. Parçalanmış skeletlər Çovdar, Bayan, Quşçu, Mirzik və Aşağı Daşkəsən qəbiristanlıqlarından tapılmışdır.

Rozendorfun Daşkəsənin Quşçu kəndi yaxınlığında tədqiq etdiyi e.ə. I minilliyin I yarısına aid edilən daş qutu qəbirdə ölünün hansı adətlə dəfn olunduğu müəyyən edilməmişdir.

Daşkəsənin Balçılı kəndi yaxınlığında 4 №-li kurqan qəbirləri üzərindəki ocaq yerləri ərazidə ölüyandırma adətinin də olduğunu göstərir.

Varlı adamların dəfn olunduğu qəbirlərin üzərində kurqanlar qurulurdu. Kurqanlar öz quruluşu (hündürlüyü, əhatə etdiyi sahə və s.) və qəbrə qoyulmuş əşyaların zənginliyi ilə bir-birindən fərqlənir. (2)

1948-ci ildə Daşkəsəndə açılmış daş qutu qəbrindən bir ədəd tunc yaba tapılmışdır. Bu onun döyüşü qəbri olduğunu göstərir. B.A. Skinder isə Göygöl ilə Gəncə arasındakı 7 №-li kurqanda dəmir bıçaq parçasına rast gəlmişdir.

Qəbir avadanlıqları içərisində tuncdan düzəldilmiş bilərəklər, xüsusən qolbaqlar üstünlük təşkil edir. Göygöl rayonunun qərbində yerləşən qəbiristanlıqdan əl ilə dulus dəzgahında hazırlanmış ağ maddə ilə bəzənmiş, Göygöl yaxınlığındakı 1 və 2 №-li kurqanlarda, Bayan kəndi yaxınlığında, Qoşqarçayın sağ sahilindəki kurqanlarda isə qabarıq naxışlı qablara rast gəlinmişdir. (3)

Qoşqarçay və İncəçay hövzəsinin əsas təsərrüfat sahələrinin əkinçilik və maldarlıq olduğunu göstərən 2 №-li kurqandan Y. Hümmelin tapdığı daş vəl, Reslerin Çovdar kəndi yaxınlığından, Rozendorfun Gəncə ətrafındakı düzənlikdəki 3 №-li kurqandan tapdığı gil nehrələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İnsanların xatirəsini əbədləşdirmək, onların ucalığını nəsillərdən-nəsillərə ötürmək üçün qəbirüstü abidələrin düzəldilməsi qədim şərq aləmində, o cümlədən Azərbaycanda geniş yayılmış adətlərdən biridir. Belə abidələr adətən torpaqdan və daşdan düzəldilir, ilk vaxtlarda ruhlara inamla əlaqələndirilirdi. Xatirə və memuar məqsədi ilə sonrakı dövrlərdə qəbirlər üzərində abidələr qoyulmuşdur ki, bunlar da əsasən daşlardan ibarətdir. (4) Bu cür daş heykəllərin böyük bir qrupu Qoşqarçay və Kürəkçay hövzəsində, Çovdar, Quşçu,

Aşağı Daşkəsən qəbiristanlıqlarında vardır.

Azərbaycanın Qərb Bölgəsinin Kiçik Qafqaz ərazisində orta əsr qəbiristanlıqlarındakı qoç fiqurlu daş heykəllər üzərində aparılan ilkin tədqiqatlar isə onların əsasən XV əsrə Qaraqoyunlular dövlətinin hakimiyyəti dövrünə aid olduğunu göstərir və sakinlərin təsərrüfat məşğuliyyətini özündə əks etdirir. (4)

1896-cı ildə A.İvanovski Murut kəndinə gedən yolda (Göygölün cənubunda) 3 kurqan qazmış, 1899-cu ildə həmin yerdə E. Resler 8 və 9 №-li iki kurqan qazmışdır 1899-cu ildə Yelizavetpol əyalət məktəbinin inspektoru A.İoakimov Göygöldə və onun ətrafında daha 3 kurqan qazmışdır.

1898-1903-cü illərdə Kürəkçay və Qoşqarçay hövzəsində dağ mühəndisi B.Şults tərəfindən bir neçə qəbir abidəsi açılmış, 1903-cü ildə Göygöl Yelenendorf aptekinin kimyaçısı B. Rozendorf həmin rayonda həfriyyat işləri aparmışdır. O, 1914-cü ilə qədər bu ərazidə qazıntıları davam etdirmişdir.

1905-ci ildə hərbi qulluqçu B.Skinder Gəncə və Göygöl rayonları arasında 7 kurqan və Çovdar kəndi ətrafında 2 daş qutu qəbir qazmışdır. 1908-ci ildə dağ mühəndisi Ferdinand Lass Daşkəsən və Quşçu kəndi ətrafında 7 daş qutu qəbri açmışdır. Onun tapdığı bir neçə əşya Göygöl muzeyinə verilmişdir.

1910-cu ildə Y.Paritsenmayer Göygölə ekskursion zamanı müxtəlif növlü daş baltalar, daş qab, daşdan ox ucları tapmışdır. (5) Göründüyü kimi qəbir abidələrindən tapılan bu əşyalar insanların məşğuliyyətindən təsərrüfat həyatından xəbər verir.

1908-1920-ci illərdə B.Ter-Qukasov ərazidən tapdığı əşyalardan bir neçə tunc əşya və gil qabı Azərbaycan Tarixi muzeyinə təhvil vermişdir. 1913-cü ildə C.Ter-Avetisyanın Quşçu kəndində tədqiq etdiyi daş qutu qəbirdən əldə edilən materiallar Gürcüstan Dövlət Muzeyinə verilmişdir. 1913-cü ildə İ.Luss Zurnabad kəndindən əldə etdiyi qara gil qabları da Tiflisi muzeyinə təhvil vermişdir. (6)

E.Resler və B. Rozendorf istisna olmaqla Kürəkçay və Qoşqarçay hövzəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar əsasən təsadüfi xarakter daşmışdır. Lakin onlar da heç bir tarixi məsələni həll etməyi qarşılıqlarına məqsəd qoymamışlar. Yaşayış yerləri, kurqanlar, osteoloji qalıqlar systemsiz tədqiq olunmuşdur. Qəbir abidələrinin zəngin və incəsənət nöqtəyi – nəzərindən daha qiymətli əşyalar verdiyini nəzərə alaraq, bu dövr tədqiqatçıları onların qazılmasına daha çox üstünlük vermişlər. Məsələn,

E.Resler orta əsr Gəncə şəhərinin xarabalıqlarında qazıntı işlərinə başlasa da, istənilən nəticəni ala bilməmişdir və yenə də qəbir abidələrinin tədqiqinə qayıtmışdır. 1925-ci ildə Qoşqarçay hövzəsinə daxil olan Bayan kəndində daş qutu qəbirlərində qazıntı işləri aparılmasına başlanılmışdır. (7) D. Şərifov və İ.Cəfərzadə Azərbaycan Arxeoloji Komitəsinin tapşırığı ilə 1926-cı ildə Daşkəsən rayonunun Çovdar kəndi yaxınlığında 20-yə qədər daş qutu qəbir və bir neçə mağara qeydə almışlar. Azərbaycanı öyrənən tədqiq edən cəmiyyət tərəfindən təşkil olunmuş ekspedisiya Dəstəfur rayonunun siklop tikintilərini öyrənmişdir.

E. Paxomov 1938-ci ildə Qoşqarçay hövzəsini tədqiq edərkən Gəncə çayı vadisində yerləşən qədim yolların izlərini nəzərdən keçirir, orada X-XVII əsrlərdə salınmış daş körpüləri və orta əsrlər dövrünə aid bir neçə qalanı qeydə alır.

İ.Cəfərzadə 1939-cu ildə Daşkəsən rayonu ərazisində siklop tikintilər üzərində işi davam etdirir, Xoşbulaqda bir kurqan abidəsini tədqiq edir. Tədqiqatçı İ.Cəfərzadənin Daşkəsən rayonunda, Xoşbulaqda hələ 1938-ci ildə tədqiq etdiyi son tunc dövrünə aid kurqanın tökmə torpağından əksəriyyəti istehsal çıxarından ibarət olan 500-ə qədər daş məmulatı tapılmışdır. M. Hüseyinov boz və süd rəngli çaxmaqdaşından, dəvəgözü daşından hazırlanmış həmin alətlərin paleolit dövrünə aid olduqları fikrini söyləmişdir. (8)

Rozendorf Çovdar kəndi yaxınlığında daş səndugələr yerləşən kurqanda, E.Resler isə Bayan kəndi yaxınlığında “V” kurqanında qurban yerləri aşkar etmişdir. Ərazinin kurqan abidələrindəki qurban yerləri həm tökmə torpaqda, həm də kurqanın altında tapılmışdır. Qurban yerlərinin kənarı sal daşlarla götürülmüş, üstünə də eyni tip daş qoyulmuşdur. İ.Nərimanova görə qurban yerləri yerli əhəlinin dini təsəvvürləri ilə əlaqədar olub, dəfn mərasimində müəyyən rol oynamışdır. (9) Qəbirlərin tikintisində ərazinin coğrafi mövqeyi və təbii zənginlikləri də əsas amil kimi götürülmüşdür. Onların tikintisində istifadə olunan müxtəlif növ inşaat materiallarının, cürbəcür daşların, ağacların, gil, əhəng və kəcın ərazidə bolluğu tikinti işləri üçün şərait yaratmışdır. Qəbirlərin bir çoxunda isə qarət məqsədilə ətraf kəndlərin sakinləri tərəfindən qeyri-qanuni yolla nizamsız qazıntı işləri aparılmış, qəbir kameraları dağıdılmış, qəbirüstü daşların çoxu yerindən dəyişdirilmiş, yaxud sındırılmış,

bəziləri isə naməlum istiqamətlərə aparılmışdır. (10) Qismən sağlam qalmış qəbirlərdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar bu abidələr haqqında ilkin fikir söyləməyə imkan verir. Xoşbulaqda bir neçə qəbir bu vəziyyətdədir. Bəzi qəbirlərdə heç bir əşya və avadanlıq qoyulmamışdır. (11) Qəbirlərin istiqaməti günçıxana doğrudur. Üzərlərindəki yazılar onların bəzilərinin XII-XIII əsrlərə, digər əksəriyyətinin isə XIV-XV əsrlərə aid olduğunu göstərir. Bu fakt onu təsdiq edir ki, qəbiristanlıqda əhali iki dəfə kütləvi şəkildə, qalan hallarda isə fərdi dəfn edilmişdir. Bu fikir qəbiristanlığın böyük bir sahəni əhatə etməsi və bir çox qəbirlərin eyni dövrə aid olmaları ilə təsdiq edilir. Hər iki kütləvi dəfn XIII-XV əsrə aid edilir. Birinci kütləvi dəfn ərazidə aparılan döyüşlərlə bağlı olmuşdur. Təqribən XIII əsrin əvvəllərinə, monqol işğalı dövrünə uyğun gəlir. Doğrudan da monqolların bu ərazidə olmaları və dəhşətli hadisələr törətmələri aparılan arxeoloji tədqiqat işləri ilə təsdiq olunmuşdur. (12) Belə ki, monqollar Azərbaycana 1231-1239-cu illərdəki hücumları zamanı Goranboy ərazisində orta əsrlər dövrünə aid ən iri şəhər-qala hesab edilən Şətəl yaşayış məskənini yandırmış və bununla da onun dağılmasının səbəbkarı olmuşdur. Bu dövrə aid qəbirlərin üzərindəki abidələr Qarman memarlığının əsasən Səlcuq memarlığı ənənəsi üzərində inkişaf etdiyini göstərir. (13) Bu tip qəbirlərin üzərində əsasən xəncər, fil, at formalı daş heykəllər qoyulmuşdur. İkinci kütləvi dəfn təqribən 1359-1376-cı illərdə ərazinibürümüş taun (xolera) xəstəliyi ilə bağlı olmuşdur. Bu tip qəbirlərin üzərində ictimai tipli binaları xatırladan xatirə abidələr qoyulmuşdur. Həqiqətən bu dövrdə, qara ölüm deyilən taun xəstəliyi Avropa ölkələrində 24 milyon insan həyatını məhv etmişdi. (14) Birinci dəfə 1347-1353, ikinci dəfə 1361-1369-cu illərdə kütləvi şəkil almışdır.

Qoşqarçay və Kürəkçay hövzəsindəki köhnə qəbiristanlıqlardakı qoç fiqurlu daş heykəllər üzərində aparılan ilkin tədqiqatlar isə onların əsasən XV əsrə, Qaraqoyunlular dövlətinin hakimiyyəti dövrünə aid olduğunu göstərir və sakinlərin təsərrüfat məşğulliyətini özündə əks etdirir.

Bu ərazidə pirlərə inam müxtəlif formalarda yaranmışdır. Tarixən insanlar onların köməyinə çatan ehtiyacını ödəyən bir çox şeyləri müqəddəsləşdirmiş və onlara sitayiş etmişlər. Bəzi pirlərə inam dindar əhalini daha asan istismar

etmək məqsədilə ruhanilər tərəfindən uydurulmuş, digərlərində ağacların formalarına, yaşına yaxud onların hansı ərazidə bitməsinə və s. uyğun olaraq inam yaranmışdır. Belə müqəddəs inam yerləri içərisində ağac pirlər xüsusi yer tutur. Qoşqarçay hövzəsi ərazisində çinar, göyüş, ardıc, qarağaç, saqqız ağacı, armud, alça ağaclarının adları ilə məşhurlaşan pirlər vardır. Belə müqəddəs yerlər həm müsəlman, həm də xristian əhalinin inam yerləri olmuş, hər kəs bu yerlərdən dərdinə uyğun məlhəm arzulamışdır. Daşkəsən rayonunun Mollahəsənli kəndində Seyid qızının qəbri və Pirsultan Piri, Xoşbulaq kəndində Qara Seyid Piri, Qoşqar dağında ocaq inanılmış müqəddəs yerlərdir.

Açar sözlər: *kurqan, qəbiristanlıq abidələri, Çovdar, Quşçu, Goranboy.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. İ.Nərimanov. *Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı 1958. səh 48.*
2. V.Əliyev, İ.Babayev. *Azərbaycan tarixi. Bakı 2015. səh 47.*
3. A.M.Məmmədov. *Qoşqarçay və Kürəkçay hövzəsinin tarixi-arxeoloji tədqiqi. Bakı 2000. səh 7.*
4. И.М. Джафарзаде. *Хачбулагская археологическая экспедиция 1960 года МКАТ VIII. Баку 1976.*
5. Г.Р.Кесаманлы. *Хачбулагский каменных ящика МКА. TVI. Баку 1965 (azərbaycan dilində)*
6. Г.Р.Кесаманлы. *Погребение с бронзовым поясом из Хачбулага. Азерб. ССР. САН №36. 1966.*
7. Г.Р.Кесаманлы, Г.Ф.Джафаров. *Могилы рознобронзового века исследованные в Хачбулаге в 1971 году Извест. АН. Азерб. ССР. №3. 1974.*
8. Г.Р.Кесаманлы. *Археологические рамятники э рохи бронзы и раннего железа Дашкесанского района. Баку 1999.*
9. А.М.Мəmmədov. *"Gorançay körpüləri." səh 65.*
10. А.М.Мəmmədov. *II Kürəkçay qalası haqqında ilkin məlumat. (Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası problemləri. Bakı 1995. II hissə. səh 3.)*
11. А.М.Мəmmədov. *Gürzalılar kəndində qəbirüstü daş heykəllər. (Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası problemləri. Bakı 1998. VI hissə. səh 4-5-5.)*
12. Д.Шарифов. *Раскорки близ села Човдар*

Танджнського уезда. Узв.Азкомстариса. Баку (IV buraxılış) 1929.

МОГИЛЬНЫЕ ПАМЯТНИКИ НА МАЛОМ КАВКАЗЕ В ЗАПАДНОМ РЕГИОНЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

**Ахундова Вусалья Аслан кызы
Кандидат Гянджинского
Государственного Университете**

РЕЗЮМЕ

Во все века для изучения материальной и духовной культуры изучались жилые районы, в том числе и кладбища. Намогильные памятники Гошгарчайского и Курекчайского региона бронзового века состояли в основном из курганов и ящикообразных могил. Учитывая, что из этих могил находили ценные вещи, с точки зрения искусства, исследователи этого периода больше всего предпочитали проводить их раскопки. Исключительную роль в открытии и изучении надгробий на территории Дашкесана сыграли Розендорф, Э.Реслер и И. Джафарзаде.

Ключевые слова: *курган, памятники кладбища, Човдар, Гуцу, Коранбой.*

GRAVE MONUMENTS IN THE LITTLE CAUCASUS TERRITORY OF THE WESTERN REGION OF AZERBAIJAN

**Vusala Akhundova Aslan
Ganja State University, Phd candidate**

ABSTRACT

Residential areas and the graveyards of that era are researched to study material and spiritual culture for all ages. Gravestone monuments of Koshgarchay and Kurekchay Basin mainly comprise kurgans and stone boxes in the last Bronze Age. Taking into account that the graveyard monuments are richer and they can get more valuable materials to learn researchers of this period preferred more to their digging. Rozendorf, E.Resler, I.Jafarzade have an important role in opening and studying of graveyards in Dashkasan territory.

Key words: *kurgan, graveyard monuments, Chovdar, Gushchu, Goranboy.*

İNTERNET İNKİŞAFININ SUBMƏDƏNİYYƏTƏ TƏSİRİ

LALƏ İBADULLAYEVA
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya
Institutunun magistrantı

E-mail: lala.ibadullayeva@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4124-360X

Submədəniyyət “daha geniş cəmiyyət içərisində bir qrupun riayət etdiyi xüsusi standartlar və davranış nümunələridir”. [4,106] Bir çox alimin fikrinə görə, submədəni halın mövcudluğu ibtidai cəmiyyətlərdə belə mövcud idi. Keçmişdən günümüzədək inkişaf edən submədəniyyət faktoru, xüsusilə, II dünya müharibəsindən sonra daha da aktiv şəkildə özünü büruzə verdi. Bu dövəmdə olan əsaslı dəyişmələr, 60-cı illərdəki “qızıl dövr” ən çox da gənc submədəniyyətlərinin inkişafında əsaslı şərait yaratdı. “Submədəniyyət” faktoru haqqında danışdıqda, araşdırmaçılar, xüsusilə, “gənclik” kateqoriyasına diqqət cəlb edirlər. İbtidai cəmiyyətlərdən bəri həyatımızda olan qanun budur ki, uşaq, yetkinliyin ilk mərhələsi olan gəncliyə olan addımında həyatına xüsusi funksiyalar əlavə edir. Bu funksiyalar da onun sahib olduğu mədəni və submədəni mühitə əsaslanır.

Yeni əsrə keçid zamanı submədəniyyət anlayışı əsasında “həyat tərzii” anlayışı daha da cəmiyyət arasında yayılan bir ifadəyə çevrildi. Ətrafımızdakı bir çox insan, “submədəniyyət” sözündən daha çox, “həyat tərzii” anlayışına fokuslanır. Bu anlayış nəinki, cəmiyyətdə, həmçinin, bir sıra alimlər tərəfindən də məqbul hesab edilir. Belə ki, Steven Mayls və Endi Bennet submədəniyyət anlayışından böyük narazılıq göstərir və bunun əvəzinə ‘həyat tərzii’ konsepsiyasını hazırlamağa çalışırdılar. [10,13] E. Bennet hətta, Maffesoli kimi sosial qrupları müvəqqəti birləşən qruplar kimi görür və əsasən, şəhər mühitinə xas olan qruplar kimi şərh edirdi. [2] S. Mayls və E. Bennet gənclərin sosial mühitdə istehlakçılığa əsaslanaraq, öz mühitlərində həm yerli, həm global strategiyalar vasitəsilə, yeni həyat tərziləri yarada bildiklərini ifadə edirdilər. Yəni, hər hansı bir gənc, sahib olmaq istədiyi həyat tərzii üçün, istənilən sayda istehlak faktorundan istifadə edərək, həmin mühiti özü üçün yarada bilər. Bəzi gənclik tədqiqatçıları fərqli həyat tərzii və seçimlərini izah etməyə çalışmaq üçün neo-tribalizm konsepsiyasına müraciət etdilər. Keçmişdəki sinif əsaslı gənclik mədəniyyətlərinin əksinə olaraq, müasir gənclik

mədəniyyətlərinin daha keçici, fərdi həyat tərzii və istehlak üstünlükləri ətrafında təşkil edildiyi irəli sürülmüşdür. [11,63] Yəni, artıq fərd öz həyat stilini qurmaq üçün onun “gözünə xoş gələnləri” həyatına ya “əlavə edir” ya da rahatlıqla “ata bilir”. Bu cür halların yaranmasında da ən güclü faktor internetin inkişafı oldu. Gənclər artıq sahib olmaq istədikləri həyatların ilk öncə izləyicisi, sonra istehlakçısı, daha sonra ənənəvi nümunəsi olmaq kimi bir sıra pillələri keçir.

Yeni yaranan və ya indiki zamanda mövcud olan, yəni müasir submədəniyyətlər əsasən, Y və Z nəsli gənclərinin yaradıcılıq və sosiallığı çərçivəsində formalaşdı. Əgər, onları internet istifadələrinə görə təsnifatlaşdırsaq,

1. Oyunçu (Gamer) : Şahmatçı, Konsul oyunçusu, Kompüter oyunları oyunçusu, dünya görüşü oyunçusu (milyonçu)

2. Z - nəsli (özlərinə Qərb yönümlü və ya Beynəlxalq kimi də adlandırılır : Fərqli dilləri öyrənənlər və onları beynəlxalq sferada inkişaf etdirənlər, kompüter kodlama (cyberculture) - a uyğunlaşaraq, bundan 10 il öncəki araşdırmadan [1, 145] fərqli olaraq, bir çoxunun həyatının bir parçasına çevrilməsi, Minimalizm fəlsəfəsi

3. İnternetin fəal istifadəçiləri : İnternetdə öz bildiklərini və həyat tərzilərini istehlakçının reklam funksiyasına əsaslanaraq, yayımlayaraq fəaliyyətlərini davam etdirirlər. [7,26] Bloger (blogger), yutuber (youtuber), İnfliuser (İnfluencer)

4. Hobbilərinə əsaslanan : K-pop, K-drama, buk klub üzvləri və s.

İnternetin həyatımıza nüfuz etdiyi ilk dövəmlərdə, internet kafelər yaranmağa başladı. Bu hadisə də bir neçə yeni submədəniyyətlərin yaranmasına şərait yaratdı. İnternetin fəal istifadəçiləri olub, hadisələrə yön verən “netizen” (şəbəkə vətəndaşı) onlardan biridir. [8,5] Qeyd edək ki, bir çoxumuzun evində internet artıq əlçatan olsa da, hələ də bir çox ölkədə “internet kafe” və ya “internet klub” anlayışı davam edir. Niğdədə aparılan araşdırmaya əsasən, internet kafedə kollektiv şəkildə

oyunlar oynamaq üçün dostlar bir məkana yığışlar və təxminən yarısı, özünü bu submədəniyyətin daxilində hesab etmək istəmir. [3,58] İnternet kafe və ya klub submədəniyyəti Uzaq Şərq ölkələrində daha aktiv formada iştirak edir. Xüsusilə, K-drama izləyən gənclərimiz də “oyun” submədəniyyətinə bu formada qoşulurlar.

İnternetin inkişafı ilə ilk öncə internet kafelərdə başlayan geymer axını zaman keçdikcə evlərə, telefonlara və hətta, klud sistemə keçdi. Covid-19 pandemiyasının gətirdiyi şəraitlə də birgə, bir neçə müddət evlərə qapanma nəticəsində geymer submədəniyyəti daha da inkişaf etdi. İnternet kafelərə gedə bilməyən geymerlər də, öz submədəniyyətlərini sosial media hesablarına daşdıılar. Məsələn, “geymer” olaraq adlandırdığımız oyunçular, aralarındakı kommunikasiya üçün “Klabhaus”, “Diskord” applikasiyasından istifadə etdilər. Yəni, internet kafe anlayışı tez bir zamanda sosial media platformasında da inkişaf edərək, fərqli ölkələrdəki eyni submədəniyyət üzvlərini birləşdirib, beynəlxalq submədəniyyət növü olmağı bacardı.

Geyming və ya oyun submədəniyyətini bir neçə xüsusiyyətinə görə, müxtəlif sayda təsnifatlandırmaq olar. Kəjual oyunçular hesab edilən geymerlərin konkret sevdikləri bir oyun olmur. Məşhur olan oyunları oynayırlar. Məsələn, ancaq futbol oyunu oynayanlar bu formaya uyğun gəlir.

Hardkor geymerlər isə, müəyyən qədər oyun funksiyasının nə olduğunu bilir, və oyun seçimlərində seçici davranırlar. Onlar normal günlərdə 1-2 saat oynayırlarsa, yeni oyunların ilk günlərində oyun vaxtının müddəti bir neçə saat arta bilər. Məsələn, günə 5-10 saata qədər bu müddət özünü əks etdirir.

Strimmer hesab olunan, yayıncılar isə, müxtəlif sosial media platformalarından məsələn, tvitç, feysbukda oyun bölməsi vasitəsilə, oynadıqları oyunları yayımlayırlar. Onlar oyun oynadıqları zaman, sadəcə canlı yayımı açaraq, ianələr qazanırlar. Professional oyunçulara platformaların özü də saatlıq ödənişlər edir.

Geymerlər oynadıqları alətə görə də 2 yerə ayrılır: kompüter geymer, konsul geymer (ps və ya iksboks). Bu ayrılımlar da onların istehlak sisteminə təsir edir. Kompüter geymerdirsə, oyunları öz kitabxanalarına yükləyərək, oynaya bilirlər. Diskoin almağa ehtiyac duymurlar. Diskoin oyunları konsul oyunçuları arasında geniş yayılmışdır. Baha olmasına baxmayaraq, başqası ilə dəyişə bilər və ya satışını həyata keçirmək mümkün olur. Lakin,

hər konsul şirkətinin də dijital mağazası mövcuddur. Oyunçular buradan da aylıq ödənişə müvafiq olaraq, oyun kitabxanası alışı-verişi edirlər. Digər geymerlər isə, klud geymerlərdir. Bu forma, abunəlik sistemi kimidir. Onlara üzv olanda bütün oyunları internet üzərindən oynamaq olur. Videoya baxırmış kimi oyunları oynamaq mümkündür. Əsasən, beynəlxalq submədəniyyət olduğu üçün, özlərinə məxsus slenqləri də ingilis dilindədir. Bir neçəsi belədir: “GG. - qud geym” oyundan sora qarşı tərəf uduzsa belə oyun yaxşı idi demək üçün istifadə olunur. “AFK - evey from kibard” - bir oyunçu oyunda onlayn olsa da, hər hansısa səbəbdən oynaya bilmirsə, məsələn, internet problemi və ya oyunu qoyub çıxıbsa, bu ifadə istifadə olunur. “IGM – neym in geym” oyunçuların oyundakı nikneymləri mənasında istifadə olunur. Loot - “luut” - pubg oyunundan sonra bu ifadə də məşurlaşdı. Oyunçu digərini öldürüb, əşyalarını alanda və ya göydən gələn qutunun içindəki əşyaları ala bildikdə bu ifadə istifadə olunur”.

Z nəsli (özlərinə Qərb yönümlü, Beynəlxalq, “çörəkçi” kimi də adlandırılırlar). Fərqli dilləri öyrənir, özlərini beynəlxalq sferada inkişaf etdirirlər. Bir çoxu hətta, kompüter kodlamaya (cyberculture) uyğunlaşaraq, bundan 10 il öncəki araşdırmadan [1, 145] fərqli olaraq, bir çoxunun həyatının bir parçasına çevrilmişdir. Bir çoxu minimalizm fəlsəfəsinin tərəfdarıdır. Minimalizm fəlsəfəsinə seçmələrinin səbəbi isə, işi çətinləşdirmədən, ən bəsit, rahat və ağıllı üsuldan həll etmə istəklərindən irəli gəlir.

Bu submədəniyyətə əsasən, ya Azərbaycandan kənar universitetlərdə təhsil alanlar, ya da o universitetlərlə konfrans, təşkilat və s. ilə əlaqəsi olan gənclər arasındadır. Bəziləri “muk” adlandırılan internet saytlarından müxtəlif elmi yenilikləri öyrənməyə cəhd edirlər. Əsasən, dostları ilə münasibətlərindən tez-tez yeniliklər öyrənməyi sevən, liderliyin cins üzərinə deyil, bacarıq və zəka üzərinə fokuslanmalı olduğunu bilirlər. Bəziləri rol model olaraq, Elon Mask, Bill Geys seçsələr də, aralarında bəziləri, öz beynindəki prototipə əsaslanaraq yəni, “özünün ərsəyə gətirdiyi dəsti-xətt üzrə” yaşayır. Aralarında bir çoxu “bu submədəniyyət Bakıya ya heç gəlməyib, ya da gəlsə də çox azdır, onları da itirəcəyik qorxusu” yaşadıklarını qeyd edirlər. Bir çoxu internetin ciddi istifadəçiləri olsalar da, güclü kitabxanaya sahib olurlar. Günlərinin minimal 4-5 saatlarını öyrənmə, araşdırma və diskussiyalara həsr edirlər.

Z nəslinin bu cür inkişafı ilə birgə onlar özləri üçün yeni peşələr də yaradırlar. İnternetin güclü inkişafı nəticəsində, yeni yaranan və indiki zamanda mövcud olan submədəniyyətlər daxilinə yeni həyat tərzini əsaslı yeni peşələri də daxil etdi. Bloggerlik, yutuberlik, influenserlik kimi tanınan bu peşələr, bir peşə sahibi kimi qarşısındakı “müşəri” kontekstini tanımağı yaxşı bacardıqda o bu submədəniyyətin güclü üzvü seçilə bilər. [6,147] Bu əsasda da, yeni biliklər öyrənmə tələbatı da yaranır. Yeni peşələrdə iş həyatına universitet təhsili ilə deyil, beynəlxalq sertifikatlaşdırma sistemi ilə adaptasiya olurlar. Səbəbi isə, mədəniyyətlər qloballaşdıqca, yeni məsləklər də qloballaşan mədəniyyətə ayaq uydurmağa çalışır. Yəni, bir yutuber və ya sosial media influenseri sahib olduğu mənəvi mədəniyyətlə yanaşı, yeni sayılan məsləyin bir məktəbi olmadığı üçün, xüsusi onlayn kurslar və ya seminarlar vasitəsi ilə öyrəndiklərini də öz müştərilərinə təqdim edir. Həm də bu əsasda, ən inkişaf etmiş şirkətlər özləri də onlayn kurslar vasitəsilə, şəraitlər yaradırlar.

Sosial mediada mövcud olan mikro şöhrət halı ənənəvi məşhurluğa bənzəsə də, müəyyən qədər fərqlilikləri mövcuddur. Sosial media, insanların özlərini başqalarının istehlak etməsi üçün ictimai bir insan olaraq gördükləri, izləyicilərinə müraciət etmək üçün strateji yaxınlıq istifadə etdikləri və izləyicilərinə pərəstişkarları (fans) kimi baxdıqları mikro nüfuz təmin edən bir quruluşa sahibdir. Qeyd edək ki, mikro şöhrətdə rollar hər an dəyişə bilər. [5,792] Dəyişən rollar zamanı da baza olan mədəniyyətə və xüsusilə, sosial media submədəniyyətinə hansı yeniliklər gələcəyi də hər zaman sual altındadır. Son dövrlərin tik-tokerləri buna misal verilə bilər. İnternetin fəal istifadəçiləri olan bloggerlər, yutuber və influenserlər xüsusi bir mövzu əsasında öz təqibçilərinə mikro şöhrətlərini qorumaq üçün daim məlumat ötürən tərəfdir.

Bloggerlər, aralarında müəyyən qədər kiçik mövzulara ayrılarsa da, prosedur hamısı üçün eyni irəliləyir. Bir stadiblogger də, moda bloggeri də eyni sistem üçün işləyirlər. Öz dünyaları və izləyiciləri üçün faydalı məlumat yaradırlar. Onlar əsasən bir kiçik mövzu üzərinə fokuslanaraq, öz təcrübələrini cəmiyyətə ötürürlər. Son dövrlərin ən yayılmış bloggerliyi moda, baxım, stadibloggerlik, trevelbloggerlik kimi ən məşhurlarını misal çəkmək mümkündür.

Məşhur olan stadibloggerlik, son 4-5 ilin ən aktiv bloggerlik nümunəsidir. Əsasən, bu prosedur, universitetə hazırlaşan yeniyetmələrdən başlayaraq,

fəlsəfə doktorluğuna qədər davam edən təhsil müddəti illərində özünü əks etdirir. Bir çoxu daha çox insana xidmət edə bilmək, bir çox insanla fikirlərini bölüşə bilməsi səbəbi ilə, fərqli dillərdə paylaşımlar edirlər. Aralarında özlərinin də dediyi kimi “robotlaşmış” şəkildə 12 saat və daha çox dərs oxuyanları var. Bu bloggerlər nəinki instagramda, həmçinin, Forest və Flip kimi applikasiyalar da istifadə edirlər. Hətta, o applikasiyalarda xüsusi “stadi qrup”-lar yaradırlar.

Stadibloggerlərə, “submədəniyyətinizin motivasiyaları nələrdir?” sualı verildikdə, “dünyada daha faydalı işlər görmək, insanları və özümüzü maarifləndirmək” və ya “öyrənməyi öyrətmək” kimi cavablar verdilər. Bloggerliyin bu fəaliyyətində qadınlar daha aktiv şəkildə irəliləyir. Aralarında ən çox dinlənən musiqi LO-Fİ və klassik musiqidir. İnternetdən Z-nəslindən sonra və bloggerlər arasında ən xeyirli şəkildə istifadə edilənlərdir.

Yutuberlər, bloggerlərlə demək olar eyni fəaliyyəti həyata keçirənlər də, kontentin vizuallığı üzərində daha detallı işləyirlər. Məsələn, stadibloggerlikdən yutuberliyə keçən respodent bildirdi ki, “mən yutub üçün mikrofon və əlavə tripod aldım ki, videolarım daha keyfiyyətli olsun. Bir də üstünə Adob proqramları öyrənirəm”. Qeyd edim ki, stadibloggerlər youtube kanalında canlı yayım şəklində açılış edərək, insanları dərs oxumağa da təşviq edirlər. Yutuberlərin özlərinin də kontenti çox genişdir. Bəziləri maarifləndirmə videoları başlıqlı, dil öyrənmə videoları, şəxsi universitet təcrübələri, könüllülük fəaliyyətləri və ya tamamilə gəzinti videolarını yerləşdirirlər. Bəziləri isə, öz əməyini orada nümayiş etdirir. Bu onlar üçün portfolio rolunu oynayır. Musiqiçilər ifa etdikləri əsərləri, rəssamlar çəkdiyi rəsmin zaman sayğacını, fotoqraf və ya videoqraflar öz çəkilişlərini nümayiş etdirirlər.

İnternetin inkişafı bizə öz həyatımızı bir internet səhifəsində dəftər və qələmlə yazmaq kimi şərait yaratdı. Bu yaxınlarda Lincoln and Robards (2014) tərəfindən aparılan araşdırmada, Facebook zaman xətti funksiyasından istifadə edilmişdir. [12,12] Bu “taymlayn” xarakteri bir zamanlar Facebooka yeni gəldiyində bir çox gənc öz həyatındakı ən bəyəndiyi, yadda qalan hadisələri tezliklə qeyd edərək, “profilini doldurdu”.

Onlayn həyatın gətirdiyi “vizual həssaslığın mətn həssaslığını əvəz etməsi” halı internetin istifadəsi “sosial qarşılıqlı əlaqə və təmasları” öz üzərinə çəkir. [7,25]

İnternetdən nisbətən, hobbilərinə əsaslanaraq

istifadə edən gənclər də özlərini ayrıca bir qrupda birləşdirirlər. Onlar əsasən, submədəniyyət anlayışını hobbilərinin onlara bəxş etdiyi həyat tərzii sistemində anlayırlar.

K-Drama və K-pop fanları, Uzaq Şərqdəki Cənubi Koreyanın serial və musiqi industriyasının inkişafı ilə bütün dünyada olan bu axım Bakıda da kütləvi şəkildə, xüsusilə, yeniyetmə və bakalavr təhsili alan qız tələbələrin sevdiyi bir submədəniyyətdir. Xüsusilə, türk seriallarının Cənubi Koreya modelinə əsaslanması vasitəsilə, gənclər ilk öncə K-drama ilə tanış olur. Daha sonra, seriallar və filmlərdə istifadə olunan musiqiləri “Shazam” tətbiqi ilə axtarısa verərək, K-pop musiqiləri ilə tanış olurlar. K-pop sadəcə seriallar və filmlərdəki musiqilərlə qalmayıb, gənclərin bir neçə Cənubi Koreyalı qrupa pərəstişkarlığı ilə də davam edir. Bu qrupların arasında Azərbaycandakı ən məşhuru “BTS”-dir.

Kitab klublarının internet üzərindən olan versiyasında isə, bəzən öz aralarında görüşlər, müsabiqələr təşkil edirlər. Bu formanın ən aktual halı, onlayn buk kluba üzv olanlar arasında oldu. Azərbaycanda çox az sayda adam bu internet saytının varlığından xəbərdardır. Onlar Vətpaddən istifadə etmirlər. Buk klub üzvlərinin Vətpaddən istifadə etməməsi səbəbi, yeniyetmə qızların müəllifi olduğu kitablarda xoşagəlməz hekayələrini gördükdən sonra, o applikasiyaya və istifadəçilərinə qarşı aralarında qəbul edilmiş boykot modelidir.

Nəticə olaraq, son 1 ildən uzun müddətdir ki, davam edən Covid-19 pandemiyası ilə də, gənclərin tək əyləncəsi sosial media oldu. Gənclər nəinki sadəcə əyləncələri, həmçinin dərslərini, universitet kampus həyatlarını sosial media çərçivəsində yaşadırlar. Bu da sosial medialarda daha çox zaman keçirən gənclər vasitəsilə ciddi surətdə yığılan dataya və istifadəçi rəylərinə əsasən, sosial medianın daha çıxılmaz və daim orada zaman keçiriləcək bir yerə çevrilməsinə səbəb oldu. Təəssüf ki, yeniyetmələr üzərində aparılan araşdırma ilə də təsdiqlənib ki, “həddindən artıq İnternet İstifadəsi (EIU) yeni bir risk davranışı növü olaraq ortaya çıxır [9,1] və Griffiths (2018) qeyd etdiyi kimi, İnternet sadəcə onlayn oyun, alış-veriş və ya sosial şəbəkə kimi asılılıq yaradan davranışlar üçün bir vasitədir. Bununla birlikdə, bu mövzuda əvvəlki araşdırmalar, həddindən artıq internet istifadəsi bildiren yeniyetmələrin zehni sağlamlığı, özünə hörmət etməsi, sağlam olmayan həyat tərzii və ya maddə istifadəsi [9,2] kimi müxtəlif problemlərlə

üzlənliklərini bildirmişdir”.

Açar sözlər: *Mədəni antropologiya, submədəniyyət, həyat tərzii, internet.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Abdulla Rəşad Qalib oğlu. Azərbaycan şəhərlərində müasir etnososial proseslər : (Bakı materialları əsasında) [Mətn] : tarix.e.al.d.a. üçün təq. Ed. Dis. : 07.00.07/R.Q.Abdulla, AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafiya İn-tu. - B., <http://www.mil-likitabxana.az/dissertations/etnoqrafiya>*
  2. *Səid Riad - Submədəniyyətlərin dövrləşməsi - <https://bakuresearchinstitute.org/az/subm%C9%99d%C9%99niyy%C9%99tl%C9%99rindovrl%C9%99sm%C9%99si/>*
  3. **İNTERNET KAFEYE DEVAM ETME ALIŞKANLIĞI BULUNAN BİREYLERİN BİR ALT KÜLTÜR GRUBU OLARAK İNCELENMESİ: NİĞDE ÖRNEĞİ** Yücel CAN, Bülent KARA - *Sosyoloji Derneği, Türkiye- Sosyoloji Araştırmaları Dergisi Cilt: 13 Sayı: 1 - Bahar 2010 VI. ULUSAL SOSYOLOJİ KONGRESİ 1 - 2 - 3 EKİM 2009 / AYDIN - p.38-66*
  4. **KÜLTUREL ANTROPOLOJİ - W. A. HAVILAND, H. E. L. PRINS, D. WALRATH, B. McBRIDE -** *Kaknüs yayınları - I. basım; 2008, İstanbul*
  5. *Netnografik Analizle Türkiye’de YouTuberlar ve Değişen Ahlaki Panik Fenomeni Işıl Tombul (Dr.) - Başvuru Tarihi: 21.11.2019 Yayına Kabul Tarihi: 02.05.2020 Yayımlanma Tarihi: 24.07.2020 <https://doi.org/10.17680/erciyesiletisim.649357> -Araştırma Makalesi Erciyes İletişim Dergisi / Journal of Erciyes Communication e-ISSN: 2667-5811 | ISSN: 1308-3198*
  6. **АНТРОПОЛОГИЯ ПРОФЕССИЙ - Т.Б. Щепанская -** *Журнал социологии и социальной антропологии. 2003. Том VI. No 1 p. 139-162*
  7. *Визуальное воздействие интернет-рекламы на молодежную субкультуру - А.И. Донцов Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, Москва, Россия - А.В. Дроздова Гуманитарный университет, Челябинск, Россия - Поступила: 7 октября 2013 / Принята к публикации: 16 октября 2013 - Национальный психологический журнал №2(10)/2013, 25–31 - УДК: 659.1; 316.77; 57.04; 159.922.736; 13.11.28; 159.923.2*
- Оригинальная статья - National Psychological Journal #2(10)/2013, 25–31 - doi: 10.11621/*

npj.2013.0203 - Original Article

8. *Commercialization of Chinese Youth Network Subculture and Its Social Effects* - Ruihui Han - *Asian Social Science*; Vol. 10, No. 9; 2014

ISSN 1911-2017 E-ISSN 1911-2025 Published by Canadian Center of Science and Education

9. *What Protects Adolescents with Youth Subculture Affiliation from Excessive Internet Use?* - Daniela Filakovska Bobakova, Jana Holubcikova, Andrea Madarasova Geckova and Zuzana Dankulincova Veselska - Received: 14 September 2018; Accepted: 28 October 2018; Published: 3 November 2018 - *Int. J. Environ. Res. Public Health* 2018, 15, 2451; doi:10.3390/ijerph15112451 -

10. *Youth Subcultural Theory: A Critical Engagement with the Concept, its Origins and Politics, from the Chicago School to Postmodernism* - Shane Blackman - Published online: 23 Jan 2007. - *Journal of Youth Studies*, 8:1, 1-20, DOI: 10.1080/13676260500063629 - To link to this article: <http://dx.doi.org/10.1080/13676260500063629>

11. *Youth culture, subculture and the importance of neighbourhood* - TRACY SHILDRICK - *University of Teesside, UK - Nordic Journal of Youth Research - Copyright © 2006 SAGE Publications (London, Thousand Oaks CA and New Delhi) www.sagepublications.com Vol 14(1): 61-74 - 10.1177/1103308806059815*

12. *Youth cultures and the rest of life: subcultures, post-subcultures and beyond* - Paul Hodkinson - To cite this article: Paul Hodkinson (2015): *Youth cultures and the rest of life: subcultures, post-subcultures and beyond*, *Journal of Youth Studies*, DOI: 10.1080/13676261.2015.1098778 - To link to this article: <http://dx.doi.org/10.1080/13676261.2015.1098778> - Published online: 18 Nov 2015.

РЕЗЮМЕ

Влияние развития Интернета на субкультуру

В рамках статьи развивается концепция субкультуры в современной социальной или культурной антропологии через Интернет. После предоставления информации о субкультуре, и особенно о молодежной субкультуре, статья затрагивает различные инновации, которые Интернет привнес в нашу жизнь. Геймеры, поколение Z, активные пользователи Интернета, субкультуры, основанные на увлечениях, которые представляют собой субкультурные группы, разделенные на 4 формы, созданные и развивающиеся под влиянием Интернета

на нашу жизнь. Субкультура геймеров была представлена в группах по нескольким формам (время игры, инструмент или технология, потребительская система) посредством интервью с несколькими респондентами. В развитии субкультуры поколения Z ценностные тенденции были отмечены в основном на основе ответов респондентов. Активные интернет-пользователи, с другой стороны, коснулись ведения блогов (особенно стадиблогов, которые являются наиболее популярными) и YouTube. Основываясь на хобби, группа, которая приобретает новые штрихи в образе жизни, сосредотачивается на К-драме, К-поп и членах книжных клубов. С учетом условий, вызванных пандемией Covid-19, было отмечено рост использования Интернета и случаев его заражения среди подростков.

Ключевые слова: культурная антропология, субкультура, стиль жизни, интернет.

SUMMARY

The impact of Internet development on subculture

Within the article, the development of the concept of subculture in modern social or cultural anthropology through the Internet is developed. After providing information about the subculture, and especially the youth subculture, the article touches on the various innovations that the Internet has brought to our lives. Gamer, Z-generation, active users of the Internet, subcultures based on hobbies, which are subcultural groups classified into 4 forms, created and developed by the influence of the Internet on our lives. Gamer subculture was presented in groups of several forms (game timing, tool or technology, consumer system) through interviews with several respondents. In the writing of the Z generation subculture, value tendencies were noted mainly on the basis of responses from respondents. Active Internet users, on the other hand, are affected by blogging (especially the most popular studyblogging) and YouTube. Based on hobbies, the group, which is gaining new touches on lifestyles, focuses on K-drama, K-pop and bookclub members. Given the conditions caused by the Covid-19 pandemic, the increased use of the Internet and the cases it has created among adolescents have been noted.

Key words: Cultural anthropology, subculture, life style, internet.

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADI RAYONLARININ YARADILMASININ STRATEJİ ASPEKTLƏRİ

ŞƏFA ƏLİYEV
*İqtisad elmləri doktoru,
Sumqayıt Dövlət Universitetinin
"Dünya iqtisadiyyatı və marketing"
kafedrasının professoru*

E-mail: shafaaliyev@gmail.com

Azərbaycan xalqı hazırda tarixi ədalətin bərqərar olduğu və xalqımızın qürur mənbəyinin gücləndiyi, xalqla iqtidar, lider arasında qırılmaz tellərin bağlandığı, millətin və dövlətin bir yumruq kimi birləşdiyi şəraitdə, həm də rəşadətli və müzəffər ordumuzun torpaqlarımızı göz bəbəyi kimi qorumağa, ona göz dikən düşmənlərin dərhal başını əzməyə qadir olduğu şərəfli bir dövrdə yaşayır. Belə bir dövrdə Azərbaycanımızın qüdrətini və gücünü daha da artırmaq, milli sərvətlərindən səmərəli istifadə etmək, yeni reallıqlar şəraitində məhsuldar iqtisadi inkişaf və tərəqqi modeli formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək vacib şərtlərdəndir.

2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayan 44 günlük Böyük Qarabağ Zəfərindən sonra ölkəmizin iqtisadi inkişaf modelinin yeni və obyektiv reallıqlara uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi, idarəetmə formalarının daha çevik və səmərəli olaraq tənzimlənməsi bir obyektiv zərurət kimi ortaya çıxmışdır. Torpaqlarımızın işğaldan azad olunmasına və faşist erməni işğalçı ordusunun darmadağın edilməsinə, Ermənistan rəhbərliyinin təslimçi sazişə imza atmasına baxmayaraq, revanşist qüvvələr və onların müxtəlif aparıcı dünya ölkələrində kök salan ikiüzlü havadarları, ikili standartları dövlət siyasətinə yeridən və özlərini guya sülh, əmin-amanlıq "mələyi" kimi aparan siyasətçilər, beynəlxalq təşkilatlar hələ də torpaqlarımızın işğaldan azad olunması ilə barışmaq istəmərlər və təxribatlara əl atmaqda davam edirlər. Belə bir şəraitdə regionun idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsi və tarixi ədalətə, faktlara söykənmiş qərarların verilməsi, işğaldan azad olunmuş ərazilərin sürətlə dirçəldilməsi, infrastrukturun yaradılması və böyük qayıdışın tezləşdirilməsi üçün zəruri tədbirlərin görülməsi bu kimi qüvvələrə və revanşistlərə ən tutarlı cavabdır.

Dövlət başçısı bu cür mürəkkəb bir şəraitdə çox mühüm bir fərman imzalayaraq iqtisadi rayonların

yeni bölgüsünü təsdiq etmiş və ölkə iqtisadiyyatının idarə edilməsinin strateji mexanizmlərinin yenilənməsinə start vermişdir. Belə ki, ölkə Prezidentinin 7 iyul 2021-ci il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü təsdiq olunmuşdur [1]. Bu fərmanda qeyd edilir ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpa, gələcək inkişafının təmin olunması, zəruri infrastrukturun yaradılması və əhalinin doğma torpaqlarına qayıdışı istiqamətində genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirilir. Hesab edirik ki, bu tədbirlərin daha səmərəli təşkilində yeni iqtisadi rayonlaşmanın strateji əhəmiyyəti olacaqdır. Məlumdur ki, Qarabağ bölgəsi yarandığı dövrdən özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə, məşğuliyyət formaları, təbii ehtiyatları, zəngin tarixi-mədəni irsi ilə daha çox yadda qalmışdır. Qarabağa tarixən onun döyünən ürəyi Şuşa ilə yanaşı, Xankəndi şəhəri, Ağcabədi və Bərdə rayonları, Ağdam, Füzuli, Tərtər, Xocavənd və Xocalı rayonları aid olmuşlar. Eyni zamanda Qarabağ bölgəsinin güclü iqtisadi potensialı da vardır. Dağ silsiləsi ilə əhatə olunmuş Zəngəzur qəzası isə 1861-ci ildə yaradılmışdır və bu bölgədə hazırda Zəngəzur mahalının Azərbaycan ərazisində yerləşən, eyni zamanda, Qarabağa bitişik olan rayonlar-Kəlbəcər, Qubadlı, Cəbrayıl, Laçın və Zəngilan yer almışlar. Bu tarixi faktlar və amillər kontekstindən yanaşmaqla, regionda iqtisadi rayonlaşma prinsiplərinin müasir reallıqlara uyğunlaşdırılması və tənzimlənməsi vacib idi. Buna görə də dövlət başçısının fərmanı bu məsələləri tənzimləməklə, iqtisadi rayonların yeni bölgüsünü yaratmaqla ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, işğaldan azad olunmuş ərazilərin milli iqtisadiyyatımıza reinteqrasiyasının sürətləndirilməsinə, planlaşdırma və proqnozlaşdırma tədbirlərinin daha yüksək səviyyədə təşkilinə imkan verəcəkdir. Bundan əlavə, xarici investisiyaların daha intensiv cəlb

olunmasında, daxili investisiyaların məqsədli və səmərəli şəkildə yönəldilməsində, yeni maliyyə mənbələrinin yaradılmasında, əlavə dəyərin strukturunun diversifikasiyalaşdırılmasında yeni iqtisadi rayonların rolu və əhəmiyyəti artacaqdır. Artıq Nazirlər Kabinetinin 10 iyul 2021-ci il tarixli qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 7 iyul tarixli Fərmanının icrasının təmin edilməsi istiqamətində zəruri tədbirlər görülməkdədir [2]. Belə ki, yeni iqtisadi rayonlaşma bölgüsü ilə bağlı müvafiq layihə və təkilflərin hazırlanması, razılaşdırma və təqdim edilmə tədbirlərinin görülməsi, qəbul edilən qərarların qanunvericilik çərçivəsində tənzimlənməsi istiqamətində real addımlar atılmaqdadır.

Qeyd edək ki, yeni iqtisadi rayonların iqtisadi aspektlərindən əvvəl qısa da olsa tarixi reallıqlara toxunmaq istərdik. Zəngəzur türk mənşəli toponimdir və onun adındakı “zəngi” leksik vahidi türk tayfalarına məxsusdur [3]. 1861-ci ildə yaradılmış Zəngəzur qəzasının tərkibində Qafan, Gorus, Qarakilsə, Mehri, Zəngilan, Qubadlı və Laçının bir hissəsi yer almış və artıq burada XX əsrin əvvəllərində 313 türk kəndi var idi və yalnız gəlmələrdən ibarət iki erməni kəndi mövcud idi. Zəngəzur qəzasının ərazisi 7892 km² təşkil etmişdir. Böyük Qarabağ Zəfəri nəticəsində bu ərazinin 4505,5 km² işğaldan azad olunmuşdur və bu ərazilər Zəngilan, Qubadlı və Laçın rayonlarını əhatə etmişdir. Amma təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, yüz ildən çoxdur ki, Zəngəzurun qərb hissəsində olan ərazilər - Qafan şəhəri, Gorus, Qarakilsə və Mehri rayonları hələ də işğal altında dırlar. Belə ki, Azərbaycan Demokratik Respublikasını süquta uğradan və Azərbaycanı işğal edən bolşeviklərin təzyiqi və 1920-ci il dekabrın ayının 1-də qəbul etdikləri qərarla Zəngəzuru Ermənistanı verdilər [4].

Sovetlər birliyi dönəmində Zəngəzur adı ermənilər tərəfindən xəritədən silinməyə çalışıldı və onlar yeni rayonlar yaratmaqla Zəngəzuru unudurmağa nail olduqlarına inanmaq istədilər. Amma tarixi ədalət öz yerini aldı, Azərbaycan xalqı dədə-baba torpaqlarını heç vaxt unutmamışdır və Zəngəzurun şərq hissəsini işğaldan azad etməklə, bütün dünyaya öz torpaqlarımıza və doğma yurdlarımıza sahib çıxmaq bacarığımızı nümayiş etdirdik. Buna görə də Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayo-

nunun yaradılması həm də tarixi ədalətin bərpası kimi qiymətləndirilməlidir. İqtisadi rayonların yeni bölgüsü Azərbaycanda iqtisadi inkişafın sistemliliyi baxımından ən doğru addımdır və bu da iqtisadi inkişafın daha qısa zamanda formalaşmasına stimül yaradacağı zərrə qədər şübhə doğurmur [5].

Böyük əminliklə demək olar ki, Zəngəzurun tam olaraq işğaldan azad edilməsi və soydaşlarımızın öz əzəli yurdlarına qayıtması çox da uzaqda deyildir və ən azından yaxın perspektivdə Zəngəzur dəhlizinin reallaşacağı bu ümidləri və inamı daha da artırır. Eyni zamanda, Zəngəzur dəhlizi Avrasiya məkanını bir-birinə birləşdirən çox mühüm dəhlizdir. Həm Qafqazın, həm də Mərkəzi Asiyanın qapısıdır [6]. Zəngəzur dəhlizinin geosiyasi və geostrateji baxımdan əhəmiyyəti barəsində 31 mart 2021-ci ildə keçirilən Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının videokonfrans formatında qeyri-formal Zirvə görüşündə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “Zəngəzur dəhlizi tarixi nailiyyətdir. Üçtərəfli bəyanatda, xüsusilə bu məsələnin əks olunması bizim, eyni zamanda, böyük siyasi qələbəmizdir... Qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzur, indi türk dünyasının birləşməsi rolunu oynayacaq” [7].

Qeyd edək ki, yeni iqtisadi rayonlaşma prinsipi bütövlükdə ölkənin bütün ərazisi boyunca iqtisadi fəallığın artırılmasına və dövlət investisiyalarının səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, ölkə regionlarında sahibkarlığın və biznesin inkişafına, sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə, əhalinin gəlirlərinin diversifikasiyalaşdırılmasına və yaşayış şəraitinin daha da yaxşılaşdırılmasına əlavə imkanlar formalaşdıracaqdır. Xüsusilə, hazırkı global təhdidlər və Covid-19 pandemiyasının təsirindən yaranan çətinliklər müqabilində iqtisadiyyat sahələrinin fəaliyyətinin tez zamanda bərpa olunması, iqtisadi geriliyin aradan qaldırılması və səmərəliliyin artırılması baxımından daha geniş perspektivlər diqqət çəkir. Digər tərəfdən, iqtisadi rayonlaşmanın yenilənməsi və yeni iqtisadi rayonların yaranması Vətən müharibəsində qazanılan Zəfərdən sonra formalaşmış obyektiv reallıqları özündə əks etdirir [8]. Belə ki, ölkənin işğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadiyyat və təsərrüfat dövryyəsinə cəlb edilməsi iqtisadi rayonlarının bölgüsünün yenilənməsini, məhsuldar qüvvələrin və resursların daha düzgün, səmərəli yerləşdirilməsini və bölüşdürməsinə zəruri edir. Hər

bir iqtisadi rayonunun özünəməxsus ixtisaslaşma istiqamətləri və özəllikləri vardır. Burada müxtəlif amillər, o cümlədən, coğrafi, təbii və təsərrüfat amilləri daha çox diqqət çəkirlər. Əhalinin məşğulluq xüsusiyyətləri, adət və ənənələri, milli tərkibi də vacib şərtlərdəndir [9]. İqtisadi rayonların planlı və nizamlı şəkildə idarə edilməsi, burada tələb olunan prioritet layihələrinin hazırlanması və reallaşdırılması, dövlət tərəfindən maliyyə-investisiya mexanizmlərinin işlənilməsi və hazırlanması və tətbiqi, digər maliyyə mənbələrini inkişafı üçün münbit şəraitin yaradılması, əhalinin məşğulluğunun təmin olunması və iqtisadi fəallığının artırılması, sosial infrastrukturun yaradılması, istehsal və kommersiya infrastrukturunun təmin edilməsi, sahibkarlığın stimullaşdırılması və biznes mühitinin əlverişliliyinə nail olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi rayonların dayanıqlı və dinamik inkişafı üçün iqtisadi fəaliyyətin modelləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Məsələn, sahibkarlığın İnkişafı Fondunun vəsaitinin səmərəli yerləşdirilməsi məqsədilə iqtisadi rayonlar üzrə prioritet istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir və bu istiqamətlər üzrə maraqlı, həm də potensial investorların cəlb edilməsi tələb olunur [10]. Hesab edirik ki, yaxın perspektivdə yeni yaradılmış iqtisadi rayonlarda yüksək texnologiyalar əsaslı iqtisadiyyat sahələrinin inkişaf etdirilməsi, sahibkarlığın inkişafı üçün daha səmərəli fəaliyyət mexanizmlərinin işlənməsi təmin olunacaqdır. Bunlara çevik və məhsuldar texnologiyalardan ibarət istehsal və emal sahələrinin yaradılması, kreativ və səmərəli xidmət müəssisələrinin fəaliyyətinin təşkilini aid etmək olar. Bütün bunlar yeni iqtisadi rayonlarda sosial-iqtisadi inkişafın daha dinamik və məhsuldar olacağından xəbər verir.

Digər tərəfdən, yeni yaradılmış iqtisadi rayonlar siyasi və milli təhlükəsizlik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Məlumdur ki, hazırda ölkəmizdə “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” üzrə hədəflər reallaşdırılmaqdadır. Fikrimizcə, bu proseslərdə ölkəmizin qüdrətli dövlətə çevirilməsi imkanları daha da artacaqdır və milli təhlükəsizliyimizin, həmçinin iqtisadi təhlükəsizliyimizin xeyli gücləndirilməsinə nail olacağıq. Belə ki, Qarabağ iqtisadi rayonu yaradılmaqla, Qarabağın özü bütöv bir iqtisadi-siyasi anlayış olaraq gündəmə gəlir

və revanşist fikirlərə qarşı preventiv tədbir kimi qiymətləndirilə bilər. Eyni zamanda, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun yaradılması, Azərbaycanın öz əzəli torpaqlarını dirçəltmək və inkişaf etdirmək niyyətinin nə qədər güclü olduğunu ifadə edir. “Bölgədə sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunması üçün münbit şərait yaranır. Ermənistan və ya digər revanşist-radikal qüvvələr sülh yolunu seçməyə məhkumdur. Bir sözlə, cənab İlham Əliyevin sərəncam və fərmanları strateji mahiyyətli, konseptual xarakter daşıyır. Bu sənədlərin əsas məqsədi Azərbaycanın gələcəyini təmin etmək, onu bir dövlət kimi daha da gücləndirməkdir” [11]. Eyni zamanda, görülən tədbirlər nəticəsində, ölkəmizin bölgələrdə olan resurs potensialından istifadənin səmərəliliyi dəfələrlə arta bilər.

Son illərdə ölkə iqtisadiyyatı 3 dəfədən çox böyümüşdü və onun strukturu ildən-ildə genişlənməkdədir. Regionların inkişaf problemlərinin həlli istiqamətində 2004-ci ildən başlayan üç məqsədli dövlət proqramı icra olunmuşdur və hazırda 2019-2023-ci illəri əhatə edən dördüncü dövlət proqramı uğurla reallaşdırmaqdadır. Buna görə də iqtisadi rayonlar üzrə yeni bölgü faydalı iş əmsalını daha da artırmaq potensialı formalaşdıracaqdır. “Yeni bölgü uzaqgörən strateji yanaşma, planauyğun reintegrasiya faktıdır və sabahımızla bağlı daha nikbin proqnozlara əsas verir” [12]. Belə ki, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun inkişafına yönəldiləcək resurslar bu regionda ölkəmizin qüdrətini və gücünü daha da artırıcaqdır. Qarabağ iqtisadi rayonunun yaradılması isə “özəl keyfiyyətlərə malik qədim Qarabağın bərpa və sürətli inkişafının təmin edilməsi üçün” ciddi önəm kəsb edir. Əksər iqtisadi rayonlarda kənd təsərrüfatı və aqar sektorun inkişafı prioritetlik təşkil etdiyindən, yeni iqtisadi rayonlaşma bölgüsü, ilk növbədə, bu sahələrin inkişafına güclü təkan verəcəkdir [13]. İqtisadi rayonların bölgüsünün yenilənməsi və çox mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edən iki yeni iqtisadi rayonunun yaradılması ermənilərə və onların havadarlarına göndərilən acıq mesajdır və bu mesajın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, artıq Dağlıq Qarabağ adlı ayrıca inzibati ərazi vahidi yoxdur. Daha bu barədə sərsəm danışığlara ehtiyac qalmayıb. Göründüyü kimi, yeni iqtisadi rayonların yaradılması və davamlı şəkildə inkişaf etdirilməsi ilə Azərbaycan dövləti Qarabağı çox güclü dinamik inkişaf edən bir iqtisadi rayona çevirməklə

bərabər, qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzura tam olaraq soydaşlarımızın qayıtmasında və əzəli torpaqlarımızın inkişaf etdirilməsində kifayət qədər israrlıdır.

İndiki şəraitdə - Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun yeni bölgü əsasında müəyyənləşdirilən ərazisində müxtəlif iqtisadiyyat sahələrinin, o cümlədən, sənaye, turizm, kənd təsərrüfatı və aqrar sektorun, ilk növbədə, bitkiçilik və heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi üçün böyük təbii və iqtisadi resurslar, həm də potensial vardır. Düzdür, erməni vandalları və barbarları, xarici havadarlarının dəstəyi və qeyri-qanuni investisiyaları, fəaliyyətləri hesabına Zəngəzurun təbii sərvətlərini talan etməyə nail olmuşlar, amma əminik ki, tezliklə onlar bu cinayətlərinin bədəlini ödəməyə məcbur olacaqlar. “Zəngəzur mahalında nəhəng biznes quran Ermənistanın ən böyük sənaye qurumu olan “Zəngəzur mis-molibden kombinatı” 2020-ci ildə 63 milyon vergi ödəyib və ermənistan üzrə üçüncü ən böyük vergi ödəyicisidir” [14]. Bu kombinatın fəaliyyəti həm də bölgədə ekoloji fəlakət ocağıdır, belə ki, istehsal tullantıları və zəhərli birləşmələr təmizlənmədən Oxçuçaya axıdılır və atılır. Son dövrlərdə ölkəmizin görkəmli ictimaiyyət nümayəndələri, mütəxəssislər bu ekoloji fəlakət barəsində beynəlxalq təşkilatlara ardıcıl olaraq müraciətlər və çağırışlar etməkdədirlər. Məqsəd ermənilərin çirkin və cinayətkar əməllərinin qarşısını alınmasından və regionda ekoloji tarazlığın bərpa edilməsindən ibarətdir.

Yeni iqtisadi rayonların yaranması ölkəmizin yaxın, orta və uzaq perspektivə hesablanmış hədəflərinin reallaşdırılmasında, güclü ölkə regionlarının yaradılmasında, xüsusilə, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə dünya təcrübəsinə uyğun, amma ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişaf elementlərini özündə əks etdirən və yüksək texnologiyalar əsasında inkişaf edən nümunəvi iqtisadi rayonların formalaşdırılması anlamına gəlməlidir. Haqlı olaraq, millət vəkili V.İ. Bayramov qeyd edir ki: “Biz iqtisadi rayonların sırasında yeni adları-Qarabağ, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarını müşahidə etdik. Bu, həm strateji, həm iqtisadi, həm də tarixi baxımdan kifayət qədər vacib qərardır. Əvvəlki təsnifatda Yuxarı Qarabağ, Kəlbəcər və Laçın iqtisadi rayonları vardı, yeni təsnifatda isə Qarabağ bölgəsində yerləşən rayonlar Qarabağ iqtisadi rayonunda təmsil olunacaq” [15]. Eyni zamanda, bu iqtisadi

rayonların yaranması xain və hiyləgər, faşist xislətli düşmənin yuxusunu ərsə çəkməkdədir. “Təsadüfi deyildir ki, separatçı ermənilər, hətta Ermənistandakı bütün təsisatlar Prezident İlham Əliyevin verdiyi tarixi Fərmandan çox narahat olublar. Görünən odur ki, Fərman bütün müsbət, iqtisadi tərəfləri ilə yanaşı, düşmən toplumu təkrar demoralizə etməkdə, revanşist ruhunu əzməkdədir” [16].

YEKUN

Beləliklə, yaxın dövrdə biz qürurla müstəqil Azərbaycanımızın yeni yaradılan iqtisadi rayonlarının güclü inkişafının şahidi olacağıq və bu əminliyin arqumentlərini ümumiləşdirməyə çalışmışıq:

- Azərbaycan qalib ölkədir və 30 ilə yaxın torpaqlarımızı işğal altında saxlayan faşist Ermənistanı rəzil duruma saldı, onun rəhbərliyini təslimçilik sazişinə məcbur etdi;

- işğaldan azad olunmuş ərazilərin dirçəldilməsi və yüksək texnologiyalar əsasında, o cümlədən “ağıllı” texnologiyalar bazasında müasir kəndlərin salınması, şəhərlərin yenidən qurulması bu bölgəni təkcə ölkəmizdə yox, dünyada dinamik və sürətlə inkişaf edən bir diyara çevirəcəkdir;

- Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılması isə dünya səviyyəsində Azərbaycanın strateji rolunu birə beş artırır, belə ki, iki yeni iqtisadi rayonun dirçəldilməsində strateji hədəflərin olması, Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə türkdilli dövlətlərin inteqrasiyasının sürətləndirilməsi, Qərblə Şərq, Şimalla Cənub arasındakı yükdaşımalarda intensivliyinin artırılması, beynəlxalq ticarət əməliyyatlarının genişləndirilməsi, nəqliyyat və logistika sektorunun əhəmiyyətli səviyyədə inkişaf etdirilməsi sayəsində ölkəmizin rəqabət qabiliyyətinin, həm də siyasi və iqtisadi qüdrətinin dəfələrlə artmasına real potensial formalaşacaqdır və s.

Açar sözlər: *Azərbaycan, iqtisadi rayonlar, regional inkişaf, Qarabağ iqtisadi rayonu, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu, Zəngəzur dəhlizi.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 7 iyul 2021-ci il.*

2. "Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 7 iyul tarixli 1386 nömrəli Fərmanının icrasının təmin edilməsi barədə "Bakı şəhəri, 10 iyul 2021-ci il. <https://nk.gov.az/az/document/5457/print/>.

3. Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 696 s.

4. Musayev, İ. "Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917–1921-ci illər)". Monoqrafiya. Bakı, 1998, 284 s.

5. Qarayeva, S. "Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun yaradılması tarixi ədalətin bərpasıdır". <https://525.az/news/171825-serqi-zengezur-iqtisadi-rayonunun-yaradilmasi-tarixi-edaletin-berpasidir>.

6. Əliyev, İ. Zəngəzur dəhlizi türk dünyasını birləşdirən əsas nöqtədir. 04.04.2021. <https://xalqgazeti.com/az/news/73722>.

7. Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının videokonfrans formatında qeyri-formal Zirvə görüşü keçirilib. 31.03.2021 <https://president.az/articles/50975>.

8. Eyyubova, G. İqtisadi rayonların sayının artması Vətən müharibəsində qazandığımız Zəfərdən sonra formalaşmış yeni reallıqlara tam uyğundur. 09 iyul 2021. <https://ikisahil.az/post/233156-iqtisadi-rayonların-sayının-artması-veten-muharibesinde-qazandigimiz-zeferden-sonra-formalashmish-yeni-reallıqlara-tam-uyğundur>.

9. İqtisadi rayonlaşdırma. https://www.azerbaijans.com/content_464_az.html.

10. Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun vəsaitinin səmərəli yerləşdirilməsi məqsədilə iqtisadi rayonlar üzrə prioritet istiqamətlər. <http://edf.gov.az/az/content/105#>.

11. Qurbanlı, T. Yeni iqtisadi rayonlar: siyasi və milli təhlükəsizlik prinsipləri. 12.07.2021. <https://teleqraf.com/news/siyaset/294486.html>.

12. Nəcəfxanlı, Ə. İqtisadi rayonlar üzrə yeni bölgü faydalı iş əmsalını daha da artıracaq. 11.07.2021. <https://xalqgazeti.com/mobile/az/news/80407>.

13. Sadıqlı, F. Yeni iqtisadi rayonlar ölkəmizin gələcək inkişafı üçün yeni imkanlar açır. 09.07.2021. <https://azerbaijan-news.az/posts/detail/yeni-iqtisadi-rayonlar-olkemizin-gelecek-inkisafi-ucun-yeni-imkanlar-acir-1625780115>.

14. Zəngəzurun təbii sərvətləri ermənilər

tərəfindən talan edilir. 03 Noyabr 2020. <https://aqreqator.az/az/iqtisadiyyat/1088111>.

15. Yeni bölgü siyasəti: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları niyə yaradıldı? 09.07.2021. <https://nuhcixan.az/news/iqtisadiyyat/49382-yeni-bolgu-siyaseti-qarabag-ve-serqi-zengezur-iqtisadi-rayonlari-niye-yaradildi>.

16. Azərbaycanın Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılması düşmənin revansist ruhunu əzib. 08.07.2021. https://azertag.az/xeber/Azerbaycanin_Qarabag_ve_Serqi_Zengezur_iqtisadi_rayonlarinin_yaradilmasi_dusmenin_revansist_ruhunu_ezib-1826439.

РЕЗЮМЕ

Стратегические аспекты создания экономических районов Карабаха и Восточного Зангезура

В статье исследованы стратегические аспекты создания экономических районов Карабаха и Восточного Зангезура. С этой целью раскрыта сущность и стратегическое значение Великой Карабахской победы. Рассмотрены новые объективные реалии после освобождения оккупированных территорий от армянских захватчиков. Обоснована важность ускорения эффективного использования имеющихся природных ресурсов и потенциала создания новых источников добавленной стоимости с целью роста экономики страны. Охарактеризован экономический потенциал и определены основные направления развития экономических районов Карабаха и Восточного Зангезура. Отмечена особая роль и функции Зангезурского коридора, который будет способствовать расширению интеграционных процессов в регионе и сближению с тюркоязычными государствами. Обобщены важнейшие направления деятельности и стратегические аспекты экономических районов Карабаха и Восточного Зангезура в ближайшей и долгосрочной перспективе.

Ключевые слова: Азербайджан, экономические районы, региональное развитие, Карабахский экономический район, Восточно-Зангезурский экономический район, Зангезурский коридор.

SUMMARY

Strategic aspects of the creation of the economic regions of Karabakh and East Zangezur

The strategic aspects of creating the economic regions of Karabakh and East Zangezur are explored in the article. The essence and strategic importance of the Great Karabakh Victory are investigated for this purpose. New objective realities after liberation of occupied territories from Armenian invaders are considered. The importance of accelerating the effective use of available natural resources and the potential to create new sources of value added for the growth of the country's economy is justified. The economic potential and the main directions of development of the economic regions of Karabakh and East Zangezur are determined. The special role and functions of the Zangezur corridor are noted, which will contribute to the expansion of integration processes in the region and rapprochement with Turkic-speaking countries. The main directions of activity and strategic aspects of the economic regions of Karabakh and East Zangezur in the short and long term are summarized in the end of the article.

Key words: *Azerbaijan, economic regions, regional development, Karabakh economic region, East Zangezur economic region, Zangezur corridor.*

İQTİSADİYYATIN SUBYEKTİV “ALƏMİ”: İQTİSADİ MƏDƏNİYYƏT

ƏVƏZ BAYRAMOV

*İqtisad elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

E-mail: avazbayramov61@gmail.com

GİRİŞ

İctimai şüurda iqtisadi mərkəzçiliyinin dominant mövqə tutması, gələcəklə bağlı strateji baxışlar sistemində “birölcülü” yanaşmanın mütləqləşdirilməsinə gətirib çıxardı. Artıq strateji hədəflərin (dayanıqlı inkişaf nöqteyi – nəzərindən) seçilməsi və bu hədəflərə aparan yolun konsept – dəyər məzmunluluğu sırf iqtisadi səciyyə daşımaqdadır. Cəmiyyət həyatının bütün sahə və sferalarında həyata keçirilən funksional fəaliyyətin nəticələri, birmənalı olaraq iqtisadi anlamda şərh edilir. İqtisadi təfəkkür – ümumcəmiyyət miqyasında hər cür fəaliyyətin əsas qiymətləndirici instansiyasına çevrilmişdir.

Bazar terminalogiyası – universal ifadə tərzinə qədər populyarlaşmış, xeyir/şər, ədalətli/ədalətsiz və s. anlayışları, ümumiyyətlə solumun (oxu: millətin) varoluşunu gerçəkləşdirən, onun inkişafının dayanıqlılığının təminatında fundamental rol oynayan dəyər-konseptlər sistemi yararsız “hala gətirilmişdir”.

Heç şübhəsiz, bu güncü dünyada, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə “salxım” formasında meydana çıxan problemlər kompleksinin qaynaqlandığı əsas mənbələrdən biri məhz “yararsız hala salınmış” dəyər - konseptlər sistemidir. Bu aspektdən problem çox geniş əhatə dairəsinə, çoxlaylı mürəkkəb struktura malikdir. Bu yazıda bizim əsas məqsədimiz problemin konseptual sərhədlərini müəyyənləşdirmək, müqayisəli formada iqtisadi mədəniyyətin həlledici (inkişaf prizmasında) əhəmiyyət kəsb etdiyini əsaslandırmaqdan ibarətdir. İnkişaf etmiş ölkələrin – iqtisadi mədəniyyət prizmasından – müqayisəsində S. Hampden –Turner və A. Trampenans “Kapitalizmin 7 mədəniyyəti” əsərində gəlinən qənaətlərə istinad edilmişdir.

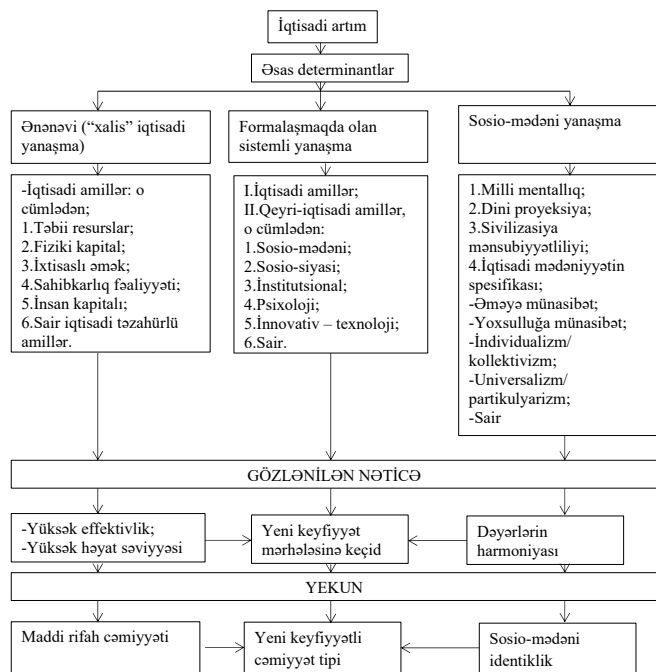
İqtisadi artım: gözlənilən gələcəyə sivil baxış

2008- ci il böhranı, həm qlobal iqtisadi “hakimiyyətə” sahiblənmiş qlobal kapitalla, həm də inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq əksər milli iqtisadiyyatlara iqtisadi artımla bağlı problemə ənənəvi (oxu: industrialist; modernist) baxışın potensiyasının “tükəndiyini”, prosesin (iqtisadi artım) praqmatik faydası olmayan “labirintə” düşdüyünü və özünün “fiziki sərhədlərinə” çatdığını bütün təfərrüatı ilə “başla saldı”.

“Xalis” iqtisadi anlamda tərtib edilmiş artım modellərinin effektivlik dərəcəsi, ələlxüsus ayrıca götürülmüş bir ölkə iqtisadiyyatında, dönmədən azalmağa başladı. Təfəssilatla varmadan, qeyd edək ki, yaranmış situasiyanın konseptual təhlilindən alınan əsas (oxu: yeganə) qənaət ondan ibarətdir ki, artım prosesi – ümum cəmiyyət miqyasında qarşılıqlı bağlılığın dəyər tutumundan funksional asılılıqdadır.

Belə ki, iqtisadi artımın sosial – ekoloji proyeksiyasının sinxronluq, proporsionallıq və ədalətlik dərəcəsi – iqtisadi artımın dayanıqlılığını təmin edən əsas fundamentdir. Eyni zamanda, cəmiyyətdə real şəkildə qərarlaşmış sosio-mədəni identikliyi, dəyərlər sisteminin ziddiyyətli yaxud harmonik bütövlüyü və s. iqtisadi artımın “yaradıcı mexanizmləri” keyfiyyətində çıxış edirlər.

Daha konkret ifadə: iqtisadi artımın həm reallaşması, həm də ümumcəmiyyət miqyasında effektiv proyeksiyası – iqtisadi mədəniyyətin “daxili” təbiətindən və dəyərlər sisteminin gerçəkliyə yaxud gerçəkliyin dəyərlər sistemə adekvatlıq dərəcəsiindən birbaşa asılılıqdadır.

Şəkil 1. İqtisadi artımdan rəşional gözləmələrin mahiyyət fərqliliyi

Şemədən də göründüyü kimi, iqtisadi artımın gerçəkləşməsi və ondan gözlənilənlər, birmənalı olaraq cəmiyyətin keyfiyyətə yenişləşməsinə özündə ehtiva edir. Keyfiyyət yüksəlişini konkret mənə ilə yükləyən isə sosio-mədəni sferadır.

Başqa sözlə, "iqtisadi mərkəzçiliyin" arsenalı öz – özülüündə keyfiyyət yüksəlişinə rəvac vermir. Kəmiyyət çoxalmasının keyfiyyətə keçidi də, bir proses olmaq etibarı ilə sosio-mədəni sferadan qaynaqlanır...

Beləliklə, artımın (oxu:tərəqqinin, inkişafın) yekun yaxud uzunmüddətli strateji hədəfi cəmiyyət tipinin keyfiyyətə yüksəlişinə nail olmaqdan ibarətdir. İqtisadi sferada artım prizmasından mənəformallaşdırılan əsas həlqə dəyər – konseptlər sistemidir. Və bu sistem, həm ümummədəniyyətin iqtisadi proses üzərindəki proyeksiyasında, həm də "iqtisadi mədəniyyətin" mövcudluğunda yer alır. Bu aspektdən, "iqtisadi mədəniyyət" fenomeni xüsusi önəm kəşb edir.

İqtisadi mədəniyyət anlayışı...

Bir sıra tədqiqatlarda, [8] mədəniyyəti – sözün tam mənasında "...insan fəaliyyətinin təşkili və inkişafının spesifik üsulu" kimi dəyərləndirirlər. Yəni, davranışın dəyər tutumu, norma və normativləri, fərd→dövlət və insan→təbiət münasibətlərinin mənəyaradan qaynağı, spesifik

çoxfunksiyalı sosial institut və s. əhatə edən altsistem (cəmiyyətin) keyfiyyətində səciyyələndirilir.

Bu aspektdən, iqtisadi mədəniyyətin konseptual məzmunu, istənilən halda inteqral xarakter daşıyacaqdır. İ. Minervin yazır ki, "...iqtisadi mədəniyyət ənənəvi və innovativ biliklərin, sosial – mənəvi dəyərlərin, insanlarını əmək fəaliyyəti və iqtisadi davranışını tənzimləyən norma və dəyərlərin məcmusudur"[3].

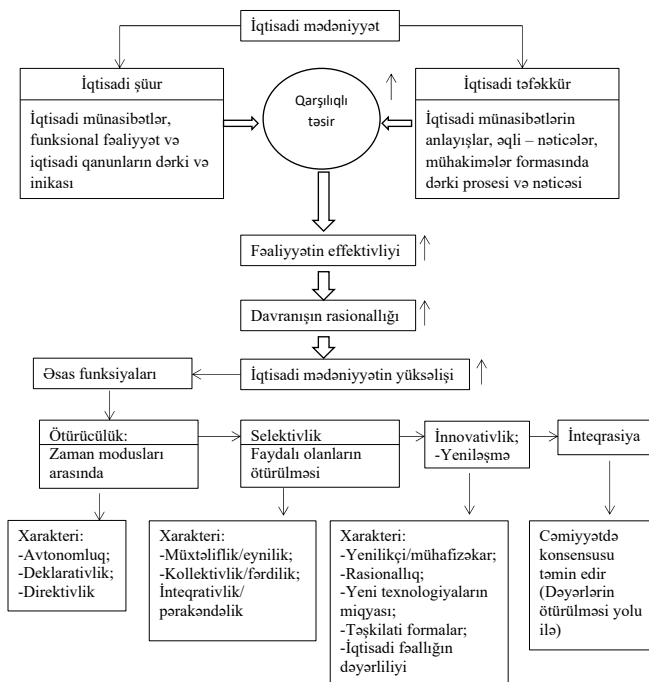
Bu qəbildən olan baxışlarda sistemlilik daha qabarıq şəkildə təzahür edir:

- İqtisadi mədəniyyət – iqtisadiyyatın subyektiv "dünyası"nı formalaşdırır;

- Konseptual məzmunluluğun əsas qaynağı, dəyər – konseptlərin məcmusudur (aksiologiya);

- İqtisadiyyatın "yaddaşı" keyfiyyətində çıxış etməklə zaman modulları arasında bağlılıq formalaşdırır.

- Və nəhayət iqtisadi fəaliyyətin (davranışın) spesifik təzahürünü doğurur.

Şəkil 2. İqtisadi mədəniyyət:sillogist baxış.

Qeyd: (↑) yüksəlişi

Antropoloji aspektdən mədəniyyət "... cəmiyyəti təşkil edən insanların ənənəvi tərəkür tərzü və davranışlarının məcmusudur"[9, s.35].

Antoloji nöqteyi – nəzərdən isə, mədəniyyət – onun özünəxas patternlər sistemindən, idrak

üsullərindən çıxış etməklə öyrənmək və anlamaq lazımdır.

Aksiologiya mədəniyyəti maddi və mənəvi dəyərlərin məcmusu kimi interpretasiya edir.

İqtisadi mədəniyyət:

1) Ayrıca götürülmüş fərdin sosiallaşmasının keyfiyyət xarakteristikasıdır. İnsanın – təsərrüfat fəaliyyətində “iqtisadi” sosiallaşması funksiyasını yerinə yetirir.

2) Təsərrüfat prosesinə insani “sima” əxz edir. “İqtisadi insan”ı dəyərcə “insaniləşməyə” təhrik edir.

3) İqtisadi fəaliyyətin mental modelini formalaşdırır; iqtisadi “yaddaş”ın mövcudluğunun və konkret situasiyalarda aktivləşməsinin təminatçısıdır.

4) Sosio- iqtisadi inkişaf sürətinin tezlik dərəcəsi yaxud ləngiməsi iqtisadi mədəniyyətin “davranış tərzindən” funksional asılılıqdadır.

5) İqtisadi davranış modelini mənə ilə “yükləyən” dəyər konseptlər sisteminin rezervuarıdır.

6) Növbələşən situasiyaların hərəkət tezliyinə adekvat şəkildə gələcək inkişafın təminatı nöqtəyi – nəzərindən daha çox effekt verə biləcək dəyərlər və normaların seçimini həyata keçirir.

7) Yeni davranış modellərinin formalaşdığı “çoxluq” keyfiyyətində çıxış edir.

8) İqtisadi azadlığın qərarlaşma səviyyəsini əks etdirir.

9) Milli iqtisadi tərəkürü formalaşdıran iki əsas sütundan biridir.

Milli iqtisadi tərəkür = iqtisadi mədəniyyət + milli mentalitet. İqtisadi mədəniyyət – iqtisadi davranışın mental modelini formalaşdıran, daima dinamikada olan, zamanca, “dəyişən sabitlik” xarakterinə malik, mürəkkəb strukturlu inteqral yaranışdır.

“Mədəni relyativizm” konsepsiyası...

Ümumiyyətlə, iqtisadiyyat → mədəniyyət ikiliyinin “davranış” tərzinin interpretasiyası sferasında ən populyar olan yanaşma “mədəni relyativizm” konsepsiyasıdır. Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, relyativizm – latın mənşəli anlayışdır: nisbilik anlamını daşıyır. Relyativizm – fəlsəfi prinsip olmaqla müxtəlifliklərin (sosiomədəni, koqnitiv, təbii və s.) öz aralarında və ətrafla münasibətlərinin interpretasiyasını verir.

Onun, tədqiqat prinsipi kimi ictimai – sosial elmlərdə (o cümlədən, iqtisadiyyatda) istifadəsinin mümkünlüyü birmənalı qiymətləndirilmir.

Bu aspektdən, üzde olan iki yanaşma mövcuddur:

1) Relyativizm – obyektivizmin inkarıdır. Hər şey, o cümlədən, həqiqət də nisbidir [1, s.6].

2) Relyativizmin tətbiqi təsərrüfat sisteminin mahiyyəti çalarları ilə əsaslandırılır. Təsərrüfat sistemi “...Çox sayda müxtəlif cinsli və asılı olmayan dəyişənlərin funksiyasıdır”. Buna görə də, təsərrüfat sisteminin özü “...hərəkətlidir, müxtəlifcinslidir, ziddiyyətlidir, dəyişkəndir və müəyyən anlamda qeyri – müəyyəndir” [5, s.7-8].

Mədəni relyativizm konsepsiyasına görə, əvvəla, hər bir xalqın (mədəniyyətin) özünə xas inkişaf üsulu vardı və o, universal statusda təqdim olunan “...inkişafın mərhələli – təkamülçü trayektoriyasına heç də hər zaman uyğun gəlmir” [7]. Yəni, inkişafın yeganə (vahid) yolu yoxdur. Bu aspekt P.Sorokinin, N. Danilevskinin, O. Şpenqlerin əsərlərində də yer almaqdadır; ikincisi, tarixin Morqan dövrləndirilməsi (vəhşilik → barbarlıq → sivilizasiya) yalnızdır və birmənalı olaraq avropa... amerika mərkəzçiliyi kontekstindən çıxış edir.

“...Mədəniyyətlərin sayı qədər ədalət, hüquq və gözəlliyin fərqli təzahürlərinin mövcudluğunu qəbul etmək lazımdır”. Yəni, nihilizm deyil, dözümlülük nümayiş edilməlidir [9]. Üçüncüsü, mədəniyyət – etnomilli mədəniyyətdir, unikaldır və müqayisəyə gəlmir; Dördüncüsü, kənar (“yabancı”) təsirlə qərarlaşmış ənənələri, həyat tərzini, tərəkürü və davranış modellərini dəyişdirməyə edilən cəhd mədəniyyətin eroziyasına və hətta, bəzi situasiyalarda məhvə səbəb olur. İqtisadi, sosial yaxud mədəni inkişafın doğru yolunun seçimi yalnız o halda müvəffəqiyyətlə sonuclana bilər ki, sosituma xas olan mədəniyyətin “daxilindən” qaynaqlansın.

İqtisadi mədəniyyətin mənə yaradan funksiyası nöqtəyi – nəzərindən iki yanaşma ola bilər:

1) Etatism; iqtisadiyyat – hökumət tərəfindən idarə edilir/ tənzimlənir və bu yönümdə istifadə edilən ənənəvi və yeni formalar- norma kimi qəbul olunur.

2) Dəyeryönümlü yanaşma/cəmiyyət; Bütün sosial məqsədlərin reallaşması mərkəzi requlyator olmadan həyata keçirilir. Eyni zamanda, qeyd et-

diyimiz yönümdə yeni hesab edilə biləcək cərəyan meydana çıxmışdır: kommunitarizm! Bu cərəyan – həm anqlosakson “eqoizmini”, həm də sosialist “eyniləşdirməni” inkar edir. Həmçinin, hesab edilir ki, sosial elmlərin, ələlxüsus iqtisad elminin aksioloji neytrallığını qəbul etmək yanılmazdır.

Kommunitarizmi – özünəxas dəyərtutumu nöqtəyi – nəzərindən yapon mentallığına daha yaxın hesab etmək olar. İndividiumun “heç kim” olduğu bir ortamda iqtisadi “vətənpərvərlik” ideyasının təlqin edilməsi o qədər də mürəkkəb sayılmamalıdır. Həm də, ona görə ki, kommunitarizm – birmənalı olaraq sosio – mədəni identikliyin tam şəkildə qərarlaşdığı bir cəmiyyətdə reallaşa bilər. Və, bu aspektdən yapon cəmiyyətini örnək kimi səciyələndirmək mümkündür.

Beləliklə, iqtisadi mədəniyyət – çoxlaylı, mürəkkəb struktura malik olan, iqtisadiyyat və sosiologiyanın sintezindən qaynaqlanan, real məzmunlu sosio-iqtisadi inkişaf prosesində mühüm rol oynayan sosial fenomendir. İqtisadi mədəniyyət – iqtisadi münasibətlər sisteminin həm “bətində” yer alır, yəni iqtisadi hərəkətə münasibətdə endogen amil kimi çıxış edir, həm də ona ekzogen təsirin elementləri sırasına daxil olur. “... Bütün təsərrüfat prosesləri həmişə reduksiya olunmayan “mədəni” komponentlə” [10,s.45] bütövləşir. Həmçinin, “... iqtisadi mədəniyyət – digərləri kimi (siyasi, hüquqi, fiziki və s.) mədəniyyətin bir “növu” deyil, həmçinin ümumi mədəniyyətin – bütövlükdə iqtisadi sfera və iqtisadi münasibətlər üzərində proyeksiyasıdır” [4, s.136] .

Bu aspektdən, qeyd edək ki, iqtisadiyyatın pozitiv → normativ bölgüsünün nəzəri təxəyyülün “sərhədlərindən” kənara çıxmıdığı bütün çılpıqlığı ilə ortalıqdadır: ortodoksların “pozitiv” dedikləri şey – mahiyyətcə “normativ” adlandırdıqlarının reallaşma prosesində təzahür formasından qeyri bir anlam daşımır. Yəni, “necədir”i doğuran proses, “necə olmalıdır” dan başlanan prosesdir.

İqtisadi mədəniyyət: gerçəkliyin konseptual məzmunluluğu

İqtisadi mədəniyyətlər arasındakı fərqlilik – dəyərlərin “mübarizəsi” və ziddiyyətliliyindən doğan təbii – məntiqi nəticədir. Bu aspektdən aksiomatik mənə kəsb edən əsas təsbit ondan ibarətdir ki, sərvətyaratma yaxud sərvət toplama, eləcə də

rifah halının yüksəlişi dəyərlərin harmoniyasından qaynaqlanır ki, bu harmoniyaya nail olmaq problemi də çox mürəkkəb xarakter daşıyır.

Eyni zamanda, “harmoniya” – fərqli mədəniyyətlərdə fərqli konfigurasiyada meydana çıxır. Araşdırmalarımız da, göstərir ki, sözügedən müxtəlifliyin əhatə dairəsi mədəniyyətlərin sayı qədərdir. Yəni, dəyərlərin həm mühümlülük (konkret cəmiyyətlərdə) dərəcəsi aspektindən qradasiyasında, həm də harmoniyasına nail olma prosesinin dəyişənlər çoxluğuna münasibətdə “eyniyyətdə” olan olması ehtimalı edilən iki ölkə (cəmiyyət) yoxdur. Başqa sözlə, “harmoniyaya” çatma prosesi sırf milli səciyyə daşıyır...

Həmçinin, qeyd etdiyimiz müxtəlifliklər arasında yaxşı/pis seçimi aparmaq da mümkün deyildir. Mədəniyyətlər – sadəcə olaraq, müxtəlifdirlər. Sonrakı səhifələrdən də görünəcəyi kimi, mədəni müxtəliflik iqtisadi inkişafı ilə bağlı eyni yaxud oxşar nəticələrə gəlməyə imkan verir. İnkişaf etmiş ölkə statusu – müxtəlif mədəni sistemlərdə gerçəkləşir/gerçəkləşə bilər.

Antropoloqlar [2] sözügedən fərqliliyin qiymətləndirilməsi üçün 7 kriteriya irəli sürürlər: Qayda istisnalar; individiumun idarəedilməsi üsulu; konstruksiya; proseslərin sinxronlaşdırılması; rəhbərliyin seçimi; şansların bərabərliyi; ətraf ələmə baxış;

Hesab edirlər ki, bu fenomenlər universal dəyərlər sistemi yaratmaqla mədəniyyətin iqtisadi situasiyaya təsirini qiymətləndirməyə imkan verir.

Bir sözlə: Mədəniyyət – cəmiyyətin rifah halının və sərvətin fundamental bazası kimi çıxış edir. Həmçinin, bu sistemin reallaşdırılması da 7 universal dəyərə istinadla baş tutur: analiz/sintez; individualizm/kollektivizm; xarici/daxili idarəetmə; ardıcılıq/sinxronluq; nailiyyət (şəxsi)/təyinat; bərabərlik/ierarxiya.

İnkişaf etmiş ölkələrdə formalaşmış iqtisadi mədəniyyətlərin qarşılıqlı müqayisəsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən (həm inkişafa münasibət, həm də birgə yaşayış qaydaları prizmasından) 11 göstəricidən istifadəni məqsədəuyğun sayırıq (bax. cədvəl 1.). Və, bu sıraya Azərbaycan gerçəkliyinin qabarıq şəkildə təzahür edən dəyərlərini də daxil etdik.

Cədvəl 1.

İqtisadi mədəniyyətlərin müqayisəli qiymətləndirilməsi

№	Kriteriyalar	ABŞ/B. Britaniya	Almaniya	Yaponiya	Fransa	Azərbaycan
1.	İnkişaf modeli	Liberal	Sosial – qıta	Korporativ	Qıta	Etatist – liberal
2.	İqtisadi TAM-a konseptual baxış	Merizim	Xolizm	Xolizm	Xolizm	Xolizm
3.	İqtisadi mədəniyyətin əsas prinsipi	- Universalizm; - Analiz; - Individualizm	- Universalizm; - Sintez; - Kollektivizm	Emosional – dəyər prinsipi	- Partikulyarizm; - Mərkəzləşmə	- Mərkəzləşmə; - Sintez
4.	Zamana münasibət	Xətti yüksələn substansional axın;	Sinxronlaşan axın (subyektiv “dairə”)	Sinxronlaşan “burulğan” (subyektiv “dairə”)	Postmodern baxış; zaman “yaratma”	Önənovi – modernist; Zaman tsikli
5.	Sosial qaydanın əsas prinsipi	Qızıl orta; - Obyektivizm; - Universal qanunlar	Sosial harmoniya	İstisnaların harmoniyası	Sosial konfliktlərin dayanıqlılığı	Sosial həmrəylik
6.	Hökumətin rolu	Aktual deyil	Konstruktiv funksiya. Aktivdir	Əsasdır	Hakimiyyət – ali dəyərdir	İqtisadiyyatı idarə edir
7.	Azadlığa münasibət	- Liberal yozum; neqativ azadlıq	- Konservativ yozum; -pozitiv azadlıq	Emosional- hissi qavrayış	Neoliberal baxış; neqativ azadlıq	Konservativ baxış; bəhdüdlülük
8.	Təhsil sistemi	Ümumi təhsil	Fasiləsiz təhsil	Milli ixtisaslaşmış təhsil	Ümumi təhsil	Ümumi təhsil
9.	Sosial siyasət	Innovasiyaların ardınca “sürünür”	Önəmlidir. Prinsip olaraq baxılır	Ailə dəyərlərinə istinad	İqtisadi artımın “tərəməsi”	Önəmlidir; Paternalizm
10.	İnkişaf fəlsəfəsi	- Azad ticarət; - Reallığın empiriyası; - Antiimharizm	-Sosial təsərrüfatın sistemliliyi	Konfutsi ideyaları; Hakimiyyətin güclənməsi	- Liderlik; - İnnovasiya; - Manipulyasiya	- İnnovasiya; - Struktur yenidən qurma; - Effektivlik
11.	Sonayenin maliyyələşdirilməsi	- Orta sinif; - Individual dominantlıq; - Birja	Bank sistemi	Bank sistemi	Bank sistemi	- Dövlət büdcəsi; - Bərc vəsaitləri

Cədvəldəki müqayisədən görüldüyü kimi, inkişaf etmiş ölkələrin hər birinin özünə xas iqtisadi mədəniyyəti mövcuddur. Hər şeydən öncə, qeyd edək ki, Böyük Britaniyanın ABŞ-la eyni modelə aid edilməsi, əslində “eynilik” anlamına gəlmir: Fərqliliklər kifayətdədir. Ümumiyyətlə, liberal yanaşma, ələlxüsüs, ABŞ liberalizmi nöqtəyi – nəzərindən, Kanada və Avstraliyada da yer almaqdadır.

Liberal dəyərlərin sistemli şəkildə yayıldığı əsas ölkə - ABŞ –dır. Bu ölkənin iqtisadi mədəniyyəti yüksək sistemlilik keyfiyyətli ilə diqqəti cəlb edir.

Məcmu fəaliyyətin əksər sferalarında (təkcə iqtisadi deyil) dəyərcə qiymətləndirmə və ümumiyyətlə, ifadə tərzini bazar terminalogiyasından qaynaqlanır.

Neoliberalizmin 3 maksimumu – maksimum mənfəət, maksimum hakimiyyət, maksimum istehlak – amerikan ictimai – fərdi həyatının mənasını təşkil edən əsas prinsiplərdir. Mənfəət və onun maksimum artımı bütün problemlərin “açarıdır”. Amerikan liberalizmin məna tutumunun yığcam ifadə forması: Cəmiyyət – fərddən ibarətdir. Əsas olan individual mənafeəldir. Ümumi – ictimai nemətlər

– mənasızlıqdır. Qanunlar əsasdır, hamı və hər kəs üçün eynidir. Xüsusi mülkiyyət “müqəddəsdır” (oxu: toxunulmazdır).

Amerikan milli təfəkkürü üçün fakt – həm obyektivdir, həm də kontekstdən “azaddır”. Hadisə və proseslərdə faktın müşahidə edildiyi kontekst nəzərə alınmır. Məsələn, 1992 – ci ildə Ermənistanı blokadaya almış Azərbaycana qarşı 907 – ci düzəliş qəbul edildi. Amma... kontekstə ümumiyyətlə, diqqət yetirilmədi. Ermənistan Azərbaycanın ərazisini işğal etmiş və iki ölkə arasında müharibə gedirdi.

Dünya tarixində görünməmiş bir yanaşma ortalağa qoyulmuşdur: Müharibə edən ölkələr arasında nəqliyyat əlaqələri ola bilərmə? Artıq, 29 ildir ki, hər il Amerika prezidenti 907-ci düzəlişin qanuni qüvvəsini dayandırır... Torpaqlar da artıq azad olunub, nəqliyyat əlaqələrinin formalaşdırılması üzərində intensiv iş gedir...

Lakin, 907- ci düzəliş olduğu kimi qalmaqdadır. Yəni, bu artıq bir ölkə mədəniyyətinin spesifikasiyası deyil, sözün bitdiyi məqamdır.

Göründüyü kimi, fakt → kontekst cütünü ABŞ-da məntiqi antinomiya kimi çıxış edir.

Obyektivizmi – mütləq dəyər kimi qəbul edən amerikan təfəkkürü üçün “gələcək” önəmli deyildir. Əsas olan “indi”dir, “bugün”dür. Amma, Yaponiyada olduğu kimi, “əbədi indi” yox, konkret “indi” – təqvim sərhədləri olan zaman modusu! Və, çox “uzaqda olan” gələcəyə aparacaq əsas amil də bu gün əldə edilən mənfəətin maksimumluq dərəcəsidir.

Beləliklə, qısaca şəkildə ifadə etsək. Amerikan gerçəkliyi (iqtisadi həyat) individualizm → universalizm → obyektiv qayda üçlüyü üzərində bərqərarlıdır: obyektiv qayda = universalizm + praqmatizm (Amerikan praqmatizmi).

Eyni zamanda, ierarxiya çox mühümdür və yuxarıdan aşağıya qədər bürokratiya ilə çulğalaşmışdır. Belə bir dəyər sistemini formalaşdırmağın kökündə individualizmin mütləqləşdirilməsi meyli dayanır.

Eyni zamanda, o da məlumdur ki, “izafi” individualizm – anarxiya doğurur... Bu prosesin önənməsi “izafi” bürokratlaşmənə əsas dəyər – konseptə çevirir.

Yaponiyada eləcə də, Çində Asiyanın Yeni Sənaye ölkələrində - əsas ağırlıq milli – mental dəyərlərin üzərinə düşür. Məsələn, bu ölkədə ierarxiya – “sımasız” bürokratik qurum kimi deyil, ailə formatında interpretasiya olunur. Yəni, Amerikadan, və bütövlükdə kollektiv Qərbdən fərqli olaraq, Yaponiyada bürokratiyanın mexaniki quruluşu yox,

üzvi konstruksiyası formalaşmışdır.

İqtisadi mədəniyyətin mahiyyət çaraları baxımından Yaponiya – unikal ölkə hesab edilə bilər...

- Cədvəldə də, verildiyi kimi, sosial qaydaların mahiyyətində istisnaların harmoniyası dayanır. Qaydalar – sabit deyil, kamilləşməyə doğru daimi dinamikadadır.

“Obyektiv yanaşma” anlayışı, ümumiyyətlə, işlədilmir. Yapon dilində... “obyektiv” sözü... yoxdur.

- Sosio – iqtisadi məqsədlər – həqiqətdən üstündür. Yapon iqtisadi təfəkkürü – həqiqəti... axtarmır... ona relyativist çərçivədə yanaşır. Həqiqət – diskussiya predmetidir;

- Yeganə inkişaf etmiş ölkədir ki, ağılıq → tabeçilik münasibətlərində hər hansı bir dəyişiklik baş verməmişdir. Lakin, ağılıq → tabeçilik münasibətlərinə ailə dəyərləri “yüklənibdir” : Uşaq → valideyn münasibətləri ilə məzmun “eyniliyində” şərh olunur.

- Hakimiyyət hər şey → Fərd heç kimdir.

- Zamana münasibət – bütün təfərrüatı ilə “əbədi indi” yanaşmasını xatırladır. Yəni, “keçmiş” və “gələcək” müstəqil zaman modusları kimi qəbul edilmir. “Əbədi indi” – elə öz – özlüyündə “gələcəyin” aktuallığını ehtiva edir. Yapon təfəkkürü – “gələcəyə” çox ciddi yanaşır. Amma... ümumilikdə, görünən o ki, əsas çıxış nöqtəsi – millilikdir. Həqiqətdən də, millət – fəvqəlzamandır. Zaman modusları ilə bölünə, parçalana bilməz.

- Həm cəmiyyətdə, həm də iqtisadi sferada ierarxiylik maksimum səviyyədədir: Hətta ABŞ – dan da yüksəkdir. Lakin, ABŞ-dakı mexaniki bürokratiyanı ehtiva etmir. İerarxiya – zamanca sinxronluğa istinad edir.

- Ən maraqlı cəhətlərdən biri, ondan ibarətdir ki, idarəetmə prosesi sistemin orta səviyyəsindən başlanılır və hər iki istiqamətdə - yuxarı və aşağı – hərəkət edir.

- Xüsusi diqqətin yönəldiyi sahələr: Dəyərlərin – harmoniyaya uyğun şəkildə kombinasiyası; Əməkdaşlığın – rəqəbatli səciyyə daşması; Ümumiliyin - istənilən sferada – üzvi - orqanik xarakterli olması; Texnologiya ilə bağlı olan qərarlarda yanlışığa yol verilməməsi; Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, yapon iqtisadi mədəniyyətinin mahiyyət açıqlanması, konkret olaraq, belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, sözügedən mədəni sistem tarixi – genetik bağlılığın son dərəcədə güclü olduğu bir sistemdir. Yəni, nə modernizm, nə də

bazar iqtisadiyyatı – yapon cəmiyyətində birgə yaşayış qaydalarının dəyər tutmununa nəinki heç bir əhəmiyyətli təsir göstərməmiş, əksinə - müasirləşmə prosesi belə, həmin dəyər - konseptlər bazasında baş vermişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz “unikallığı” formalaşdırən cəhətlərdən biri – hətta birincisi – ümumcəmiyyət miqyasında baş verən kardinal dəyişikliklərə (formal institutlarda) baxmayaraq, milli – mental dəyərlər sisteminin sabitliyinin qorunub saxlanmasıdır.

Ümumiyyətlə, Yapon iqtisadiyyatının mental modelində “individium” deyilən bir subyekt yoxdur. Cəmiyyətdə sosio-mədəni identiklik – üzvi vahidlik keyfiyyətinə sahibdir. Və, bu anlamda da Yapon iqtisadiyyatının dəyər – konseptlərinin əsas qaynağı statusunda çıxış edən şey – yapon “ruhudur”...

Yapon mentaliteti – individiumun neolib-eral yozumunu qəbul etmir. Fərd – yalnız sosial bütövün tərkib elementi, həmçinin bu bütövlüyün “yaratdığı təkəkdir. Yəni, fərd → sosium qarşılıqlı münasibətlərinin neoliberal yozumunu yapon gerçəkliyi tam əks istiqamətdə interpretasiya edir. Yapon cəmiyyəti, o cümlədən sosio – iqtisadi sistemi, liberal modelli ölkələrdə, ələlxüsus ABŞ-da olduğu kimi individiumun deyil, sosial bütövün – millətin üzərində qurulmuşdur. Bu aspektdən insan haqları, azadlıq, sosial ədalət və s. kimi konseptlər fərqli məzmunu və fərqli təzahür formalarına malik olurlar.

Yapon gerçəkliyi açıq – aydın şəkildə göstərir ki, liberalizmin mütləq dəyərlər kimi tələq etdiklərinin bir çoxu yapon mentalitetinin “süzgəc”indən ya keçmir, ya da tam fərqli məzmun kəsb edir.

Və, yuxarıda da qeyd etdiyimiz dilemma - “bərabərlik → ierarxiya” - mənəvi – etik kontekstə keçirilərək unikal formalı (ailə) “yaranış” ortalığa qoyulur. İqtisadi mədəniyyət də məhz bu qəbildən olan unikallığın bazasında qərarlaşır... Amerikan → yapon fərqliliyi yeganə deyildir: Digər inkişaf etmiş ölkələr arasında da analoji müxtəliflik yer almaqdadır: birgə yaşayış qaydaları, yaşam standartları, əməliyyatların aparılma proseduru və qaydaları və s. əksər parametrlər üzrə fərqli yanaşmalar (oxu: gerçəklik) mövcuddur.

İqtisadi mədəniyyətin fransız versiyası da özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bu mədəniyyət üçün universal prinsip və qaydalar önəmli deyil və ümumiyyətlə, əməli fəaliyyətdə istinad edilmir. Sosial qaydanın əsas prinsipi sosial konfliktlərin dayanıqlılığıdır. Fransız cəmiyyətində ümumi məqsəd olmur. Sosial konfliktlərin “əbədi

yaşarlılığını” azadlığın mühafizəsi kontekstində interpretasiya edirlər. Bir sözlə, sosial konfliktlər – nəinki siyasi, ümumiyyətlə, ictimai həyatın, birgə yaşayış qaydalarının normasıdır. Yəni, təbii qəbul edilir. İstənilən formalı razılışma – özündə manipulyasiya incəsənətini ehtiva edir. Daha konkret olaraq: Razılışma → manipulyasiyadır. Fransız iqtisadi mədəniyyətində feodal – imperiya keçmişindən qalmış bəzi elementlər hələ də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Məsələn, cəmiyyətdə sosial status – ABŞ – da, skandinavıya ölkələrində və s. olduğu kimi - əməyin səviyyəsindən keyfiyyət deyil, fərdin sosial mənşəyindən asılıdır. İqtisadi subyektlərin əsas məqsədi kimi, iqtisadi məzmunlu nəticələr yox, sosial – siyasi hakimiyyətə canatma çıxış edir. Nəhayət, hakimiyyət ali dəyər kimi qəbul olunur. İqtisadi idarəetmə bütünlüklə dirijizmə söykənir.

Alman iqtisadi mədəniyyətinin də spesifik cəhətləri çoxdur. Cəmiyyətdə, ictimai həyatın bütün sfera və sahələrində - “özünəvurgunluğun” yüksək səviyyədə ifadə olunduğu “alman ruhu” hakimdir: öz mədəniyyətini hamıdan üstün tutmaq və alman milli varlığının digərləri ilə müqayisədə daha yüksək dəyər tutumuna malikliyini həmişə nümayiş etdirməyə çalışmaq; Bu aspektdən səhvləri heç vaxt etiraf etmir və risk etməyi xoşlamırlar.

Bütün fəaliyyət sferalarında bir alman pedantlığı yer almaqdadır. Sistem yaratma yönümlülüüyü – alman iqtisadi mədəniyyətinin funksional müstəvidə əsas təzahür formasıdır. Sosial siyasət konservativdir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Türkiyə və Azərbaycanda sosial siyasətin məhz alman modeli döriyyədədir. Əməyə münasibət də, alman iqtisadi mədəniyyətində çox yüksək səviyyədədir. Sosial qaydanın əsas prinsipi – sosial harmoniyadır.

Tədqiqat materialları göstərir ki, alman “ruhu” alman cəmiyyətində sakral anlam daşıyır. Ümumiyyətlə, bütün dünya ölkələri bölümündə cəmiyyətin kifayət qədər yüksək səviyyəli sosio-mədəni identikliyi nöqtəyi – nəzərindən ikinci yer (yaponlardan sonra) almanlara məxsusdur.

Göründüyü kimi, dayanıqlı iqtisadi inkişafın məhək daşı olan sosial bütövlüyə (dəyərlərin harmoniyası bazasında), tam şəkildə fərqli məzmun kəsb edən mədəni sistemlərdə nail olunur. Yəni, milli – mental dəyərlərin tarixi – genetik bağlarının qırılmasına yaxud hansısa bir formada “yeniləşməsinə”/“dəyişməsinə” lüzum yoxdur. Problem - əslində tam əks yönümlüdür: sözügedən “yeniləşmə” inkişafa xidmət etmir. Və əgər nəzərə alsaq ki, “əcnəbi” mənşəli dəyərlərin real həyata

tətbiqi “xalis” formada deyil, “özünüküləşdirilmiş” anlamda baş verir, onda yaranacaq situasiyanın həqiqi mənada problematik olduğunu/olacağını aydın şəkildə müşahidə etmək olar...

Həmçinin, yalnızlığın dərk edilməsinin də elə bir pragmatik faydası olmur: “geriyə dönüş” imkansız hala gəlir...

Şimali Avropa və ələlxüsus, skandinaviya ölkələrində də fərqli iqtisadi mədəniyyət formalaşmışdır. Skandinaviya ölkələrinin əhalisi – vikinqlər (dəniz quldurları, kiçik ticarətçilər və s.) – Rusiyada varyaq, Qərbi Avropada norman adlandırılan sosium artıq döyüşkən keçmişini (1709 İsveçin süqutu) unutmuş və sosial – demokratiya ideologiyasına istinadla yüksək yaşam standartları formalaşdırmışdır. Əmək – ali dəyərdir. Sosial status yalnız bu amilə istinad edir.

İerarxiya – qəbul edilməzdi. Ümumiyyətlə, əksər ölkələrdə mövcud olan bir gerçəklik – sosial – iqtisadi sferanın “siyasiləşdirilməsi” və mərkəzləşdirilməsi – yoxdur. Analitik və individualdırlar. Amma, skandinav “individuallığı” Amerikan anlamdan fərqlidir: eqoizimin qabarıq təzahürü müşahidə olunmur. Daimi diskussiyalar və qarşılıqlı tənqid – ictimai həyatın normasıdır. Sosial və siyasi differensasiya yoxdur. Fərqlilik – yalnız ideyalar üzrə müşahidə olunur. Əsas və aparıcı – sistem yaradan dəyər sosial bərabərlikdir. Fərd → cəmiyyət → dövlət münasibətləri kompromisslər və qarşılıqlı güzəştlər üzərində qurulub. Dövlət → özəl sektor münasibətləri ideal formadadır. Kalvinizm və lüteranlığa (dini əqidə) tapınan skandinav cəmiyyəti – sosial – demokratiya ideologiyasının sistemli şəkildə tətbiq edildiyi yeganə makroregiondur.

Yekun mülahizələr

Tarixi təcrübənin incələnməsi heç bir şübhə yeri qoymur ki, nə iqtisadi inkişafın vahid, yeganə yolu/variantı yoxdur, nə də vahid mədəniyyət mövcud deyildir və hətta uzaq gələcəkdə belə təşəkkül (vahid mədəniyyətin) mümkünsüzdür.

Digər tərəfdən, iqtisadi inkişaf – mədəni müxtəlifliyin (ölkələrarası) mövcudluğunu inkar etmir. Məsələn, ABŞ və Yaponiya, eləcə də sürətlə irəliləməkdə olan Çin, Asiyanın yeni sənaye ölkələri və s. daban – daban zidd olan mənəvi – mental spesifikaya malikdirlər. Bu istiqamətdə aparılan, hətta ən səthi xarakterli araşdırmalar belə inkişafın müxtəlif mədəni sistemlərdə baş tutma ehtimalının, az qala aksioma xarakteri daşdığını ortalığa qoyur.

Fərqli iqtisadi mədəniyyət – inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq - milli iqtisadiyyatları fərqləndirən əsas konstruksiyadır. Fərqliliyin anatomiyası konkret konsept-dəyərlərə münasibətdəki müxtəlifliklərlə təsvir edilə bilər. Məsələn, zaman məhfumuna münasibət. Münasibətin fərqliliyi cəmiyyətin sosio-mədəni tipindən qaynaqlanır. Bu mənada:

1) Modern cəmiyyətdə - zaman düzxətli və tərəqqi yönümlüdür; Obyektivdir; substansional axındır;

2) Postmodern cəmiyyətdə - zaman “burulğandır”; Subyektiv “yüklüdür”. Ona görə də, “yaradıla” və idarə edilə biləndir. Virtual məkanda zaman – süni intellektin “oyuncağına” çevrilir: Sürətləndirilə, ləngidilə, yenidən yaradıla bilər. Yəni, modern baxışdan fərqli olaraq zamanın nə resurs, nə də uzunluq (interval) keyfiyyətində heç bir əhəmiyyəti yoxdur;

3) Ənənəvi cəmiyyət tipində zaman gələcəyə yox, keçmişə “yönəlibdir”. Yəni, sırf iqtisadi kontekstdə tam mənasız bir “axın” halındadır.

Sadaladığımız fərqliliklər bəzi situasiyalarda fərqli formada təzahür edirlər. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrdə zamana münasibətdə iki konsepsiya mövcuddur;

1) Hadisələrin xronoloji ardıcılığının, yaxud “əvvəl” və “sonra” arasındakı hərəkətin obyektiv xarakter daşması;

2) Postmodern baxışın (iqtisadi sferada) modifikasiyası; sinxronluq, hərəkətin koordinasiyası, zaman moduslarını əhatə edən subyektiv “dairə”.

Hər iki yanaşma konkret ölkə mənsubiyyəti olan iqtisadi mədəniyyətin ortalığa qoyduqlarıdır. Birinci konsepsiya – ABŞ-a, ikinci konsepsiya – Yaponiyaya aiddir [6].

Eyni zamanda, qeyd edilən yönümlü fərqlilik paradoksal səciyyə daşıyır. Belə ki, ABŞ – cəmiyyət – postmodern cəmiyyət tipindədir. Amma... iqtisadi konstruksiyada modern zaman modeli hələ də aktuallığını saxlamaqdadır... Bu aspekt hər şeydən əvvəl, iqtisadi mədəniyyətin ətalətliliyi ilə şərtlənir. Həmçinin, sözün müəyyən mənasında, postindustrializmin müstəqil təsərrüfat tipindən daha çox industrializmin “uzantısı” olduğunu ortalığa qoyur.

İqtisadi inkişafın dünya təcrübəsi göstərir ki, prosesin (inkişaf) gerçəkləşməsində mədəni dəyərlər sisteminin rolu və əhəmiyyəti çox yüksəkdir. Eyni zamanda, inkişaf etmiş ölkələrdə fərqli mədəniyyətlər mövcuddur... Başqa sözlə, inkişaf etmiş ölkəyə çevrilmək üçün Avropa dəyərlərini (oxu: anqlo – sakson) mənimsəməyə,

mahiyyət və mənatutumu nöqtəyi – nəzərindən “qərbəlməyə” ehtiyac yoxdur. Həmçinin, müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı “zənginləşməsi” deyilən bir şey də mümkünsüzdür. Qarşılıqlı “zənginləşmə” – istənilən situasiyada dəyərlərin qeyri – ekvivalent “mübadiləsini” yaxud, güclünün zəifə “bütün cəbhəboyu” hücumunu özündə ehtiva edir. Yəni, təsir – biristiqamətli səciyyə daşıyır. Yekunda da “bütövləşmə”, identiklik (mədəni) baş veyir. Yalnız “zəif” tərəfdə sosio-mədəni identikliyə “təxribatçı” təsir göstərir. Məsələn, Azərbaycan 200 ilə yaxın bir tarixi dövrdə Rusiyanın işğalı altında olmuşdur. Bu müddət ərzində aparılan (böyük canfəşanlıqla) “ruslaşdırma” siyasəti gözlənilən nəticəni vermədi. Əhalinin azsaylı bir qrupu rusca təhsil aldı, rusca danışdı... lakin “rus” olmadı. Amma, o 200 illik işğalın mənfi nəticələri (sosio-mədəni dəyərlər kontekstində) – oldu və bu “nəticələr” bu gün də sosio-mədəni identikliyin monolitliyinə (dəyərlər prizmasından) mənfi təsir göstərməkdədir. Və, bu aspekt, paralel olaraq yan təsirlərin də aktuallaşmasına rəvac verdi. Əlbəttə, konkret bir sosisuma yönəlik əcnəbi mənşəli “mədəni” müdaxilə varsa, onda, sözsüz ki, digər “əcnəbilər” də analoji sferada fəaliyyətə başlayacaqdır. Məsələn, milli mədəniyyəti qərb dəyərləri kontekstində “yenidən qurmaq” istəyənlərlə yaxud təhrif olunmuş islami dəyərləri “dövlət quruluşu” formasında təlqin edənlərlə, rus “mentalitetinə” xidmət edənlər arasında heç bir fərq yoxdur. Hər üç qrupun unuduqları şey: sözügedən məkanda müstəqil dövlət quran millətin mövcudluğudur; Bu millətin tarixboyu formalaşmış, özünəxas və unikal mədəni sisteminin varlığıdır.

Yalnız anlamı önləmək prizmasından qeyd edək ki, ölkələrarası əməkdaşlıq güclü tərəf müqabilin mental dəyərlər sisteminə qovuşma yaxud bu kontekstdə milli varlığın “yeni” dəyertutumlu sosisum kimi yenidən formalaşması anlamını daşımır.

Eyni zamanda, “müasirləşmə” – milli varlığın dəyərlər sisteminin “müasirləşməsi” deyil, formal institutlarda (xarici ələmlə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq xatirinə) qlobal situasiyanın konkret meyl və təmayüllərinə adekvat şəkildə yeniləşmənin aparılmasıdır. Və, hətta bu sferada da ölçülü yanaşma tələb olunur. Yəni, formal institutların “kütləvi” idxalı yalnız və yalnız, yaxud ən yaxşı halda sistemdən kənar gedişlərin (xaotik yönümlü) intensivləşməsinə səbəb olacaqdır. Prosesin normal rusloya salınmasının ən effektiv yolu - əcnəbi xarakterli formal institutların idxalına “kütləvi” deyil, selektiv yanaşmaq və milli səciyyəli qeyri

– formal institutların “süzgəcindən” keçməklə “özünüküləşdirməsidir”.

Anlaşıldığı kimi, sözügedən “idxalatın” – milli iqtisadi inkişafın tsikləri və fazalarının dəyişmə tezliyinə adekvat şəkildə - zaman axını üzərində proporsional bölgüsü aparılmalı, yalnız və yalnız pragmatik qayda əldə etmə imkanı nöqtəyi – nəzərindən qiymətləndirilməlidir. Başqa sözlə, “idxal” xatirinə idxal, yaxud “modernləşirik” – təbliğat – şousu üçün mövzu axtarmağa ehtiyac yoxdur. Eyni zamanda, “kserosurət”lər vasitəsilə neoliberraların “yeganə” inkişaf trayektoriyasına çıxış ehtimalı, birmənalı olaraq, sıfırdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Блур, Д. *Определение релятивизма// Эпистемология и философия науки.-№4,-2011,- стр.6*
2. Макаренко, В.П. *Экономическая аксиология: опыт исследования экономических культур// Terra Economics.-2003,-Т. 1.-№ 4*
3. Минервин, И.Г. *Культура и этика в экономике. RAN.-2011,-стр.245*
4. Морозов, В.А. *Экономическая культура и ценности// Креативная экономика. М:- Том 11, - №1, - 2017, - стр.136*
5. Ольсевич, Ю. *Когнитивный – психологический сдвиг в аксиоматике экономической теории (Альтернативные гипотезы). Спб: Алтейя,-2012, - стр.7-8*
6. Сусименко, Е. В. *Западная и азиатская экономические культуры: социально – философский анализ// Общество: политика, экономика, право. 2008*
7. Усавская, Э. *Релятивистская концепция Мелвилла Херсковица /inter.resurs/elib.bsu.by|bitstream*
8. *Энциклопедический социологический словарь/ М: - 1995, - стр.393*
9. Herskovits, M.M. *Cultural anthropology: An Abridged Version of Man and His works. N/Y: P.547*
10. Dimaggio, P. *Culture and Economy. Princeton.-1994, p.45*

Д.э.н.проф.А.И.Байрамов

Азербайджанский государственный университет экономики

**СУБЪЕКТИВНЫЙ МИР ЭКОНОМИКИ:
ЭКОНОМИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА
АННОТАЦИЯ**

Наблюдается интенсивная актуализация исключительной роли экономической культуры в процессе организации, регулирования и смыслообразование экономического развития.

Основная цель – заключается в формировании концентуального подхода на взаимосвязанности и сущностных характеристик взаимовлияние между экономикой и культурой.

Методологическая база исследования основывается на эклектике.

Полученные результаты показывает незаменимость экономической культуры в процессе обеспечения устойчивого развития и обосновывается принципиальной необходимости причинной зависимости стратегической мысли (в плане перспективного развития) от культурно – экономической действительности.

Ключевые слова: культура, релятивизм, поведение, антропология, аксиология, ценности

Doctor of Economics Prof. A. I. Bayramov
Azerbaijan State University of Economics

SUBJECTIVE WORLD OF ECONOMY: ECONOMIC CULTURE RESUME

There is an intensive actualization of the exclusive role of economic culture in the process of organization, regulation and meaning formation of economic development.

The main goal is to form a concentric approach on the interconnectedness and essential characteristics of the mutual influence between the economy and culture.

The research methodology is based on eclecticism.

The results obtained show the indispensability of economic culture in the process of ensuring sustainable development and substantiate the fundamental necessity of the causal dependence of strategic thought (in terms of future development) on cultural and economic reality.

Key words: culture, relativism, behavior, anthropology, axiology, values

2003-2020-ci İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA İQTİSADI İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

ARZU QASIMOVA

AMEA-nın A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun "Azərbaycanın orta əsrlər
tarixi" şöbəsinin böyük laborantı

E-mail: arzuorxan89@gmail.com

Məqaləni Azərbaycan və onun əhalisinin rifahını hər şeydən üstün tutan cənab Prezident İlham Əliyevin sözləri ilə başlamaq istəyirəm: "İnsanların həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq qarşıda duran ən böyük vəzifələrdən biridir. Bunu etmək üçün bizim hər cür imkanımız və yetərinə möhkəm iradəmiz var.

Əminəm ki, Azərbaycan iqtisadi cəhətdən güclü ölkəyə çevriləcək və digər ölkələrə nümunə olacaqdır. Mən Azərbaycanı belə görmək istəyirəm!" [5, s. 44].

Sağlam və etibarlı təməl üzərində qurulan hər bir dövlət uzun müddətli inkişaf perspektivi qazanmış olur. Bu baxımdan Azərbaycan dövlətinin də gələcəyi sağlam və etibarlı təməl üzərində qurulmuşdur. Bu təməllərin də əsası Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Bu amillər də dövlətimizin modernləşməsi, güclənməsi və iqtisadiyyatımızın inkişafına şərait yaratmışdır. Ulu Öndərin bu siyasəti onun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilir.

1994-cü ildə Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan iqtisadi və geopolitik sahənin inkişafı bu gün də neft strategiyasının inkişafında İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Son 16 il ərzində neft-qaz sektoruna 30 milyard dollardan artıq sərmayə qoyulmuş, geniş ixrac infrastrukturunu yaradılmış və nəticədə ölkəmiz regionun ən mühüm tranzit mərkəzinə çevrilmişdir. Buna misal olaraq Bakı - Tbilisi - Ceyhan, Bakı - Supsa, Bakı - Novorossiysk neft və Bakı - Tbilisi - Ərzurum qaz kəmərlərini qeyd edə bilərik. Dövlət Neft Fondunun valyuta ehtiyatları hesabına həm müxtəlif sosialyönümlü layihələrin icrasına, həm də gələcək nəsillərin rifahına xidmət edilmişdir [7, s. 2].

Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi siyasətin məqsədi ölkənin tərəqqisinə nail olmaqdır. Bu da ölkəni xammal ixrac edən ölkədən sənaye məhsulu ixrac edən dövlətə çevirməyə xidmət edir.

Məlum olduğu kimi əsası Ulu Öndər tərəfindən qoyulmuş inkişaf strategi-yası bu gün də qabaqcıl

dünya təcrübəsinə və milli iqtisadi reallıqlara əsaslanaraq Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Nəticədə milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı təmin edilmişdir. İstehsal və maliyyə potensialı, infrastruktur bazalarının yaradılması bir çox problemləri aradan qaldırmaqla yanaşı, regionlararası inkişafa səbəb olmuşdur [3].

Ölkə başçısının iqtisadi sahədə yürütdüyü siyasət regionlararası əlaqələri inkişaf etdirməkdir. Onun "Azərbaycan Respublikasında regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)" adlı ilk fərmanı da məhz regionlararası iqtisadi inkişafa xidmət edirdi. Məqsəd və vəzifələrin coxcəhət-liliyi ilə diqqəti cəlb edən bu fərmanda regionların iqtisadi və sosial inkişaf sahələri öz əksini tapmışdır [3].

İlham Əliyevin apardığı siyasət nəticəsində təhsil və səhiyyə sahələri nəinki paytaxtda, eyni zamanda ətraf bölgələrdə də sürətlə inkişaf etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq paytaxtla yanaşı ətraf bölgələrdə də müasir idman obyektləri istifadəyə verilmişdir. Bu obyektlərin istifadəyə verilməsi təbii ki, əhalinin rifahının yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi uğurlu və məqsədyönlü siyasət nəticəsində ölkəmizdə yoxsulluq səviyyəsi 4,9 faizə enmişdir. Halbuki bu rəqəm 2004-cü ildə 40,2 faiz təşkil edirdi [4].

Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən məqsədyönlü dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, dövrün tələblərinə uyğun sistemli islahatların aparılması, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi həyatda mütərəqqi dəyişikliklərin edilməsinə şərait yaratmışdır. Həyata keçirilən uğurlu siyasət və idarəçilik təhlükəsizliyin və sabitliyin gücləndirilməsinə, müstəqiliyimizin möhkəmləndirilməsinə, dövlətimizin qüdrətinin artmasına və xalqımızın rifahının yüksəlməsinə xidmət edir.

Vaxtında həyata keçirilən məqsədyönlü islahatlar və icra olunan layihələr Azərbaycanı regionda hər bir sahədə iqtisadi və siyasi mərkəzin inkişafına çevirmişdir. Dövlət başçısının rəhbərliyi ilə qəbul

edilmiş Dövlət proqramlarının və “Strateji yol xəritələri”nin dəqiqliklə icrası olunması inkişafı sürətləndirməklə yanaşı onun əhatə dairəsini də genişləndirmişdir. Bütün bu inkişafılar Prezident İlham Əliyevin düzgün şəkildə yürütdüyü daxili və xarici siyasətin nəticəsidir [4].

Yaxın 17 il ərzində əhəmiyyət daşıyan inkişaf proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi, müxtəlif sahələrin inkişaf etməsinə şərait yaratmışdır. Respublikanın qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə əlaqədar olaraq regionların balanslı və davamlı inkişafı sürətlənmiş, bu da eyni zamanda əhalinin sosial-rifahının yaxşılaşmasına şərait yaratmışdır. Qeyri-neft sektorunun inkişafı iqtisadi sahələrin inkişafına müsbət təsir göstərməklə yanaşı insanların sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına da şərait yaratmışdır.

Ölkə başçısının həyata keçirdiyi uğurlu iqtisadi və siyasi islahatlar Azərbaycanın iqtisadi rəqabət qabiliyyətini və dayanıqlığını artırmışdır. Xüsusilə İlham Əliyevin 2016-cı il mart ayının 16-da imzaladığı sərəncam ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatların daha da dərinləşməsinə və sistemli xarakter almasına xidmət edir.

Ölkə başçısının tapşırığı ilə hazırlanan və həyata keçirilən iqtisadiyyatın yeni inkişaf strategiyasını zəruri edən səbəbləri aşağıdakı qaydada sıralamaq olar:

1. İnkişaf edən qlobal və regional perspektivlər:

Dünyada gedən siyasi və iqtisadi proseslər, həmçinin, dördüncü Sənaye İnqilabı, ticarət müharibələri, yeni infrastruktur layihələrinin inkişaf etdirilməsi ölkə iqtisadiyyatını yeni perspektivlər və çağırışlarla üz-üzə qoymuşdur. Bununla əlaqədar olaraq ölkə başçısı İlham Əliyevin göstərişilə hal-hazırda iqtisadiyyatın yeni inkişaf strategiyası hazırlanır.

2. Yeni tarazlıq nöqtəsi eyni zamanda yeni inkişaf xəttinin başlanğıcıdır:

2015-ci ilə qədər prezidentin rəhbərliyi altında üç dəfədən çox böyümüş iqtisadiyyatı post-neft dövründə xarici şokları da dəf etməklə belə bir baza əsasında təkrar davamlı inkişaf xəttinə çıxarmaq qarşıya qoyulan əsas məqsəd idi. Prezident İlham Əliyev tərəfindən təsdiqlənən strateji yol xəritələrinə uyğun olaraq: 1. 2016-2017-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı xarici şokların mənfi təsirindən uzaqlaşaraq inkişaf etməyə başladı; 2. 2017 və 2018-ci ildə şaxələnmə və yeni hərəkətverici qüvvələr

hesabına inkişaf xətti yüksəldi. 3. 2019-2020-ci illərdə Azərbaycanın iqtisadi artımının daha da yüksək pilləyə çıxması ilə, rəqabətliliyin artırılması və dünya iqtisadiyyatına sürətli inteqrasiyanın daha da dərinləşməsi dövrü hesab edilir. 2019-cu ildən başlayaraq Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksəliş xəttinin növbəti inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu.

3. İqtisadi artım yeni mərhələyə qədəm qoyur:

qeyri-ticari sektorla müqayisədə ticari sektor daha çox drayver rolunu oynamalıdır. Ümumiyyətlə, iqtisadi artımın keyfiyyəti daha çox yüksəlməlidir. Dövlət investisiyalarının qidalandırdığı iqtisadi model, iqtisadi artımda neft sahəsi ilə müqayisədə qeyri-neft sahəsi, dövlət bölməsinə baxanda islahatların transformasiya etdiyi, məhsuldarlığa və əlverişli biznes mühitinə əsaslanan modelə əvəzlənir. 2018-ci ildə cənab Prezident iqtisadiyyatla bağlı bu sözləri deyib:

“Biz Azərbaycan iqtisadiyyatının transformasiyası prosesini bitiririk.” Beləliklə, iqtisadiyyat yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur.

4. Fiskal (büdcə-vergi) dayanıqlılıq və monetar siyasətdə yeni praktik həllər: Proqram büdcəsi, büdcə qaydaları və dövlət borcunun idarəedilməsi strategiyasına keçid 2020-ci ildən başlayaraq fiskal siyasətdə yeni və daha ətraflı yanaşmanı tələb edir. Vergilər və dövlət xərcləri dəyişdiyi zaman, bu siyasət bəzi makroiqtisadi göstəricilərə təsir edə bilər.

Monetar siyasət fiskal siyasətdən fərqli olaraq bank tərəfindən pul təklifinə, faiz dərəcəsinə və məcburi ehtiyat normasına təsir edir.

5. Yeni iqtisadi drayverlər yeni strategiya ilə yönləndirilməlidir: Azərbaycanda post-neft dövrü üçün iqtisadiyyatın əsas inkişaf qolları bunlardır: 1. Qeyri-neft sənayesi; 2. Aqrar sahə; 3. Xidmət sektoru ; 4. Tikinti. Post-neft dövründə iqtisadiyyatın yeni strukturunun (yeni drayverlərin müəyyənlişməsi fonunda) formalaşması əsasən tamamlanır. Bundan sonrakı dövürdə yeni struktura uyğun olaraq iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə sistemli yanaşmanı özündə əks etdirən iqtisadiyyatın yeni inkişaf strategiyasının yaradılması məqsəduyğundur. Bu sırada 4-cü Sənaye İnqilabının Azərbaycanda qlobalizasiya edilməsi və biznes mühitinin daha da təkmilləşdirilməsi zərurəti var.

6. Miqyasın genişlənməsi və yeni bazarlara çıxış: İqtisadiyyatın miqyas effektivliyi sübut edir ki, hər bir milli iqtisadiyyat o halda uğurlu inkişaf etmiş sayıla

bilər ki, kifayət qədər həcmi böyük olan bazarlara çıxışı olsun. Ticarət müharibələrinin fonunda yeni xarici iqtisadi fəaliyyət istiqamətlərinin konturlarını müəyyən edən Azərbaycan, xarici bazarlara çıxış imkanlarını yenidən qiymətləndirə bilər.

7. 2020-ci il əsas icra planlarının son ili kimi: Strateji yol xəritələrinin iqtisadi inkişaf strategiyası və tədbirlər planı 2025-ci ilədək və ondan sonrakı dövr üçün hədəf baxışını özündə əks etdirir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli 800 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası 2020-ci ildə yekunlaşır. Bununla yanaşı “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın, eyni zamanda bir çox sahəvi proqramın da (2012-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında üzümçülüyün inkişafına dair Dövlət Proqramı və s.) icrası 2020-ci ildə yekunlaşır. Beləliklə, post-2020-ci il üçün iqtisadiyyatın yeni inkişaf strategiyasının hazırlanması zərurəti yaranıb [12].

8. Yaxşı idarəetmə və açıq hökumət həlləri: Elektron hökumətdən rəqəmsal hökumətə, reaktiv yanaşmadan proaktiv yanaşmaya, one-stop-shop-dan non-stop-shopa keçid, həmçinin big data və rəqəmsal həllərin inkişafı idarəetməni daha səmərəli, hesabatlı və şəffaf edəcəkdir. Bu mənada məhkəmə-hüquq islahatlarının daha da dərinləşdirilməsi yeni dövrün tələbidir. Bunun üçün iqtisadiyyatın yeni inkişaf strategiyasına ehtiyac var [8].

9. Sosial bazar modeli və yeni dövrün tələbləri: Yeni dövrdə icbari tibbi sığortanın tətbiqi və təhsil islahatları, əhəlinin sosial yaşayışının yaxşılaşması, dövlət və vətəndaş arasında dialoq, sosial infrastrukturun və insan kapitalının inkişafı baxımından yeni perspektivlər ortaya qoyur. İqtisadiyyatın yeni inkişaf strategiyası artan iqtisadi imkanları insan amilinə xidmətə istiqamətləndirəcək.

Azərbaycan iqtisadiyyatının son illərdə 300 faiz artması ilə əlaqədar olaraq yoxsulluq və işsizlik səviyyəsi sürətlə azalmaqdadır. Hazırda bu göstəricilər beş faizə qədər azalmışdır. Qeyri-neft sənayesi isə digər illərlə müqayisədə 8,4 faizə qədər artmışdır.

Hal-hazırda dünyada baş verən hərbi, siyasi və maliyyə böhranının sürətlə dərinləşməsinə baxmayaraq ölkədə iqtisadi inkişafı qoruyub saxlamaq, təbii ki, böyük nailiyyətdən xəbər verir.

Son dövrdə Azərbaycanda yerli istehsala

üstünlük verilir, həm dövlət, həm də özəl sektora vəsait qoyulur. Ölkədə biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, lazımsız yoxlamaların aradan qaldırılması yönündə və lisenziyalarla bağlı vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün iqtisadi islahatlar aparılır.

Davos İqtisadi Dünya Forumu ölkələrin iqtisadiyyatlarının rəqabətlik qabiliyyətinə görə Azərbaycanı 40-cı yerə, MDB məkanında isə birinci yerə layiq görmüşdür [9].

Əlbəttə ki, qeyri-neft sektoru iqtisadi inkişafımızda əsas yer tutur. Azərbaycan iqtisadiyyatının çox şaxəli inkişafına baxmayaraq qeyri-neft sektoru daxili məhsulun təxminən 70-faizini təşkil etməkdədir.

2003-cü ildən 2012-ci ilə qədər sənaye sahələri 3,8, nəqliyyat və İKT sektoru 3,2, ticarət isə 2,9 dəfə artmışdır. Doqquz il ərzində yeni məhsul növlərinin istehsalı, innovasiya xarakterli texnologiyaların tətbiq edilmiş, yeni müəssisələr yaradılmış, müəssisələrin istehsal potensialı artmışdır.

İlham Əliyev prezident olduğu vaxtdan – bir neçə xarici ölkələrlə iqtisadi, sənaye, neft-qaz və investisiya layihələri hazırlanmış və imzalanmışdır. Buna misal olaraq 2007-ci il avqustun 28-də Azərbaycan və Qətər dövləti arasında bir sıra layihələrə imzalar atıldı.

Azərbaycan Respublikasının Ticarət və Sənaye Palatası ilə Qətər Ticarət və Sənaye Palatası arasında Müştərək Biznes Şurasının (MBS) təsis edilməsi barəsində memorandum imzalandı [10].

İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə iqtisadiyyatın inkişafı üçün bir çox mühüm addımlar atılmış, Azərbaycan neftinin dünya bazarına, o cümlədən Avropa bazarına çıxarılmasına imkan verilmişdir.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri kimi bir sıra global layihələr başa çatdırılmışdır [1, s. 18; 6, s. 10].

Bildiyimiz kimi 2006-cı ildən artıq Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xətti istismara verilmişdir.

Şərqi Asiya dövlətlərinin əksəriyyəti əvvəlcə iqtisadi islahatlar həyata keçirmiş və yalnız bundan sonra siyasi islahatlara başlamışdır. İlham Əliyev də bu siyasətdən istifadə etmiş və uğurla davam etməkdədir.

XX əsrin çox böyük iqtisadçısı “Köləliyə aparan yol” adlı kitabın müəllifi Fridrix Avqust Fon Xayekin öz kitabında qeyd etdiyi kimi insan ilk öncə

daxilindəki iqtisadiyyatın güclənməsindən əmin olmalı, daha sonra isə xarici iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirməlidir.

2003-cü ildə İlham Əliyevin prezidentliyinin birinci müddətində əsas yeri məhz bu tezis tuturdu.

İlham Əliyevin II prezidentliyi dövründə qarşıda duran bir neçə məsələlərin həll olunması qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdu. Bunlardan biri, iqtisadiyyatın intensiv modernləşməsinə başlamaq; 600.000 nəfəri iş yerləri ilə təmin etmək, orta sinfin formalaşmasının əsasını qoymaq, yüksələn xətlə inkişafı təmin etməklə milli iqtisadiyyatı liberallaşdırmağa başlamaq, ölkədə yoxsulluğu minimum səviyyəyə endirmək.

2003-2018-ci illərdə Azərbaycan sürətlə inkişaf edən ölkələr siyahısına düşdü. Azərbaycan iqtisadiyyatı 3,2 dəfə, qeyri-neft sektoru 2,8 dəfə, sənaye istehsalı 2,6 dəfə, kənd təsərrüfatı 1,7 dəfə artdı, qeyri-neft ixracı 1,4 dəfə çoxaldı. Azərbaycan valyuta ehtiyatları 1,8 milyard dollardan 46 milyard dollara çatdırıldı. 2003-2018-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatına 250 milyard dollar investisiya qoyuldu. Azərbaycan iqtisadiyyatı rəqabətliyinə görə dünya miqyasında 35-ci, ümumi infrastrukturun inkişafına görə 26-cı yerdə qərarlaşdı. Formun “inkluziv inkişaf indeksi” adlı illik hesabatında Azərbaycan inkişaf etməkdə olan 80 ölkə arasında üçüncü yerə yüksəldi. Dünya Bankı tərəfindən yayılan “Doing Business 2019” hesabatında Azərbaycan 10 ən islahatçı dövlət siyahısına daxil edilərək ən çox islahat aparən ölkə elan olundu [11].

Bu gün ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi uğurla davam edir. Dövlət xətti ilə sahibkarlıq subyektlərinin investisiya layihələrinin maliyələşdirilməsinə milyonlarla manat güzəştli kreditlər ayrılır. Aqrar sektor geniş inkişaf yoluna çıxıb və Azərbaycan indi özünün ərzaq təhlükəsizliyini təmin edən nadir ölkələrdən biridir.

Konkret demək olar ki, gələcəkdə iqtisadiyyatı inkişaf etdirməklə dayanıqlı iqtisadi artıma nail olunması, makroiqtisadi sabitliyin qorunması, iqtisadi islahatların aparılması, qeyri-neft sektorunun və sahibkarlığın dəstəklənməsi, sənaye potensialının daha da gücləndirilməsi, ixracın artırılması, aqrar-sənaye kompleksinin və regionların inkişafı, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, işsizlik və yoxsulluq səviyyəsinin minimal həddə saxlanılması və s. hökumətin fəaliyyətinin əsas prioritet istiqamətləri olaraq nəzərdə tutulmuşdur [2].

Əminliklə deyə bilərik ki, Prezident İlham Əliyevin ölkəmizin idarə edilməsi və sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı aydın və konkret baxışlara, siyasi iradəyə malik olması, dövlət başçısı tərəfindən bütün sahələr üzrə konkret dövlət proqramlarının təsdiqlənməsi və onların artıq icrasına başlanılması müəyyən edilmiş vəzifələrin reallaşmasına təminat verir.

Beləliklə, 2003-2020-ci illərdə Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi nəticəsində Azərbaycan tarixi nailiyyətlər qazanıb, dövlətimizin qüdrəti artıb, ölkənin siması bütünlüklə dəyişib, insanların həyatı yaxşılaşıb. Lakin milli iqtisadiyyatını formalaşdırmaqda olan Azərbaycan Respublikası müstəqil və gənc dövlət olaraq iqtisadi dayaqlarını daha da möhkəmləndirməli, yeni dövrün çağırışlarını özünün sosial-iqtisadi həyatında daha çevik nəzərə almalıdır. Azərbaycan xalqı bu vəzifələrin məhz İlham Əliyev tərəfindən daha uğurla həyata keçirilə biləcəyini nəzərə alaraq dövlətimizin idarə edilməsini tərəddüd etmədən Cənab Prezident İlham Əliyevə etibar edir.

Açar sözlər: *Ulu Öndər, Heydər Əliyev, İlham Əliyev, Azərbaycan, neft, qaz, aqrar iqtisadiyyat, Bakı - Tbilisi - Ceyhan, Bakı – Supsa.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ağamalı Z.T., *Azərbaycanın neft strategiyası və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında onun rolu. Magistr dissertasiyası, Bakı-2015. -95 s.*
2. Bayramov V.B., *Azərbaycanın yeni inkişaf strategiyasında – Strateji Yol xəritələrində nəzərdə tutulmuş tədbirlər uğurla həyata keçirilir. Xalq qəzeti, 14 avqust, 2020-ci il.*
3. Əhmədov M.A., *Prezident İlham Əliyevin regionların sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası. Xalq qəzeti, 30 aprel, 2018-ci il.*
4. Əhmədov Ə.C., *Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qəbul edilmiş Dövlət proqramlarının və “Strateji yol xəritələri”nin icrası inkişafın dinamizmini artırır. Səs qəzeti, 22 dekabr, 2017-ci il.*
5. Əliyev İ.H., *İnkişaf – məqsədimizdir, 1-ci kitab, Bakı-2008, Azər nəşr nəşriyyatı. -424 s.*
6. Mehdiyev R.Ə., *Yeni siyasət: inkişafa doğru, Bakı-2008, Oskar NPM nəşriyyatı. -581 s.*
7. Paşayev H.M., *Xalqa və dövlətə şərəfli xidmət missiyası, Azərbaycan qəzeti, 2 may, 2010-cu il.*
8. <https://banco.az> › iqtisadiyyatın-yeni-inkisaf-

strategiyas.

9. <https://president.az/articles/17550/print>

10. <http://www.e-qanun.az/framework/13811>

11. <https://axar.az/news/siyaset/335058.html>

12. <https://vergiler.az/news/economy/2025.html>

РЕЗЮМЕ

Арзу Касимова

Этапы экономического развития Азербайджана в 2003-2020 гг.

Достижения Президента Ильхама Алиева, основанные на политике устойчивого и динамичного роста, получили дальнейшее развитие. В течение этого периода была сохранена макроэкономическая стабильность, ускорилась диверсификация экономики, в том числе развитие не нефтяных секторов и регионов, была достигнута стабильность национальной валюты и надежность банковской системы, усилилась государственная поддержка предпринимательства, социальное благосостояние населения непрерывно улучшалось. В целях систематической и последовательной реализации мер, предусмотренных для диверсификации экономики, Президент подписал соответствующие указы и распоряжения о «Государственной программе для социально-экономического развития регионов Азербайджанской Республики на 2009-2013 года», «Государственной программе развития по сокращению бедности в Азербайджанской Республике на 2008-2015 года», а также дополнения к программе, внесенные указом Президента от 8 февраля, в том числе о «Государственной программе по надежному обеспечению населения Азербайджанской Республикой продовольствием на 2008-2015 года». Кроме того, был утвержден целый ряд отраслевых программ развития, которые успешно продолжают реализовываться к настоящему моменту.

Ключевые слова: Великий вождь Гейдар Алиев, Ильхам Алиев, Азербайджан, нефть, газ, аграрная экономика, Баку-Тбилиси-Джейхан, Баку-Супса.

SUMMARY

Arzu Qasimova

Stages of Azerbaijan's economic development in 2003-2020

Achievements of President Ilham Aliyev, based on the policy of sustainable and dynamic growth, were further developed. During this period, macro-economic stability was maintained, diversification of economy accelerated, including development of non-oil sectors and regions, stability of national currency and reliability of the banking system were achieved, state support for entrepreneurship increased, and social welfare of population was continuously improving. In order to systematically and consistently implement measures envisaged for the diversification of economy, the President signed relevant decrees and orders on the "State program for socio-economic development of regions of the Republic of Azerbaijan for 2009-2013", "State development program for poverty reduction in the Republic of Azerbaijan for 2008-2015", as well as additions to the program introduced by the presidential decree on 8th of February, including the "State program for sufficient supplies provision for population in the Republic of Azerbaijan for 2008-2015". In addition, a number of development programs of economic sectors were approved and continue to be successfully implemented to date.

Key words: Great Leader Heydar Aliyev, İlham Aliyev, Azerbaijan, oil, gas, agrarian economy, Baku - Tbilisi - Ceyhan, Baku – Supsa

İNNOVASİYA İNFRASTRUKTURU VƏ ONUN ƏSAS ELEMENTLƏRİNİN QARŞILIQLI FƏALİYYƏTİNİN FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

AZƏR MUSAYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
doktorantı

E-mail: azer_095@mail.ru

Giriş

İnnovativ fəaliyyətin inkişafının əsas istiqamətlərindən biri də elm, iri müəssisələr, eləcə də orta və kiçik sahibkarlıq resurslarını birləşdirən infrastrukturun yaradılmasıdır. Artıq Azərbaycan Respublikasında "İnnovasiya fəaliyyəti haqqında" və "Vençur fəaliyyəti haqqında" qanun layihələri, qarşıdakı illər üçün "İnnovasiya Fəaliyyətinin İnkişafı üzrə Dövlət Proqramı" layihəsi və "Müxtəlif sənaye sahələrində Qənaətcil İstehsal metodlarının tətbiqi Konsepsiyası" layihəsi hazırlanaraq respublika hökumətinə təqdim olunub [1, s.4].

Dünya ölkələrinin innovasiya fəaliyyəti haqqında qanunvericiliklərində müəyyənləşdirilən innovasiya infrastrukturunu innovativ fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinə töhfə verən təşkilatların məcmusu kimi təqdim edilir. Bunlar elmi-texniki, təhsil, istehsalat təşkilatları və onların birlikləri, texnoloji inkubatorları, texnopolislər, texnoparklar, təhsil və biznes mərkəzləri, innovasiya və vençur fondları, digər ixtisaslaşmış təşkilatlar, habelə innovasiya və texnologiya mərkəzləri və texnologiyanın kommersiyalaşdırılması idarələridir [2, s. 112-116].

"Azərbaycan Respublikasında innovasiya infrastrukturunun formalaşması və inkişafı haqqında Qanun" və "Azərbaycan Respublikasının İnnovasiya infrastrukturunu subyektlərinin vahid dövlət reyestrinin aparılması qaydası haqqında Əsasnamə" layihələri hazırlanıb [3, s.16].

1. İnnovasiya infrastrukturunu və onun növləri

İnnovasiya infrastrukturunu, innovativ məhsulların yaradılması və satışı üzrə xidmətlərin göstərilməsi də daxil olmaqla innovativ fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinə kömək edən iqtisadi subyektlərin məcmusudur. İnnovasiya sisteminin infrastrukturuna texnoloji transfer mərkəzləri, innovativ, innovativ-texnologiya mərkəzləri, texnoparklar, biznes inkubatorları, vençur fondları və s. daxildir. İnnovasiya infrastrukturunun əsas vəzifəsi innovasiya prosesi-

nin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan resurslardan istifadə problemlərinin həllinə kömək etməkdir.

Məlum olduğu kimi, yeni (innovativ) məhsulun yaradılması prosesi ideyanın və fundamental elmi tədqiqatların yaranmasından və məhsul prototipinin (ETTKİ) işlənilməsi hazırlanmasından məhsulların seriyalı istehsalına və onların istehlakçıya satışına qədər bir neçə mərhələdən keçir. İnnovasiya dəhlizi adlanan bütün bu yol, müəssisələrin öz fəaliyyətləri prosesində kompleks resurslardan istifadəsinə əsaslanır: istehsal-texnoloji, maliyyə, kadr, məlumat və digərləri [4].

İnnovasiya infrastrukturunu, bu resurslara əlçatanlığını onların mövcudluğu və vəziyyətindən, onlardan müəssisələr tərəfindən istifadə imkanlarından, innovativ fəaliyyətin səmərəliliyindən asılı olaraq təmin edir.

İnnovasiya infrastrukturunu aşağıdakı növlərə (alt sistemlərə) bölünür:

- istehsal-texnoloji (texnoparklar, innovativ, innovativ-texnoloji mərkəzləri, biznes inkubatorları və s.);
- maliyyə-iqtisadi (müxtəlif fondlar və maliyyə qurumları);
- konsaltinq (texnologiya transfer mərkəzləri, innovativ fəaliyyət subyektlərinə əqli mülkiyyətin istifadəsi, standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma və s. üzrə məsləhət xidmətləri göstərən təşkilatlar);
- kadrlar (təhsil müəssisələri, innovasiya mərkəzləri, biznes inkubatorları, texnoparklar və s.);
- məlumatlandırma (məlumat bazaları və biliklər, analitik, statistik və məlumat əldə etməyi təmin edən digər mərkəzlər);
- satışlar (innovativ məhsulların bazarlara çıxarılmasını təmin edən təşkilatlar).

2. Azərbaycanda inkişaf etmiş infrastrukturun ayrı-ayrı elementlərinin rolu və onların inkişaf problemləri

Azərbaycanda inkişaf etmiş infrastrukturun

ayrı-ayrı elementlərinin rolunu və onların inkişaf problemlərini təsvir olunan alt sistemlərə uyğun olaraq xarakterizə edək.

Universitetin innovasiya kateqoriyasına transformasiya prosesində kiçik innovativ müəssisələrin (kiçik müəssisələrin) istehsal resurslarına çıxışına şərait yaratmaq üçün müvafiq infrastruktur formalaşdırılmalıdır. Ya İnnovasiya mərkəzləri, ya da texnoparklar və ya innovativ-texnoloji mərkəzlər (İTM) alimlərə, aspirantlara, tələbələrə, ixtiraçılara və səmərələşdiricilərə istehsal sahələrinə və lazımi avadanlıqlara çıxış təmin etmək üçün yaradılır [4].

Çeviklik, eləcə də stabilliklə xarakterizə edilən ali təhsil sistemi sahəsində müasir idarəetmə modelinin, xüsusilə də elmi fəaliyyətlə bağlı modelin axtarışı hazırda diqqət mərkəzindədir. Bunun başlıca səbəbinə gəldikdə, ilk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin ali təhsil sistemlərində radikal transformasiyalar müşahidə edilir. Bunların mahiyyəti isə hər şeydən əvvəl universitetlərin, onları təmsil edən ölkələrin innovativ inkişafındakı və iqtisadi artımındakı həlledici rolundan irəli gəlir. Bu isə universitetlərdə sosial-iqtisadi funksiyaların dəyişməsindən, yəni onlar üçün artıq ənənəvi sayılan təhsil və elmi missiyalarla yanaşı, sürətlə inkişaf etməkdə olan iqtisadi fəallıq sferasının yaranmasından xəbər verir. Buraya aşağıdakılar daxildir [5]:

- texnologiyaların işlənməsi və transferi;
- akademik elmi məhsulların kommersiyalaşması və bazara çıxarılması;
- innovativ bizneslərin yaranması;
- gəlir gətirən əqli mülkiyyətin idarə edilməsi.

İlkin addım olaraq bunların əsasında universitetlər və elmi-tədqiqat institutları (universitetlər) üzrə düşünülmüş əqli mülkiyyət siyasəti dayanır.

Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat sahəsində universitetlər korporativ subyektlərə çevrilməklə, «Universitet 3.0» adını əldə etməyə nail olmuşlar ki, bu da onların rəqəm formasındakı adında informasiya metaforası üzrə məntiqi universitet missiyalarının miqdarını, məsələn, 1.0 - yalnız təhsili, 2.0 - təhsil və tədqiqatları, 3.0 - təhsil, tədqiqatları və biliklərin kommersiyalaşmasını nəzərdə tutur. "Universitet 3.0" adı universitetlərin yaranması ilə ABŞ-dakı çoxkampuslu universitetlərin əmələ gəlməsinin əlaqəli olmasını ehtimal edir.

Hal-hazırkı şəraitdə ABŞ-da aparıcı sənaye sahələrinin əksəriyyətinin formalaşmasının 80%-dən çoxu onun universitetlərində üzə çıxarılan yeniliklərlə əlaqədardır. İndiki dövrdə burada universitetlərin biznes-inkubator modellərindən həlledici rola malik paylanmış tərəfdaşlıq sxemlərinə keçid müşahidə edilir. Avropada isə "mükəmməl şəbəkələr" konsepsiyası kontekstində universitetlərin elmi əhatəsi qlobal səviyyədə şəbəkə strukturlarına çevrilməkdədir və bu zaman hər bir iştirakçının güclü tərəflərindən istifadə edilir.

Azərbaycan üzrə 3.0 Universitetlərin təkamülünü ciddi sosial və iqtisadi problem hesab etmək olar. Çünki bu cür universitetlər hazırkı şəraitdə cəmiyyətin modernləşdirməsi və bilik iqtisadiyyatına transformasiyası istiqamətində aparıcı rola malik olmalı, dövlət başçısının təşəbbüsü ilə aparılan iqtisadi islahatların fəal iştirakçılarına çevrilməlidirlər.

Universitetlərdə texnoparkların, habelə İnnovasiya mərkəzlərinin, kiçik innovativ müəssisələrin (KİM) təşkil edilməsinin üstünlükləri göz qabağındadır: onların mövcud olduqları təqdirdə alimlər laboratoriyalarından və ya şöbələrindən ayrılmaq məcburiyyətində deyillər, çünki onların ideyalarını həyata keçirən firmalarda onlar birgə işləyə bilər, texnopark və ya İnnovasiya Mərkəzi isə ixtisaslaşmış menecmenti təmin edir. İnnovasiya Mərkəzinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, əslində o, kiçik innovativ müəssisələr üçün dəstək strukturudur, bu zaman o, KİM-in yaradılması və inkişafı mərhələlərində olduğu kimi, onlara konsaltinq köməyi göstərir. İnnovasiya Mərkəzi və ya İTM-nin texnoparkdan əsas fərqi budur. Buna görə ideal olaraq texnoparklar universitetlərdə yaradılmalı və kiçik firmaların inkubasiya vəzifəsini yerinə yetirməlidir, İTM-lər isə kiçik müəssisələr və iri ixtisaslaşmış müəssisələr arasında daha sabit əlaqələrin təmin edilməsi üçün hazırlanmışdır və bu səbəbdən də ilk növbədə iri müəssisələrdə və ya elmi-istehsalat komplekslərində yaradılmalıdır. Bununla birlikdə, İTM-nin demək olar ki, yarısı universitetlərdə, çox vaxt artıq fəaliyyət göstərən texnoparklar əsasında yaradılmışdır, bu iki növ innovasiya infrastrukturunu eyni dərəcədə eyni funksiyaları yerinə yetirir və hətta müəyyən dərəcədə təkrarlanmış olur.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İ.Əliyevin imzası ilə 2014-cü ilin 15 mayında təsdiqlənmiş

“Texnologiyalar parkı haqqında” nümunəvi əsasnaməyə əsasən “... texnologiyalar parkı – innovasiya məhsulunun və yüksək texnologiyaların hazırlanması, işlənilməsi və ya təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə elmi tədqiqatların və təcrübə-konstruktor işlərinin aparılması, onların nəticələrinin sənaye, xidmət və digər sahələrdə tətbiqi (kommersiyalaşdırılması) üçün zəruri infrastrukturunu, maddi-texniki bazası və idarəetmə qurumları olan ərazi”dir[6].

Azərbaycanda istehsal-texnoloji infrastrukturunun formalaşması ümumi tendensiyalara uyğun olaraq baş verdi. Azərbaycanda öz ərazilərində universitetin kiçik müəssisələri və tədqiqat şirkətləri ətrafında birləşən ilk texnopark yaradıldı. Teknoparkın vasitəsi ilə elmi və metodiki dəstəklər göstərildi, məlumat dəstəyi verildi və ixtisaslaşdırılmış proqram məhsulları təmin edildi. Yaradılan texnoparkın əsas vəzifələri: universitet tədqiqatlarının nəticələrindən istifadə edərək yeni elmi intensiv firmaların formalaşmasına və böyüməsinə kömək etmək; yeni iqtisadi şəraitdə elm tələb edən məhsulların istehsalının təmin edilməsi; perspektivli layihələrin axtarışı və ekspertizası; universitetlər və elmi təşkilatlar üçün yeni gəlir mənbələrinin meydana gəlməsini stimullaşdırmaq; investisiya resurslarının axtarışı; elmi və innovativ fəaliyyət sahəsi üçün kadr hazırlığı.

Hazırda Azərbaycan ərazisində texnoparkların formalaşması və inkişafı üçün münbit şərait mövcuddur. İKT sahəsində həyata keçirilən dövlət siyasəti və qəbul edilmiş mühüm qanunlar bu yönümdə reallaşdırılması zəruri olan islahatların sürətinə güclü təkan verir. Ölkəmizdə İKT sənayesi üzrə formalaşacaq texnopark neft strategiyasına alternativ şəkildə yüksək texnologiyaların inkişafının reallaşdırılması üçün mühüm stimol olacaq[7].

Azərbaycanın mövcud potensialı ölkəmizdə yaradılacaq texnoparkların səmərəli olmasına ilkin zəmin yaradır. Ölkədəki inkişaf əlaqəli yaranmış tələbatdan istifadə etməklə, yerli istehsalçılarda stimul yaratmaq, müasir standartlara cavab verən mütəxəssislər hazırlamaq, ixracyönümlü məhsulların istehsalını ön plana çəkmək əsas şərt kimi çıxış edir. Azərbaycanda texnoparkların səmərəli fəaliyyətlərini təmin etmək məqsədilə, bu sahədə ciddi uğurlara nail olmuş dünya dövlətlərinin müsbət təcrübəsindən yararlanmaq gərəkdir. Texnoparkların müasir modelini yaratmaq üçün ABŞ, Çin, Cənubi

Koreya, Avstraliya, Hindistan və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin (BƏƏ) təcrübəsinə müraciət olunması məsləhət görülə bilər. Təhlillər deməyə əsas verir ki, texnoparkların təkamülü Azərbaycanda İKT sektoru üzrə yüksək artım tempinin bərqərar olmasına gətirib çıxara və qarşıdakı illərdə sektor məhsulu həcmının külli miqdarda artmasına səbəb ola bilər [8]. Bu isə dövlətin İKT sektoru qarşısına qoyduğu vəzifələrin icrasına imkan yaratmış olar[7].

Gələcək illərdə texnoparkların uğurlu və rəqabətə davamlı olması onların səmərəli peşəkar cəmiyyətlərin formalaşdırılması imkanlarını, innovativ texnologiyalar bazarındakı mövqeyini (innovativ bazarların inkişafına istiqamətlənmə; ekoloji, enerjiyə qənaət, biotexnoloji və s.), texnoparklar və qlobal tədqiqat cəmiyyətləri arasındakı əlaqələrin sıxlığını təmin edəcək [9, s. 62].

Biznes inkubatorunun xidmətlər siyahısına daxildir[10]:

- subyektin inkubatorunda olma müddətindən asılı olaraq kiçik müəssisələrə qeyri-yaşayış sahələrinin icarəyə verilməsi (birinci ildə yerləşdirmə dəyəri müəyyən edilmiş kirayə dəyərinin 40% -i, ikinci ildə - 60%-i, üçüncü ildə isə güzəşt verilmədi);
- telefon rabitəsi (uzun məsafələr istisna olmaqla), ayda 100 MB İnternet trafiki, biznes inkubatorun məlumat bazalarına giriş;
- vergi, hüquq məsləhətləri, biznes planlarının hazırlanması, marketing araşdırmaları, idarəetmə konsaltinqi.

Xarici mühitlə münasibətlərin təbiətinə görə ali təhsildə davam edən bazar islahatları səbəbindən "ali təhsil" sistemi getdikcə açıq istehsal sisteminin xassəsinə yiyələnir. İnnovasiya yönümlü mütəxəssislərin hazırlanmasını idarə edərəkən praktik fəaliyyətdə açıq "ali təhsil" sisteminin xüsusiyyətlərini qiymətləndirməmək və ya nəzərə almamaq ali təhsilin mövcud vəziyyətinə xas olan bu çatışmazlıqların inkişafının əsas səbəblərindən biri ola bilər.

Sistemin açıqlıq dərəcəsi onun xarici mühitlə əlaqələrinin xarakteri ilə müəyyən edilir. Birinci yaxınlaşmada "universitet" sisteminin xarici mühitlə qarşılıqlı təsir sxemini aşağıdakı kimi sadələşdirə bilərik. Xarici mühit sistemin "giriş" yolu ilə "ali təhsil müəssisəsi" sisteminə təsir göstərir. "Universitet" sisteminin daxili fəaliyyətinin nəticələri, o cümlədən xarici mühitin təsirini də nəzərə alır ki, bu da öz "çıxışı" vasitəsilə xarici mühitin vəziyyətinə

təsir göstərir.

Beləliklə, formalaşmış qapalı dövrə "universitet" sisteminin xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqəsində dinamik tarazlığı təmin edə bilər.

"Xarici mühit" anlayışı kifayət qədər tutumlu və genişdir. Ümumiyyətlə, bütün bu amillər sistemin vəziyyətinə onun "girişi" vastəsilə təsir edən və onu hansısa bir şəkildə reaksiya verməyə məcbur edən amillərdir. Öz növbəsində sistemin fəaliyyətinin nəticələri - onun "çıxışı" xarici mühitin vəziyyətinin formalaşmasına da təsir göstərir. Onun xüsusiyyətlərinə görə xarici mühitin kifayət qədər geniş bir təsnifatı mövcuddur. Sistem idarəçiliyinin müəyyən problemlərini həll edərkən sistemin müvəffəqiyyətini təyin edən ətraf mühit faktorlarını nəzərə almaqla məhdudlaşmaq məsləhətdir.

Təhsil, elmi və innovativ fəaliyyət göstərən universitetlə onun qarşılıqlı əlaqələndirildiyi infrastruktur kimi xarici mühitə aşağıdakıları aid etmək olar: bütün səviyyələrdə qanunvericilik və icra hakimiyyəti, regional təhsil orqanları, sahə nazirlikləri, idarələr və onların regional strukturları; müəssisələr - işəgötürənlər və biznes cəmiyyətlər (bütün mülkiyyət formalarında olan hüquqi şəxslər); assosiasiyalar və birliklər (icmalar); qeyri-hökumət təşkilatları (hərəkətlər, cəmiyyətlər, fondlar); elmi müəssisələr, elmlər akademiyaalarının bölmələri, regional elmi icmalar; sosial mühit qurumları; digər səviyyəli təhsil müəssisələri; universitetin elmi və innovativ fəaliyyətin təmin edilməsi ilə əlaqəli tərəflər; universitetin elmi-innovativ fəaliyyətlərinin məhsulları istehlakçıları. Eyni zamanda, "ali təhsil müəssisəsi" sisteminin fəaliyyət mexanizmini, onun bütövlükdə hər şeydən əvvəl, innovativ iqtisadiyyat kimi çıxış edən xarici mühitlə əlaqəli innovativ müəssisə hesab etmək lazımdır.

"Ali təhsil müəssisəsi" sistemi daim xarici mühitin, ilk növbədə inkişaf etməkdə olan əmək bazarının və ali təhsilin təhsil xidmətlərinin təsiri altındadır, ilk növbədə rəqabət mübarizəsində struktur vahidi olaraq onun sabitliyini və yaşamasını yaratmağa yönəlmiş tədbirlər görməyə məcbur edir.

Mövcud vəziyyət, stoxatik olaraq dəyişən xarici mühitin təsiri altında fəaliyyət göstərən, onunla qarşılıqlı əlaqədə olan, bu dəyişikliklərə, yəni ikinci problemin həllinə adekvat cavab verə bilən açıq sistem olaraq universitetin təşkili yolu ilə mütəxəssis hazırlığının idarə edilməsinə fərqli bir yanaşma tələb edir.

Bu baxımdan, sistem tədqiqatları sahəsində tanınmış mütəxəssislər T. Saati və K. Kerns tərəfindən verilən belə vəziyyətin qiymətləndirilməsi maraqlıdır. "İnsanın qurduğu sistemin məqsədi birinci səviyyədə onu layihələndirənlər tərəfindən müəyyən edilir; daha sonra sistemin istifadəçiləri onu öz məqsədlərinə uyğunlaşdırırlar. "Son" hədəf və ya məqsəd sistemin yaradıcısı tərəfindən həyata keçirilə bilməz. Bu vəziyyətdə sistem həmişə yaradıcıları ilə deyil, istifadəçiləri ilə əlaqəli olaraq nəzərdən keçirilməlidir, çünki onun məqsədini özü təyin etmir" [11].

Və daha sonra: "məqsədi təmin etmək üçün işləyərək istənilən sistem onun qurulması zamanı nəzərə alınmayan narahatlıqlara məruz qala bilər. Bundan əlavə, sistem qurarkən ilk məhdudiyyətlər, zamanla ortaya çıxan bütün çətinlikləri təsvir edə bilməz. Bu səbəbdən bu imkanı nəzərə almaq üçün məhdudiyyətlərin və hədəflərin vaxtaşırı yenidən hesablanması lazımdır.

Sistemi istənilən rejimə qaytarmaq üçün rəy məlumatı lazımdır. Sistemin hədəflərinin sabitliyini araşdırmaq da faydalıdır, çünki onlar yoxlanışlara, dəyişikliklərə məruz qaldıqları, qarşılıqlı mənəvi olduqları üçün ətraf mühitin təsiri o qədər böyükdür ki, daxili dəyişikliklər sistemi sabitləşdirə bilməz, bu vəziyyətdə sistem və ətraf mühitin qarşılıqlı təsirindəki sabitliyi araşdırmaq lazımdır [11].

Beləliklə, sistem yaradıcılarının məqsədləri ilə sistem istifadəçilərinin məqsədləri arasında obyektiv olaraq ziddiyyət mövcuddur. Bu ziddiyyət "Universitet" sisteminin də aid edilə biləcəyi istənilən sosial-iqtisadi sistemləri üçün ümumidir. Əgər sistemi layihələndirərkən (yaradarkən), ona yalnız özünü açıq sistemlər üçün xas olan bu sistem istifadəçilərinin maraqlarının reallaşdırılmasını təmin edən özünü inkişaf, özünü uyğunlaşdırma xüsusiyyətləri (qabiliyyətləri) qoyulursa, bu ziddiyyətin həlli mümkündür.

3. İnnovativ universitetin səmərəli fəaliyyətinin formalaşması şərtləri və amilləri

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində açıq sistem olaraq qəbul edilən yeni, innovativ istiqamətli ali təhsil üçün təhsil xidmətlərinin istehsalçısı olan innovativ universitet əsas istehsal funksiyasını - əmək bazarında rəqabət edə biləcək şəxsiyyət və mütəxəssis formalaşmasını yalnız xarici mühitin təsirlərinə uyğunlaşmağı bacardığı halda uğurla

yerinə yetirə bilər.

Zəruri müxtəliflik və xarici tamamlama prinsipinin həyata keçirilməsi innovativ təhsil vəzifələrinin həll edilməsinin zəruriliyi və imkanı ilə müəyyən edilir, universitetin real şəraitindən asılıdır və müxtəlif təşkilati formalar ala bilər [12]:

- vahid hüquqi şəxs - muxtar universitet kimi universitet kompleksi;

- bölgənin müəssisələri və iş strukturları ilə kadr hazırlığı, elmi tədqiqatlar, birgə məhsul istehsalı sahəsində əməkdaşlıq müqavilələri əsasında tədqiqatlardan hazır məhsul və texnologiyaların iqtisadiyyata və sosial sahəyə ötürülməsinədək innovasiya prosesinin tam dövrünün reallaşmasını təmin edən inkişaf etmiş xarici infrastruktura malik vahid hüquqi şəxs kimi universitet kompleksi;

- universitetin innovativ layihələrini və işləmələrini reallaşdırmaq üçün yaradılmış təhsil müəssisələri, elmi, konstruktor və digər kommersiya təşkilatlarının assosiasiyası.

İşləmələrə əsaslanan, digərləri ilə yanaşı, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti innovativ universitetin üçlü vəzifəsini - təhsil, elmi, innovativ fəaliyyətlərin həyata keçirilməsini sistemə şəkildə həll etməyə imkan verən xüsusi təşkilati forma kimi "Universitet-Texnopark" yaratmışdır. Onun ən vacib fəaliyyət növü elmi fəaliyyətdir. O, yeni biliklər yaradır, tədris prosesini zənginləşdirir və onların innovativ-kommersiya transformasiyalarına praktik zəmin yaradır.

Universitetin yeni formasının innovativ kimi effektivliyi onun fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsinin uyğunluq dərəcəsi ilə asılıdır. Belə ki, təhsil sahəsindəki mövcud normativ aktlar universitetləri Dövlət Təhsil Standartının tələblərinə, dövlətin cəmiyyətə zəmanət verdiyi təhsil xidmətlərinin minimum keyfiyyətinə cavab verməyə yönəldir.

İşəgötürənlər və biznes strukturlarının Universitetlərin inkişafına sərmayə qoyduqları vəsait və resursların vergilərdən tamamilə azad olunana qədər onların güzəştli vergitutma vasitəsilə stimullaşdırılması imkanlarını nəzərdən keçirmək məsləhət görülür, kadrların hazırlığı halında isə onlara məqsədyönlü təlim xərclərini istehsalın maya dəyərində aid etməyə icazə vermək lazımdır.

Qeyd olunan nümunələr tam deyil. Nəticələri İnnovativ Universitet haqqında Əsasnamənin əsasını təşkil edə biləcək bu sahədə xüsusi araşdırmalara ehtiyac var.

İnnovativ universitetin fəaliyyətinin səmərəliliyi onun fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsinin uyğunluq dərəcəsi ilə asılıdır və mövcud qanun və qaydalara müvafiq düzəlişlərin edilməsini tələb edir.

İnnovativ universitetin istehlakçı ehtiyaclarını ödəməyə və inkişaf etdirməyə yönəlməsi istehlakçıların (işəgötürənlər, iş strukturları və s.) məzunların keyfiyyətinin, təhsil proqramlarının qiymətləndirilməsində, yeni peşə hazırlığı sahələrinin inkişafı üzrə tövsiyələrin hazırlanmasında, elmi tədqiqatların, tələbələrin elmi-innovativ-istehsalat təcrübəsinin təşkili üçün maddi-texniki bazasını və insan potensialını təmin edən innovasiyaların keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində iştirak etmək üçün hüquqi baxımdan əsaslandırılmış imkan tələb edir [13, s. 5].

Bununla yanaşı, geniş elmi və tədris dairələrində təhsil və elmlə əlaqəli "sahibkarlıq" anlayışının birmənalı olmayan reaksiya ilə qarşılaşdığını da unutmamalıyıq. Clark, eyni zamanda, "sahibkarlıq universiteti" ifadəsinin bir çox akademik ictimaiyyət nümayəndələri baxımından mənfi mənə daşdığını da qeyd edib. O, fərdi sahibkarlarla, təşəbbüskar və yalnız biznesə yönəlmiş, maksimum fayda axtaran insanlarla birliklər yaratmağa çağırır. Bu ictimai rəy, 1997-ci ildə Clarkın araşdırmalarında iştirak edən universitetlərin bu birliyə birləşmələrinin səbəblərindən biri idi, sonra onlar universitetlərinin adı üçün fərqli, daha bitərəf və ümumi bir termin - innovativ universitet terminindən istifadə etdilər. Dərnək "Avropa İnnovativ Universitetlərin Konsorsiumu" seçildi. Ancaq bu universitetlər əslində özlərini sahibkar təşkilatlar kimi tanıyırlar.

Avropa İnnovativ Universitetlər Konsorsiumu tərəfindən verilən innovativ universitet tərifi maraqlıdır: "Universitetlər – qurucular (konsorsiumun qurucularını, yəni innovativ universitetləri nəzərdə tutur) bir neçə ortaq xüsusiyyətə sahibdir. Hamısı mühəndislik və sosial elmlərdə yüksək səviyyədə tədrisə malikdir; hamısı nisbətən gənc, macəraçı və mütərəqqidirlər; hamısının sənaye və yerləşdikləri bölgələrlə sıx əlaqələri var. Onlar yeni tədris, yenidən hazırlıq və tədqiqat formalarının inkişaf etdirilməsinə və tətbiqinə sadıqdirlər; onların divarları daxilində innovativ mədəniyyət təmin edilir; yeni idarəetmə və idarəetmə formaları ilə təcrübələr aparır, beynəlxalq səviyyədə düşünən kadrlara dəstək olur və s." [14, s. 27-29]

Nəticə

Azərbaycan iqtisadiyyatında innovativ infrastrukturun inkişafını təhlil edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, hazırda ölkəmizdə texnoparkın hədəflərini aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- universitetlər üzrə təhsil, tədris və araşdırma fəaliyyətləri dəstəkləməklə daha səmərəli nəticələrə nail olunması;
- sənayenin rəqabət gücünün artırılması;
- yüksək texnologiyalar əsasında regional və iqtisadi inkişafın daha da sürətlənməsinin dəstəklənməsi.

Texnoparkların qurulmasında əsas məqsəd aşağıdakılardan ibarətdir:

- yüksək texnologiyalara əsaslanmaqla inkişaf etdirilən sənaye sahələrini gücləndirmək;
- yeni bölgələrdə, o cümlədən işğaldan azad olunmuş ərazilərdə sənayenin inkişafını dəstəkləmək,
- innovativ fəaliyyətləri reallaşdırmaq;
- təhsil və digər daha effektiv elmi-texniki nəticələr əldə etmək qabiliyyətli fəaliyyət sahələri ilə səmərəliliyi artırmaq;

- beynəlxalq arenada rəqabət gücünü yüksəltmək.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, "tədqiqat" universiteti öz inkişafının ilkin mərhələsində innovativ universitetdir, "sahibkarlıq" və "innovativ" universitet, prinsip etibarilə eyni universitetin adının sinonimləridir.

Universitetin innovativ inkişafı, universitetin bütün struktur bölmələrində və sahələrində innovativ texnologiyaların və elmi, innovativ fəaliyyətlərin inteqrasiya tətbiqinin kompleks, çox səviyyəli prosesidir. G.M.Mutanovun dediyinə görə "Universitetin inkişafı, onun fəaliyyətinin artan göstəricilərinin əksəriyyəti innovativ fəaliyyətlər əsasında təmin edildiyi təqdirdə innovativ sayıla bilər" [15, s. 3-7].

Eyni zamanda, universitetlərin innovativ universitetlərə transformasiyası uyğun metodoloji əsasların hazırlanmasını da nəzərdə tutur.

Fikrimizcə, ilk növbədə, universitetə transformasiyanın qanunauyğunluqları formalaşdırılmalıdır. Hesab edirik ki, həmin qanunauyğunluqlar sırasına aşağıdakıların daxil edilməsi məqsədəuyğundur:

1. Yenilənmə və inkişaf qanunauyğunluqları.
2. İqtisadi qanunauyğunluqlar.
3. Təşkilati-idarəetmə qanunauyğunluqları.
4. Sosial qanunauyğunluqlar.
5. Siyasi qanunauyğunluqlar.

Bu qanunauyğunluqlar universitetin innovativ bir universitetə transformasiyasının müvafiq prinsiplərinin ortaya çıxmasını əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Fikrimizcə, əksər postsovet ölkələrindən fərqli olaraq, Azərbaycan təhsil sistemi innovativ dəyişikliklər üçün daha çevikdir.

Açar sözlər: *innovasiya infrastrukturunu, innovativ universitet, texnoparklar, təhsil, tədqiqatlar, biliklərin kommersiyalaşması.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Ortaq texnologiyaların inkişafı: Türkdilli ölkələrin Parlament Assambleyası (TÜRKPAA) üzv ölkələri elm və iş birlikləri arasında çoxtərəfli əməkdaşlıq. İqtisadi əməkdaşlıq komissiyası. Hesabat məruzəsi. Yeddinci iclas. Bakı, 8 aprel, 2019-cu il. 16 s.*

2. *Ан Е.А. Теоретические основы интеграционной связности науки, образования и производства в формировании базиса инновационного развития трансграничного региона // Вестник Алтайского государственного аграрного университета. - 2013. - № 11 (109). - С. 112-116.*

3. *İnnovasiya fəaliyyəti haqqında bir sıra stimullaşdırıcı mexanizmlər. Bakı, 2017, 36 s.*

4. *Наука, образование, бизнес: векторы взаимодействия в современном обществе [Текст] / под ред. И.Д. Демидовой, В.Н. Мухомовой, М.В. Рубцовой. - СПб. : Скифия-принт, 2008. - 288 с.*

5. *İmanov K. "3.0 yaranan Universitetlərin əsasında düşünülmüş əqli mülkiyyət siyasəti durur". Bakı, 2019.*

6. *"Texnologiyalar parkı haqqında" Nümunəvi Əsasnamə. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İ.Əliyev tərəfindən 15 may 2014-cü il tarixli fərmanı ilə təsdiqlənib.*

7. *Şahverdiyeva R.O., Bədəlov C.Ə. Texnoparkların xüsusiyyətləri və formalaşması problemləri. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir. Bakı, 2013. 4 s.*

8. <http://mincom.gov.az/qanunvericilik/hesabatlar/>

9. *Texnoparkların yaradılması üzrə beynəlxalq təcrübə. Bakı: "Çar ART" Nəşriyyatı, 2017, 68 s.*

10. *Инновации в экономике Алтайского края: тенденции и перспективы развития [Текст] / под ред. М.П. Щетинина. - Барнаул, 2008. - 248 с.*

11. *Глобализация: противоречия, проблемы и перспективы : материалы Международной научно-практической конференции (13-15 апреля 2004 г.) [Текст] / Акимат ВКО ; Малая Ассамблея народов Восточного Казахстана ; Восточно-Каз. гос. техн. ун-т им. Д. Серикбаева. - Усть-Каменогорск: ВКГУ, 2004. - Ч. 4. - 333 с.*

12. *Стратегия развития науки и инноваций в Российской Федерации период до 2015 г. : утверждена Межведомственной комиссией по научно-инновационной политике (протокол от 15 февраля 2006 г. № 1) / Министерство образования и науки Российской Федерации [Электронный ресурс] // Режим доступа : <http://www.smi-svoi.ru/content/?fl=573&sn=1181>.*

13. *Deem R. New Managerialism» and Higher Education: the Management of Performances and Cultures in Universities in the United Kingdom [Tex^ // International Studies in Sociology of Education. - 1998. - V 8. - № 1. - P. 27-29.*

14. *Мутанов Г.М. ВКГТУ им. Д. Серикбаева - модель инновационного вуза «Университет-технопарк»: к 50-летию ВКГТУ [Текст] / Г.М. Мутанов, Н.Н. Линок // Д. Сержбаев атындағы ШКМТУ хабаршысы = Вестник ВКГТУ им. Д. Серикбаева. - 2008. - № 4. - С. 3-7.*

Musayev Azer

Doctoral student of Azerbaijan State University of Economics

Features of the formation of the interaction of innovation infrastructure and its key elements

SUMMARY

The article considers the innovation infrastructure and its types, substantiates the role of individual elements of the developed infrastructure in Azerbaijan and examines their development problems. The article also identifies the conditions and factors for the formation of effective activity of the innovative university, and gives relevant suggestions and recommendations in this regard.

Keywords: *innovation infrastructure, innovative university, technoparks, education, research, commercialization of knowledge.*

Azer Musayev

Докторант Азербайджанского Государственного Экономического Университета

Инновационная инфраструктура и особенности формирования взаимодействия его основных элементов

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается инновационная инфраструктура и ее типы, обосновывается роль отдельных элементов развитой инфраструктуры в Азербайджане и исследуются проблемы их развития. В статье также определены условия и факторы формирования эффективной деятельности инновационного университета, даны соответствующие предложения и рекомендации по этому поводу.

Ключевые слова: *инновационная инфраструктура, инновационный университет, технопарки, образование, исследования, коммерциализация знаний.*

AZƏRBAYCANDA İSTEHSAL İNFRASTRUKTURU SİSTEMİNDƏ BİZNES PROSESLƏRİNİN REİNJİNİRİNQİNİN REALLAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

GÜNEL HƏMİDOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
dissertantı

Giriş

Biznes proseslərini idarə etməyin iki yolu var: a) məhsullar, məlumatlar, biznes prosesləri daxilində "axan" keyfiyyətə görə; eyni zamanda, idarəetmə keyfiyyətli müştərilərə xidmət göstərmək məqsədi daşıyır; b) daxilolma resurslarını çıxış resurslarına çevirmə (icra qaydasını dəyişdirmək, yenisini əlavə etmək və ya biznes funksiyalarını məhv etmək) funksiyalarının əlaqələndirilməsi yollarını dəyişərək biznes proseslərinin strukturu vasitəsilə. Biznes proseslərinin idarə edilməsinin ikinci növü biznes proseslərinin reinjirininqi metodologiyasıdır (Ахриев С.А., 2005: 190).

İ.İ.Mazur və V.D. Şapiro biznes proseslərinin reinjirininqini müəssisə və şirkətlərin restrukturizasiyasının müasir metodu hesab edir. Müəssisənin restrukturizasiyası dedikdə, onun fəaliyyətinin şərtlərini dəyişən bazar şəraitinə və işlənilmiş inkişaf strategiyasına uyğunlaşdırmaq üçün bir sıra tədbirlər nəzərdə tutulur.

Buraya aşağıdakı proseslər daxildir: idarəetmənin struktur və funksiyalarının təkmilləşdirilməsi, texniki-texnoloji fəaliyyətdəki geriləmələrin aradan qaldırılması, istehsalın səmərəliliyinin, məhsul / xidmətlərin rəqabət qabiliyyətinin artırılması, əmək məhsuldarlığının artırılması, istehsal xərclərinin azaldılması və iqtisadi nəticələrin yaxşılaşdırılması üçün maliyyə-iqtisadi siyasətinin təkmilləşdirilməsi. Reinjirininq, müəssisənin təşkilati quruluşunun funksiyaları (bölmələri) ilə deyil, prosesləri ilə məşğul olur (Васильев В.Н., 1996: 83). Reinjirininq zamanı adətən şirkətin təşkilati quruluşu və onun bölmələrinin vəzifələri də dəyişir (Гительман Л.Д., 2008: 496).

Biznes prosesinin reinjirininqi müəssisənin əsas biznes proseslərinin köklü surətdə yenidən qurulmasıdır. Bu, əsas biznes proseslərinin təşkili və onları tamamilə yeniləri ilə əvəz etmək üçün mövcud prinsiplərdən tamamilə imtina edilməsidir.

Biznes Proseslərində Reinjirininq Prosesi
"Reinjirininq" termini müəllifləri M. Ham-

mer və J. Çampi, bunu "onların fəaliyyətlərinin əsas aktual göstəricilərində köklü olaraq yenidən layihələndirmələrə nail olmaq üçün şirkətlərin biznes proseslərinin əsaslı yenidən düşünülməsi və köklü surətdə yenidən qurulması" olaraq təyin edirlər. Lakin, optimallaşdırmadan fərqli olaraq, müəssisələrin biznes proseslərində cüzi yaxşılaşma - 10-100% olduğu halda, reinjirininq biznes proseslərinin səmərəliliyinin kökündən, on və hətta yüzlərlə dəfə artması deməkdir. Reinjirininq həm Azərbaycan, həm də dünya bazarlarında şiddətli rəqabət şəraitində müasir müəssisələrin yaşaması üsuludur.

H.J. Harrington "biznes proseslərinin yenidən qurulması" anlayışından istifadə edir və BPI (biznes prosesinin təkmilləşdirilməsi) biznes proseslərinin davamlı təkmilləşdirilməsi (yaxşılaşdırılması) konsepsiyasını nəzərdən keçirir. Reinjirininqdən əsas fərq ondan ibarətdir ki, "reinjirininq" anlayışını təqdim edən M.Hammer və Ç. Çampi, müəlliflərinin təfsirində biznes proseslərinin köklü şəkildə yenidən qurulmasına işarə edir, biznes proseslərinin reinjirininqi "müəssisənin yenidən yaradılmasını" nəzərdə tutur. Biznes prosesinin reinjirininqinin elan olunan üstünlüklərindən başlıcası köhnə, mənfəət gətirməyən biznes proseslərini məhv edərək sıfırdan bizneşə başlamaqdır (Harrington H. J., 1991).

Biznes proseslərinin reinjirininqi və təkmilləşdirilməsi arasındakı müqayisəli xüsusiyyətlər və fərqlər (Davenport T. H., 1993:337)

Parametrlər	Təkmilləşdirmə	Reinjirininq
Dəyişiklik səviyyəsi	Tədricən	Radikal
Başlangıç nöqtəsi	Mövcud	"Təmiz lövhə"
Dəyişmə dərəcəsi	Davamlı / birdəfəlik	Bir anda
Zəruri vaxt	Qısa	Uzun
İstiqamət	Aşağıdan yuxarıya	Yuxarıdan aşağı
Əhatə dairəsi	Dar, funksiya səviyyəsi	Geniş, çarpaz funksional
Risk	Mülayim	Yüksək
Əsas vəsait	Statistika İdarəsi	İnformasiya texnologiyası
Dəyişiklik növü	Mədəni	Mədəni / struktur

Cədvəl 1-də biznes proseslərinin reinjinirinqi və təkmilləşdirilməsi arasındakı müqayisəli xüsusiyyətlər və fərqlər təqdim olunur.

Biznes proseslərinin injinirinqi, kommer-siya əsasında müəssisələr üçün infrastrukturun yaradılması və istismarı xidmətləri üzrə təqdimatı kimi sayılır. Biznes prosesinin reinjinirinqi neft və qaz sənayesinin istehsal səmərəliliyini artırmaq üçün biznes proseslərinin qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan müəssisələrin mövcud idarəetmə və istehsal strukturlarının əsaslı dəyişməsi (təşkilati-iyerarxik yenidən qurulması) kimi başa düşülür (Субанова О.С., 2002: 147).

Müəssisənin biznes proseslərinin reinjinirinqi konsepsiyası işçilərin motivasiyasının keyfiyyətə fərqli bir modelinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu, hər bir işçinin yerinə yetirdiyi funksiyaların xarakterində ciddi dəyişiklik və hər bir əməliyyat qrupunun işinin fərdi istehlakçının tələblərinə yönəldilməsi və kadr keyfiyyətlərinə yüksək tələblər ilə əlaqədardır.

Reinjinirinqi şirkətin dəyər, keyfiyyət, xidmət və temp kimi həlledici, müasir fəaliyyət göstəricilərində qəfil, spazmatik yaxşılaşdırmaya nail olmaq üçün biznes proseslərinin əsaslı surətdə yenidən düşünülməsi və köklü olaraq yenidən qurulmasıdır. Bu tərifdə beş açar söz var: yenidən düşünmə (maya dəyəri, xərclər, investisiya yerinə istehlak dəyəri üzərində dayanmaq), fundamental, radikal, kəskin (spazmatik) və proses (daha vacib söz).

Reinjinirinqi mövcud biznes prosesləri üzrə işlərin davam etdirilməsi əhəmiyyətli maliyyə itkiləri ilə nəticələnən hallarda lazımdır (məsələn, müştəriyə 10 qat daha sürətli xidmət göstərən rəqiblərin olması səbəbindən mənfəətin əhəmiyyətli dərəcədə azalması) (Ансофф И., 1989: 488).

Biznes proseslərinin reinjinirinqinin yenidən qurulmasının ən vacib prinsipləri aşağıdakılardır (Тельнов Ю.Ф., 2004: 116)

1) bir neçə iş proseduru vahid şəkildə birləşdirilərək "prosesin üfqi sıxılması" baş verir. Nəticədə iş yerlərinin çoxfunksiyalılığına nail olunur;

2) icraçılar müstəqil qərarlar qəbul edirlər, "prosesin şaquli sıxılması" həyata keçirilir. Nəticə işçinin məsuliyyətinin, öz əməyinin nəticələrinə görə marağının artmasıdır;

3) prosesin addımları təbii bir şəkildə həyata keçirilir, "prosesin paralelləşdirilməsi" təmin edilir,

bu vəziyyətdə iş uyğun yerdə aparılır;

4) prosesin çox yönlü icrası var, prosesin xarici mühitin dəyişməsinə uyğunlaşması artır;

5) yoxlamaların sayı azaldılır, razılaşmaların sayı minimuma endirilir;

6) proses meneceri müştəri ilə vahid əlaqə nöqtəsini təmin edir;

7) qarışıq mərkəzləşdirilmiş-mərkəzləşdirilməmiş yanaşma üstünlük təşkil edir, bunun nəticəsində yuxarıdan aşağıya əsaslanan səlahiyyətli nümayəndəsi var;

8) yeni informasiya texnologiyalarının biznes proseslərində tətbiqi qaydaları;

9) fərdi funksiyalara deyil, proseslərə yönəlmiş yeni təşkilati strukturlar.

Müəssisənin biznes proseslərinin reinjinirinqi konsepsiyası işçilərin motivasiyasının keyfiyyətə fərqli bir modelinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu, hər bir işçinin yerinə yetirdiyi funksiyaların xarakterində ciddi dəyişiklik və hər bir əməliyyat qrupunun işinin fərdi istehlakçının tələblərinə yönəldilməsi və kadr keyfiyyətlərinə yüksək tələblər ilə əlaqədardır.

NQÇİ-nin infrastruktur müəssisələrinin idarə edilməsinə innovativ bir yanaşma yeniliklərdən istifadənin effektivliyi üçün lazım olan bazar iqtisadi münasibətləri şəraitində onun uğurlu fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri olan rəqabət səviyyəsini təmin etməyə imkan verir (Медынский В.Г., 1999: 414).

Müəssisənin idarə edilməsində biznes proseslərinin reinjinirinqi aşağıdakı problemləri həll etmək üçün istifadə olunur (Ойхман Е.Г. və б. 1997: 333)

- məhsul və xidmətlərin bazar cəlbediciliyini artırmaq;

- xarici müəssisə və inhisarçılarla rəqabət qabiliyyətinin artırılması;

- maya dəyəri strukturunun təkmilləşdirilməsi;

- istehsal aktivlərinin yenilənməsi;

- sosial sahənin təkmilləşdirilməsi;

- dövrüyyə kapitalının olmaması probleminin aradan qaldırılması.

Azərbaycanda İstehsal İnfrastrukturunu Sistemində Biznes Proseslərinin Reinjinirinqi

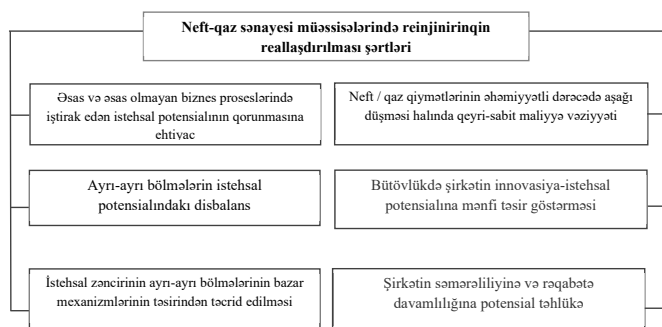
İnkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan sənaye şirkətlərinin inkişafı da nəticədə onların seqmentlərə bölünməsinə səbəb olacaq, bəzi müəssisələr məhsulun işlənilib hazırlanması və istehsalının tam dövrünü davam etdirəcək, digərləri

tədrisən köməkçi və xidmət bölmələrindən qurtulacaq və dar ixtisaslaşdırılmış sənaye istehsalına yönələcəklər.

Ənənəvi olaraq ixtisaslaşdırılmış və əsas olmayan biznes proseslərindən ibarət olan neft-qaz sənayesinin inteqrasiya olunmuş müəssisələrinin xüsusiyyətləri müəyyən şərtlərdə onların səmərəliliyini və rəqabət qabiliyyətini azalda bilər.

Bu cür müəssisələr istehsal zəncirinin bütün həlqələri üzrə istehsal gücünün saxlanması xərclərini şişirdilər ki, bu da onların son məhsullara tələbini azaltmaqla qeyri-sabit maliyyə vəziyyətinə səbəb olur.

Şirkətin ayrı-ayrı bölmələrinin qeyri-bərabər inkişafı onların istehsal qabiliyyətlərinin disbalansına, texnoloji tərəqqinin və bütövlükdə müəssisənin innovativ-istehsal potensialının məhdudlaşdırılmasına səbəb olur (şəkil 1).

Şəkil 1. Neft-qaz sənayesi müəssisələrində reinjirininqin reallaşdırılması şərtləri (Колесова С.Б. və б. 2012: 65)

Neft sənayesində istehsal xidməti neft-qaz hasilatı müəssisələrinin əsas fəaliyyətinə, neft kompleksinin texnoloji dəstəyinin istismarının təşkilinə aid edilmədiyinə görə əsas istehsal - neft hasilatı ilə müqayisədə müəssisələrdə texnoloji xidmətlərin istifadəsinə yetərinə diqqət verilmir.

Neft-qaz sənayesində nəqliyyat bölmələrinin təhlili göstərdi ki, maliyyə müstəqilliyinin olmaması və hasilat və emal müəssisələrindən tam maliyyələşmə özü ilə struktur, təşkilati və maliyyə zəifliklərinə səbəb oldu.

Neft-qaz şirkətlərinin biznes proseslərinin reinjirininqi zamanı yuxarıdakı çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün biznes profili ilə əlaqəli və onunla əlaqəli olmayan (əsas olmayan) biznes proseslərinin tərkibi müəyyənləşdirilir və onların aoutsorinqi aparılır.

Bu prosesin bir hissəsi olaraq, informasiya nüvəsinin həyati fəaliyyəti üçün cavabdeh olan beş əsas subproses ayırd edilə bilər:

- 1) Arxivin tətbiqi;
- 2) İnformasiya xidmətləri;
- 3) İşlərin əlaqələndirilməsi;
- 4) Maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi;
- 5) Ümumi marketinqin həyata keçirilməsi.

Müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etmədən biznes proseslərinin reinjirininqi prinsiplərinin həyata keçirilməsi əqlabətən deyil. Onların istifadəsi qlobal kompüter şəbəkəsinə əsaslanan NQÇİ və tərəfdaş müəssisələrin coğrafi cəhətdən paylanmış struktur bölmələrinin biznes proseslərinin səmərəli əlaqələndirilməsinə imkan verir ki, bu da təşkilati strukturun virtual komponentlərinin yaranmasına səbəb olur. İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi korporativ iqtisadi informasiya sistemləri çərçivəsində inteqrasiya olunur.

Bir çox əməliyyatın avtomatlaşdırılması və prosesin məlumatlandırılması sizə müəssisədəki idarəetmə səviyyələrinin sayını ixtisar etməyə imkan verir:

- daha az ixtisası olan bir işçidə bir çox funksiyanı yerinə yetirməsinin cəmlənməsi;
- müştərilərə daha sürətli və keyfiyyətli xidmət göstərmək;
- daha çevik planlaşdırma və mövcud resurslardan istifadəyə nail olmaqla, əməliyyatlararası keçidlərə sərf olunan vaxtın azaldılması;
- müxtəlif struktur bölmələrinin işçilərinin daxil olduğu müəyyən bir prosesi (sifariş, layihə) həyata keçirmək üçün işçi qruplarının operativ formalaşdırılması;
- biznes proseslərinin icrası barədə toplanmış statistika hesabına proseslərin erkən müəyinəsi və proqnozlaşdırılması;
- problem olduqda proses iştirakçılarının menecerlərlə əməliyyat əlaqələrinin qurulması.

Beləliklə, NQÇİ infrastrukturunun biznes proseslərinin inkişafı üçün prioritetləri qeyd etmək mümkündür:

- 1) neft hasilatı müəssisələrində biznes proseslərinin həddən artıq inteqrasiyasının aradan qaldırılması, yəni infrastruktur biznes proseslərinin müstəqil müəssisələrə ayrılması;
- 2) infrastruktur biznes proseslərinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün yeni metodlardan istifadə;
- 3) neft istehsalı infrastrukturunu müəssisələrində

yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi.

Xarici xidmət bazarının inkişafı bütövlükdə neft-qaz sənayesi üçün uğur faktorlarından biri hesab olunur. Bu istiqamətdə neft-qaz şirkətlərinin inkişafını müəyyənləşdirən əsas şərtlər bunlardır: neft-qaz müəssisələrindən əsas olmayan biznes proseslərinin autsorinqi yolu ilə neft sənayesi xidmətləri bazarının inkişafı, onların əsasında istehsalın texnoloji dəstəyi üçün ixtisaslaşdırılmış müəssisələrin yaradılması, bu da xarici xidmət şirkətlərinin iştirakı ilə rəqabət mühitinin formalaşmasına kömək edir; daxili neft bazarı ilə yanaşı, Qərbi neft şirkətləri üçün subpodratdakı iş yolu ilə beynəlxalq neft xidmətləri bazarına daxil olmaq üçün mövcud potensial; əsas istehsal həcmi ilə müqayisədə əsas neft xidmətlərində ödənilməmiş bazar ehtiyaclarının olması.

Neft hasilatında biznes proseslərinin reinjinerinqi üzrə həyata keçirilən tədbirlər aşağıdakı kimi əsas problemlərin həllinə yönəldilmişdir:

- əsas biznesə diqqət;
- bölmələrin sayını azaltmaqla müəssisənin idarə olunanlığını artırmaq və müvafiq olaraq onların səlahiyyət və məsuliyyət zonalarını daha dəqiq müəyyənləşdirmək;
- yerinə yetirilən işlərin keyfiyyətinə əsaslanaraq müqavilələr üzrə iş qəbulu sisteminə daxili bölmədən iş vahidinə keçid sayəsində xərclərin azaldılması və keyfiyyətin yüksəldilməsi;
- maya dəyəri strukturunda dəyişikliklər sayəsində xərclərin azaldılması, yəni köməkçi və ya xidmət bölməsinə xərclərin sabit dəyişən kateqoriyasından çıxarılması;
- bazar alternativlərini nəzərdən keçirmək, qarşı tərəfə "qiymət / keyfiyyət" meyarına əsasən axtarmaq imkanı vermək.

Bu gün Azərbaycandakı bir çox xidmət şirkəti dar ixtisaslaşmışdır, halbuki Azərbaycan neft sənayesi üçün yüksək keyfiyyətli müasir texnologiyalardan və problemlərin həllinə vahid yanaşmadan ibarət xidmət səmərəliliyi getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə, təbii, coğrafi və digər amillərə görə Azərbaycanda neft hasilatının maya dəyəri dünyada ən yüksək göstəricilərdən biridir.

Yüksək səmərəli xidmətə yatırım etmək hasilatın gəlirliliyini artırmaq problemini həll etməyə imkan verir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsinin sübutu kimi, sahələrin kəşfiyyatı və işlənməsinə vahid xərclər durmadan azalmağa

başlayır (Сизов А.В., 2004: 48).

Nəticə

İstehsalın texnoloji dəstəyi ilə bağlı müəyyən işləri yerinə yetirən ixtisaslaşdırılmış müəssisələrin və ya müəssisənin özündə ixtisaslaşmış köməkçi emalatxanalar və xidmətlər yaradılması zərurətinə səbəb olur. Xidmət strukturlarını müstəqil operatorlar və ya müqavilə əsasında işləyən xidmət şirkətləri kimi fəaliyyət bazar şərtlərinə keçirməklə əsas istehsalın səmərəliliyi artır.

Bu istiqamətlərdə neft-qaz sənayesi müəssisələrinin biznes proseslərinin inkişafının nəticələri aşağıdakıları əhatə edə bilər:

- hasilat həcmi qoruyarkən şirkət işçilərinin ixtisarı;
  - neft hasilatının həcmi və keyfiyyətini qoruyarkən maya dəyərinin azaldılması;
  - biznesin idarəetmə səviyyəsinin ixtisarı;
  - maliyyə investoru baxımından biznes dəyərinin artması;
  - sahədə biznesin dəyərini artırmaq;
  - rəhbərliyin səlahiyyətlərinə aid olmayan "dövriyyə" dən yuxarı rəhbərlərin boşaldılması, hakimiyyətin aşağı mərtəbələrində köçürülür;
- İnkişafın və rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə neft hasil edən müəssisələrin infrastrukturunun biznes proseslərinin həyata keçirilməsinə metodoloji dəstək əsaslandırılmışdır.

Biznes proseslərinin reinjinerinqi müəssisə və şirkətlərin restrukturizasiyasının müasir metodu olaraq baxılır. Reinjinerinq nəticəsində müəssisənin yenidən təşkili tələb oluna bilər (şirkətin restrukturizasiyası formalarından biri). Şirkətin biznes proseslərinin reinjinerinqi neft istehsalçıları üçün idarəetmə sistemlərinin səmərəliliyini, onların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətlərini artırmaq və nəticədə rəqabət qabiliyyətlərini artırmaq üçün bir vasitədir.

Neft hasilatı şirkətinin infrastrukturunun biznes proseslərini vurğulamağın üstünlükləri: maya dəyərinin azaldılması; podratçı mütəxəssislərin yüksək ixtisaslılığı; əsas vəsaitlərin verilməsi; əsas vəsaitlərdən istifadənin səmərəliliyini artırmaq; miqyaslı qənaət; risklərin azaldılmasıdır.

SOCAR ASC kimi uğurlu müəssisələr üçün mövcud istehsal münasibətləri məhsuldar qüvvələrin inkişafından geri qalmağa başladığında istehsal miqyasının dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq biznes

proseslərinin reinjiniringi tələb olunur.

SOCAR ASC üçün neft və qaz hasilatına nəqliyyat-texnoloji dəstək prosesini müstəqil biznes prosesinə ayırmaq xüsusi aktualıq kəsb edir ki, bu da şirkətin restrukturizasiyası və rəqabətli törəmə şirkətinin yaradılması ilə nəticələnəcək.

SOCAR-da satınalmaların davamlı inkişafı və material resurslarına ayrılan xərclərin minimuma çatdırılmasını, ayrılmış vəsaitin qənaətlə və effektiv istifadəsini, habelə istehsal-maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını təmin etmək üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsinə ehtiyac vardır:

1. Eyni adlı avadanlıqlar və materiallar üzrə mərkəzləşdirilmiş satınalmanın təşkili.
2. İllik və yarımillik müqavilələrin bağlanması.
3. Birbaşa istehsalçı şirkətləri satınalma proseduruна cəlb edilməsi.
4. Satınalmanın nəticəsinə görə qalib şirkətlərə qabaqcadan müəyyən avanslar (10-15%) təqdim edilməsi.
5. Şirkətin daxilində təchizatla birgə fəaliyyət göstərən logistika idarəsinin yaradılması, həmçinin bunun qarşılığında zavodlarla birbaşa çalışmaq imkanının əldə olunması.
6. Satınalma proseduru iştirakçısı olan şirkətlər üzrə reytingin təbiiq olunması.
7. Gomruk işlərinin mərkəzləşdirilmiş qaydada icrası.
8. Maddi-texniki vəsait resurslarının idarə edilməsi və tənzimlənməsi metodikasının tətbiqinə nəzarətin daha da gücləndirilməsi məqsədilə mütəmadi monitorinqlərin təşkili.

Açar sözlər: *Biznes proseslər, Reinjiniring, İstehsal infrastrukturu*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ахриев С.А. (2005) *Реинжиниринг бизнес-процессов нефтяных компаний*. - М.: Финансовая академия, 190 с.
2. Васильев В.Н. *Системный подход к реинжинирингу // Менеджмент*. - 1996. №4, с. 83-92.
3. Гутельман Л.Д. (2009) *Преобразующий менеджмент: Лидерам реорганизации и консультантам по управлению*. - М.: Дело, 496 с.
4. Harrington H. J. (1991) *Business process improvement: the breakthrough strategy for total quality, productivity & competitiveness*, McGraw-Hill.
5. Davenport T. H. (1993) *Process innovation*:

reengineering work through information technology. — Boston, Mass.: Harvard Business School Press, 337 pp.

6. Субанова О.С. (2002) *Моделирование процессов реинжиниринга промышленных предприятий*. Диссертация на соискание уч. степени канд. эк. н.- М., 147 с.

7. Ансофф И. (1989) *Стратегическое управление*. - М., 488 с.

8. Тельнов Ю.Ф. (2004) *Реинжиниринг бизнес-процессов: Учебное пособие*. М.: МЭСИ, - 116 с.

9. Медынский В.Г., Ильдеменов С.В. (1999) *Реинжиниринг инновационного предпринимательства: Учеб. Пособие для вузов*. - М.: ЮНИТИ, 414 с.

10. Ойхман Е.Г., Попов Э. М. (1997) *Реинжиниринг бизнеса: реинжиниринг организаций и информационные технологии*. — М.: Финансы и статистика, 333 с.

11. Колесова С.Б., Некрасов В.И. (2012) *Развитие бизнес-процессов обеспечения производства нефтедобывающих предприятий*. Монография. Под общ. ред. Волкова А.Я. – ФГБОУ ВПО «УдГУ», 168 с.

12. Сизов А.В. (2004) *О внутреннем рынке сервисных услуг // Минеральные ресурсы России. Экономика и управление*. № 3. 48 – 49 с.

РЕЗЮМЕ

Механизм управления бизнес-процессами нацелен на кардинальное улучшение предприятия и сегодня является одним из новых инструментов. Управление бизнес-процессами промышленного предприятия означает как обеспечение непрерывности потока, так и их улучшение. Под реинжинирингом следует понимать слияние, разделение, ликвидацию структурных единиц, организацию новых, редизайн использования материальных, технологических, финансовых, человеческих ресурсов и распределение предприятия на основе слияния других предприятий. Реинжиниринг бизнес-процессов компании приводит к изменению внутренней структуры и системы управления, а также к ряду мероприятий, связанных с организацией использования внутреннего потенциала, созданием интерактивных подразделений, которые в большей степени ориентированы на основные цели предприятия.

Цель исследования - обосновать теоретические положения и практические рекомендации по формированию эффективной организации и оптимизации развития бизнес-процессов в инфраструктурной системе предприятия.

На практике научные результаты могут быть использованы при реализации проектов реинжиниринга бизнес-процессов на инфраструктуре нефтегазовых компаний, благодаря предложенной системе оценки эффективности бизнес-процессов в области технологического обеспечения добычи нефти.

Ключевые слова: *бизнес-процессы, реинжиниринг, производственная инфраструктура.*

ABSTRACT

The mechanism of business process management is aimed at cardinal improvement of the enterprise and today it is one of the new tools. Managing the business processes of an industrial enterprise means both ensuring the continuity of the flow and improving them. Reengineering should be understood as the merger, separation, liquidation of structural units, the organization of new ones, the redesign of the use of material, technological, financial, human resources and the distribution of an enterprise based on the merger of other enterprises. The reengineering of the company's business processes leads to a change in the internal structure and management system, as well as to a number of activities related to the organization of the use of internal potential, the creation of interactive units that are more focused on the main goals of the enterprise.

The purpose of the study is to substantiate the theoretical provisions and practical recommendations for the formation of an effective organization and optimization of the development of business processes in the infrastructure system of the enterprise.

In practice, scientific results can be used in the implementation of projects for reengineering business processes on the infrastructure of oil and gas companies, thanks to the proposed system for assessing the effectiveness of business processes in the field of technological support for oil production.

Keywords: *Business Processes, Reengineering, Production Infrastructure.*

İDARƏETMƏ UÇOTUNUN MAHİYYƏTİ, MƏQSƏDLƏRİ VƏ FUNKSIYALARI

CAVİDAN BABAYEV

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
Beynəlxalq Magistratura və
Doktorantura Mərkəzi, magistrant*

babayevcavidan7@gmail.com

1. İdarəetmə uçotunun mənası:

İdarəetmə uçotu termini "İdarəetmə" və "Mühasibat" iki sözdən ibarətdir. Mühasibat uçotunun idarəetmə aspektlərinin öyrənilməsidir. Qərar qəbul etmək üçün rəhbərliyin əlində bir vasitədir. İdarəetmə mühasibatlığının əhəmiyyəti, mühasibat uçotunu siyasətlərin hazırlanmasında və icrasına nəzarətdə rəhbərlik üçün faydalı olacaq şəkildə yenidən qurmaqdır.

İdarəetmə uçotu son mənsəlidir. Bu termin ilk dəfə 1950-ci ildə məhsuldarlıq məsələsində İngilis-Amerikan Şurasının himayəsi altında ABŞ-a səfər edən mühasiblər qrupu tərəfindən istifadə edilmişdir. Maliyyə uçotu terminologiyası, bu iş qrupunun ziyarətindən əvvəl "idarəetmə mühasibatlığı" sözünə istinad etməmişdir. Sıx rəqabətlər, geniş miqyaslı istehsal, texnologiyadakı dinamik inkişaf və müasir işin çətinlikləri idarəetmə uçotunun inkişafına gətirib çıxardı - bir çox problemi həll etmək üçün.

"İdarəetmə uçotu, mühasibat məlumatlarının siyasət yaradılmasında və bir müəssisənin gündəlik fəaliyyətində rəhbərliyə kömək edəcək şəkildə təqdim edilməsidir". İCMA - bu yaxınlarda terminologiyaya daxil edilmiş tərif.

İdarəetmə mühasibatlığı qərar qəbul etmək üçün əsas kimi istifadə etmək üçün rəhbərliyə məlumat verir.

J. Batty İdarəetmə Mühasibatını "xüsusi bilik və bacarıqla birlikdə rəhbərliyə mənfəəti artırmaq və ya zərərləri minimuma endirmək vəzifəsində kömək edən mühasibat metodlarını, sistemlərini və texnikalarını təsvir etmək üçün istifadə olunan termin" olaraq təyin edir. [1]

Battynin tərifi İdarəetmə Mühasibatını rəhbərliyin ehtiyaclarını ödəmək üçün hazırlanmış müxtəlif mühasibat sistemlərinin və metodlarının birləşməsi kimi təsvir edir. [1]

2. İdarəetmə uçotunun mahiyyəti:

İdarəetmə Mühasibat uçotu sahəsindəki ən

son sahə olmasına baxmayaraq, qismən bir Elm, bir qism də bir Sənət kimi qəbul edilə bilər.

Mühasibat məlumatlarının "Kəmiyyət vermək və ümumiləşdirmək" və "Təfsir" sənətidir.

İdarəetmə Hesabları nəticələrini rəqəmlərlə göstərilən məlumatların toplanması, işlənməsi və obyektiv təhlili yolu ilə verir. Beləliklə, bu, "Tərəqqi və problemlərin obyektivləşdirilməsi və miqdarının müəyyənləşdirilməsindən" asılıdır. Bu baxımdan idarəetmə uçotu bir elm kimi qəbul edilə bilər. [6]

Bununla birlikdə, İdarəetmə Mühasibatı, təhlil nəticəsində çıxarılan məlumatların, çıxılmaların və nəticələrin təfsirində sübut edilən insan mühakiməsini, impulslarını, şıtaqlıqlarını və qərəzlərini də əhatə edir. 'Verilənlərin mənasını çıxarmaqda' subyektivlik qaçınılmazdır. Ayırmalar dəqiqliklə elmi ola bilməz. İdarəetmə mühasibinin fərdi qərarı şərh və çıxılmaları əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bilər. Bu baxımdan İdarəetmə Mühasibatı bir Sənət kimi qəbul edilə bilər.

Bütün digər sosial elmlər kimi İdarəetmə Mühasibatının qismən bir Elm, bir qismən də bir Sənət olduğunu söyləməklə nəticəyə gələ bilərik.

3. İdarəetmə uçotunun xüsusiyyətləri:

İdarəetmə uçotunun məqsədi maliyyə məlumatlarını qeyd etmək, təhlil etmək və rəhbərliyə təqdim etmək, iş əməliyyatlarının sistemativ və effektiv planlaşdırılması və aparılmasında faydalı və köməkçi olacaqdır. [3]

İdarəetmə uçotunun əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

3.1. Maliyyə məlumatlarının verilməsi:

İdarəetmə uçotunun əsas əhəmiyyəti rəhbərliyə maliyyə məlumatları ilə təmin etməkdir. Məlumat siyasətləri nəzərdən keçirmək və qərar qəbul etmək üçün müxtəlif idarəetmə səviyyələrinə uyğun bir şəkildə verilir.

3.2. Səbəb və Təsir Analizi:

Maliyyə uçotu yalnız P&L hesabı və Balans

hesabatının təqdimatı ilə məhdudlaşır. İdarəetmə uçotu, orada olan fakt və rəqəmlərin səbəb və nəticələrini təhlil edir. Zərər varsa zərərlər araşdırılır. Mənfəət varsa, mənfəətə təsir edən dəyişən də analiz edilir. Bu maddələrin mənfəətə təsiri ilə əlaqədar müvafiq nəticələr çıxarmaq üçün mənfəət məbləği xərclər, satışlar, istifadə olunan kapital və s. ilə müqayisə olunur.

3.3. Xüsusi texnika və anlayışlardan istifadə:

İdarəetmə uçotu, mühasibat məlumatlarının rəhbərliyə daha faydalı və faydalı olması üçün standart xərcləmə, büdcə nəzarəti, marjinal xərcləmə, fond axını, pul axını, nisbət təhlili, məsuliyyət uçotu və s. kimi xüsusi metodlardan istifadə edir. Bu texnika və ya konsepsiyaların hər biri məlumatların təhlili və təfsiri, əməliyyatlar üzərində nəzarətin yaradılması və s.-də müəyyən məqsədlər üçün faydalı bir vasitədir.

3.4. Qərar vermə:

İdarəetmə uçotunun əsas məqsədi rəhbərliyə müxtəlif vacib qərarlar qəbul etmək üçün müvafiq məlumat verməkdir. Tarixi məlumatlar gələcək təsirlərin proqnozlaşdırıldığı, alternativlərin hazırlandığı və ən faydalı fəaliyyət istiqamətini seçmək üçün qərarlar qəbul etdiyi bir baza təmin edir.

3.5. Sabit Konvensiyalar yoxdur:

Maliyyə uçotu maliyyə hesablarının hazırlanmasında müxtəlif müəyyən prinsip və qaydalara malikdir. İdarəetmə uçotunun belə sabit qaydaları yoxdur. İdarəetmə mühasibatlığı tərəfindən tətbiq olunan alətlər və ya üsullar eynidir, lakin narahatlıqdan narahatlığa və vəziyyətdən vəziyyətə müxtəlif olan bu metodların tətbiqi.

Təhlil olunan məlumatların təfsiri istifadə edən şəxsdən asılıdır. Bir texnikanın tətbiqindən əldə edilən nəticələr idarəetmə hesabının zəkasına və təcrübəsinə bağlıdır. Məlumatların təqdimatı məsələnin tələblərindən asılıdır. Hər bir narahatlığın öz ehtiyaclarına uyğun texnika tətbiqi ilə əlaqəsi var.

3.6. Məqsədlərə nail olmaq:

İdarəetmə uçotu müəssisə məqsədlərinin reallaşmasında faydalıdır. Tarixi məlumatlara əsaslanaraq və gələcək dəyişiklikləri müəyyənləşdirmək üçün düzəlişlərlə hədəflər qoyulur. Həqiqi performans qeyd olunur. Faktiki ilə əvvəlcədən təyin olunmuş nəticələrin müqayisəsi aparılır. Aktualların əvvəlcədən təyin olunmuş nəticələrdən kənarlaşmaları varsa, düzəldici

tədbirlər görülür və proqnozlaşdırılan məqsədlərə nail olunur. Bu, standart xərcləmə və büdcə nəzarəti idarəetmə uçotu metodlarının köməyi ilə mümkün olur.

3.7. Effektivliyin artırılması:

Mühasibat uçotunun məqsədi səmərəliliyi artırmaq üçün məlumat verməkdir. Şöbələrin və bölmələrin səmərəliliyi müəyyən bir dövr üçün hədəflərin və ya hədəflərin müəyyənləşdirilməsi ilə artırıla bilər. Həqiqi performans hədəflərlə müqayisə olunur. Müsbət sapmalar nəzərdən keçirilir. Səbəblərini müəyyənləşdirmək üçün mənfəət sapmaları araşdırılır. Səbəblərlə mübarizə yolları və vasitələri təhlil edilir və hədəflərə nail olunur. Hədəflərin müəyyənləşdirilməsi və əldə olunması prosesi ümumi səmərəliliyin tədricən yaxşılaşmasına səbəb olur.

3.8. Proqnozlaşdırma:

İdarəetmə uçotu gələcəkdə tətbiq edilməsi üçün qərarların qəbul edilməsi ilə əlaqədardır. Bura gələcəyin proqnozlaşdırılması və proqnozlaşdırılması daxildir. Məqsədlərin planlaşdırılmasında və qoyulmasında faydalıdır.

3.9. Qərarlar deyil, məlumatların verilməsi:

İdarəetmə uçotu qərarlar deyil, maliyyə məlumatları verir. Odur ki, idarəetmə uçotunun idarəetmənin məlumatından istifadə və effektiv qərarlar qəbul etmə səmərəliliyindən asılı olduğu deyilir.

4. İdarəetmə uçotunun məqsədləri və vəzifələri:

İdarəetmə uçotunun əsas məqsədi rəhbərliyə öz funksiyalarını səmərəli yerinə yetirməkdə kömək etməkdir. İdarəetmənin əsas funksiyaları planlaşdırma, təşkil etmə, istiqamətləndirmə və nəzarətdir. İdarəetmə uçotu bu funksiyaları səmərəli yerinə yetirməkdə rəhbərliyə kömək edir. [3]

4.1. Məlumatların təqdimatı:

Ənənəvi mənfəət və zərər hesabı və balans qərar qəbul etmək üçün analitik deyildir. İdarəetmə uçotu, müxtəlif üsullarla qərar qəbul etmə tələblərinə uyğun olaraq məlumatları dəyişdirir və yenidən təşkil edir.

4.2. Planlaşdırma və Proqnozlaşdırma Kömək:

İdarəetmə uçotu, büdcə nəzarəti və standart xərcləmə metodları vasitəsilə planlaşdırma prosesində rəhbərliyə kömək edir. Proqnozlaşdırma büdcələrin hazırlanmasında və standartların təyin edilməsində geniş istifadə olunur.

4.3. Təşkilatda kömək:

Təşkilatçılıq, firmadakı müxtəlif şəxslər arasında əlaqələrin qurulması ilə əlaqədardır. Buraya səlahiyyət həvələri və müəyyənləşdirmə məsuliyyəti daxildir. İdarəetmə uçotu, maliyyələşdirmə mərkəzləri, mənfəət mərkəzləri, məsuliyyət mərkəzləri, büdcə hazırlanması və s. təşkili yolu ilə təşkilatda rəhbərliyə kömək məqsədi daşıyır. AH bu fəaliyyətlər təsirli bir təşkilati çərçivə işinin qurulmasında faydalıdır.

4.4. Qərar vermə:

İdarəetmə uçotu effektiv qərar qəbul etmək və siyasət formalaşdırmaq üçün təhlil və şərh üçün müqayisəli məlumatlar verir.

4.5. Müxtəlif səviyyəli rəhbərliyə hesabat vermək:

İdarəetmə uçotunun əsas məqsədlərindən biri də rəhbərliyin təşkilatın müxtəlif bölmələrinin fəaliyyəti, planlarına riayət etməsi və tərəqqisi barədə məlumatlandırılmasıdır.

Üst rəhbərlik, plan siyasət və proqramlarının icrası ilə bağlı geri bildirişə ehtiyac duyur. Orta səviyyəli Rəhbərlik və hətta kiçik rəhbərlər, gündəlik əməliyyat qərarları üçün məlumatlara ehtiyac duyurlar. İdarəetmənin bütün səviyyələrinin ehtiyaclarını ödəmək üçün vaxtaşırı və tez-tez hesabatlar hazırlanır və vaxtında İdarəetmə Mühəsibi tərəfindən göndərilir.

4.6. İdarəetmə Siyasətlərinin Kommunikasiyası:

İdarəetmə uçotu, rəhbərliyin siyasətini aşağıya doğru şəxsi həyata keçirmək üçün effektiv şəkildə çatdırır.

4.7. Effektiv nəzarət:

Standart maya dəyəri və büdcə nəzarəti idarəetmə uçotunun ayrılmaz hissəsidir. Bu üsullar hədəfləri müəyyənləşdirir, performans qiymətləndirmək və səpmalara nəzarət etmək üçün mövcud standartları və büdcələri müqayisə edir.

4.8. Qeyri-maliyyə məlumatlarının daxil edilməsi:

İdarəetmə mühasibatlığı, effektiv və dəqiq qərarlar verməyə imkan verən alternativ fəaliyyət kurslarının inkişafı üçün həm maliyyə, həm də qeyri-maliyyə məlumatlarını nəzərə alır.

4.9. Koordinasiya:

Fərqli şöbələrin hədəfləri onlara çatdırılır və performansları zaman zaman rəhbərliyə bildirilir. Bu davamlı hesabat rəhbərliyə ümumi performans yaxşılaşdırmaq üçün müxtəlif fəaliyyətlərin

koordinasiyasında kömək edir.

4.10. İşçiləri motivasiya edən:

Büdcələr, standartlar və digər proqramçılar işçilər tərəfindən praktik olaraq həyata keçirilməlidir. İdarəetmə uçotunun əsas məqsədi büdcələr, standartlar və proqramçı şəkildə hədəfləri işçilərin onlara çatmaq üçün həvəsli hiss etdiyi şəkildə təyin etməkdir. Bu, ümumiyyətlə hədəfləri praktik etmək və onlara çatmaq üçün uyğun pul və qeyri-pul təşviqləri təklif etməklə həyata keçirilir.

Nəticə

Mühasibat uçotunun tərkibində əsasən də idarəetmə uçotunda rəhbərliyin əsasən müdiriyyət və əsaslanan idarəetmə əsaslı qərarları hazırlamaq və onları təhlil edərək qəbul etmək bacarıqlarına malik menecerin istifadəsi səbəbilə toplanılan, ölçülüb işlənən və lazımı istiqamətə yönləndirilən bütün hər növ uçot məlumatlarını özündə əhatə etməkdir. Uçot siyasəti istehsaldan iqtisadi və hüquqi tərəfdən mövcud olan normativ aktlara əsaslanıb hazırlanır. Gəlir və xərclərin uçotu da bu sferaya aid edilir və onun təkmil formaya salınması, praktiki seqmentinin və nəzəri əsaslarının üzərində işlərin aparılması nəzərdə tutulur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. J. Batty, *Management Accountancy Hardcover, Macdonald & Evans Ltd; 3rd edition, December 1, 1969;*
2. Q.G. Abbasov, *İdarəetmə uçotunun təşkili prinsipləri. Bakı, "Elm", 2006;*
3. L.İ. Abdullayev, *Maliyyə uçotu, Sumqayıt, 2017;*
4. Guo Ping: *Corporate Value Effective Management for Sustainable and Profitable Growth, Huawei Executive Office Speech No. 005, 2012;*
5. И.М. Сулова, *Управленческий учет в библиотеке: библиотечная статистика-современное состояние, проблемы, ИПО Профиздат, 2000;*
6. A.H. Əliyeva, *Mühasibat uçotu, Bakı, "Elm və təhsil", 2016;*
7. S.M. Səbzəliyev, V. Quliyev *"İdarəetmə uçotu" Bakı, 2014.*

Дж.Э. Бабаев

**Магистрант: Азербайджанский
Государственный Экономический
Университет,
Международный Центр Магистратуры и
Докторантуры (UNEC)**

**ПРИРОДА, ЗАДАЧИ И ФУНКЦИИ
УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА**

РЕЗЮМЕ

Бухгалтерский учет включает в себя все виды бухгалтерской информации, которая собирается, измеряется и направляется в правильном направлении, в основном с помощью менеджера, который имеет возможность готовить, анализировать и принимать управленческие решения на основе управления. Учетная политика основана на существующих экономических и правовых нормах. В это направление также входит учет доходов и расходов, который планируется усовершенствовать, проработать практический сегмент и теоретическую основу.

J.E. Babayev

**Master student: Azerbaijan State
Economic University (UNEC),
International Master and Doctoral Center**

**THE NATURE, OBJECTIVES
AND FUNCTIONS OF MANAGEMENT
ACCOUNTING**

SUMMARY

Accounting includes all types of accounting information that is collected, measured and directed in the right direction, mainly through the use of a manager who has the ability to prepare and analyze and make management-based management decisions. Accounting policy is based on existing economic and legal regulations. Income and expense accounting is also included in this area and it is planned to improve it, work on its practical segment and theoretical basis.

YENİ ÇAĞIRIŞLAR KONTEKSTİNDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFINDA AUDİTİN ROLU

CAVİD MƏLİKLİ

*Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
doktorantı*

E-mail: meliklid@bk.ru

Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin maksimum səmərəli işləmələri, gəlirlilik prinsiplərinə əməl etmələri vacib şərtlərdəndir. Düzdür, dünyanın müxtəlif ölkələrində kənd təsərrüfatı kimi həssas bir sahənin fəaliyyətinə, burada ixtisaslaşan müəssisələrə və təşkilatlara dövlət dəstəyi mexanizmləri tətbiq olunur, maliyyə yardımları göstərilir, subsidiyalar verilir, dotasiyalar ayrılır, güzəştli kreditlər və s. bu kimi tədbirlər həyata keçirilir. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı sahələrində fəaliyyət göstərən iqtisadi və təsərrüfat subyektlərinə vergi güzəştlərinin müəyyənəşdirilməsi və yaxud mənfəət vergisindən azad olunması mexanizmlərinin də tətbiqi diqqət çəkir.

Bu sırada Azərbaycan da istisna təşkil etmir, hələ 1990-cı illərin ortalarından başlayaraq, müstəqilliyin bərpasından irəli gələn strateji vəzifələrin yerinə yetirilməsi çərçivəsində ilk reallaşdırılan geniş həcmli islahatlardan biri aqrar islahatlar olmuşdur. Dövlət tərəfindən əkinə və biçinə yararlı torpaqlar onların daimi istifadəçilərinin sərəncamına verilmiş, dövlət səviyyəsində fərdi kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və iri fermer təsərrüfatlarının yaradılması da stimullaşdırılmışdır. Ümumilikdə, 800 mindən çox fərdi sahibkarlar ordusu kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində çalışmışlar və həmin dövrdə ölkəmizin maliyyə vəziyyətinin o qədər də yaxşı olmadığı bir şəraitdə məşğulluq problemlərinin həllinə müəyyən mənada müsbət təsir göstərmiş və əhalinin gəlirlərinin formalaşmasında məhsuldar mənbə kimi çıxış etmişdir. Lakin ölkəmiz son onilliklərdə sosial-iqtisadi inkişaf prizmasından, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin dayanıqlı inkişafının təmin olunmasından və o cümlədən, kənd təsərrüfatı sahələrinin elmi əsaslarla, müasir texnologiyalar bazasında inkişaf etdirilməsindən yanaşmaqla, ölkənin iqtisadi inkişaf modelinin yeni mərhələyə, yəni daha məhsuldar bir fazaya keçməsinə nail

olmuşdur. Bu istiqamətdə kənd təsərrüfatı sahəsi də xüsusi diqqət mərkəzindədir, belə ki, məhz burada reallaşdırılan fəaliyyət istiqamətlərində ölkə əhalisinin ən mühüm ərzaq növlərinə olan tələbatının ödənilməsi üçün lazım olan məhsullar yetişdirilir, toplanılır və ehtiyatları yaradılır. Bundan əlavə, sənaye üsulu ilə mühüm ərzaq məhsullarının istehsal olunması və istehlakçılara çatdırılması, həm də ixrac edilməsi baxımından kənd təsərrüfatının inkişafı həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, məhz burada aqrar-sənaye kompleksinin əsas xammalları yetişdirilir və onların ehtiyatları təmin edilir. Qeyd olunanlar nöqtəyi-nəzərindən kənd təsərrüfatı sahələrinin fəaliyyətinin daha səmərəli təşkil olunması, bu istiqamətlərdəki problemlərin, istifadə olunmamış ehtiyatların fundamental səviyyədə təhlil olunaraq araşdırılması, mövcud potensialın üzə çıxarılaraq açıqlanması, buraxılmış nöqsanların səbəblərinin öyrənilməsi, idarəetmə həlqələrində və istehsal sahələrində, kommersiya strukturlarında, ümumilikdə hər bir fəaliyyət bölməsində vəzifə borclarının və funksiyalarının hansı səviyyədə yerinə yetirilməsi, təhlil olunması və ali idarəetmə qərarları üçün əsasların yaradılması vacib şərtlərdəndir. Audit bu proseslərdə maksimum önəmli rol oynamaq imkanına malikdir, belə ki, audit vasitəsilə bu göstərilən istiqamətlər üzrə real vəziyyətin araşdırılması və qiymətləndirilməsi, zəif həlqələrin müəyyənəşdirilməsi, kənd təsərrüfatı subyektlərinin iqtisadi və təsərrüfat fəaliyyətində mövcud olan imkanlarının obyektiv olaraq baxılması və zəruri qərarların qəbul olunması mümkünəşir. Qərəzsiz və optimal olaraq təşkil edilmiş audit fəaliyyəti bu məsələləri tam şəffaflığı ilə araşdırmaqla bərabər, digər tərəfdən müəssisə və ya təşkilat, yaxud iri bir şirkət və ya holdinqin ali qərarlar qəbul etməsi üçün elmi-praktiki arqumentlər formalaşdırır və əsasları ortaya qoyur. Yəni iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin inkişafı üçün sərf olunan maliyyə resurslarının, cəlb olunan

vəsaitlərin təyinatı üzrə, həm də ölkənin mövcud qanunvericilik aktlarına uyğun şəkildə istifadə edilməsi, müəssisənin maliyyə hesabatlarının və mühasibatlıq sənədlərinin dürüstlük səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi və investisiyaların cəlbi istiqamətində əlavə tədbirlərin görülməsi üçün audit xidmətindən maksimum səmərəli istifadə olunması təmin edilməlidir.

Qeyd edək ki, kənd təsərrüfatı sahəsi əslində aqrar-sənaye kompleksinin çox mühüm bir fəaliyyət istiqamətidir. Burada əvvəldə bildirdiyimiz kimi əhalinin mühüm ərzaq məhsullarına olan tələbatı ilə bağlı proseslər baş verir və fəaliyyət reallaşdırılır. Belə ki, ərzaq məhsullarının emal müəssisələrində alınması və ehiyatlarının yaradılması üçün tələb olunan xammal məhz kənd təsərrüfatı sahəsində yetişdirilir, digər tərəfdən bu xammal məhsullarının daha çox və səmərəli olaraq istehsalının təşkili strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu amillər baxımından kənd təsərrüfatının başlıca məqsədi və vəzifələri sırasında “əkinçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalının müasir texnologiyalar əsasında təşkil etmək, kənd təsərrüfatı məhsulları ilə emalı arasında yaranmış disproporsiyanı aradan qaldırmaq, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və emalı üçün zəruri sayılan infrastrukturunu yaratmaq” daha çox diqqət çəkirlər [1, s.25.]. Bu məsələdə bir qrup amillər daha çox diqqət çəkirlər: 1) kənd təsərrüfatı sahələrində istehsal olunan məhsulların yarısından çox növbəti emal mərhələlərində xammal kimi istifadə olunur; 2) bu sahənin fəaliyyəti üçün digər iqtisadiyyat sahələrindən davamlı şəkildə mal və materiallar, gübrələr, digər vasitələr, həmçinin maşın və mexanizmlər, yanacaq və sürtgü yağları materialları, suvarma sistemləri və s. tələb olunur; 3) kənd təsərrüfatının fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün yeni torpaq resursları gərəkdir və yaxud məhsuldarlığın artırılması üçün elmi yanaşmalar və kəşflər istiqamətində davamlı işlər aparılmalıdır; 4) kənd təsərrüfatının əksər fəaliyyət istiqamətləri mövsümi xarakter daşıyır və təbii-iqlim amillərindən asılılıq üstünlük təşkil edir və s. Bu amillər baxımından kənd təsərrüfatı sahəsində mürəkkəb təsərrüfat və kommertiya prosesləri, o cümlədən maliyyə əməliyyatları, investisiyaların cəlb olunması, maddi-texniki bazanın gücləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər daha çox lazım gəlir. Məhz bu proseslərdə auditin önəmli funksiyaları və rolu ön plana çıxır. Hər

bir investor və ya sahibkar yatırıqları maliyyə resurslarının və ya investisiyaların səmərəli şəkildə istifadəsində və əlavə gəlir götürülməsində maraqlı tərəflər kimi çıxış edirlər. Buna görə də, kənd təsərrüfatı sahəsinin investisiya cəlbediciliyinin təmin olunmasında, fəaliyyət istiqamətlərinin fasiləsiz şəkildə reallaşdırılması üçün dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılmasında, əsas fondların yenilənməsi və iqtisadi fəaliyyət subyektinin strateji inkişafının təmin olunmasında tələb olunan maliyyə resurslarının mənbələrinin müəyyənləşdirilməsində audit xidməti və auditin rolu həlledici amillər kimi qiymətləndirilə bilər.

Kənd təsərrüfatı sahəsində baş verən təsərrüfat və maliyyə proseslərinin daha dayanıqlı və məhsuldar olması üçün maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması və maliyyə hesabatlarının dürüstlüyü olduqca vacib məsələlərdəndir. Hesab edirik ki, bunların təşkilində və müvafiq qanunvericilik çərçivəsində həyata keçirilməsində auditin rolu böyükdür. Audit vasitəsilə istehsal, maliyyə, servis və investisiya istiqamətlərində həyata keçirilən fəaliyyətin və onun maliyyə təminatının dürüstlüyünün kompleks şəkildə təhlil olunması, rəhbərlik qarşısında zəruri addımların atılması üçün vəsatət qaldırması, mühüm idarəetmə qərarları üçün əsasların formalaşdırılması təmin edilir. Əməkdar elm xadimi, professor B.X.Ataşov yazır: “Maliyyə təhlili maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasına, pul vəsaitlərinin axınına təsir edə bilən idarəetmə iyerarxiyasının ən yüksək pilləsinin, məsələn, müəssisə rəhbərliyinin müstəsna hüququdur. Məhsulun qiymətinə, tədarük edilən xammalın və satılan məhsulun həcmlərinə, avadanlıq və texnologiyanın təzələnməsinə aid qəbul edilmiş qərarların nə dərəcədə səmərəli olması mütləq firmanın ümumi mənafeyi, onun iqtisadi artımı nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilməlidir” [2, s.173]. Biz də hesab edirik ki, mühüm idarəetmə qərarının verilməsində maksimum əsaslandırılmış arqumentlər olmalıdır və qərarlar firma və ya müəssisənin-bizim misalında kənd təsərrüfatı sahəsi subyektinin iqtisadi mənafeyinə və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti strategiyasına adekvatlıq təşkil etməlidir. Bu proseslərdə isə audit şəffaflığı və dürüstlüyü təmin etməklə bərabər, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi obyektiv potensialın açılmasında, ehtiyatların müəyyənləşdirilməsində, müəssisə və ya firmanın

maliyyə strategiyasının təkmilləşdirilməsində önəmli funksiyaları reallaşdırır, yəni: 1) müəssisənin maliyyə vəziyyətini obyektiv olaraq təhlil edir və ümumiləşdirmələr aparılır; 2) müəssisənin normal fəaliyyəti və qarşısında qoyduğu hədəfləri reallaşdırmaq üçün tələb olunan əsas və dövrüyyə vəsaitlərinin formalaşdırılması mənbələrinin müəyyənləşdirilməsinə yardımçı olur; 3) müəssisədə istifadə olunan maliyyə resurslarından və yatırılan investisiyalardan istifadənin düzgünlüyünü müəyyənləşdirir; 4) maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yekunlarına uyğun şəkildə mənfəətin bölüşdürülməsi və rentabellik göstəricilərinin obyektivliyini araşdırır, kənarlaşmaların aradan qaldırılmasını təmin edir; 5) müəssisənin vergi orqanları və digər inzibati strukturlarla əlaqəsinin, fəaliyyət mexanizmlərinin və qanunvericiliyin şərtlərinə uyğun işin təşkilinin səviyyəsini təftiş edir və rəhbərliyə obyektiv məlumat-hesabat hazırlayır; 6) müəssisənin qiymət və tarif siyasətinin adekvatlığı müəyyənləşdirilir; 7) müəssisənin beynəlxalq əməkdaşlıq istiqamətində apardığı əməliyyatların obyektivliyi və qanunvericilik çərçivəsində aparılması təhlil olunur, mümkün əməkdaşlıq formalarından istifadənin vəziyyəti qiymətləndirilir; 8) müəssisənin strateji inkişaf hədəflərinə uyğun olaraq nəzərdə tutulan tədbirlərin və yönəldilən səmərəlilik səviyyələri yoxlanılır, qiymətləndirilir və buraxılmış nöqsanların aradan qaldırılması üçün əlavə tədbirlər müəyyənləşdirilir.

Yeni çağırışlar şəraitində auditin bu və digər iqtisadiyyat sahəsində rolunun və funksiyasının maksimum müəyyənləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi vacib şərtlərdəndir. Belə şəraitdə aydıt çox mühüm və strateji məsələlərin həllində tələb olunan mexanizm və fəaliyyət növü kimi xarakterizə edilir. Professor İ.M. Abbasov yazır: “Yeni iqtisadi münasibətlərin – bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin inkişafı mülkiyyətin bütün formalarının fəaliyyətinə geniş meydan açmışdır. Dövlət, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təsərrüfatlarda qanunverici və normativ hüquqi aktlardan irəli gələn tələblərin, normaların yerinə yetirilməsində, həmçinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş cinayət tərkibli maliyyə əməliyyatların vaxtında aşkar olunmasında maraqlıdır. Dövlət əhəmiyyətli bu məsələlərin hazırkı şəraitdə praktiki həlli yalnız audit fəaliyyəti vasitəsilə mümkündür” [3, s.3]. Biz də bi fikirdəyik

ki, auditin rolu yeni çağırışlar və münasibətlər dövründə kifayət qədər strateji əhəmiyyət kəsb edir. Məhz audit və sistemli şəkildə təhlil vasitəsilə bu və digər təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi və nöqsanların aşkarlanması mümkündür. Bundan əlavə, istehsalın səmərəli təşkil edilməsində və bu proseslərin iqtisadi mexanizmlərinin işləkliyinə nail olunmasında audit mümkün ehtiyat mənbələrinin və potensialın üzə çıxarılmasında önəmli funksiyaları yerinə yetirir. İqtisadiyyatın mühüm və önəmli sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatında da auditin rolu daha çox tələb olunandır. Məlumdur ki, kənd təsərrüfatı sahəsinin müxtəlif fəaliyyət istiqamətlərində uçotun aparılması, mühasibatlıq məlumatlarının və bazasının düzgün işlənməsi və formalaşdırılması, mal-material qiymətlilərin dürüst uçotunun təşkili və ümumilikdə maliyyə sənədlərinin qanunvericiliyə uyğun olaraq hazırlanması məsələlərində audit yoxlaması və nəzarəti vacib məsələlərdəndir. Ümumilikdə isə, audit bir tərəfdən ekspert araşdırması və qiymətləndirilməsi funksiyasını yerinə yetirirsə, digər tərəfdən analitik və məsləhət funksiyaları da audit üçün xeyli xarakterikdir. Tədqiqatçı Z.Z.Fazulyanova kənd təsərrüfatında və onun fəaliyyətinin təşkilində auditin rolunu və funksiyalarını ümumiləşdirmişdir: 1) material-istehsal ehtiyatlarının normalar daxilində səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi; 2) aparılan təsərrüfat və kommərsiya əməliyyatlarının, o cümlədən alqı-satqı əməliyyatlarının düzgünlüyünün və adekvatlığının yoxlanılması; 3) kənd təsərrüfatı müəssisələrində əsas fondların, digər qiymətlilərin, maşın və mexanizmlərin səmərəli istifadə olunması; 4) görülən işlərin mühasiblik sənədlərində obyektiv və şəffaf olaraq əksini tapması, hesabatların dürüstlüyü; 5) kənd təsərrüfatı müəssisələrinə alınan avadanlıqların və digər qiymətlilərin bazar qiymətlərinə uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi; 6) xammal resurslarından və digər aktivlərdən səmərəli və məhsuldar istifadənin vəziyyəti [4].

Kənd təsərrüfatının spesifik problemləri nəzərə alınmaqla onun fəaliyyətinin tənzimlənməsi, üstün fəaliyyət mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi və ehtiyatların sistemli şəkildə öyrənilməsi vəzifələrinin reallaşdırılmasında auditin səmərəli rolunu qeyd etmək mümkündür. Bu tədbirlərin sistemli və daha mütəşəkkil səviyyədə təşkili üçün

audit fəaliyyətinin metodologiyasının işlənməsi və konkret metodiki üsulların formalaşdırılması vacib şərtlərdəndir. Qeyd olunan proseslərdə audit özünü bir qrup tələb olunan funksiyaları ilə daha çox ifadə edir: 1) informasiya xarakterli məlumatların toplanması, analitik bazanın yaradılması; 2) nəzarət funksiyası; 3) müəssisənin müxtəlif bölmələri ilə ali rəhbərlik arasında əks rəhbərlik formalaşdırılması; 4) metodiki; 5) modelləşdirmə və 6) sosial [5, s.50.]. Biz də elə düşünürük ki, göstərilən funksiyaların səmərəli şəkildə yerinə yetirilməsi üçün audit fəaliyyətinin optimal təşkili, bu mexanizmdən yerində və vaxtında, düşünülmüş fəaliyyət strategiyasına və meyarlarına uyğun şəkildə istifadə olunması daha çox fayda verə bilər. Bu məsələlər həm də iqtisadiyyatın bütün sahələri üçün, o cümlədən kənd təsərrüfatı sahəsi üçün kifayət qədər xarakterikdir. Demək olar ki, müxtəlif iqtisadiyyat sahələrinin daha məhsuldar fəaliyyət göstərmələrində audit mexanizmi vasitəsilə təsir edilə biləcək bir sıra məsələlər oxşarlıq təşkil edirlər. Bunlar S.V.Kozmenkova və S.A.Kemaeva tərəfindən növbəti formada ümumiləşdirilmişdir: 1) təsərrüfat subyektinin mühasibat uçotu sənədlərinin qanunvericiliyə uyğunluğunun yoxlanılması; 2) müəssisənin fəaliyyətində strateji yanaşmalardan kənarlaşmaların aşkarlanması; 3) idarəetmə funksiyalarının səmərəliliyinin və adekvatlığının müəyyənəndirilməsi; 4) müəssisənin fəaliyyətinə mənfi təsir edən halların və qərarların aşkarlanaraq adekvat tədbirlərin görülməsi üçün yeni qərarların verilməsinin əsaslandırılması [6, s.35]. Bu proseslərdə ölkə qanunvericiliyinə uyğun olaraq auditor fəaliyyəti meyarlarının ciddi şəkildə qorunması və ümumilikdə ölkə üzrə audit fəaliyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Belə ki, potensial investorlar ilk növbədə beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən auditor və məsləhət mərkəzlərindən istifadəyə üstünlük verirlər və buna görə də bizim misalda kənd təsərrüfatı subyektinin inkişafının sürətləndirilməsi, onun investisiya cəlb ediciliyinin təmin olunması üçün müəyyən qiymətləndirmələrin aparılmasında audit fəaliyyətinin genişspektrli və beynəlxalq standartlara uyğunluğunun təmin olunması vacib şərtlərdəndir. Bu sırada çox mühüm meyarlar və tələblər diqqət çəkir. Dünya səviyyəsində audit fəaliyyətinin xarakterindən və

praktikada özünü göstərmiş xüsusiyyətlərindən yanaşdıqda auditin təşkili zamanı bir qrup prinsiplərin maksimum nəzərə alınması və dəyərləndirilməsi vacibdir:

1) auditin elmi əsaslarla təşkili prinsipi; 2) əlçatanlıq prinsipi; 3) məhsuldarlıq və təsiretmə prinsipi; 4) məqsədyönlülük prinsipi; 5) vaxtında nəzərə almaq prinsipi; 6) auditin obyektivlik prinsipi; 7) komplekslik və sistemlilik prinsipi; 8) audit yoxlaması materiallarının məxfiliyi prinsipi; 9) yeni çağırışlara adekvatlıq və çeviklik prinsipi; 10) konkret məqsəd və nəticəyönlülük prinsipi; 11) auditin iqtisadi sistemlilik prinsipi; 12) audit sisteminin sadəliyi və anlaşıqlıq prinsipi və s. Digər tərəfdən, daha səmərəli təşkili, audit yoxlamalarının optimallığının təmin olunması üçün müasir dövrdə yeni audit paradigmasının formalaşdırılması və bir elm istiqaməti kimi araşdırılması məsələlərinə də xüsusi diqqət yönəldilməlidir [7]. Audit fəaliyyəti müstəqil və qərəzsiz olmalı, obyektivlik bütün hallarda gözlənilməli, peşəkar yanaşma və məsuliyyət hissi yüksək səviyyədə olmalıdır. Xüsusilə, mürəkkəb və rentabellik səviyyəsi o qədər də yüksək olmayan kənd təsərrüfatı sahəsində audit fəaliyyətinin səmərəli təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir [8]. Kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin audit yoxlaması zamanı bir çox istiqamətlərin dərinəndə araşdırılması və nəticələrin əsasında tələb olunan qərarların verilməsi, tədbirlərin görülməsi vacib hesab olunur. Bununla bağlı kənd təsərrüfatı müəssisələrinin audit zamanı bir qrup istiqamətlər daha çox diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır: 1) əsas fondların audit; 2) torpaq, meşə və su ehtiyatlarının qorunması, tədbirlərinin görülməsi ilə bağlı məsələlərin optimallığının yoxlanılması; 3) mal göndərən və alıcılarla hesablaşmaların yoxlanılması; 4) qeyri material aktivlərinin audit; 5) ölkədə qüvvədə olan vergi qanunvericiliyinin qorunmasının təftişi; 6) müqavilə öhdəliklərinin qorunması; 7) müəssisənin əməkdaşları ilə hesablaşmaların aparılması; 8) digər təşkilatlarla birgə istehsal və kommersiya fəaliyyətinin təhlili və 9) qiymətli kağızlarla əməliyyatların audit [9]. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı müəssisələrində korrupsiya və mütəşəkkil cinayət hallarının üzə çıxarılması, mənimsəmələrin aşkarlanması, dələduzluq faktlarının müəyyənəndirilməsi məsələləri də audit yoxlamaları zamanı diqqət mərkəzində

saxlanması vacib olan amillərdəndir. Bunun üçün audit yoxlaması zamanı maliyyə fırıldaqlarının izinə düşülməsi və dərinlən araşdırılması, kənd təsərrüfatı müəssisəsinin əmlakının və aktivlərinin oğurlanması, mənimsənilməsi sxemlərinin müəyyənləşdirilməsi və qanunvericiliyə uyğun şəkildə tələb olunan tədbirlərin görülməsi təmin edilməlidir [10]. Bir sözlə, bu proseslərdə audit həm də kənd təsərrüfatı müəssisələrində əmək və maliyyə intizamının gücləndirilməsi baxımından müəyyən vacib funksiyaları yerinə yetirir. Müəssisə üzvlərinin və maddi-məsul vəzifəli şəxslərin məsuliyyətlərinin artırılması proseslərinə audit ciddi təsir göstərmək imkanına malikdir. Buna görə də hər bir audit yoxlaması üzrə spesifik yanaşmalar və audit üslublarının seçilməsi vacib şərtlərdəndir [11, s.77].

Son illərdə ölkəmizdə aqrar-sənaye kompleksinin daha dayanıqlı inkişaf etdirilməsi hədəfləri ortaya qoyulmuşdur. Bunun üçün yüksək perspektivə malik olan kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafının strateji hədəflər çərçivəsində modelləşdirilməsi, elmi əsasla və mütərəqqi dünya təcrübəsinə uyğun şəkildə tədbirlərin görülməsinə daha çox önəm verilməkdədir. Hesab edirik ki, bu porselərdə audit mexanizminin rolunu daha da artırmaqdadır. İqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən kənd təsərrüfatında aparılan uğurlu islahatlarda və onların səmərəliliyində audit xidmətinin və mexanizminin özünəməxsus payı vardır. Professor V.T.Novruzov qeyd edir ki, ötən illər ərzində Auditorlar Palatasının intensiv fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanda milli audit sistemi formalaşmış, auditor xidmətlərinin həcmi və əhatə dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmiş, şəffaflığın artırılmasında, korrupsiyaya qarşı mübarizədə və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında auditin rolu əhəmiyyətli dərəcədə dərinləşmişdir [12].

YEKUN

Hesab edirik ki, yaxın perspektivdə ölkəmizdə dinamik inkişaf sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafının modelləşdirilməsində və daha səmərəli təşkilində auditin rolu artacaqdır və bu zərurəti bir qrup amillərlə əlaqələndirmək mümkündür:

- Kənd təsərrüfatı sahəsinin daha məhsuldar və səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün mövcud ehtiyatların fundamental səviyyədə araşdırılması, təhlil olunması və potensialın aşkarlanması strateji

əhəmiyyət kəsb edir;

- Kənd təsərrüfatı sahəsinin investisiya cəlbediciliyinin artırılması üçün tələb olunan şərtlərin formalaşdırılmasında audit yoxlamalarının böyük səmərəsi ola bilər;

- Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin gəlirlik səviyyəsinin artırılmasında, şəffaflığın təmin olunmasında, qanunvericiliyin qorunmasında, mühasibatlıq sənədlərinin və maliyyə hesabatlarının dürütlüyünün gözlənilməsində audit mexanizminin və xidmətinin önəmli rolunun ildən-ilə artacağını proqnozlaşdırmaq olar və s.

Açar sözlər: *kənd təsərrüfatı, aqrar sektor, audit, auditin funksiyaları, auditin strateji rolu, kənd təsərrüfatının inkişafında auditin əhəmiyyəti.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Quliyev, E.A. *Aqrar iqtisadiyyat. Bakı, 2015, "Kooperasiya" nəşriyyatı, 320 s.*
2. Ataşov, B.X. *Ərzaq təhlükəsizliyinin aktual problemləri, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 2005, 336 s.*
3. Abbasov, İ.M. *Audit. Bakı, 2013.- 544 s.*
4. Фазульянова, З.З. *Задачи и функции аудита МПЗ в сельскохозяйственных организациях. 24.11.2015. <http://lexandbusiness.ru/view-article.php?id=6352>.*
5. Алборов, Р.А., Концевая, С.М., Козменкова, С.В. *Проблемы развития методологии, метода и методики аудита // Международный бухгалтерский учет. 2015. №36 (378) – с. 47–60.*
6. Козменкова, С.В., Кемаева, С.А. *Аудит: проблемные вопросы и пути развития // Международный бухгалтерский учет. 2015. №3(345)–с. 31-43.*
7. Жильцова, Ю.В., Кемаева, С.А., Козменкова, С.В., Маслова, Т.С. *Формирование современной парадигмы аудита как прикладной науки // Международный бухгалтерский учет. 2018. №9 (447). – с. 1037-1049.*
8. Валиев, Р.Ф. *Особенности проведения аудиторской проверки готовой продукции сельскохозяйственного предприятия / Р.Ф. Валиев. — Текст : непосредственный // Молодой ученый.— 2018.— № 27 (213). — с. 63-67.*
9. *Аудит сельхозпредприятий. <http://audeks.net/nash-opyt/audit-selhozpredpriyatiy/>.*
10. Гитинов, Х.Г. *Роль внешнего и внутреннего аудита в борьбе с*

мошенничеством и коррупцией. <http://www.f-ej.ru/Editions>.

11. Богатая, И.Н., Удалова, З.В. Особенности формирования стратегии проведения аудиторской проверки в сельскохозяйственных организациях // Вестник Адыгейского гос. университета. Серия 5: Экономика. – 2010. – Вып. №2. – С. 76-83.

12. Novruzov, V.T. Uğurlu islahatlar auditin əhəmiyyətini daha da artırır. 04.05.2012. <http://www.azerbaijan-news.az/view-9925/ugurlu-islahatlar-auditin-ehemiyetini-daha-da-artirir>.

РЕЗЮМЕ

Роль аудита в развитии сельского хозяйства в контексте новых вызовов

В статье исследована роль аудита в развитии сельского хозяйства в контексте новых вызовов. С этой целью раскрыта сущность и значимость аудита в интенсификации развития сельского хозяйства и повышении его эффективности. Рассмотрены существующие проблемы, замедляющие развитие и рост рентабельности сельского хозяйства и его отдельных сфер. Обоснована необходимость эффективной организации механизма аудита в контексте стратегических целей и задач сферы сельского хозяйства. Отмечена роль и функции аудита в раскрытии упущений различных структурных подразделений управления на сельскохозяйственных предприятиях. Особо рассмотрена роль аудита в соблюдении законодательства по ведению бухгалтерского учета и финансовой отчетности. Подготовлен ряд рекомендаций и предложений по усилению роли аудита в развитии сельского хозяйства в нынешних условиях.

Ключевые слова: сельское хозяйство, аграрный сектор, аудит, функции аудита, стратегическая роль аудита, значимость аудита в развитии сельского хозяйства.

SUMMARY

The role of audit in agricultural development in the context of new challenges

The role of auditing in agricultural development in the context of new challenges is investigated in the article. The essence and significance of the audit

in intensifying the development of agriculture and increasing its efficiency is considered for this purpose. Existing problems slowing down the development and growth of profitability of agriculture and its individual spheres are analyzed. The need for an effective organization of an audit mechanism in the context of strategic goals and objectives of the agricultural sector is justified. The role and functions of auditing in revealing omissions of various structural departments of management at agricultural enterprises are noted. The role of auditing in compliance with the legislation on accounting and financial reporting is particularly considered too. Recommendations and proposals to strengthen the role of audit in agricultural development in the current environment are given in the end of the article.

Keywords: agriculture, agrarian sector, audit, audit functions, strategic role of audit, importance of audit in development of agriculture.

AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI SAHƏSİNDƏ MALİYYƏ-KREDİT MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

MÜŞFIQ TÜKANOV

*Azərbaycan Respublikası
Kənd Təsərrüfat Nazirliyi,
Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin
dissertantı
E-mail: mushvig.tukanov@bk.ru*

Müasir şəraitdə ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Covid-19 pandemiyasının mənfi təsirindən yaranan şərait yeni mexanizmlərin işlənməsini və tətbiqini şərtləndirir. Pandemiyanın nə vaxt qurtaracağı bəlli olmasa belə, qeyd etmək lazımdır ki, qlobal təhdidlər və təhlükələr iqtisadiyyatın bütün sahələrində daha etibarlı və işlək mexanizmlərin hazırlanmasının və reallaşdırılmasını prioritet vəzifələr kimi qarşıya qoymuşdur. Digər tərəfdən, iqtisadi təhlükəsizliyin mühüm tərkib hissələrindən biri kimi, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi daha geniş həcmdə və trayektoriyada dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin görülməsini və səmərəli fəaliyyətin təşkilini tələb edir. Bu istiqamətdə strateji əhəmiyyət kəsb edən fəaliyyət sahələrindən biri kimi kənd təsərrüfatının davamlı və dayanıqlı surətdə inkişaf etdirilməsi vacib məsələlərdəndir.

Kənd təsərrüfatının intensiv inkişafı ilk növbədə mühüm ərzaq məhsullarının istehsalı üçün tələb olunan xammallarının yetişdirilməsi və tədarük olunması, aqrar-əmal kompleksinin xammal bazasının formalaşdırılması istiqamətlərində zəruri tədbirlərin görülməsi, ərzaq bolluğunun təmin olunması və əhalinin məşğulluğunun gücləndirilməsi ilə əlaqəlidir. Buna görə də, müstəqilliyimizin bərpasından sonrakı dövrdə ölkəmizdə başlanılan islahatlar sırasında aqrar islahatların aparılması daha ciddi önəm təşkil etmişdir. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, bu sahədə dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin təmin edilməsi məqsədilə, eyni zamanda bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçidin sürətləndirilməsindən ötrü ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən 1999-cu il 22 mart tarixində imzalanmış "Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında" fərmanı önəmli rol oynamışdır [1]. Bu fərmanın icrası ilə bağlı olaraq ölkəmizdə MDB miqyasında

ilk dəfə geniş rezonans doğuran torpaq islahatları aparılmış, yüz minlərlə yeni nəsil fərdi sahibkarlar formalaşdırılmış, bir sözlə torpaq sahələri real istifadəçilərin sərəncamına verilmişdir. Eyni zamanda, dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı sahələrində işləyənlərin maliyyə resurslarının formalaşdırılması, kapitallarının yaradılması, dövrüyyə vəsaitlərinin mənbələrinin təşkili üçün dövlət tərəfindən güzəştlər mexanizmi işlənmiş və kənd təsərrüfatı subyektləri vergilərdən azad olunmuşlar. Bütün bunların nəticəsində 2003-cü ilədək olan dövrdə ölkənin regionlarında, kənd təsərrüfatı rayonlarında əhalinin məşğulluq imkanlarının, həmçinin, maliyyə mənbələrinin genişlənməsi üçün ciddi zəmin yaradılmışdır. Regionlarda fərdi sahibkarlığın, fermer təsərrüfatlarının və ümumilikdə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə-kredit mexanizminin təkmilləşdirilməsi tədbirlərinə daha çox önəm verilmişdir. Bu sahədə reallaşdırılan fəaliyyətin daha güvənli təşkil və motivasiyalaşdırılması məqsədilə 18 iyun 2002-ci ildə "Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunmuşdur [2]. Qanunun qəbul olunmasından başlıca məqsəd kifayət qədər riskli olan fəaliyyət sahəsi kimi kənd təsərrüfatının müxtəlif seqmentlərinin iştirakçıların qabaqcadan planlaşdırılmayan və proqnozlaşdırılmayan zərərlərinin əhəmiyyətli hissəsinin kompensasiya edilməsi, yəni sığortalanmasından ibarət olunmuşdur. Digər tərəfdən, sığorta mexanizminin təşkili ilə maliyyə-kredit məsələlərinin tənzimlənməsi, bank təşkilatları ilə kənd təsərrüfatı subyektləri arasında etimad mühitinin yaradılması imkanları artmışdır. Lakin obyektivlik naminə qeyd etmək lazım gəlir ki, keçən dövr ərzində hələ də kənd təsərrüfatı sahələrində tətbiq olunan maliyyə-kredit mexanizminin işləkliyinə və tələb olunan səviyyədə səmərəliliyinə nail olunmamışdır. Nəticədə bu istiqamətlərdə yatırılan investisiyaların və yönəldilən kapital qoyuluşunun əsasən dövlət

tərəfindən maliyyələşdirilməsinin şahidi oluruq. Konkret olaraq ölkəmizdə kənd təsərrüfatı sahələrinin maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsi vasitəsilə, həmçinin, dövlət tərəfindən yaradılan müxtəlif ixtisaslaşdırılmış fondların köməyi ilə həyata keçirilir. Amma bu mənbələrdən yönəldilən maliyyə resursları məhduddur, yaxud maliyyə və investisiya fondlarının imkanları zəifdir, banklar isə əsas etibarlı ilə istehlak kreditlərinə üstünlük verirlər və bütün bu səbəblərdən kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və digər subyektlərinin maliyyə-kredit resurslarına əlçatanlığı xeyli zəifdir.

Qeyd edək ki, son illərdə ölkəmizdə kənd təsərrüfatı sahəsində tətbiq olunan dövlət dəstəyi tədbirlərinin ümumilikdə bu sahədə fəaliyyətin səmərəliliyinin yüksəldilməsində müəyyən müsbət təsiri olmuşdur və xüsusilə maliyyə-kredit mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində dövlət tərəfindən davamlı tədbirlər görülməkdədir. Məsələn, ölkə Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli fərmanı ilə təsdiq olunan "Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi"ndə kənd təsərrüfatı sahəsində dövlət dəstəyi tədbirləri də yer almışdır [3].

Bu tədbirlər sırasında daha çox üç istiqamət fərqlənir: 1) ümumi sahə üzrə dövlət dəstəyi; 2) bitkiçilik sahəsi üzrə dövlət dəstəyi və 3) heyvandarlıq sahəsi üzrə dövlət dəstəyi tədbirləri. Bu istiqamətlərdə dövlət tərəfindən ardıcıl şəkildə reallaşdırılan tədbirlər öz nəticələrini ildən-ilə verməkdədir və kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində məhsul istehsalı həcmünün artırılmasında və məhsuldarlığın yüksəldilməsində bu görülən tədbirlərin əhəmiyyəti artmaqdadır. Bundan əlavə, maliyyə-kredit mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və bu qəbildən olan resursların əlçatanlığının təmin olunmasında digər mühüm bir sənədin rolunu qeyd etmək istərdik. Yenə ölkə Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi"nin icrası ilə bağlı olaraq, ölkəmizdə maliyyə xidmətləri bazarının inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra hədəflər müəyyənləşdirilmişdir və bu istiqamətlərdə yeni mexanizmlərin işlənməsi və fəal şəkildə tətbiq olunması strateji əhəmiyyət kəsb edir [4]. Artıq strateji yol xəritəsinin reallaşdırılması sürətləndirilməkdədir, amma COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar olaraq bu istiqamətdə görülən işlərdə müəyyən çətinliklərin

yarandığını qeyd etmək mümkündür. Həm də hesab edirik ki, Qarabağ və ona bitişik 7 rayonun ərazisinin işğaldan azad olunması, bu ərazilərdə yeni iqtisadi rayonların yaradılması, ölkəmiz üçün daha strateji əhəmiyyət kəsb edən Qarabağ iqtisadi rayonunun və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun yaradılması ilə əlaqədar olaraq maliyyə-kredit mexanizmlərinin yenilənməsi, ölkəmizdə bu istiqamətlərdə dövlət dəstəyi alətlərinin maksimum təkmilləşdirilməsi və daha təsirli, məhsuldar maliyyə mexanizmlərinin yaradılması zərurəti ortaya çıxmışdır. Bu proseslərdə kənd təsərrüfatı və onunla sıx inteqrativ əlaqədə olan aqrar-emal kompleksinin, bir çox elementləri ilə bir-birini tamamlayan fəaliyyət sahələrinin, o cümlədən turizm və nəqliyyat xidmətlərinin genişlənməsi amillərini nəzərə alsaq maliyyə-kredit mexanizmlərinin daha işlək formalarının və variantlarının hazırlanması tələb olunur.

Kənd təsərrüfatı sahəsi ölkənin strateji əhəmiyyət kəsb edən mühüm fəaliyyət sferasıdır və burada etibarlı ərzaq təminatı sisteminin əsas problemləri həll olunur, yəni ərzaq növləri üzrə ehtiyatların yaradılması üçün tədbirlər görülür. Professor E.A.Quliyev yazır: "İqtisadi təhlükəsizliyin tərkib hissəsi onun təminatının əsas komponentləri, o cümlədən, maliyyə-iqtisadi resursların kifayət qədər olması, ictimai və dövlət maraqlarının daxili və xarici təhlükələrdən qorunması ilə əlaqədardır. Ərzaq təhlükəsizliyi nəinki milli iqtisadi təhlükəsizliyin, həmçinin milli təhlükəsizlik sisteminin əsası kimi, cəmiyyətin dayanıqlı və dinamik həyat fəaliyyətinin həlledici amilidir" [5, s. 9]. Bu məsələlərdə müəlliflə həmfikir olmaq daha obyektiv görünür, belə ki, milli təhlükəsizliyin mühüm tərkib hissələrindən olan ərzaq təhlükəsizliyin təmin olunması və bununla bağlı zəruri mexanizmlərin işlənməsi, yetərli xammal bazasının formalaşdırılması gərəkdir. Bu sırada ölkənin kənd təsərrüfatı sahəsində sistemli və kompleks tədbirlərin görünməsi, mühüm ərzaq xammal olan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılması və struktur təkmilləşdirilməsi tədbirlərin planlı və dinamik şəkildə həyata keçirilməsi üçün, ilk növbədə işlək və məhsuldar maliyyə - kredit mexanizminin işlənməsi və tətbiqi təmin olunmalıdır. Biz əvvəldə də bildirmiş, dövlət tərəfindən bunlarla bağlı olaraq sistemli tədbirlər görülür, maliyyə resursları ayrılır və investisiyalar yönəldilir. Amma bunlar qlobal

təzyiqlərin artdığı və yeni çağırışların formalaşdığı bir şəraitdə yetərli deyildir, alternativ, o cümlədən daha fəal şəkildə xaricdən maliyyə-kredit resurslarının cəlb olunması, yerli maliyyə- kredit institutları və təşkilatları ilə daha sıx əlaqələrin formalaşdırılması, həmin təsisatların əlçatan kredit resurslarının yönəldilməsinə və xidmətlər paketinin hazırlanmasına motivasiyalaşdırılması tədbirləri görülməlidir. Bir sözlə, ölkədə iqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən qeyd etdiyimiz kimi strateji əhəmiyyət kəsb edən kənd təsərrüfatı sahəsində maliyyə-kredit mexanizminin maksimum təkmilləşdirilmiş modelinin işlənilməsi və reallaşdırılması tələb olunur. Daha fəal alətlərin, əlçatan mexanizmlərin işlənməsi və tətbiqi tədbirləri davamlı xarakter almalıdır. Məsələn, son illərdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatında və aqrar sahəsində aqrolizinq xidmətlərindən geniş istifadənin yayıldığını qeyd etmək mümkündür. Bu təcrübə dünya səviyyəsində sınaqdan çıxmış bir mexanizmdir və hələ 1952-ci ildə ABŞ-da lizinq xidməti fəaliyyətə başlamışdır. Maraqlıdır ki, mühüm xidmət növü olan lizinq maşın, mexanizmlər, texnologiyalar və avadanlıqlara investisiya qoyuluşunun səmərəli forması kimi geniş istifadə olunur. ABŞ-da və Avropa ölkələrində kreditin 40-60 %-i lizinq vasitəsi ilə verilir. Bundan əlavə, dünyanın bəzi ölkələrinin iqtisadiyyatında mühüm maliyyə fəaliyyəti istiqaməti kimi iqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarının 30 %-ə qədər lizinq vasitəsilə reallaşdırılır [6, s. 304]. Qeyd edək ki, bu maliyyə mexanizmi ölkəmiz üçün də xeyli xarakterikdir, yəni artıq lizinq vasitəsilə kənd təsərrüfatı texnikaları və nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi reallaşdırılır, gübrə təminatı həyata keçirilir. Ölkəmizdə bu istiqamətdə xüsusi qurum da formalaşdırılmışdır və səhmləri 100 % dövlətə məxsus olan “Aqrolizinq” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti fəaliyyət göstərir [7]. Dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər hesabına alınmış kənd təsərrüfatı texnikası lizinq maliyyə mexanizmi vasitəsi ilə fiziki və hüquqi şəxslərə icarəyə verilir. Ölkəmizin bütün regionlarında lizinq xidmətindən istifadə olunması üçün müvafiq şərait və infrastruktur yaradılmışdır [8]. Amma, təəssüf ki, dünya təcrübəsində geniş yayılmış digər bir maliyyə-kredit mexanizmindən – lizinq vasitəsi ilə kreditlərin verilməsindən istifadə edilməsi ölkəmizdə hələ ki öz həllini səmərəli formada tapa bilməmişdir və bu xidmətin təşkili genişlənməmişdir. Əgər “Aqrolizinq ASC”-nin

göstərdiyi xidmətlərə nəzər salsaq, bunları - əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi kənd təsərrüfatı texnikaları, texnoloji avadanlıq, ehtiyat hissələri, müxtəlif kimyavi maddələr və ziyanvericilərə qarşı mübarizə vasitələri, həmçinin yenə qeyd etdiyimiz kimi mineral gübrələri göstərmək olar və ümumilikdə 20-dən çox lizinq xidmətinin göstərilməsi diqqət çəkir (bax: cədvəl 1)

Cədvəl 1

“Aqrolizinq” ASC vasitəsilə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara texnika və avadanlıqların lizinqə verilməsi və lizinq yolu ilə satılması, ilin axırına, ədədlə.

Xidmətlər:	2015	2016	2017	2018	2019
Traktorlar	1061	1204	1645	1346	662
Kotolar	759	670	838	692	197
Kultivatorlar	41	140	751	259	188
Səpici aqreçatlar	439	565	961	652	180
Taxılıqan kombaynlar	116	126	2	118	225
Gübrəyəmə maşınlar	111	187	92	65	64

Qeyd: ARDSK-nin məlumatları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır- <https://www.stat.gov.az/>

Hesab edirik ki, lizinq xidmətinin genişləndirilməsi bu istiqamətdə rəqabət mühitinin – ölkə üzrə bazarının yaradılmasına əsaslı zəmin formalaşdırmaqdadır. Bu məqsədlə lizinq maliyyə xidmətlərinin genişləndirilməsində özəl sektor subyektlərinin, o cümlədən maliyyə-kredit və investisiya təşkilatlarının maraqlarının nəzərə alınması və onların motivasiyalaşdırılması vacib şərtlərdəndir. Eyni zamanda, ölkə regionlarında kənd təsərrüfatı sahəsinin əsasən yerləşdiyi və inkişaf etdiyi ərazilərdə səmərəlilik problemlərinin həll olunması və bu istiqamətlərdə fəaliyyətin stimullaşdırılması üçün maliyyə-kredit mexanizmlərinin daha işlək variantlarının hazırlanması və tətbiqi vacibdir. Bunun üçün maliyyə təminatı mexanizmlərinin dəyərləndirilməsi və qiymətləndirilməsi məsələləri ciddi şəkildə həll olunmalıdır. Professor, Əməkdar Elm Xadimi B.X. Ataşov qeyd edir: “Kənd təsərrüfatında əsas kapitalın dövretmə sürətinin naşağı olması, amortizasiya ayırmalarının ləngliyi əsas fondların bərpası üçün vəsait ayrılması imkanlarını məhdudlaşdırır. Bu isə yeni iqtisadi münasibətlərə keçid şəraitində təsərrüfat hesabının ən mühüm prinsiplərindən biri sayılan özünümaliyyələşdirilmə prosesini çətinləşdiməklə, kredit resurslarına olan tələbatı artırır. Nəticədə bütövlükdə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin rentabelliği aşağı düşür və aqrar sahəyə inves-

tisiya qoyuluşları cəlbədicə olmur” [9, s. 407]. Bu məsələ hazırkı vəziyyətdə də xeyli aktual olaraq qalmaqdadır və hələ də zərərlə işləyən kənd təsərrüfatı müəssisələri vardır. Bunlar öz əksini kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyətinin 2015-2019-cı illər üzrə maliyyə nəticələrində ifadə etmişdir (bax: cədvəl 2).

Cədvəl 2

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsində qeyd olunan müəssisələrin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri (2015-2019-cı illər)

Göstəricilər	2015	2016	2017	2018	2019
Müəssisələrin ümumi sayı vahid	1659	1592	1608	1641	1471
o cümlədən					
Gəlirlə işləyənlər	1530	1488	1512	1560	1376
Zərərlə işləyənlər	129	104	96	81	95
Zərərlə işləyən müəssisələrin cəmi müəssisələrdə payı, %	7,8	6,5	6,0	4,9	6,5
Mənfəətin məbləği, min manat	53275	92289	83721	116506	120622
Zərərin məbləği, min manat	13512	17043	20906	19587	27926
Xalis mənfəət	39763	75246	62815	96917	92696

Qeyd: ARDSK-nin məlumatları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır- <https://www.stat.gov.az/>

Cədvəl 2-nin təhlilinə baxdıqda görmək mümkündür ki, 2015-2019-cı illərdə mürəkkəb fəaliyyət sahələrində olan kənd təsərrüfatı sahəsində müəssisələrinin ümumi sayı 1659-dan 1471-ə dək azalmışdır. Bu müəssisələrdən 1376-sı gəlirlə, 95-i isə zərərlə işləyənlərdir. Təhlil olunan dövr ərzində zərərlə işləyən müəssisələrin cəmi kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə payı 7,8 %-dən 6,5 %-ə düşmüşdür. Müəssisələrin əhəmiyyətli hissəsi gəlirlə işləməsinə baxmayaraq xalis mənfəətin ümumi məbləği heç də yüksək deyildir və bu göstərici 2015-ci ildə mənfəətlə işləyən hər bir müəssisə üzrə il ərzində cəmisi 26 min manata yaxın olmuşdursa, 2019-cı ildə bu göstərici 67 min manatdan çox təşkil etmişdir. Amma, yenə qeyd edirik ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində gəlirlik səviyyəsi müəyyən adekvatlıq təşkil etməlidir ki, bu sahədə fəaliyyətin genişləndirilməsinə maraq artmış olsun. Bununla belə görünən odur ki, ölkəmizin kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayında azalma tendensiyası vardır.

Qeyd edək ki, dövlət tərəfindən son 10 illiklərdə kənd təsərrüfatının inkişafına və xüsusilə onun maliyyə təminatının gücləndirilməsinə göstərdiyi dəstək mexanizmləri, həmcinin məqsədli və planlı şəkildə ayrılan maliyyə vəsaitləri diqqət çəkir. Təsəvvüf deyildir ki, 2010-2020-ci illərdə kənd təsərrüfatında məhsul istehsalı 3,9 mlrd. manat-

dan 8,4 mlrd. manata kimi yaxud 1,5 dəfə artım nümayiş etdirmişdir [10]. Bundan əlavə, aqrar sahədə əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi sığorta sistemi inkişaf etdirilmiş və bu sahənin texnika, istehsal vasitələri ilə təminatında önəmli addımlar atılmışdır [11]. Bir çox mühüm kənd təsərrüfatı və qiuda məhsulları üzrə idxaldan asılılıq aradan qaldırılmışdır. Dövlət tərəfindən hər il kənd təsərrüfatının dəstəklənməsində dövlət büdcəsi çərçivəsində iri məbləğdə maliyyə vəsaitləri ayrılır və 2021-ci ilin dövlət büdcəsində bu rəqəm 943 mln. manatdan çox təşkil etmişdir. Bu vəsaitdən 496,3 mln. manatı yaxud 52,6 %-i birbaşa kənd təsərrüfatı tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur [12].

Cədvəl 3-də ölkəmizdə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığa ayrılan xərclərin ÜDM-də və dövlət büdcəsinin xərclərində payı təhlil olunmuşdur və buradan görüldüyü kimi davamlı şəkildə dövlət büdcəsindən bu sahələrə ayrılan vəsaitin artımı təmin olunmuşdur.

Cədvəl 3

Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığa ayrılan xərclərin ÜDM-də və dövlət büdcəsinin xərclərində payı, %.

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2021
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığa ayrılan xərclər, mln.manat	483,0	502,6	5837,7	592,2	807,9	755,3	874,2	943,0
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığa ayrılan xərclərin artımı, özündən əvvəlki ilə nisbətən %-lə	-	104,1	116,1	101,5	136,4	93,5	115,7	107,9
Ümumi daxili məhsul, milyon manat	58182,0	59014,0	54380,0	60425,2	70135,1	80092,0	81681,0	
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığa ayrılan xərclərin ümumi daxili məhsula nisbəti, %	0,9	0,9	1,0	1,1	1,3	0,94	1,07	
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığa ayrılan xərclərin dövlət büdcəsinin xərclərinə nisbəti, %	2,4	2,5	2,8	3,6	4,9	3,27	3,47	

Qeyd: ARDSK-nin məlumatları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır- <https://www.stat.gov.az/>

Eyni zamanda, dövlət büdcəsinin xərclərində ayrılan vəsaitlərin payı 2013-cü ildə 2,4 % olmuşdursa, bu göstərici 2018-ci ildə 3,27 %, 2019-cı ildə 3,47 %, 2021-ci ildə isə 3,5 %-ə yaxın olmuşdur.

Kənd təsərrüfatı sahəsinin maliyyə-kredit mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi həm də

aqrar-sənaye kompleksi sistemində sahələr arası əlaqələrin tənzimlənməsini şərtləndirir [13]. Bu vəzifələr öz əksini ölkə Prezidentinin 16 aprel 2014-ci il tarixli “Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Fərmanında da öz əksini tapmışdır [14]. Bunlarla belə, kənd təsərrüfatı sahəsində daha yüksək nəticələrin əldə olunması, bu sahənin fəaliyyətinin dünya təcrübə səviyyəsinə qaldırılması, mütərəqqi texnologiyaların və idarəetmə formalarının tətbiqi üçün daha çox işlər görülməli və xüsusilə maliyyə-kredit mexanizminin təkmilləşdirilməsi tədbirləri həyata keçirilməlidir.

YEKUN

Müasir şəraitdə torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi ilə əlaqədar olaraq, kənd təsərrüfatı sahəsinin strateji rolu daha da artmaqdadır. Belə ki, yeni yaradılmış Qarabağ iqtisadi rayonu və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafının genişləndirilməsi baxımından güclü resurslara və perspektivlərə malikdir. Bunlarla bağlı olaraq, bir sıra məsələlər aktuallığı ilə ön plana çıxmışdır:

- Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafına və onun maliyyə-kredit mexanizminin maksimum təkmilləşdirilməsinə yeni yanaşmalar qaçılmaz xarakter almışdır;

- Kənd təsərrüfatı sahəsinin maliyyə-kredit mexanizminin işləkliyinin və əlçatanlığının təmin olunması tədbirlərinin gücləndirilməsinə ehtiyac yaranmışdır;

- Ölkə regionlarında, o cümlədən işğaldan azad olunmuş ərazilərdə yaradılmış yeni iqtisadi rayonlarda kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafının sürətləndirilməsi və səmərəliliyinin artırılması üçün spesifik maliyyə-kredit mexanizminin işlənməsi və dövlət dəstəyi mexanizminin hazırlanması gecikdirilməsən həll olunmalı və regionlarda müstəqil balansla, resurslara malik maliyyə-kredit və investisiya təşkilatları, müəssisələri və fondlarının yaradılması maksimum stimullaşdırılmalıdır və s.

Açar sözlər: *kənd təsərrüfatı, maliyyə mexanizmi, kredit mexanizmi, maliyyə-kredit mexanizmi, maliyyə-kredit mexanizminin aktual problemləri, maliyyə-kredit mexanizminin təkmilləşdirilməsi, kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Aqrar islahatın əsasları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu // Bakı: – 18 fevral 1995-ci il, № 976.*

2. *Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 18 iyun 2002-ci il.*

3. *Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. AR Prezidentinin 06 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.*

4. *Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixi Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı, 2016.–59 s.*

5. *Quliyev, E.A. Etibarlı ərzaq təminatı sistemi: kooperasiya və integrasiya problemləri. // E.A.Quliyev.– Bakı, “Elm”, 2013, 308 s.*

6. *İbrahimov, İ.H. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. (Monoqrafiya). Bakı, 2016, 655 s.*

7. *“Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” AR Prezidentinin Sərəncamı. Bakı, 23 oktyabr 2004-cu il*

8. *Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin və aqrar sahədə lizinq fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri 8 aprel, 2020-ci il, № 985*

9. *Ataşov, B.X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri (nəzəriyyə və praktika). / B.X.Ataşov. Monoqrafiya. Bakı, “Kooperasiya”, –2017,– 536 s*

10. *Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı, 2020. – 653 s.*

11. *Aqrar sığorta haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. / – Bakı şəhəri, 27 iyun 2019-cu il.*

12. *Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 29 dekabr 2020-ci il.*

13. *Abbasov, V.H. Aqrar-sənaye kompleksi sistemində sahələrarası əlaqələrin tənzimlənməsinin iqtisadi problemləri: / iqtisad üzrə elmlər doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, - 2012. – 49 s.*

14. *Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı // 16 aprel 2014-cü il. - Bakı: № 152.*

РЕЗЮМЕ

Актуальные проблемы совершенствования финансово-кредитного механизма в сфере сельского хозяйства в Азербайджане

В статье исследованы актуальные проблемы совершенствования финансово-кредитного механизма в сфере сельского хозяйства в Азербайджане. С этой целью раскрыта сущность и важность работоспособности и продуктивности финансово-кредитного механизма в сельском хозяйстве. Обоснована необходимость создания и применения более эффективных финансово-кредитных механизмов в сельском хозяйстве и, тем самым, обеспечить продуктивность важнейших видов продовольственных товаров. Рассмотрены проблемы и перспективы доступности финансово-кредитных ресурсов и услуг субъектов сельского хозяйства и аграрного сектора в нынешних условиях. Отмечена необходимость совершенствования основных инструментов и компонентов финансово-кредитного механизма сельского хозяйства. Подготовлены рекомендации и даны предложения по повышению эффективности финансово-кредитного механизма в сфере сельского хозяйства в Азербайджане в ближайшей и долгосрочной перспективе.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, финансовые механизмы, кредитные механизмы, финансово-кредитные механизмы, актуальные проблемы финансово-кредитных механизмов, совершенствование финансово-кредитных механизмов, финансирование сельского хозяйства.*

SUMMARY

Current problems of improving the financial and credit mechanism in the agriculture in Azerbaijan

The current problems of improving the financial and credit mechanism in the agriculture in Azerbaijan are investigated in the article. The essence and importance of the efficiency and productivity of the financial and credit mechanism in agriculture are analyzed for this purpose. The need to establish and implement more efficient financial and credit

mechanisms in agriculture is justified, thus ensuring the productivity of critical food products. Problems and prospects of availability of financial and credit resources and services of subjects of agriculture and agrarian sector in current conditions are considered then. The need to improve the main instruments and components of the financial and credit mechanism of agriculture is noted. Recommendations and proposals to improve the effectiveness of the financial and credit mechanism in the field of agriculture in Azerbaijan in the near and long term are given in the end of the article.

Key words: *agriculture, financial mechanisms, credit mechanisms, financial and credit mechanisms, current problems of financial and credit mechanisms, improvement of financial and credit mechanisms, financing of agriculture.*

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA İDMANIN SOSIAL-İQTISADI İNKİŞAF PROSESLƏRİNDƏ ROLUNUN ARTIRILMASI MƏSƏLƏLƏRİ

SEVİNC ƏLİYEVƏ

*Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və
İdman Akademiyasının baş müəllimi*

E-mail: sevinc-aliyeva-80@list.ru

Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bütün sahələrdə maksimum dövlətçilik əhəmiyyətinin formalaşdırılması və gücləndirilməsi tədbirlərini həyata keçirmiş və köklü islahatlar aparmağa nail olmuşdur. İqtisadiyyatın dayanıqlı təşkili, onun müxtəlif sahələrinin integrativ təsirinin dərinəndən öyrənilməsi, obyektiv qiymətləndirilməsi, burada olan iqtisadi elementlərin və potensialın ölçülməsi, təsərrüfat, iqtisadiyyat və bütövlükdə maliyyə, milli məhsul dövriyyəsinə daxil edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadiyyat sahələrinin multiplikativ elementləri, əlavə dəyəri formalaşdıraraq fəaliyyət istiqamətləri diqqətlə araşdırılmalı və bunların reallaşdırılması, sosial-iqtisadi inkişaf proseslərində səmərəli istifadə edilməsi məsələləri dövlətin siyasətində mütləq şəkildə yer almalıdır. Dünyanın müxtəlif ölkələrində iqtisadiyyatın diversifikasiyaşdırılmasında və gəlir mənbələrinin artırılmasında ilk baxışdan o qədər də yüksək maliyyə perspektivi və gəlir mənbələri vəd etməyən iqtisadiyyat sahələrinin daha ərtaflı öyrənilməsi, mümkün olan iqtisadi dəyərin ölçülməsi vacib şərtlərdəndir. Belə sahələrdən biri də idmandır və bu sahənin sosial-iqtisadi inkişaf proseslərində strateji roluna şübhə etmək qeyri-mümkündür.

Əlbəttə, biz idmanın insan sağlamlığına, cəmiyyətdə sağlam həyat tərzininin və müsbət davranışların formalaşdırılmasında rolunun xüsusi qeyd etməklə bu sferanın iqtisadi münasibətlərinin mahiyyətinin açıqlanmasına, burada səmərəli və perspektiv fəaliyyət istiqamətlərinin obyektiv olaraq dəyərləndirilməsi və dövlət tənzimlənməsinə daha çox diqqətin yetirilməsini önəmli hesab edirik. İdman sferasında sosial-iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən fəaliyyət formalarının və istiqamətlərinin nizamlı və planlı şəkildə təşkil olunması, bu proseslərin maksimum səmərəli, ölkənin qarşısında duran strateji hədəflərə uyğun şəkildə tənzimlənməsi təmin olunmalı və adekvat kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir [1]. Burada digər mühüm məsələlərdən biri də idman sahəsinin strateji sosial-iqtisadi rolunu nəzərə almaqla, bu sahədəki

iqtisadi proseslərin və münasibətlərin idarəetmə mexanizmlərinin işləkliyinə və səmərəliliyinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu onunla izah edilir ki, dövlət tərəfindən böyük səylər hesabına və məqsədli dövlət investisiyalarının yönəldilməsi sayəsində istismara verilmiş iri və unikal (məsələn, Olimpiya kompleksləri) idman qurğuları və kompleksləri səmərəli şəkildə istifadə olunmur, iqtisadi potensial araşdırılmır və iqtisadi fəaliyyətə yönülməli tədbirlər zəif səviyyədə qalır. Bundan əlavə, belə idman komplekslərindən səmərəli və məhsuldar istifadə edilməsi onların yerləşdikləri regionda sosial-iqtisadi mühitə edəcək biləcəkləri müsbət təsirdən məhrum olur [2]. Gənclər və yeniyetmələr idman komplekslərinə və müxtəlif idman növləri üzrə bölmələrə yazılmaq, məşq etmək, yüksək nəticələr qazanmaq, yerli, ölkə səviyyəli və beynəlxalq idman yarışlarında, turnirlərində iştirak etmək, medallar və diplomlar qazanmaq, pul mükafatları almaq, peşəkar idman klublarında və komandalarında iştirak etməklə yüksək gəlir əldə etmək, bununla da ölkəmizdəki sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinə ciddi töhfələr vermək əvəzinə, təəssüf ki, çox vaxt əyləncə mərkəzlərinə, cayxanalara, gecə klublarına, pis vərdişlərdən ibarət olan məkanlara tələsillər. Yeniyetmələr və gənclər arasında pis vərdişlərin formalaşması, sağlam həyat tərzinin arxa plana keçməsi, onların sağlam ruhda böyüməsində problemlərin artması, yaxşı təhsil alması, cəmiyyət və ölkə üçün yararlı, hazırlıqlı, güclü, sağlam və birlikli əsgər, vətəndaş və mütəxəssis kimi yetişməkdə çətinliklər çəkməsi məhz bu səbəblərdən baş verir. Əgər hər hansı bir yeniyetmə fəal şəkildə idmanla məşğul olursa, onun gələcək uğurlarının olacağına inam daha çox artır, belə ki, idman insana sağlam ruh verməklə bərabər, həm də ona həyatın mürəkkəb yolları üçün hazırlayır, iradəli edir, təmkin və zəka formalaşdırır, son nəticədə isə insan özünə daha güvənli olur. İdman həm də ölkədə dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində önəmli funksiyaları reallaşdırır [3].

Ölkənin davamlı və dayanıqlı inkişafının

mühüm göstəricilərindən biri də sosial gərdinliyin aradan qaldırılması, sosial tədbirlərin dövlət tərəfində geniş şəkildə dəstəklənməsi və əhalinin sağlam həyat tərzinə imkan verən tədbirlərin maliyyələşdirilməsində dövlətin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi və idman siyasətinin adekvat olmasından ibarətdir [4, s. 29]. Eyni zamanda, idmanın inkişafı və sosial-iqtisadi inkişafda rolunun artırılması ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə də müsbət təsir göstərir [5, s. 44]. Belə ki, müxtəlif idman sahələrinə kütləvi şəkildə marağın artırılması, infrastrukturun təşkil olunması, idman bölmələrinin, klub və təşkilatlarının fəaliyyətinin səmərəli şəkildə idarə edilməsi və tənzimlənməsi sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinə təkan verməklə yanaşı, həm də iqtisadi dəyərin yaradılması və mənfəətin əldə edilməsi ilə bağlıdır. Düzdür, dövlət müxtəlif səviyyələrdə, o cümlədən məktəbəqədər təhsil müəssisələrində, orta məktəblərdə, orta ixtisas məktəblərində və kolleclərdə, ali təhsil müəssisələrində, sağlamlıq mərkəzlərində, idman təşkilatlarında və digər mümkün sahələrdə idmanın inkişafına, bədən tərbiyəsinin daha nizamlı təşkilinə, idmanın səmərəli və perspektiv inkişafının gücləndirilməsinə, tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirir, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi idman qurğuları tikilir, müvafiq idman infrastrukturunu yaradılır, ixtisaslaşdırılmış idman məktəblərinin və müəssisələrinin dövlət maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir, bütövlükdə ölkədə idmanın təşkili və inkişafı ilə bağlı kompleks tədbirlər reallaşdırılır, maliyyələşdirmə mexanizmləri hazırlanır və tətbiq olunur. Bunlarla belə, idman sferası həm də kommersiyayönlüdür və biznes sahəsidir, belə ki, burada müxtəlif idman növləri üzrə klubların, təşkilatların və müəssisələrin fəaliyyəti həm də iqtisadi səmərəlilik və mənfəətlik mexanizmləri üzərində qurulur. Yəni idman təşkilatları və müəssisələri də digər iqtisadi subyektlər kimi qeydiyyatdan keçir, vergi öhdəlikləri götürür, maliyyə mənbələrini formalaşdırır, investorlar cəlb olunur, idman qurğuları tikilir, yarışlar və turnirlər keçirilir və bütün bunlar iqtisadi münasibətlərin məcmusundan ibarətdir, başqa sözlə reallaşan idman tədbirlərində və turnirlərində sosial amillərlə yanaşı, mütləq şəkildə iqtisadi münasibətlər formalaşır və inkişaf edir.

Ölkədə sosial-iqtisadi durumun obyektiv olaraq təhlil olunması, bu proseslərə təsir edən amillərin və mövcud vəziyyətin hərtərəfli araşdırılması və qiymətləndirilməsi son nəticədə sosial-iqtisadi

inkişaf proseslərinin dinamikliyinə müsbət təsir göstərə bilər. İdman sferası da bu münasibətlərlə zəngindir, belə ki, müxtəlif idman yarışlarının və ümumiyyətlə idman bölmələrinin səmərəli fəaliyyət göstərmələri hesabına ölkədə iqtisadi inkişaf proseslərinin sürətləndirilməsi mümkündür. Bundan əlavə, həmin proseslərə cəlb edilən insanların sağlam və hazırlıqlı olması sonrakı proseslərdə əhalinin iqtisadi fəallığın yüksəldilməsinə, əmək ehtiyatlarından məhsuldar istifadə olunmasına, məşğulluq səviyyəsinin artırılmasına və əhalinin gəlirlərinin yüksəldilməsinə, işsizlik səviyyəsinin aşağı salınmasına, əsas olmayan miqrasiya axının qarşısının alınmasına, gənclərin daha çox yaşadıqları doğma yerlərə bağlılıqlarının formalaşmasına, yetkin vətəndaş və mütəxəssis kimi yetişməsinə ciddi potensial formalaşdırılmış olur. Eyni zamanda, idman iqtisadiyyatının düzgün və səmərəli təşkili, idman infrastrukturundan yetərincə istifadə olunması və əhalinin daha çox idman sahələrinə gəlməsinin stimullaşdırılması, idmana marağın yüksəldilməsi xəstəlik hallarının minimuma endirilməsində və xüsusilə cinayətkarlıq hallarının azaldılmasında önəmli rol oynayır. İdman qurğularında və komplekslərində məşqlər etmiş və hazırlıqlar keçmiş yeniyetmələr və gənclər, həm də torpaqlarımızın qorunmasında, vətənimizə uzanan xain əllərin kəsilməsində və düşmənlərimizin başlarının əzilməsində şücaətlər və qəhrəmanlıqlar göstərə biləcək potensial əsgər və zabitlərimizdir. 2020-ci ildə 44 günlük Böyük Qarabağ Zəfərində biz hər birimiz bunun şahidi olduq. Hesab edirik ki, məhz son 15-20 il ərzində yaradılan iri idman kompleksləri, ilk növbədə regionlar da daxil olmaqla, istismara verilən Olimpiya Kompleksləri qəhrəman və yenilməz əsgər və zabitlərimizin hazırlığında mühüm rol oynamışlar. Belə ki, torpaqlarımızın işğalcılardan azad olunmasında qəhrəmanlıqla döyüşən, düşməni lərzəyə salan, heç nədən qorxmayan, lazım gəldikdə gözlərini qırpmadan həyatlarını qurban verən və şəhidlik zirvəsinə yüksələn, düşməni “iti qovan kimi” torpaqlarımızdan qovan, onları rəzil duruma salan müzəffər ordumuzun əsgər və zabitlərinin demək olar ki, hamısının qəhrəmanlığa və dəyanətli olmağa, cəsurluq etmək səviyyəsinə qədər yetişməkdə getdikləri yolun bir qolu da, cığırı da idman qurğularından və komplekslərindən keçmişdir. Uşaqlıqda və yeniyetmə dövründə idman bölmələrində və meydançalarında, idman

komplekslərində davamlı məşqlər keçən və idmanla məşğul olanlar hərbi xidmətdə də daha güclü, mətin, iradəli və hazırlıqlı olmaları ilə fərqlənirlər. Bütün bunlar müasir dövrümüzdə ölkəmiz üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, sosial-iqtisadi əhəmiyyət baxımından idmanın rolu və funksiyası cəmiyyətdə və ölkəmizdə yüksək səviyyədə prioritetlik təşkil edir. Bunlarla bərabər, idman sferasında baş verən iqtisadi münasibətlər sosial-iqtisadi inkişafımızın tərkib hissəsi olmaqla, əlavə dəyərin yaradılmasında və iqtisadi səmərəliliyin formalaşdırılmasında özünü bürüzə verir.

Qeyd edək ki, ölkəmizdə bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafında dövlətimizin xüsusi rolu diqqət çəkir. Əvvəldə də bildirdiyimiz kimi, müstəqilliyimizin bərpasından sonra idmanın inkişafına geniş yer verilmişdir və bu istiqamətdə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin böyük əməyi olmuşdur. Haqlı olaraq, professor D.Quliyev hesab edir ki, XX əsrdə respublikamızda bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır [6]. Hələ ötən əsrin 70-80-ci illərində Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında respublikamızda bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bakı və digər mərkəzi şəhərlərdə, rayonlarda ixtisaslaşdırılmış idman və bədən tərbiyəsi müəssisələri yaradılmış, məktəblər və texnikumlar açılmış, ümumtəhsil orta məktəblərdə isə ixtisaslaşdırılmış siniflər açılmışdır. Ümumilikdə 6000-dən çox bədən tərbiyəsi kollektivləri yaradılmışdır. İkinci dəfə - 1993-ci ildə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Heydər Əliyev artıq müstəqil Azərbaycanın bədən tərbiyəsi və idman sahəsində milli inkişaf və fəaliyyət strategiyasının əsas istiqamətlərini formalaşdırdı. Nəticədə, ölkənin hər yerində idmanın inkişafına yeni yanaşmalar təmin olundu və 1994-ci ildə isə Gənclər və İdman Nazirliyinin yaradılması ilə bu proseslərin tənzimlənməsində mərkəzi idarəetmə strukturu yaradıldı [7]. Maraqlıdır ki, məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü və fərmanı ilə 1995-ci ildə idmanın inkişafının sürətləndirilməsi və kompleks tədbirlərin keçirilməsi proseslərin əlavə maliyyə mənbəyinin yaradılması məqsədilə Azərbaycanda idman fondu yaradıldı [8]. İlkin olaraq bu fonda 2 mlrd. manat vəsait ayrılmışdır və bu müstəsna hal kimi qiymətləndirilmişdir. Həmin dövrdə ölkəmizin ən iri idman stadionu olan – Tofiq Bəhramov adına Respublika stadionun beynəlxalq standartlar səviyyəsində təmiri və yenidən qurulması üçün

600 mln. manat vəsait ayrılmışdır. Ümumiyyətlə, 1995-2003-ci illərdə ölkənin bir çox iri idman qurğuları dünya standartlarına uyğun olaraq təmir edilmiş, o cümlədən Mingəçevir avarçəkmə bazası yenidən istismara verilmişdir. Olimpiya hərəkətinin gücləndirilməsi məqsədilə 30 iyun 1999-cu ildə Bakıda Qaradağ rayonunun Lökbatan qəsəbəsində ölkəmizdə ilk Olimpiya Kompleksinin açılışında ulu öndər Heydər Əliyev şəxsən iştirak etmişdir. Bütün bunlar idman sferasının hərtərəfli inkişafına və onun sosial-iqtisadi proseslərdə rolunun əhəmiyyətli səviyyədə artmasına imkan vermişdir. Eyni zamanda, idmanın inkişafı, genişləndirilməsi prosesləri ölkəmizdə insan potensialının formalaşdırılmasında önəmli əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır [9].

İdmanın iqtisadiyyatla bağlılığı və bu sahədə olan qarşılıqlı bazar və biznes marqlarının araşdırılması, əmək bölgüsü münasibətlərində yerinin müəyyənləşdirilməsi vacib şərtlərdəndir. Məlumdur ki, idman qeyri-maddi istehsal sahəsinə aiddir, yəni burada hər hansı bir maddi məhsul yoxdur, amma idmanın geniş yayılması ilə əslində elə idman sənayesi və ya sferası formalaşır. Bu sfera üçün əsas xarakterik cəhətlər insanların sağlamlığının təmin olunması və bunun sayəsində isə iqtisadi fəal əhali resurslarından maksimum səmərəli istifadə edilməsinin təşkilidir. Əmək ehtiyatlarına, bütövlükdə insan kapitalına idman sahələri vasitəsilə yönəldilən investisiyalar kifayət qədər dəyərlidi və multiplikativ təsir dairəsinə malikdir. Digər tərəfdən, çoxlu sayda idman təşkilatlarının, klubların, assosiasiyaların, federasiyaların və s. bu kimi idman qurumlarının fəaliyyəti yeni iş yerlərinin yaradılması, əməkhaqqı və maliyyə mənbələrinin formalaşdırılması ilə müşayiət olunur. Beləliklə, idmanla iqtisadi elementlər bir-birini tamamlayır və nəticədə idman sahəsində iqtisadi məsələlərin və mexanizmlərin formalaşdırılması, tətbiqi bir zərurət kimi ortaya çıxır. İdman sahəsində iqtisadi münasibətlər əsas etibarilə özünü maliyyələşdirmə, maliyyə və kredit münasibətlərində, tarif sistemində, pullu xidmətlərin qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsində, infrastruktur layihələrinin və yeni idman qurğularının tikilməsi ilə bağlı investisiya təminatı mexanizmlərində özünü daha çox ifadə edirlər [10].

Azərbaycanda dövlət səviyyəsində idmanın inkişafı ilə bağlı sistemli və kompleks tədbirlərin görülməsini qeyd etmək mümkündür. Burada müvafiq şəraitin və infrastrukturun yaradılması ilə yanaşı, həm də işlək qanunvericilik aktlarının

hazırlanması və ölkə qanunlarının qəbul edilməsi məsələsi də diqqət mərkəzindədir. Azərbaycanda bədən tərbiyəsi və idmanın inkişaf etdirilməsi, dövlət səviyyəsində bu istiqamətlərdə siyasətin formalaşdırılması və ümumilikdə fəaliyyət istiqamətlərinin tənzimlənməsi məqsədilə 30 iyun 2009-cu ildə “Bədən tərbiyəsi və idman haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” qəbul olunmuşdur. Qanunla ölkəmizdə bədən tərbiyəsi və idman sahəsində fəaliyyətin təşkilati-hüquqi, sosial-iqtisadi əsaslarını və dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini müəyyən edilir, bu sahədə yaranan münasibətlər tənzimlənir və hər kəsin bədən tərbiyəsi, idmanla məşğul olmaq hüququna təminat verilir [11]. Qanunun 1.0.2. bəndində göstərilir ki: “idman-müxtəlif fiziki hərəkətlər kompleks vasitəsilə mütəmadi olaraq şəxsin fiziki hazırlığının təkmilləşdirilməsinə, bütün səviyyəli yarışlarda iştiraka və yüksək nəticələr göstərilməsinə yönəldilmiş bədən tərbiyəsinin tərkib hissəsidir.” Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, idmanın mütəşəkkil səviyyədə təşkil edilməsi, onun sosial-iqtisadi mahiyyətindən yanaşmaqla müvafiq tədbirlərin görülməsi dövlət və cəmiyyət üçün eyni səviyyədə strateji əhəmiyyət kəsb edir. Başqa sözlə, idman təkcə sağlamlıq mənasında anlama gəlmir, həm də müxtəlif istiqamətlər üzrə fəaliyyət deməkdir, sosial-iqtisadi münasibətlərin formalaşması və inkişafı prosesləri burada daha çox diqqət çəkirlər. Maraqlıdır ki, dövlət investisiya proqramları çərçivəsində fəal şəkildə idman təşkilatlarının və müəssisələrinin maddi-texniki bazasının inkişaf etdirilməsi və bununla bağlı kapital qoyuluşlarının həyata keçirilməsi məqsədilə büdcə vəsaitləri yönəldir. Bu proseslərlə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər şübhəsiz iqtisadi mexanizmlər və qanunvericilik çərçivəsində fəaliyyət göstərməli, ayrılan vəsaitlərdən təyinatı üzrə və səmərəli şəkildə istifadə edilməsini təmin etməlidirlər. Digər tərəfdən, dövlət tərəfindən idmanın müxtəlif sahələrində yüksək nailiyyətlər əldə edənlərin əməyinin qiymətləndirilməsi və ümumilikdə idman sahəsində sosial təminatın gücləndirilməsi məsələləri də sistemli şəkildə tənzimlənir. Təsadüfi deyildir ki, ölkə Prezidenti tərəfindən 2012-ci il “İdman ili” kimi qeyd olunmuşdur və həmin il ərzində idmanın müxtəlif istiqamətləri üzrə kütləvi tədbirlər keçirilmiş, yeni idman kompleksləri və qurğuları istismara verilmiş və digər mühüm tədbirlər reallaşdırılmışdır. Dövlət

siyasətində idmanın hərtərəfli inkişaf etdirilməsi və zəruri tədbirlərin görülməsi ilə bağlı məsələlərə ciddi önəm verilməsi prioritetlik təşkil edir. Heydər Əliyev qeyd etmişdir: “İdman, bədən tərbiyəsi xalqın sağlamlığı ilə bağlı olan mühüm sosial sahədir. Azərbaycan bayrağı dünyada, demək olar ki, iki dəfə qaldırılır. Bu, bir Azərbaycanın dövlət başçısı hər hansı bir ölkəyə gələrkən və bir də idmançılarımız beynəlxalq yarışlarda çempion adını qazanarkən baş verir. Azərbaycan himni səslənir, dövlət bayrağı qaldırılır.” [12]. Bu həm də sosial-iqtisadi fəallığın yüksəldilməsinin təəcəssümüdür, idman özünün müxtəlif növləri və istiqamətləri ilə sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinə yeni ruh verir, rəng qatır, sağlam mühit və əhval-ruhiyyə yaradır, həm də əvvəldə bildirdiyimiz kimi iqtisadi münasibətlər formalaşır və iqtisadi fəaliyyət reallaşır.

İdman bütün sahələrdə olduğu kimi gənc nəslin inkişafında, xüsusilə, məktəblilərin fiziki və mənəvi hazırlığının gücləndirilməsində çox önəmli funksiyaları yerinə yetirir. Adətən, fəal şəkildə idmanla məşğul olan və idman klublarında vaxtını keçirən, məşqlər edən, fiziki güc və sağlam ruh qazanan məktəblilər arzuolunmaz vərdişlərdən və mühihtən uzaq durmağı bacarırlar. Haqlı olaraq F.Qurbanov yazır: “Ölkənin uşaqlarının və gənclərinin sağlamlığının təminat olunması, bədən tərbiyəsi və idmanın inkişaf etdirilməsi, sağlam həyat tərzinin formalaşması-dövlət siyasətinin vacib prioritetləri olmaqla yanaşı, Azərbaycanın milli maraqlarının əsas sahəsidir” [13]. Eyni zamanda, idmanın müxtəlif növlərində ixtisaslaşmaqla və peşəkar səviyyədə məşğul olmaqla idmançılarımız dünya arenasına çıxır, yüksək nəticələr əldə edirlər. Azərbaycanın adını yüksəklərə qaldırmaqla bərabər, burada müxtəlif mükafat fondları və ya kontraktlar əsasında əmək haqqı, bonus və s. bu kimi gəlirlər əldə etmək mümkündür. Dünyanın bir çox ölkələrində kütləvi şəkildə idmanla məşğul olub peşəkar səviyyəyə qalxan idmançıların xarici ölkələrdə müxtəlif klublarda kontrakt əsasında çıxış etməsi və ya işləməsi, şübhəsiz pul-maliyyə münasibətləri, vergi münasibətləri ilə müşayiət olunur və həmin idmançıların fəaliyyətindən vergi vasitəsilə milli gəlir və milli məcmu məhsul formalaşdırılır. Bu amillər də nəzərə alınmaqla dövlətimiz tərəfindən idmanın inkişafına daha böyük önəm verilir və artıq Azərbaycan beynəlxalq aləmdə idman ölkəsi statusunu qazanmışdır. Bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı ölkədə dövlət siyasətinin prior-

itet istiqamətlərindən biri olaraq müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Bu siyasət daim öz bəhrəsini verir, idmançılarımız ən mötəbər yarışlarda uğurlu çıxışları ilə vətənin adını ucaldır, bayrağımızı yüksəklərə qaldırırlar [14]. Digər tərəfdən fiziki tərbiyə və idmanın müasir həyatımızda böyük rolu vardır və əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi uşaqların, yeniyetmə və gənclərin sağlamlığının yüksək səviyyədə qorunması və yaxşılaşdırılması, mövcud sosial və iqtisadi problemlərin həll olunmasında sağlam yanaşmaların əhatəsinin genişləndirilməsində fiziki tərbiyə və idman fəaliyyətinin multiplikativ təsiri vardır. Son illərdə ölkəmizdə bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olanların ümumi sayı 1,7 mln. nəfərə yaxın olmuşdur, o cümlədən idman bölmələrində daim idmanla məşğul olanların sayı isə 500 min nəfərə qədər təşkil etmişdir. Amma bu heç də yüksək nəticə deyildir və yaxın perspektivdə, gələcəkdə idmanla məşğul olanların sayının artırılması vacib şərtlərdəndir. Müqayisə üçün deyək ki, bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olanların sayı ölkə əhalisinin sayına nisbətə Azərbaycanca 18%-ə yaxındırsa, bu göstərici İngiltərədə 32%, Avstraliyada 57%, Finlandiyada 70% və s. təşkil edir [15]. Biz də hesab edirik ki, bədən tərbiyəsi və idmanda kütləvilik vacibdir və bunun bir qrup səbəblərini ümumiləşdirmək olar: 1) ilk növbədə, insanlarımızın sağlam həyat tərzini təmin olunur; 2) ölkədə iqtisadi və sosial fəallıq yüksəlir; 3) cinayətkarlıq hallarının sayı azalır; 4) mənəvi və fiziki baxımdan sağlam gənc nəsil formalaşır; 5) idman bölmələrində və komplekslərində sosial-iqtisadi fəaliyyət prosesləri reallaşdırılır, iş yerləri yaradılır, əmək haqqı verilir və gəlirlər formalaşdırılır; 6) peşəkar idmançıların yetişməsinə əsaslı zəmin yaradılır və s. Eyni zamanda bədən tərbiyəsi və idmanın kompleks təşkili müxtəlif xəstəliklərin yayılmasının qarşısını alır və cəmiyyətdə yüksək səviyyədə təqlid olunan yeni ictimai və fərdi yanaşmaların yaradılması təmin olunur, fərdi bacarıqların və keyfiyyətlərin üzə çıxarılması imkanları genişlənir. Bundan əlavə, hər bir cəmiyyətin sağlam və fiziki cəhətdən güclü gənclərə ehtiyacı var və bu baxımdan idman vətənpərvərlik hissələrini böyük ölçüdə artırmaqda vacib fəaliyyət sahəsi kimi qiymətləndirilə bilər [16, s. 4].

YEKUN

Müasir dövrdə ölkəmizdə idmanın sosial-iqtisadi inkişaf proseslərində rolunun artırılması və təkmilləşdirilməsi məqsədilə bir sıra tədbirlərin

həyata keçirilməsi vacibdir:

- İdman sahəsinin ölkənin siyasi və ictimai həyatında, sosial sahədə və iqtisadiyyatda böyük rolu daha dərindən nəzərə alınmalı və onun iqtisadi aspektləri yetərincə dəyərləndirilməlidir;

- İdmanın ölkə iqtisadiyyatının yeni artım mənbələrinin formalaşdırılmasında roluna obyektiv yanaşmalar təmin olunmalı və dünya təcrübəsindən yanaşmaqla, müxtəlif idman növləri üzrə fəaliyyətin gəlirlilik imkanlarının ciddi şəkildə araşdırılması və nəzərə alınması tələb olunur;

- İdmanla bağlı fəaliyyət sahələrinin, idman qurğularının tikilməsi, turnir və yarışların təşkil olunması, biletlərin satılması, idman yarışlarının kütləvi informasiya vasitələrində işıqlandırılması və televizya kanallarında translyasiya edilməsi, idman geyimlərinin tikilişi və satışı və s. istiqamətlər üzrə iqtisadi fəaliyyətin – sahibkarlıq və sponsorluq, təsisatçılıq fəaliyyətlərinin qanunvericilik daxilində təşkili mexanizmlərinin və alətlərinin formalaşdırılması və fəal şəkildə tətbiqi təmin edilməlidir və s.

Açar sözlər: *idman, idmanın sosial-iqtisadi əhəmiyyəti, idmanın inkişaf problemləri, idmanın inkişaf istiqaməti, sosial-iqtisadi inkişaf proseslərində idmanın rolu.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Poupaux S., Andreff W. *The institutional dimension of the sports economy in transition countries // International perspectives on the management of sport. 2007. P. 99—124.*

2. Булатов, Р.А. *Социально-экономические условия развития физической культуры и спорта в регионе. Москва – 2011. –165 с.*

3. *Роль спорта в достижении целей в области устойчивого развития. <https://www.un.org/ru/chronicle/article/21938>.*

4. Lee, S. P., Cornwell, T. B., & Babiak, K. (2013). *Developing an instrument to measure the social impact of sport: Social capital, collective identities, health literacy, well-being and human capital // Journal of Sport Management. Vol. 27, No 1. P. 24—42.*

5. Созин, А.В. *Социальные ценности «спорта для всех» и экономическая безопасность страны, Проблемы рыночной экономики. – 2017. - № 4. – С. 42-47.*

6. Quliyev, D. *XX əsrdə respublikamızda bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı xalqımızın ümummilli*

lideri Heydər Əliyevin adi ilə bağlıdır (1969-2003). <http://sport.edu.az/en/news/154/>.

7. *Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 26 iyul 1994-cü il, №179.*

8. *İdman Fondunun yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 5 mart 1995-ci il. № 293.*

9. Ələkbərov, U.K., Rəhimli, R.Z., Həbibova, Z.Z., Həsənov, M.İ. *İnsan potensialına əsaslanan sosial müəssisələr Azərbaycanda davamlı innovativ inkişaf texnologiyası kimi. – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2018. – 184 s.*

10. *İqtisadiyyat və idman məqaləsi. Bədən mədəniyyəti və idman sahəsində iqtisadi əlaqələr: İdman İqtisadiyyatı, nəzəri cəhətləri və inkişaf perspektivləri. <https://lppa.ru/az/kniga-dohodov-i-rashodov/ekonomika-i-sport-statya-ekonomicheskieto-nosheniya-v-sfere-fizicheskoi/>.*

11. *Bədən tərbiyəsi və idman haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 30 iyun 2009-cu il, № 847-IIIQ.*

12. *İdman bizim dostumuzdur (2012-ci il – “İdman ili” nə həsr olunmuş metodik vəsait) Bakı - 2012.- 20 s.*

13. *Qurbanov, F. Azərbaycanda təhsil və idmanın inkişafı siyasəti. 26 Dekabr 2017. <http://www.respublica-news.az/index.php/elm-v-t-hsil/item/18860-azaerbaydzanda-taehsil-vae-idman-n-inkishaf-siyasaeti>.*

14. *Cəfərov, R. İdmanın inkişafı Azərbaycanda dövlət siyasətidir. 04.09.2018. <http://www.azerbaijan-news.az/view-153506/idmanin-inkisafi-azerbaycanda-dovlet-siyasetidir>.*

15. *Ramazanov, V. Fiziki tərbiyə və idmanın müasir həyatda rolu. 03 Mart 2019. <https://muallim.edu.az/print.php?id=4563>.*

16. *Məmmədov, S. Azərbaycanda idmanın inkişafı dayanıqlı xarakter alır. Xalq qəzeti. - 2019.- 27 dekabr. - № 289. - S.5. <https://fulltext.preslib.az/olimpiya/hyedwvtiBm.html>.]*

РЕЗЮМЕ

Вопросы повышения роли спорта в процессах социально-экономического развития в Азербайджане в современном периоде

В статье исследованы вопросы повышения роли спорта в процессах социально-экономического развития в Азербайджане в

современном периоде. С этой целью раскрыта сущность и значимость спорта в процессах социально-экономического характера. Рассмотрены функции спорта по повышению экономической активности и воспитанию здорового образа жизни подростков и молодежи. Обоснована необходимость более продуктивного использования построенных крупных спортивных сооружений, в первую очередь, олимпийских комплексов для создания добавленной стоимости и привлечения их в экономический оборот. Отмечены возможности расширения активной деятельности организаций и учреждений в повышении экономического эффекта спортивных мероприятий, в целом, спорта в стране. Подготовлен ряд рекомендаций и предложений по рассматриваемым проблемам.

Ключевые слова: спорт, социально-экономическая значимость спорта, проблемы развития спорта, направления развития спорта, роль спорта в процессах социально-экономического развития.

SUMMARY

Issues of increasing the role of sports in the processes of socio-economic development in Azerbaijan in the modern period

The issues of increasing the role of sports in the processes of socio-economic development in Azerbaijan in the modern period are investigated in the article. The essence and significance of sports in socio-economic processes is analyzed for this purpose. The functions of sports on increase of economic activity and education of healthy lifestyle of teenagers and young people are considered then. The need for a more productive use of built large sports facilities, primarily Olympic complexes, to create value added and attract them to economic turnover is justified. The possibility of expanding the activities of organizations and institutions in increasing the economic effect of sporting events, in general, sports in the country, is noted too. A number of recommendations and proposals on the issues under consideration are given in the end of the article.

Keywords: sports, socio-economic significance of sports, problems of development of sports, directions of development of sports, role of sports in processes of socio-economic development.

KEYFIYYƏTLİ İDARƏETMƏ SİSTEMLƏRİNİN İSTEHLAKÇI DAVRANIŞINA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

LEYLA YUSİFOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universitetinin (UNEC) dissertantı

E-mail: l.yusifova@unec.edu.az

Keyfiyyət anlayışı, istifadə məqsədindən asılı olaraq fərqli mənalara verə bilər. Bunun səbəbi keyfiyyətin çoxölçülülüyüdür. Çoxlarına görə keyfiyyət - lüks, bahalı, nadir, təkmilləşdirilmiş, analoqlardan fərqli, müsbət keyfiyyətlərə sahib başa düşülür. Keyfiyyətin bir çox fərqli tərfi var. İqtisadi ədəbiyyatda keyfiyyət tələblərə uyğunluq dərəcəsi və ya məhsul və ya xidmətin müəyyən bir ehtiyacı təmin edə bilmə dərəcəsi kimi ifadə edilir. Müxtəlif elm sahələri keyfiyyəti də müxtəlif yollarla təsnif edə bilər. Məsələn, idarəetmə alimləri arasında müştərinin tələb etdiyi xüsusiyyətlərə və standartlara cavab vermə şəklində ifadə edilən uyğunluq və təşkilat tərəfindən tələb olunan dizayn xüsusiyyətlərinə və standartlara cavab olaraq ifadə edilən dizayn keyfiyyəti də hazırlanır. Ticarətin inkişafı proseslərinə nəzər saldıqda, mənfəət əldə etmək və davamlılığı təmin etmək üçün əsas şərtlərdən birinin rəqabət qabiliyyətinin davamlılığını təmin etmək olduğu görülür. Rəqabət qabiliyyətinə çatmağın əsas şərtlərindən biri də müştərilərin ehtiyaclarına, istəklərinə və gözləntilərinə uyğun olaraq keyfiyyətli məhsul və xidmətlər istehsal etməkdir. Davamlı təkmilləşmə ehtiyacı, müəssisələrin rəqabətə davamlılığını təmin etmələri üçün əhəmiyyətli bir vasitə olaraq qəbul edilmişdir [1]. Müasir dünyada bir təşkilatın müvəffəqiyyəti və uzunmüddətli davamlılığı əsasən fəaliyyətinin daxili və xarici mühitdə baş verən dəyişikliklərin sürətlənən və getdikcə mürəkkəbləşən dinamikasına uyğunlaşma dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Başqa ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, son illər daha effektiv sistemlər ISO 9000 seriyalı standartların tələblərini təmin edən sistemlərdir. Kompleks sənaye müəssisələrində ISO-nun qüvvədə olan tələblərinə uyğunluq bütün dünya alıcıları tərəfindən praktik olaraq qəbul olunur o zəmanətlə ki, istehsalçı sabit keyfiyyətli məhsul tədarük edə bilər və müqavilədə nəzərdə tutulmuş şərtlər və öhdəlikləri yerinə

yetirər [2]. ISO və QOST standartlarında bir sıra çatışmazlıqlara baxmayaraq, onların tələblərini hazırkı mərhələdə minimal gərəklilik kimi qəbul etmək məqsədəuyğundur. Keyfiyyətə ümumi rəhbərlik etmə ISO standartları ilə uyğunluqda keyfiyyət sahəsində siyasəti müəyyən edir [3]. O, keyfiyyət sahəsində və rəqabət aparma bacarığında rəhbərliyin məsuliyyətini, keyfiyyətin planlaşdırılmasını, işlərin aparılmasını, dəyərini və başqa hərəkətləri tənzimləyir.

Tədqiqatın məqsədi və obyektı. Keyfiyyət İdarəetmə Sistemləri tətbiq edən müəssisələrin məhsul və xidmət satışının həcminə təsir edən istehlakçı davranışlarını təhlil etmək, qiymətləndirmə obyektı kimi təşkilati hüquqi formasından asılı olmayan və ISO beynəlxalq sertifikatı alan Azərbaycandakı fəaliyyət göstərən müəssisələr çıxış edir. Məqsədi Keyfiyyət İdarəetmə Sistemləri (KİS) tətbiq edən müəssisələrin məhsul və xidmət satışının həcminə təsir edən istehlakçı davranışlarını təhlil etməkdir [4].

Tədqiqat işində anket sorğusu metodundan istifadə edilmişdir. Tədqiqatda brend məhsulları olan lakin ISO standartları olmayan müəssisələr ilə ISO standartı olan müəssisələrin məhsul və xidmət satışına təsir edən istehlakçı davranışları bir neçə aspektdən qiymətləndirilmişdir. Anket sorğusu üzrə məlumatların frekans göstəriciləri hər sual üzrə ayrılıqda tərtibimizdən qruplaşdırılmışdır. Anket təhlilləri nəticəsində əldə edilən məlumatlar SPSS 19.0 (Statistical Package for the Social Science) proqramı vasitəsilə ilə təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiq dairəsi. Qiymətləndirmənin əsas tətbiq istiqaməti kimi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən, təşkilati hüquqi formasından asılı olmayan və ISO beynəlxalq sertifikatı alan müəssisələr nəzərdə tutulmuşdur. Qiymətləndirmə metodu kimi anket sorğu metodu istifadə olunmuşdur. Anket sorğusunun tətbiqi zamanı iştirakçı sayı 1006 respondent təşkil etmişdir ki, bu respondentlər

də təsadüfi seçmə üsulundan istifadə edilərək seçilmişdir. Anket sorğunu cavablandıran respondentlərin əsas əksəriyyətinin sorğuya verdikləri cavablar təhlil üçün məzmunlu hesab etmişdir.

Tədqiqatın əsas məhdudiyyətləri. Tədqiqatda tətbiq olunan sorğu iştirakçılar tərəfindən tam və dolğun şəkildə cavablandırılmışdır. Tədqiqatda aparılan qiymətləndirmənin əsas məhdudiyyətləri bu ardıcılıqla qeyd olunan kimi olmuşdur:

1) Qiymətləndirmənin əsas iştirakçısı Azərbaycanda fəaliyyət göstərən, təşkilati hüquqi formasından asılı olmayan və İSO beynəlxalq sertifikatı alan müəssisələr olmuşdur. Beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən sertifikatlaşdırılmış müəssisələrdə məlumatların açıqlanmasını nizamlayan müvafiq hüquqi aktlar konfidensiallığa təsir edən məhdudiyyətlərdən hesab olunur; 2) Anket sorğusu tətbiq olunan respondentlərin sualları tam və məzmunlu formada anlamaları üçün suallar kifayət qədər sadə formada tərəfimizdən hazırlanmışdır və 3) Qiymətləndirmə zamanı əldə olunmuş məlumatlar, onların təhlili və nəticələri məhdud dövrü (14.11.2019-20.05.2021) əhatə etmişdir.

Tədqiqatın metodologiyası. Tədqiqatın qiymətləndirməsi zamanı tətbiq olunan metodologiya informasiyaların təcrübi əhəmiyyətini artırmışdır. Belə ki, qiymətləndirmədə müqayisəli təhlil, sistemativ qruplaşdırma və digər analitik tədqiqat metodlarından istifadə olunduğu üçün təhlil prosesində səbəb-nəticə əlaqəsini də müəyyən etmək mümkün olmuşdur.

Qiymətləndirmənin yekunu olaraq məlumatların müqayisəli təhlili aparılmış, onların statistik əlaqələri müəyyən edilərək elmi nəticələr əldə olunmuş və müvafiq tövsiyələr verilmişdir.

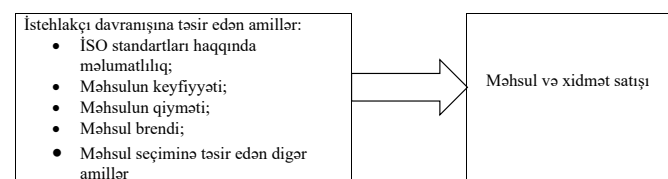
Məhsul keyfiyyətinin idarə olunması keyfiyyətə daimi nəzarətin aparılmasını və onun səviyyəsinin vaxtaşırı qiymətləndirilməsini tələb edir [5]. Hər bir məhsul növü üçün keyfiyyət səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə başlayan zaman birinci növbədə onun istismar şəraitini və istehlakçıların bu mala olan kontingentini aydınlaşdırmaq lazımdır. Belə təhlil qiymətləndirilən məhsulun keyfiyyətinə verilən tələbləri formalaşdırmağa imkan verir [6]. Bu hal yalnız bir istehlakçının tələbini nəzərə almaq deyil, malın istismarında

iştirak edən bütün istehlakçıların tələblərini, başqa sözlə, istehlak dəyərinin ictimai xarakterini nəzərə almaq lazımdır. Məhsulların təyinatı, onların növü, istismar şəraiti, keyfiyyət səviyyəsinin qiymətləndirilməsində qoyulan məqsəd və xassələr arasındakı qarşılıqlı əlaqə, bütün bunların zəruriliyi keyfiyyətin təyin edilməsi üçün xassələrin seçilməsində başlanğıc anı sayılır. Malların keyfiyyət səviyyəsinin qiymətləndirilməsində bir qayda olaraq bütün xassələr deyil, ancaq onlardan həmin növ malın müəyyən istismar şəraitində təyinatına müvafiq olan keyfiyyət səviyyəsinin qiymətləndirilməsində qarşıya qoyulan məqsəd üçün zəruri olan və kifayət edən daha əhəmiyyətli göstəricilər nəzərə alınır.

Məhsulun keyfiyyət göstəricilərinin nomenklaturasını onun təyinatını və tətbiqi şərtlərini, istehlakçıların (sifarişçilərin) tələblərini, məhsulun keyfiyyət göstəricilərinə əsas tələbləri və onların tətbiq sahələrini nəzərə almaqla təyin edirlər. Keyfiyyət göstəricilərinin nomenklaturasını seçən zaman həmcins məhsul qrupunu və bu qrupa daxil olan yarımqrupları və növləri, keyfiyyət göstəriciləri qruplarının nomenklaturasını, qrup və yarımqrupların keyfiyyət göstəricilərinin nomenklaturasını təyin edirlər.

Qiymətləndirmənin metodologiyasının təsviri Sxem 1-də kimi müəyyən olunmuşdur:

Sxem 1. Qiymətləndirmənin metodologiyası üzrə sxem

Yuxarıda qeyd olunan metodologiya əsasında da istehlakçı davranışı sərbəst dəyişkən kimi, ona təsir edən amillər isə asılı dəyişənlər kimi qəbul edilmişdir. Qiymətləndirmə prosesində əldə edilən məlumatlar müəssisələrin fəaliyyət istiqamətindən asılı olmuş, lakin təşkilati-hüquqi forması baxımından fərqlilik göstərməmişdir. Beləliklə qeyd etmək olar ki, respondentlərin cavablarına əsasən qida sektoru üzrə İSO standartlarının vacibliyi xüsusi vurğulanmışdır.

Tədqiqatın hipotezləri. Araşdırma aparılan

mövzu ilə bağlı tərəfimizdən elmi hipotezalar irəli sürülmüşdür. Hipoteza - H0: “Müəssisələrdə İSO standartlarının tətbiqi məhsul və xidmət satışının həcmnin artırılmasına təsir edir”.

Törəmə hipotezalar:- H1, H2, H3.,:

Burada:

H1: “Müəssisələrdə İSO standartları tətbiqi məhsul və xidmətlərin həcminə təsir etmir”;

H2: “Brend məhsulları istehlakçı davranışına təsir edərək satış həcmi artırır”

H3: “İSO standartları tətbiqi və brend məhsullar istehlakçı davranışına və məhsul satışının həcminə təsir etmir”.

Məlumatların təhlili. Bazarda istehlakçıların davranışı onların tələbatı və onun təmin edilməsi xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunmaqla, iqtisadi-sosial və psixoloji faktorlar sistemi vasitəsilə ifadə edilir. İstehlak tələbi təklif olunan əmtəə və xidmətlərdə görə fərqlilik göstərməklə, onların davranışına təsir göstərir. İstehlakçıların müstəqil seçimi nəinki, bütövlükdə cəmiyyətin, eyni zamanda ayrı – ayrı müəssisələrin qarşısında həyata keçirilməsi əhəmiyyətli olan bir vəzifə kimi vacib olan hüquqlarının gözlənilməsinə əsalandır. Keyfiyyətin idarəedilməsinin nəzəri və praktiki təcrübəsinin təhlili göstərir ki, bazar münasibətlərinə uyğun olaraq və bizim ölkədə yaranan şəraitlə idarəetməyə ancaq doğma və yaxud xarici yanaşmanın birmənalı istifadəsi arzulan nəticəyə nail olmağa yol verməz. Burada əsas keyfiyyətin təmin edilməsi, inkişafın labüdlüyü və sistemli yanaşmanın daha geniş istifadəsidir [7]. Buna aşağıdakıları əlavə etmək lazımdır:

✓ keyfiyyətin yüksəldilməsi sahəsində məqsəd və məsələlər hər bir müəssisənin, firmanın, şirkətin və s. iqtisadi siyasətinin mərkəzində olmalıdır. Onların fəaliyyətinin məqsədi, bir qayda olaraq, aşağıdakılar olmalıdır: tələbatın təmin olunması və alıcıların tələbləri; alıcının gözlədiyi keyfiyyətə (qiyməti nəzərə almaqla) minimal xərclərlə çatma; məhsulun tədarükü və qoyulan müddətdə alıcılara xidmət göstərilməsi;

✓ keyfiyyət sahəsində məqsədə çatmağın əsas kriteri kimi, alıcıların tələblərinin təmin edilməsini qəbul etmək lazımdır;

✓ keyfiyyət sahəsində məqsədlərə çatmağın daha effektiv metodları kimi Kİ-rı kompleks və sistemli yanaşmanın tanınması və tətbiqi;

✓ fasiləsiz və sistemli öyrədilmə, ixtisaslı kadrların professional hazırlığı və təminatmə sahəsində və Kİ-da onların ixtisasının daim yüksəlməsi;

✓ keyfiyyətin yüksəlməsində, təmin edilməsində və yaxşılaşmasında bütün işçilərin daim vicdanlı, yaradıcı işi vacibdir;

✓ məhsulu hazırlayan və icra edən hər bir kəsə, bütün işçilərin alıcılara və sifarişçilərə dərin hörmətlə münasibəti tələb olunur;

✓ müxtəlif vəzifə kateqoriyalı işçilərə qayğı və hörmət şəraiti yaratmaq lazımdır və onların ehtiyacına, tələbatına, güzaranına diqqət lazımdır, yəni insan amilini nəzərə almaq vacibdir.

Keyfiyyəti idarəetmə sistemlərinin istehlakçı davranışına təsirinin qiymətləndirilməsi məqsədilə anket sorğudan istifadə edilib. Anket sorğusunda 1006 (bir min) respondent iştirak etmişdir ki, onlar da həm dövlət və müxtəlif kommersiya müəssisələrində fəaliyyət göstərən əməkdaşlardan ibarət olmuşdur. Anket sorğusunun hamısı gizli (anonim) şəkildə elektron formada tətbiq olunmuşdur. Məlumatlar elektron formada qruplaşdırılmış və SPSS statistik proqramının tətbiqi ilə təhlil olunmuşdur. Anket sorğusu ilə məlumatların yığılmasında 3 növ sual formalarından- sadə, mürəkkəb və likert üslublu sual formalarından istifadə olunmuşdur. Respondentlər üçün hazırlanan tədqiqat anketi 2 (iki) hissədən ibarət olmuşdur. Qiymətləndirmə zamanı istifadə olunan anket sorğusunun birinci hissəsində respondentlərin demografik və ümumi məlumatları yer almışdır. Burada iştirak edən respondentin fəaliyyət istiqamətləri, ümumi iş təcrübələri, respondentlərin təhsil səviyyəsi, respondentlərin hal-hazırkı vəzifəsi, respondentlərin yaşı, respondentlərin cinsiyyəti, respondentlərin ailə vəziyyəti kimi məqamları müəyyən edən suallar yer almışdır. Anket sorğusunun ikinci hissədə isə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən dövlət və kommersiya müəssisələrində istehlakçı davranışlarına təsir edən amilləri müəyyən etmək üçün xüsusi tərtib olunmuş suallar təqdim edilmişdir.

Təhlildə istifadə olunan anketi cavablandıran respondentlərin 455 nəfərini – yəni 45,2 % kişi cinsinin nümayəndələri, 547 nəfərini - yəni 54,4 % isə qadın cinsinin nümayəndələri təşkil etmişdir. Bunlardan 410 nəfəri və ya 40,8%-i

18-25 yaş aralığında, 31,1% və ya 313 nəfəri 25-35 yaş aralığında, 18,3 % və ya 184 nəfəri 35-45 yaş aralığında, 9,7 % və ya 98 nəfəri isə 45 və daha yuxarı yaş aralığında olduğu müəyyən edilmişdir. Müxtəlif sektorlarda fəaliyyət göstərən bu respondentlərin 66 %-i və ya 664 nəfəri xidmət sektorunda, 20,9 %-i və ya 210 nəfəri sənaye sektorunda, 7,1 %-i və ya 71 nəfəri isə kənd təsərrüfatı sektorunda çalışırlar. Ümumilikdə isə 6,1 % və ya 61 nəfər bu suala cavab verməkdən imtina etmişdirlər. Məhsul seçimində hansı keyfiyyətinə üstünlük verilməsi sualına gəldikdə isə sorğuda iştirak edən respondentlərin yarısından çoxu 56,4 %-i Məhsulun təzə olmasına üstünlük vermişdir. Geridə qalan iştirakçıların 28%-i İSO standartına uyğunluğuna, 12,4 %-i Brend məhsul olmasına, 2,9%-i isə məhsulun qablaşdırılmasına üstünlük verib. Nəzər saldıqda görürük ki, sorğuda iştirak edən respondentlərin məhsul seçiminə təsir göstərən amillərdən hansını seçərdiz sualına 153 nəfəri - yerli məhsul olmasına, 345 nəfəri qiymətin münasib olmasına, 14 nəfəri reklamın çox olmasına, 271 nəfəri isə tövsiyyə olunduğu üçün, 223 nəfər isə digər səbəbləri qeyd etmişdirlər.

Araşdırmanın növbəti sualının qida məhsullarında İSO standartlarının vacibliyinin nə qədər önəmli olması barədə verilən cavabların dəyərləri cədvəl 3.3.10-da öz əksini tapmışdır. Bu sualın dəyərindən görünür ki, ən çox 61,9 faizlə 623 nəfər respondent vacib deyil cavabını vermişdir. Digər cavab verənlər 23,8 faizlə - 239 nəfər çox vacibdir cavabını, 13,5 faizlə -136 nəfər isə vacib deyil cavabını qeyd etmişdir. Qeyri-qida məhsullarında ISO standartının vacibliyi sualına isə iştirakçılardan yarısından çoxu 57,7 faizi yəni - 580 nəfər vacibdir, 24,6 faizi yəni - 247 nəfər vacib deyil, 17,8 faizi yəni 179 nəfər isə çox vacibdir kimi cavablandırmışlar. Sorğuda iştirak edən respondentlərin hər bir sual üzrə verdikləri cavabların nəticələri ümumiləşdirilmiş şəkildə yuxarıda qeyd edilmişdir. İrəli sürülən hipotezalar təhlil edilmiş və təhlilin nəticələri bu hipotezalar ilə müqayisə olunmuşdur. Müqayisə nəticəsində tərəfimizdən irəli sürülən hipotezaları təsdiq olunması səviyyəsinə baxılmış və müvafiq təkliflər irəli sürülmüşdür. Həmin hipotezaların əsas göstəriciləri (indikatorları) və məzmunu cədvəl 1-dəki kimi müəyyən olunmuşdur.

Cədvəl 1

Əsas və köməkçi hipotezaların reallaşma səviyyəsi

Hipoteza	Əsas və köməkçi hipotezalar	Qəbul	Rədd
Əsas hipoteza	Müəssisələrdə İSO standartlarının tətbiqi məhsul və xidmət satışının həcmində artırılmasına təsir edir	✓	
H ₁	Müəssisələrdə İSO standartları tətbiqi məhsul və xidmətlərin həcmində təsir etmir		✓
H ₂	Brend məhsulları istehlakçı davranışına təsir edərək satış həcmində artırır	✓	
H ₃	İSO standartları tətbiqi və brend məhsullar istehlakçı davranışına və məhsul və xidmət satışının həcmində təsir etmir		✓

NƏTİCƏ

Bu gün müəssisələr keyfiyyət təminatı metodlarını tətbiq etməli və keyfiyyət idarəetmə sistemində sahib olmalıdırlar. İşin keyfiyyətində əhəmiyyətli irəliləyişlər keyfiyyət təminatı üsulları sayəsində əldə edilə bilər. Buna görə də, bu gün keyfiyyət təminatı metodları bir işin yerli və beynəlxalq bazarlarda rəqabət üstünlüyü qazanmasına imkan verən ən vacib amil hesab olunur. Müəssisələr müştərilərinə keyfiyyətə nəzarət metodlarına riayət edərək aldıkları keyfiyyət sertifikatları ilə keyfiyyətli məhsul və xidmətlər təqdim edə bilərlər. Bu, həm müştərilərin etibarını qazanmalarına, həm də uzun müddətli rəqabət şansı qazanaraq fəaliyyətlərini davam etdirmələri üçün vacibdir və tədqiqatın nəticəsi olaraq qeyd etmək istəyirik ki, əsas və köməkçi hipotezaların reallaşma səviyyəsinə baxdıqda müəssisələrdə İSO standartlarının tətbiqi məhsul və xidmət satışının həcmində artırılmasına təsir edilməsi, Brend məhsulları istehlakçı davranışına təsir edərək satış həcmində artırılması qəbul edilir. Bir qrup nəticələri ümumiləşdirmək mümkün olmuşdur:

✓ Tərəzi maddələrinə verilən cavabların orta və standart sapma dəyərləri yoxlanılmış və nəticələr şərh edilmişdir;

✓ Hipotezlərin rədd edilməsi və qəbul edilməsi izah olunur;

✓ Korrelyasiya təhlili müəssisələrin keyfiyyət təcrübələri arasındakı əlaqəni təyin etmək üçün istifadə edilmişdir;

✓ Tədqiqat modelinə əsasən, müəssisələrin keyfiyyət təcrübələrinin onların fəaliyyətinə müsbət təsir etdiyi qənaətinə gəlinmişdir;

✓ Tədqiqat fərziyyələrinin rədd edilməsi və

qəbul edilməsi müəyyən edilmiş çoxsaylı regressiya modelinə əsasən müəyyən edilmişdir;

✓ Keyfiyyət idarəetmə sistemləri tətbiq edən müəssisələrdəki təcrübələrinin iş fəaliyyətinə müsbət təsir göstərdiyi və performansın artmasına kömək etdiyi anlaşılmışdır və s.

Açar sözlər: *Keyfiyyət İdarəetmə Sistemləri, istehlakçı davranışı, məhsulun keyfiyyəti, ISO standartı, keyfiyyət təminatı metodları.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Hüseynov, T.Ə. *Firmanın iqtisadiyyatı*. Bakı-2009. – 600 s.
2. Bucak, T. *İşletmelerde Kalite Yönetimi*. İzmir: İlya Yayınevi, 2012.– 196 s.
3. *Standards – ISO*. <https://www.iso.org/standards.html>.
4. Meenakshi, A., Kulshrestha, U. *Role of Quality Management System in Improving the Quality of EIA // Current World Environment, Vol. 14, No. (2) 2019, Pg. 205-214*
5. Миронов М.Г. *Управление качеством*. Москва, Дашков и Ко, 2010.- 165 с.
6. Скрипко, Л. *Экономические методы менеджмента качества в стандартах ИСО серии 9000:2000 // Стандарты и качество*. 2002, №7. – с. 66-68.
7. Sarp, N. *Toplam Kalite Yönetimi Uygulamaları*. Lefke: Siyasal Kitabevi, 2014.-248 s.

РЕЗЮМЕ

Оценка влияния системы управления качеством на потребительское поведение

Целью данной статьи является анализ потребительского поведения предприятий, внедряющих системы менеджмента качества, влияющих на объем продаж товаров и услуг. В исследовании использовался анкетный метод. В исследовании оценивалось поведение потребителей, которое влияет на продажи продуктов и услуг предприятий с брендовой продукцией, но не со стандартами ISO, а также предприятий со стандартами ISO. Частотные показатели анкетных данных сгруппированы нами отдельно по каждому вопросу. Данные, полученные в результате анкетного анализа, были проанализированы с помощью программы

SPSS 19.0 (Статистический пакет для социальных наук).

Ключевые слова: *системы менеджмента качества, поведение потребителей, качество продукции, стандарт ISO, методы обеспечения качества.*

SUMMARY

Assessment Of The Impact Of The Quality Management System On Consumer Behaviour

The purpose of this article is to analyze the consumer behavior of enterprises implementing quality management systems that affect the volume of sales of goods and services. The study used the questionnaire method. The study assessed consumer behavior that influences the sales of products and services of enterprises with branded products, but not with ISO standards, as well as enterprises with ISO standards. Frequency indicators of personal data are grouped by us separately for each question. The data obtained from the questionnaire analysis were analyzed using the SPSS 19.0 software (Statistical Package for the Social Sciences).

Keywords: *Quality Management Systems, consumer behavior, product quality, ISO standard, quality assurance methods.*

İSTEHLAK BAZARI VƏ ONUN REGIONAL SOSIAL-İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN ELMİ-NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

BƏHRUZ QULİYEV

*Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyasının
doktorantı*

E-mail: musayevferid017@gmail.com

Giriş

Hər hansı bir ölkənin iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsindən söhbət getdikdə, çox sayda fərqli göstəricilər araşdırılır. Ümumdaxili məhsul, sənaye istehsalının həcmi və artım tempi kimi ən qlobal göstəricilərlə yanaşı, əhalinin rifah göstəriciləri və fərdi istehlak göstəriciləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu niyə bu qədər vacibdir? Çünki insan istənilən cəmiyyətin və iqtisadi sistemin iqtisadi orqanizminin ən kiçik vahididir. Bu vahidin, bu atomun vəziyyəti hər hansı bir cəmiyyətin, ölkənin, ərazinin rifahını və ya aşağılığını təyin edir. Nəticədə bütün istehsal prosesi ehtiyacları ödəmək üçün mövcuddur.

Bizim dövrümüzdə bazar iqtisadiyyatının inkişafında mühüm problemlərdən biri də müasir sistemin ən vacib atributunun - istehlak bazarının səmərəli inkişafıdır. Cəmiyyətin hazırkı inkişaf mərhələsi göstərir ki, istehlak bazarı ölkədə gedən proseslərin əsas göstəricilərindən biridir və sahibkarlıq fəaliyyətinin, dövlətin və cəmiyyətin hansı inkişaf səviyyəsində yerləşdiyini müəyyənləşdirir. Buna əsasən deyə bilərik ki, müasir şəraitdə bu bazarın inkişafı və sabitləşməsi problemləri həm ölkə, həm də subyektləri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər şeydən əvvəl, bu, istehlak bazarının mal və xidmətlərin istehsal proseslərinin vəziyyəti, habelə onların bölüşdürülməsi və sonrakı istehlak vəziyyəti ilə rolunun və yerinin aktiv qarşılıqlı əlaqəsi ilə əlaqədardır. Bu bazar üç əsas seqmentə əsaslanır - xidmətlər, pərakəndə ticarət və ictimai iaşə bazarı [1]. Bu seqmentlərin qarşılıqlı əlaqəsi ilə əhalinin ehtiyacları ödənilir və iqtisadiyyatın uğurlu fəaliyyəti üçün imkanlar yaranır.

1. İstehlak bazarı konsepsiyasının müasir araşdırma istiqamətləri

İstehlak bazarı konsepsiyası elmi ədəbiyyatda geniş istifadə olunur, istehlak bazarının göstəriciləri ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının statistik qiymətləndirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir,

lakin bu günə qədər bu konsepsiya qanunvericilik anlayışı əldə etməyib. Yalnız “əmtə bazarı” anlayışı qanunvericilikdə təsbit olunmuşdur, lakin bu, “istehlak bazarı”ndan daha dar bir termindir.

İqtisad elmində istehlak bazarının tədqiqi əhəmiyyətli yer tutur, son araşdırmalarda aqrar ərzaq bazarının fəaliyyət göstərməsinin bazar mexanizminin mahiyyəti geniş əhatə olunur [2; 3], istehlak bazarının iqtisadi təhlükəsizlik amilləri və modelləri ətraflı təhlil edilmişdir. Müəllif ölkənin təkrar istehsal prosesində istehlak bazarının müstəsna əhəmiyyətini vurğulayır. Bu təsir son onilliklər ərzində artmaqdadır və bunu bu dissertasiya tədqiqatının nəticələri təsdiqləyir.

Məsələn, E.Y.Məmmədovun fikrincə, “istehlak bazarı sistemli yanaşma baxımından alt sistem rolunu oynayan nisbətən müstəqil elementlər dəstini (ərzaq və qeyri-ərzaq malları bazarı, iaşə bazarı, xidmət bazarı və s.) özündə ehtiva edir. Elementlərin xassəsi onların sistemdə yerini müəyyən edir və müvafiq funksiyalarda (bazarın funksiyaları) reallaşdırılır” [2].

N.N.Tereşenko istehlak malları bazarını “ölkə bazarının vahid sistemində çox yönlü alt sistem” hesab edir ki, bu da malların (işlərin, xidmətlərin) alqı-satqısı prosesi ilə əlaqəli subyektlər (satıcılar və alıcılar) arasındakı sosial-iqtisadi əlaqəni, tələb və təklifin öyrənilməsinə əsaslanan istehsalçılar, vasitəçilər, pərakəndə satış satıcıları arasında qarşılıqlı əlaqəni əks etdirir [4].

T.N.Çeremisina bölgənin sosial-iqtisadi alt sistemi kimi regional istehlak bazarı konsepsiyasını verir, eyni zamanda, onun vəziyyəti mülkiyyətçilər, istehsalçılar, vasitəçi strukturlar arasındakı münasibətlərin xarakteri və formaları ilə müəyyən edilir [5].

Lakin bu fikrin “məhdudluğu”, bizim fikrimizcə, malların istehlak bazarının yalnız bazar münasibətlərinin payı kimi xarakterizə edilməsindədir ki, bu da istehsalçılar və istehlakçılar arasındakı münasibətlər sistemi ilə inteqrasiya olunmuşdur, istehlak malları bazarı isə

istehlak mallarının istehsalçıdan istehlakçıya keçidinin bütün əlaqələrini və infrastrukturunu özündə cəmləşdirən daha geniş bir anlayışdır. Rəqəmsal texnologiyaların böyüməsi və əmtəə dövriyyəsi prosesində onların tətbiqi nəzərə alınmaqla, indi infrastruktur konsepsiyası genişlənilir.

İstehlak bazarının formalaşmasının xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq A. V. Smirnov [6] bu kateqoriyanın konsepsiyasını mübadilə və istehlak sahəsindəki kifayət qədər mürəkkəb və daim inkişaf edən sosial-iqtisadi proseslər və münasibətlər sistemi kimi göstərmişdir ki, bu da ölkə sakinlərinin tələb olunan çeşiddə yüksək keyfiyyətli mallara (xidmətlərə, işlərə) artan ehtiyaclarını daim ödəmək üçün nəzərdə tutulmuşdur və tələb və təklif arasındakı tarazlığın təmin edilməsinə, əhalinin ödəmə qabiliyyəti və ölkə sakinlərinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması baxımından malların (xidmətlərin, işlərin) əlçatanlığının artırmasına yönəlmişdir.

Rasional idarəetmə altında olan ölkənin istehlak bazarı, sahibkarlıq subyektləri, istehlak bazarının infrastruktur sektorları, müəyyən ölkə sakinləri arasında təsirli bir qarşılıqlı əlaqə sisteminə çevrilməlidir [7]. Eyni zamanda, bu sahə ölkənin öz təkrar istehsal sisteminin inkişafında əsas rol oynamalı və yalnız digər ölkələrdən gələn malların satış bazarlarından biri olmamalıdır. Şübhəsiz ki, ölkə yalnız özlüyündə təcrid olunmamalı, lakin əhalinin mal, iş və xidmətlərlə təmin edilməsi üçün bir sistem qurarkən yerli sənayenin maraqlarını nəzərə almaq lazımdır.

Bu mövqedən ölkənin istehlak bazarı iştirakçıları arasındakı münasibətlərin dövlət tənzimlənməsi olmadan, aralarındakı münasibətləri izləmək və tənzimləmək üçün rasionallıq və təsirli mexanizmlər qurmadan tamamilə mövcud ola bilməz.

"İstehlak bazarı" əksər hallarda iqtisadçılar tərəfindən ya münasibətlər sistemi, ya da subyektlərin iqtisadi fəaliyyəti kimi təqdim olunur. Lakin bu komponentlər ölkənin idarəetmə mexanizmləri ilə birlikdə və onun sosial-iqtisadi təhlükəsizliyi kontekstində nəzərdən keçirilməlidir. Bu baxımdan ölkədəki istehlak bazarı konsepsiyasına aşağıdakı kimi aydınlıq gətirmək lazımdır. Ölkənin istehlak bazarı, istehsalçı, vasitəçi, satıcı və şəxsi istifadə (istehlak) üçün mal (iş, xidmət) alan son istehlakçı arasında iqtisadi münasibətlər sistemidir ki, bu da yüksək keyfiyyətli

və sərfəli mallar (iş, xidmət) satışı, əhali və eyni zamanda bölgənin sosial-iqtisadi təhlükəsizliyinin artmasına köməklik etməsi yolu ilə yaşayış səviyyəsini təmin etməli və yaxşılaşdırmalıdır.

İstehlak bazarının yuxarıdakı bütün elementləri bir-biri ilə və digər bazarlarla qarşılıqlı əlaqə quraraq ölkə sakinlərinin ehtiyaclarını qarşılıqlı və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının səmərəli işləməsi imkanlarını əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Beləliklə, istehlak bazarı, iqtisadi sistemin bütün subyektləri ilə çox sayda qarşılıqlı əlaqəsi ilə seçilən malların, işlərin, xidmətlərin dövriyyəsi sahəsində kifayət qədər mürəkkəb bir alt sistemdir.

"İstehlak bazarı" anlayışı bazar iqtisadiyyatının bu elementinin müxtəlif sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərini vurğulayan bir çox şərhlərə malikdir. (Cədvəl 1).

Cədvəl 1

"İstehlak bazarı" anlayışının fərqli şərhləri

Müəllif	Təfsir
I.K. Belyaevski	İstehlak bazarı kütləvi ərzaq bazarını, qeyri-ərzaq bazarını və ərzaq bazarını əhatə edir [8].
F. Kotler	İstehlak bazarı - alıcıya xüsusi diqqət yetirilən mal və xidmətlər şəxsi istehlak üçün satın alan ailələr və şəxslər [9].
M.A. Nikolaeva	İstehlak bazarı istehlak malları istehsal edən və / və ya satan təsərrüfat subyektlərinin, istehsalçıların, icraçıların, habelə bu malları şəxsi istifadəsi üçün alan fərdi istehlakçıların məcmusudur [10].
A.S. Novoselov	İstehlak bazarı üç böyük seqmenti əhatə edir: qida və qeyri-ərzaq bazarları, qarşılıqlı əlaqəli alqı-satqı əməliyyatları sistemi əsasında qarşılıqlı əlaqədə olan və əhalinin ehtiyaclarını ödəyən, regional iqtisadiyyatda bazarın səmərəli fəaliyyətinə kömək edən xidmətlər bazarı. [11].
B.A. Reisberg	İstehlak bazarı alqı-satqı aktları əsasında satıcılar və alıcıların qarşılıqlı əlaqəsidir [6].
Yu.F. Simionova	İstehlak bazarı istehlak malları bazarı, xidmət bazarı, əmlak bazarıdır [12].
O.V. Taxumova	İstehlak bazarı bu ərazidə inkişafı üçün əhalinin son ehtiyac və istehlaklarını ödəmək məqsədilə sahibkarlıq fəaliyyətinin aparılması üçün ən əlverişli təbii və sosial-iqtisadi şərtlərin mövcud olduğu satış və alış prosesində formalaşan əmtəə-pul və təşkilati-iqtisadi münasibətlər sistemidir. [13].
İ.M. Şabunin	İstehlak bazarı, müəssisənin istehsal etdiyi məhsul və xidmətlər şəkildə maddi gəlirin bir hissəsini istehlakçılar tərəfindən şəxsi istehlak üçün satın alındığı və ya başqa bir şəkildə əldə edildiyi bazar iqtisadiyyatının əsas

Mövcud "istehlak bazarı" şərhlərini təhlil edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, əksər müəlliflər bu tərif Azərbaycan Respublikasının 7 fevral 1992-

ci il tarixli "İstehlakçı hüquqlarının müdafiəsi haqqında" AR Qanununda (№1113) təsbit edilmiş "istehlakçı" anlayışı ilə əlaqələndirirlər. Belə ki, burada istehlak bazarının fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərinə toxunulur və araşdırılır: *"istehlakçı - biznes fəaliyyəti ilə bağlı olmayan, malları (işləri, xidmətləri) yalnız şəxsi, əlavə, məişət və digər ehtiyacları üçün sifariş etmək və ya əldə etmək niyyətinə malik olan və yaxud sifariş etmiş, əldə etmiş və ya istifadə etmiş vətəndaşdır"* [15].

Buna əsasən, "istehlak bazarı" anlayışını formalaşdırmaq və aydınlaşdırmaq üçün "istehlakçı" və "istehlak" anlayışlarına diqqət yetirmək lazımdır. Bu nəticənin təsdiqi Karl Marksın ehtiyac olmadan istehsal olmadığını, ancaq ehtiyacı təkrar istehsal edən istehlak olduğunu yazdığı fundamental əsərlərində tapıla bilər.

İstehlak bazarı əsasən fərdi istehlak sahəsində əhaliyə xidmət göstərmək məqsədi daşıyan kompleks bir sistemdir [16].

2. İstehlak bazarının tərkibi və quruluşunun əsas meyarlara görə təsnifatı

Bu bazarın tərkibi və quruluşu müxtəlif meyarlara görə təsnif edilmişdir [17].

1. Bazar növünə görə xüsusiyyətlər:

- aktiv bazar. Balanslı tələb və təklif, geniş tutum, əlverişli tarazlıq qiymətləri və yüksəliş meyilləri ilə xarakterizə olunan bazardır;
- durğun bazar. Bu bazar aktiv olan bazardan fərqlənir ki, üzərində uzun müddət ərzində az sayda sövdələşmə bağlanır, tələb və təklif arasında uyğunsuzluq yaranır;
- daralan və ya çökən bazar. Qiymətlərin enməsinə baxmayaraq, bu bazar satışların azalması ilə xarakterizə olunur. Əməliyyatların sayı azalır və bu, təklifin öz tələbini tapa bilməməsinə və buna görə də əmtəə ehtiyatlarının böyüməsinə başlayır.

2. Malların əlamətinə görə xüsusiyyətlər:

- qida məhsulları bazarı. Bu bazar qida ehtiyatlarını rəşional şəkildə formalaşdıran və paylayan ayrılmaz bir sistem kimi təsvir edilə bilər. Qida məhsulları insanların bədəninin normal işləməsinə təmin etmək üçün onların fizioloji ehtiyaclarını ödəyən zəruri məhsullardır.
- qeyri-ərzaq məhsulları bazarı. Qeyri-ərzaq məhsulları müxtəlif tələbləri ödəmək üçün bazara çıxarılmış, lakin onun yeyilməsi və ya hazırlanması nəzərdə tutulmayan mallardır.

3. Subyekt tərkibinə görə xüsusiyyətlər:

- alıcı bazarı. Bu bazar qiymətlərin enməsi ilə xarakterizə olunur və təklifin tələbdən artıq olması şəraitində mümkündür;
- satıcı bazarı. Bu, bazarda tələbin qiymət artımı ilə xarakterizə olunan təklif həcmindən üstün olduğu vəziyyətdir.

4. Təşkilat formasına görə xüsusiyyətlər:

- özəl bazar. Bu, ticarətin yalnız müəssisələr və özəl firmalar arasında aparıldığı münasibətlər sistemidir;
- kooperativ və dövlət bazarı. Malların alqı-satqısının müxtəlif bazar iştirakçılarının iştirakı ilə baş verdiyi münasibətlər sistemi. Məsələn, kooperativlərlə dövlət arasında, özəl firmalarla dövlət arasında, özəl firmalarla kooperativlər arasında.

5. İqtisadi və hüquqi xüsusiyyətlərinə görə:

- leqal bazar. Fəaliyyəti qanunvericilik normalarına uyğun olaraq həyata keçirilən bazar;
- yarı leqal və qeyri-leqal bazarlar. Qanunları tamamilə və ya qismən pozan hərəkətlərlə xarakterizə olunurlar. Məsələn, qeydiyyatdan keçməmiş firmalar və ya qeydiyyata alınmamış mallar.

6. Demografik xüsusiyyətlərinə görə xüsusiyyətlər. Bu qrupda bazar seçimi əhalinin sosial xüsusiyyətlərindən və gəlirlərindən asılı olaraq baş verir.

7. Coğrafi əlamətə görə xüsusiyyətlər: yerli, regional, bölgələrarası, federal, dünya bazarları.

Ərazinin sosial-iqtisadi inkişafından və istehlak bazarından asılılığı aşağıdakı kimi müəyyən edilə bilər:

- istehlak bazarı şəhərin, bölgənin, ölkənin iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli töhfə verir və bütün səviyyələrin büdcəsinə vergi gəlirləri mənbəyidir;
- əlavə iş yerlərinin yaradılması hesabına əhalinin rifah halının artırılması;
- əhalinin istehlakçı üstünlükləri və gəlirlərinə əsaslanaraq istehlak məqsədləri üçün xidmətlərə və maddi faydalara olan ehtiyaclarının ödənilməsi;
- alqı-satqı əməliyyatları yolu ilə alıcılar və satıcıların qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsi və bazar münasibətləri əsasında müxtəlif maraqlarının əlaqələndirilməsi;
- tələb və təklifin kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, qiymət tənzimlənməsi;

- bölgələrarası və ölkələrarası səviyyədə ticarət-iqtisadi münasibətlərdə ərazilərin iştirakının təmin edilməsi;

- yerli istehsalçıların işi üçün əlverişli şəraitin yaradılması.

3. İstehlak bazarının iqtisadi diaqnostikasının əsas istiqamətləri

İstehlak bazarında baş verən proseslərin iqtisadi diaqnostikasının əsası E.B. Konnova, O.V. Vlasova və E.N. Kiselyov kimi müəlliflərin əsərlərində təsvir edilmişdir. [18]. Onlar bu çərçivəni altı istiqamətli bazar təhlili olaraq təyin edirlər.

- İstehsalın təhlili. Əsas məqsəd elmi və texnoloji tərəqqinin müəyyən bir məhsul növünün keyfiyyətinə və istehsalına necə təsir etdiyini öyrənməkdir. Bu analiz istehsal həcmələrinin dinamikasını, gələcək perspektivlərini araşdırır, bu istehsalda təsir göstərən amilləri müəyyənləşdirir və elmi tədqiqatların xərclərini təhlil edir.

- Tələbin təhlili. Əsas məqsəd tələbin formalaşmasına təsir edən amilləri müəyyənləşdirməkdir: fizioloji (həyat təminatı), iqtisadi (məhsulların qiyməti və əhalinin gəlirləri), sosial (sosial mühit, yerli ənənələr, əhalinin həyat səviyyəsi), sosial-psixoloji (prestij və reklam). İstehlakçı qrupları kontekstində və bütövlükdə bölgədə mal və xidmətlərə tələb və təklif dinamikasının təhlili aparılır.

- İstehlakın təhlili. Əsas məqsəd istehlak bazarının həcminə təsir göstərən əsas amilləri müəyyənləşdirməkdir. Bu təhlildə müəyyən mal və ya xidmət növünün istehlak sahəsindəki yeri, marketing formaları və metodları, inhisarçılıq dərəcəsi müəyyənləşdirilir. Müəyyən mal və ya xidmət növünün istehlak səviyyələri, qiymətləri, əhalinin gəlirləri, habelə istehlak bazarının müəyyən mal və xidmətlərinin doyma dərəcəsi arasındakı kəmiyyət əlaqəsi araşdırılır.

- Ehtiyatların təhlili. İstehlakçılar, satıcılar və istehsalçılar tərəfindən ehtiyatların formalaşdırılması sahəsindəki siyasətlər, ehtiyatların dəyəri və hərəkəti barədə məlumatlar və ehtiyatların formalaşması üçün tənzimləyici baza üzərində araşdırmalar aparılır.

- İdxal və ixracın təhlili. Əsas məqsəd beynəlxalq ticarətin vəziyyətini və dinamikasını, idxal və ixracın quruluşunu, ticarətin yeni metod və formalarını, habelə satış sonrası xidmətlər, valyuta

və gömrük-tarif sistemlərini təmin etməkdir.

- Qiymətlərin təhlili. Əsas məqsəd topdansatış qiymətlərinin dinamikasını, hazır məhsul və xammalın qiymətinin dövlət tənzimlənməsini, inflyasiyanın qiymətlərə təsirini və qiymətlərin dəyişə biləcəyi digər səbəbləri öyrənməkdir.

Bu təhlilin köməyi ilə istehlak bazarında mövcud problemlər haqqında ümumi mənzərə formalaşır.

2015-2019-cu illərdə Azərbaycan üzrə istehlak bazarının həcmində artım müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2015-ci ilə nisbətən 2019-cu il ərzində istehlak bazarının ümumi həcmində 47,8%, o cümlədən pərakəndə ticarət dövriyyəsində 53,3%, iaşə dövriyyəsinin həcmində 54,6%, əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin həcmində isə 28% artım qeyd alınmışdır. 2014-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə istehlak bazarının həcmində 9,7%, xüsusən də pərakəndə ticarət dövriyyəsinin həcmində 10,9%, iaşə dövriyyəsinin həcmində 14%, ödənişli xidmətlər həcmində 5,1% artım baş versə də, eyni göstəricilərə görə 2016-2019-cu illərin illik artım templəri azalmaya məruz qalmışdır (Cədvəl 2).

Cədvəl 2

2015-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikası üzrə istehlak bazarının əsas göstəriciləri

Göstəricilər	2015-ci il	2016-cı il	2017-ci il	2018-ci il	2019-cu il	2020-ci il
İstehlak bazarı - cəmi, mlyrd. manatla	34,3	39,2	45,2	47,8	50,7	47,9
əvvəlki illə müqayisədə, %-lə	109,7	100,9	102,3	103,1	103,6	91,9
Cəmi, faizlə	100	100	100	100	100	100
o cümlədən: pərakəndə ticarət dövriyyəsi, mlyrd. manatla	25,7	30,2	35,2	37,1	39,4	40,2
əvvəlki illə müqayisədə, %-lə	110,8	101,5	102,5	103	103,6	98,7
yekuna görə xüsusi çikisi, %-lə	75	77	77,7	77,7	77,8	83,9
iaşə dövriyyəsi, mlyrd. manatla	1,1	1,2	1,4	1,5	1,7	0,8
əvvəlki illə müqayisədə, %-lə	114	100,1	103,4	106,8	106,7	45,4
yekuna görə xüsusi çikisi, %-lə	3,3	3,1	3,2	3,2	3,3	1,8
əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər, mlyrd. manatla	7,5	7,8	8,5	9,1	9,6	7,0
əvvəlki illə müqayisədə, %-lə	105	98,9	101,2	103	103,1	72,1
yekuna görə xüsusi çikisi, %-lə	21,8	19,8	19,1	19,1	19	14,4

Mənbə: Cədvəl AR DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Cədvəl məlumatları göstərir ki, 2020-ci il ərzində respublikamızda pandemiya üzündən istehlak bazarının həcmində azalma baş verib. Belə ki, COVID-19-un yayılması sayəsində tətbiq olunmuş məhdudiyətlərin nəticəsində 2020-ci

il ərzində istehlak bazarının həcmində 8,1%, o cümlədən pərakəndə ticarət dövriyyəsinin həcmində 1,3%, iaşə dövriyyəsinin həcmində 54,6%, ödənişli xidmətlərin həcmində 27,9% azalma müşahidə edilib.

İstehlak bazarının strukturunda da əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verib. Belə ki, istehlak bazarının ümumi həcmində pərakəndə ticarət dövriyyəsinin xüsusi çəkisi 2015-ci ildəki 75%-dən 2020-ci ildə 84%-ə qədər qalxmış, iaşə dövriyyəsinin payı müvafiq surətdə 3,2%-dən 1,7%-ə, ödənişli xidmətlərin həcmi isə 21,8%-dən 14,4%-ə qədər enmişdir.

İstehlak bazarında sosial-iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsini azaldan ziddiyyətlər bu sahədəki iştirakçıların fərqli mənafeələrinə uyğundur, yəni istehsalçılar mal satmağa və mənfəəti artırmağa yönəldilmişdir; pərakəndəcilər və vasitəçilər alış qiymətlərini endirməyi, təchizatçı sadıqlığını və qazancı artırmağı hədəfləyirlər; istehlakçılar malların (işlərin, xidmətlərin) maksimum keyfiyyətini əldə edərkən öz ehtiyaclarını ən aşağı qiymətə ödəmək istəyirlər; dövlət regional hakimiyyət orqanları yerli bazara təsirini qorumaq və büdcəni doldurmaqda maraqlıdır.

Əhəmiyyətli inhisarçılıq səviyyəsi ilə ortaya çıxan ziddiyyətlərin həllinə artıq tələb və təklifin tarazlaşdırılması yolu ilə nail olmaq mümkün deyil, bu səbəbdən regional istehlak bazarının respublika, regional və yerli səviyyələrdə dövlət tənzimlənməsinə prinsipə yeni, sistemətiq yanaşma lazımdır və yalnız qanunverici sənədlərin köməyi ilə, həm də bütün bazar iştirakçılarının qarşılıqlı fəaliyyətinin təşkilati mexanizmlərinin yaradılması yolu ilə. Beləliklə, yuxarıda sadalananların hamısı əsasında, sosial və iqtisadi əhəmiyyəti baxımından bölgənin istehlak bazarının iqtisadi sistemində əsas yeri tutduğu, bütün regional iqtisadi mexanizmin həyatdəstəkləyici elementi olduğu qənaətinə gəlmək lazımdır.

Nəticə

Beləliklə, istehlak bazarının fəaliyyətində hazırkı mərhələdə rəasional idarəetmə və inkişaf məqsədi ilə sabitlik və təhlükəsizlik səviyyəsini təyin edən təhlükəsizlik meyarlarına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bölgənin bütün təkrar istehsal sisteminin əsas həlqəsi olaraq istehlak bazarı sakinlərin və təsərrüfat subyektlərinin həyat

təminatının bütün sahələrinə təsir göstərir. Onun inkişafının göstəriciləri bölgənin sosial-iqtisadi təhlükəsizliyinin müəyyənədicisi göstəriciləridir. Eyni zamanda, dövlət istehlak bazarı regional istehlak bazarlarının məcmusudur, bu səbəbdən bölgələrdə onun inkişaf səviyyəsi və təhlükəsizliyi bütövlükdə ölkənin istehlak bazarının inkişaf səviyyəsini və təhlükəsizliyini əvvəlcədən müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: *istehlak bazarı, region, sosial-iqtisadi təhlükəsizlik, iqtisadi diaqnostika.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Алексеев Ю.П. Муниципальный менеджмент / Ю.П. Алексеев, А.Я. Гапоненко, А.Н. Алисов. - М.: ПАГС, 2010. - 467 с.*
2. *Мəmmədov E.Y. Müasir şəraitdə istehlak malları bazarının formalaşması və inkişafı problemləri. İqtisad elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: -2014. - 51s.*
3. *Sultanova R. Azərbaycan Respublikasında istehlak bazarının formalaşması ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasının mühüm şərtidir.// AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. Elmi Əsərlər №6, -2019. -s.252-259.*
4. *Тереженко, Н. Н. Исследование рынка потребительских товаров: Региональный аспект: автореферат дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 Красноярск, 1998. - 19 с.*
5. *Черемисина, Т. Н. Регулирование регионального потребительского рынка товаров на основе экономической диагностики: монография. Тамбов: Бизнес-Наука-Общество, 2012. - 141 с.*
6. *Смирнов, А. В. Модель функционирования регионального потребительского рынка: автореферат дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05. Владимир, 2006. - 23 с.*
7. *Мясникова, Л. А. От лотка до электронной торговли // Современная торговля. - 2017. - № 3. - С. 26-33.*
8. *Беляевский, И. К. Перспективы развития и совершенствования статистики торгового предприятия / И. К. Беляевский, О. Э. Башина // Вопросы статистики. - 2002. - III-с. 26*
9. *Котлер Ф. Основы маркетинга: Пер. с англ. В.Б. Боброва. М.: Прогресс, 1991.- С. 22-28*

10. Николаева М. А. *Маркетинг товаров и услуг: Учебник.* — М.: Издательский Дом «Деловая литература», 2001. — 448 с.
11. Новоселов А. С. *Региональный потребительский рынок. Проблемы теории и практики / Новоселов А. С., Кулешов В. В. - Новосибирск: Сибирское соглашение, 2002. 364 с.*
12. Райзберг Б. А. *Курс экономики: учебник.* М.: ИНФРА-М, 1997. 720 с
13. Симионова Ю. Ф. *Экономика: учебник.* Ростов н/Д : Феникс, 2007. 480 с.
14. Тахумова О. В. *Особенности формирования регионального потребительского рынка // Вестник Северо-Кавказского государственного технического университета. 2006. № 4 (8). С. 23—29.*
15. Шабунина И. М. *Теория и практика региональной экономики / Шабунина И. М., Ломовцева О. А., Трубиц М. Ю. - Волгоград: Волгоградский гос. ун-т, 1996. 65 с.*
16. "İstehlakçı hüquqlarının müdafiəsi haqqında" *Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1995.*
17. Мальшиков В.И. *Теория и практика формирования потребительского рынка. -М.: Изд-во Типография им.А.С.Пушкина. 2007.*
18. Герчикова И.Н. *Менеджмент: Учебник / И.Н. Герчикова. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2011. - 596 с.*

Bahruz Guliyev
Doctoral student of the Azerbaijan
National Aviation Academy

Scientific-theoretical aspects of the consumer market and its regional socio-economic security

SUMMARY

The article considers the current research directions of the consumer market concept, classifies the composition and structure of the consumer market according to the main criteria and identifies the main directions of economic diagnostics of the consumer market.

Keywords: *consumer market, region, socio-economic security, economic diagnostics.*

Бахруз Гулиев
Докторант Азербайджанской Национальной
Авиационной Академии

Научно-теоретические аспекты потребительского рынка и его региональной социально-экономической безопасности

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены современные направления исследования концепции потребительского рынка, классифицирован состав и структура потребительского рынка по основным критериям и определены основные направления экономической диагностики потребительского рынка.

Ключевые слова: *потребительский рынок, регион, социально-экономическая безопасность, экономическая диагностика.*

İNVESTİSİYA MÜHİTİNİN SƏMƏRƏLİLİK PROBLEMLƏRİNƏ NƏZƏRİ-METODOLOJİ YANAŞMALAR

ELNURƏ MƏMMƏDOVA

*İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
dosenti*

E-mail: mamedova.el@inbox.ru

İnvestisiya mühitinin səmərəliliyinin təmin olunması və bununla bağlı nəzəri-metodoloji xüsusiyyətlərin araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnvestisiyaların formalaşdırılması, alternativ investisiya mənbələrinin müəyyənəşdirilməsi, onların hərəkəti və istifadəsi üzrə işlək mexanizmlərin hazırlanması və tətbiqi vacib şərtlərdəndir. Dünyada baş verən silkələnmələr, son dünya maliyyə böhranının nəticələrinin aradan qaldırılmaı başa çatdırılmamış COVID-19 pandemiyasının təsirindən yaranan yeni problemlər bütün sahələrdə olduğu kimi investisiya fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərdə də özünü büruzə verir. Artıq dünya səviyyəsində maliyyə və investisiya fəaliyyətinin hərəkətində maksimum intensivliyə nail olmaq o qədər də asan məsələ deyildir. Potensial investorlar investisiyaları yönəltmək üçün daha çox düşünməyə və əsaslar axtarmağa başlamışlar. Buna səbəb isə yatırılan investisiyaların çoxsaylı risklərlə üz-üzə qalması və investisiyaların hərəkəti, istifadəsi ilə bağlı işlək mexanizmlərin hazırlanması və tətbiqində olan çətinliklərin ortaya çıxması, ümumiyyətlə investisiya mühitinin səmərəlilik problemlərinin artmasıdır.

Qeyd edək ki, investisiya mühitinin səmərəlilik problemlərinin həll edilməsi və investisiya cəlbədiciliyinin təmin olunması vacib şərtlərdəndir. Belə ki, investisiya cəlbədiciliyi bir çox xüsusiyyətləri özündə əks etdirir [1]. Bunlarla yanaşı, ölkənin investisiya cəlbədiciliyini investisiya siyasətinin investisiya mühitinə təsirinin məhsulu kimi də baxmaq olar və bu yanaşmanın daha dərin araşdırmaya ehtiyacı vardır [2]. Eyni zamanda, investisiya mühitinin səmərəliliyinin artırılması üçün daha əsirli tədbirlərin görülməsi və xüsusilə investisiya cəlbədiciliyinin yüksəldilməsi meyarlarının ciddi şəkildə nəzərə alınması tələb olunur. Bu halda, investisiya mühiti isə obyektiv məkan və fəaliyyət ərazisi kimi xarakterizə edilir, belə ki, investisiya prosesinin bütün iştirakçılarna təsir edən amilləri özündə birləşdirir [3]. Bu sırada investisiya cəlbədiciliyi uzun müddət ərzində in-

vestisiya axınlarının təşkilinin strateji istiqamətini təyin etməyə xidmət edən keyfiyyət göstəricisi kimi də qiymətləndirilə bilər. Həmin proseslərdə bir qrup amillər, o cümlədən investisiya mühiti, investisiya regionunun geosiyasi, institusional xüsusiyyətləri, müəyyən risklər, maliyyə aspektləri, təşkilati tədbirlər və başqaları diqqət çəkirlər [4].

İndiki şəraitdə milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin və sektorlarının dayanıqlı və optimal inkişafının təmin edilməsi bir çox mühüm amillərin nəzərə alınmasını şərtləndirir və bunlarla əlaqədar olaraq daha çox işlər görülməli, ölkənin investisiya təkmilləşdirilməli, tətbiq olunan investisiya fəaliyyəti mexanizmləri məhsuldarlıq göstəricilərinə diqqət artırılmalıdır. Belə ki, istehsalın və fəaliyyət strukturlarının genişləndirilməsi, yeni texnologiyaların hazırlanması, işlənməsi və tətbiqi proseslərinin həyata keçirilməsi, əsas fondların yenilənməsi, rəqabətqabiliyyətli emal müəssisələrinin istismara verilməsi yeni-yeni iri məbləğdə investisiyalar tələb edir və buna görə də ölkənin investisiya mühiti müasir dövrün meyarlarına, prinsip və əsas prioritetlərinə uyğun şəkildə formalaşdırılmalıdır. Buna görə də, ölkənin iqtisadi inkişafında və yeni iqtisadi hədəflərə çatmaq üçün məqsədli proqramların reallaşdırılmasında investisiya amilinin xüsusi əhəmiyyəti vardır və bunun əsas səbəbləri sırasında ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılması və onun beynəlxalq aləmdə imicinin yüksəldilməsidir. Digər tərəfdən, ölkədə investisiyaların məhdudluğu şəraitində və ya investisiya siyasətinin çevikliyinin zəif olması müqabilində investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və potensial investorların tələblərinə uyğun şəkildə təmin edilməsi və son nəticədə milli iqtisadiyyatının inkişafının yeni artım mənbələrinin formalaşdırılması xeyli çətinləşər. Belə ki, yetərinə və fasiləsiz şəkildə investisiyalar olmadığı halda, bütövlükdə iqtisadi artımın təmin edilməsində və milli iqtisadiyyatın dayanıqlılığının möhkəmləndirilməsində əlavə problemlərə yol

açır. Qeyd olunan amillər baxımından investisiya mühitinin dövrün tələblərinə cavab verməsi və təkcə yerli investorlar üçün yox, həm də potensial xarici investorlar üçün əlverişli olması təmin olunmalıdır. Investisiyalar milli iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsinə imkan verməklə yanaşı, texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin reallaşdırılmasında, mütərəqqi yüksək texnologiyaların transferində, həmçinin ölkədə iqtisadi fəallığın təmin olunmasında önəmli funksiyaları yerinə yetirirlər [5].

Qeyd edək ki, iqtisadi nəzəriyyə və metodoloji yanaşmalar nöqtəyi-nəzərindən investisiya fəaliyyəti müəyyən bir müddət üçün investisiya tələbinin qarşılınması, yəni ödənilməsi üzrə davamlı baş verən prosesdir və buna görə də həmin proseslərdə investisiya mühitinin səmərəlilik problemlərinin həll olması və investisiya cəlbediciliyinin əhəmiyyətli səviyyədə artırılması vacibdir. Başqa sözlə, investisiya tələbinin dəyərini hesablayaraq investisiya fəaliyyətini proqnozlaşdırmaq mümkündür və investisiya fəaliyyəti ölkədəki investisiyanın vəziyyətinə birbaşa təsir göstərir, eyni zamanda, iqtisadi inkişaf proseslərinin intensivliyini artırır, əlavə motivasiyalar yaradır, yeni avadanlıqların alınmasına, maddi-texniki bazanın gücləndirilməsinə köməklik göstərir. Müasir global çağırışlar şəraitində milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün əsas şərtlərdən biri investisiya prosesinin fəallaşdırılması və yeni işlək investisiya mexanizmlərinin hazırlanaq dövrünə cəlb olunmasıdır. Belə ki, iqtisadiyyatın saxələndirilməsi və istehsalın həcmünün artırılması üçün davamlı şəkildə əlavə investisiyalara ehtiyac olmaqla yanaşı, həm də bu investisiyaların səmərəliliyinin yüksəldilməsi, investisiya layihələrinə olan tələblərin təkmilləşdirilməsi və alternativ investisiya mənbələrinin müəyyənəşdirilməsi kifayət qədər tələb olunan tədbirlərdəndir. Ümumiyyətlə, investisiya mühitinin daha sərfəli olmasına dair beynəlxalq səviyyədə müəyyən tələblər və meyarlar vardır. Məsələn, Dünya Bankının mütəxəssislərinin gəldiyi qənaətə görə investisiya mühiti – firmaların imkanlarını müəyyənəşdirən və məhsuldar sərmayələr qoymağı, iş yerləri açmağı və fəaliyyətlərini genişləndirmələrini təşviq edən yerli xüsusiyyətlərin və amillərin məcmusudur [6]. Eyni zamanda, investisiya mühitinin əlverişli olmasında bu sahədə ölkədə olan müvafiq qanunvericilik

bazasının adekvatlığı və səviyyəsi, investisiya-innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsinə imkan verən müvafiq investisiya mühitinin olması vacibdir. Investisiya mühiti və investisiya cəlbediciliyinin təmin edilməsi hesabına iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə vacib olan investisiya resurslarının konsolidasiya edilməsi və əlavə tədbirlərinin görülməsi nəticəsində qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmaq üçün daha yaxşı və əlverişli şərait yaradılmış olur [7].

Qeyd edək ki, investisiya mühitinin formalaşdırılması üçün bir sıra amillərin ciddi şəkildə nəzərə alınması və onun tərkib elementlərinin diqqətlə öyrənməsi və zəruri tədbirlərinin görülməsi daha səmərəli nəticələrin əldə olunmasına imkan verir. Böyük mənada və geniş spektrdə baxsaq, investisiya mühiti bir çox elementləri özündə birləşdirir və bunlara biznes infrastrukturunun keyfiyyəti, investisiya səmərəliliyi, mümkün risk dərəcəsini müəyyənəşdirən mövcud siyasi vəziyyət, sosial-mədəni aspektlər, maliyyə təminatı mexanizmləri, iqtisadi yanaşmalar, hüquqi şərtlər, təşkilatı və institusional amillər və s. daha çox aiddirlər. Eyni zamanda, investisiya mühitinin iki əsas xüsusiyyətinin ciddi şəkildə nəzərə alınması tələb olunur və bu xüsusiyyətlərə regiona investisiya cəlb edən amillərin və investisiya risklərinin qiymətləndirilməsi daxildirlər [8]. Digər tərəfdən, milli iqtisadiyyatın istehsal sahələrindəki investisiya fəaliyyətinin məhsulları və xidmətləri ilə bağlı detalları və elementləri ciddi şəkildə dəyərləndirmək lazım gəlir. Bu sırada daha çox prioritet investisiya proqramları və investisiya-innovasiya layihələri, əsaslandırılmış biznes-planlar, dəyərli ekspert rəyləri, əlçatan və sərfəli kredit xidmətləri, qarşıya qoyulan hədəflərə yetmək üçün investisiya layihələrinin icrasından ötrü mühəndislik və audit dəstəyinin göstərilməsi ilə bağlı məsələlər, ölkə iqtisadiyyatının inkişafına əsaslı təkan verə biləcək perspektivli investisiya layihələrinin reallaşdırılmasından ötrü investisiya fondlarının yaradılması, ölkədə güclü investisiya-innovasiya strukturunun formalaşdırılması, innovasiya zonalarının təşkili, xüsusi iqtisadi zonaların təsis olunması, ölkə və regional səviyyədə məhsuldar fəaliyyət göstərən ixtisaslaşdırılmış maliyyə-kredit və investisiya holdinqlərinin fəaliyyət göstərilməsi və s. diqqət çəkirlər.

Eyni zamanda, investisiyanın planlaşdırılması ilə bağlı seçilən metodoloji üslubların və alətlərin

ciddi şəkildə nəzərdən keçirilməsi, daha işlək investisiya fəaliyyəti mexanizmlərinə üstünlük verilməsi və bütövlükdə investisiya mühitinin müasir dövrün çağırışlarına uyğun şəkildə inkişafının təmin olunması ölkədə investisiya fəaliyyətinin strateji hədəflərinə çatmaqda yardımcı ola bilər. Bunlardan başqa, investisiya mexanizmlərinin formalaşdırılması üçün alternativ maliyyə və investisiya resursları mənbələrinin genişləndirilməsinə, daha məhsuldar səviyyəyə çatmasına yönəlik tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bunun üçün investisiyaların planlaşdırılması, proqnozlaşdırılması, yönəldilməsi və istifadəsi metodlarının xüsusiyyətlərinin daha dərindən öyrənilməsi və son nəticədə məhsuldar praktiki investisiya fəaliyyəti mexanizmlərinin və alətlərinin işlənməsi, həm də tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir [9].

Başqa bir məqam investisiya mühitinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi ilə bağlı yanaşmalar və metodlarla əlaqəlidir. Bu istiqamətdə bir qrup metodlar, o cümlədən, maliyyə və iqtisadi göstəricilərin hesablanmasına əsaslanan metod; bazar dəyərinin və onun göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsinə əsaslanan metod və ümumiləşdirilmiş inteqral göstəricinin hesablanması metodu daha çox səmərəli hesab olunurlar [10]. Həmin proseslərdə dövlətin rolu və dövlət siyasətinin təsiri kifayət qədərdir, amma həddindən artıq sərt tənzimləyici mexanizmlər hesabına investisiya fəaliyyətinə, investisiya mühitinin cəlbediciliyinə ziyanın da vurulması halları məlumdur və buna görə də investisiya proseslərinə müdaxilələrin sərhədini optimal olaraq müəyyənləşdirmək vacib məsələlərdəndir [11]. Real praktiki investisiya fəaliyyəti proseslərində investisiya mühitinin formalaşması və onun cəlbediciliyinin artırılması ilə bağlı regional aspektlərin və amillərin də obyektiv şəkildə dəyərləndirilməsi və nəzərə alınması dövlətin investisiya siyasətinə, investisiya mühitinin səmərəlilik problemlərinə yanaşmalarının əyani ifadəsidir. Regional inkişaf proseslərinin ümumilikdə ölkənin dayanıqlı və balanslı şəkildə inkişafında, milli iqtisadiyyatın yeni məhsuldar əlavə dəyər və iqtisadi artım mənbələrinin yaradılmasında əhəmiyyəti xeyli böyükdür. Burada bir qrup vacib prinsiplər, başqa sözlə, istehsalının strukturunun diversifikasiyası, yaxud şaxələndirilməsi; məhsul istehsalının inno-

vativ yolla alınmasının təmin olunması; istehsal sahələrinin elm və təhsil sahələri ilə inteqrasiyasının gücləndirilməsi; investisiya mühitinin təkmilləşdirilməsinə dövlət dəstəyi mexanizmlərinin yenilənməsi; sənaye istehsalının maliyyə və kredit sisteminin inkişafının genişləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər [12].

Qeyd edək ki, Azərbaycanda investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində reallaşdırılan dövlət siyasətinin daha da təkmilləşdirilməsi və müasir dövrün çağırışlarına uyğunlaşdırılması vacibdir. Belə ki, investisiya mühiti hər hansı bir ölkədə investisiya qoyuluşu sahəsində mövcud olan vəziyyətin nə dərəcədə adekvat olmasının göstəricisidir [13]. Eyni zamanda, investisiya bazarının həcmi, cəlbediciliyini, risk səviyyəsini müəyyən edən, ölkəyə daxili və xarici investisiya axınını təmin edən sosial-iqtisadi, siyasi, maliyyə amillərinin məcmusu kimi də baxmaq olar [14]. Başqa bir kontekstdən yanaşsaq, investisiya mühiti investisiya fəaliyyətinin həyata keçirildiyi hüquqi, iqtisadi, sosial, siyasi və digər şərait kimi xarakterizə olunur [15]. Müasir global silkələnmələr və real təzyiqlərin artdığı bir dövrdə investisiya mühitinin formalaşdırılmasına metodoloji yanaşmalarda mühüm amillərdən biri də investisiya mənbələrinin alternativliyi və diversifikasiyalaşdırılmasının təmin olunmasıdır. Bu halda maliyyə-investisiya resurslarının maksimum məhsuldar mənbələrinin dövrüyyəyə cəlb edilməsi tələb olunur, həmçinin ölkədə maliyyə xidmətləri bazarının inkişaf etdirilməsi, investisiya axınlarının hərəkətinin intensivləşdirilməsi vacib elementlər kimi baxılmalıdır [16]. Bunlarla bərabər, investisiya bazarının vacib seqmentlərinin risk əlamətlərinin dəyərləndirilməsi, mümkün risklərin yaranma səbəblərinin öyrənilməsi və preventiv tədbirlərin görülməsi üçün ölkədə investisiyayönlü fəaliyyət subyektlərinin investisiya strategiyasının təkmilləşdirilməsi tədbirləri görülməlidir [17]. İncəsənət risklərinin minimuma endirilməsi və bunlarla bağlı sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkədə reallaşdırılan iri investisiya-innovasiya layihələrində, həmçinin regionlarda planlaşdırılan investisiya fəaliyyətində mütləq şəkildə baxılmalıdır [18]. Bu halda tətbiq olunan investisiya fəaliyyəti mexanizmlərinin mövcud investisiya mühitinin işləkliyi səviyyəsində adekvatlığı məsələləri xüsusi diqqət mərkəzində

saxlanılmalıdır [19]. Nəzərə almaq lazımdır ki, dünyada qlobal təzyiqlər səngimir, xüsusilə COVID-19 pandemiyasının mənfi təsirlə bağlı şəraitdə investisiyaların cəlb edilməsində ciddi çətinliklər yaranmışdır.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası ilə bağlı strateji hədəflərin qarşıya qoyulması yeni investisiya resursları tələb edir. Eyni zamanda, ölkədə 2030-cu ilədək olan dövr üçün milli prioritetlərin və hədəflərin formalaşdırılması və reallaşdırılması tədbirlərinə davamlı şəkildə maliyyə resursları və investisiyalar vacibdir [20]. Ölkədə yaradılan yeni strateji iqtisadi rayonların – Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının inkişaf etdirilməsi və dirçəldilməsinə dövlət tərəfindən yönəldilən maliyyə resursları və investisiyalarla yanaşı, əlavə investisiya mənbələrinin formalaşdırılması, xüsusilə xaricdən investisiyaların cəlb edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir [21]. Belə ki, Qarabağın ənənəvi olaraq güclü iqtisadi potensialı olmuşdur və burada məhsuldar təbii ehtiyatlar və xammal yataqları vardır, dağ-mədən sənayesinin, turizm, kənd təsərrüfatı və aqrar sektorun, həmçinin, tikinti materialları istehsalının böyük potensialı diqqət çəkir [22]. Eyni zamanda, ümumilikdə Qarabağın böyük iqtisadi potensialı ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi baxımından səmərəlidir [23]. Bunlar isə, şübhəsiz, əsas etibarilə əlverişli investisiya mühitinin yaradılması və daha çox investisiya resurslarının işğaldan azad olunmuş ərazilərə, bütövlükdə, ölkəmizin iqtisadiyyat sahələrinə cəlb edilməsini şərtləndirir [24].

YEKUN

Yaxın perspektivdə Azərbaycanda investisiya mühitinin səmərəlilik problemlərinin aradan qaldırılması və daha cəlbedici şəraitin yaradılması bir sıra məsələlərə yeni obyektiv reallıqlardan yanaşmağı tələb edir:

- hazırkı şəraitdə istifadə olunan investisiya mexanizmlərinin və alətlərinin yenilənməsi, yaxud kifayət qədər təkmilləşdirilməsi səmərə verə bilərdi və bu tədbirlər son nəticədə ölkədəki investisiya mühitinin cəlbediciliyinin artmasına əlavə imkanlar yaradar, ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafına, ilk növbədə, qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsinə ciddi töhfələr verər;

- regional səviyyədə iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin investisiya cəlbediciliyinin

formalaşmasının və inkişafının sistemli və ardıcıl şəkildə təşkili mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır və regional aspektdə spesifik investisiya mühitinin formalaşdırılması vacibdir;

- Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılmasının strateji hədəflərdinən yanaşmaqla, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə xüsusi güzəştlər və stimullaşdırıcı dövlət dəstəyi mexanizmlərindən ibarət investisiya mühitinin yaradılması təmin edilməlidir və s.

Açar sözlər: *investisiya mühiti, investisiya cəlbediciliyi, dövlətin investisiya siyasəti, daxili investisiyalar, xarici investisiyalar, potensial investitorlar, investisiya mühitinin səmərəlilik problemləri, nəzəri-metodoloji yanaşmalar.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Смирнова, Е.В., Жуков, М.Ю. *Методика оценки инвестиционной привлекательности региона // Вестник СГАУ. – 2010. - №2. – С. 146-150.*
2. Ерохина, Е.В., Есина О.И. *Инвестиционная привлекательность как фактор инновационного развития регионов (на материалах Сибирского федерального округа) // Потенциал современной науки. 2016. №1 (18), с.64-71.*
3. Литвинова, В.В. *Теоретические и методологические аспекты оценки инвестиционного климата региона // Молодой ученый. — 2011, №4. Т.1. с. 161-169.*
4. Масич, Л.А., Ильин, В.И. *Анализ методик оценки инвестиционной привлекательности территориальных образований. Финансы, учет, банки, 2019, №1-2 (26-27), с.78-87.*
5. Журавлева, К.А. *Инвестиционный климат и его составляющие // Молодой ученый. — 2018. — № 50 (236). — С. 127-128.*
6. *World Development Report 2005: A Better Investment Climate for Everyone (World Development Report) // The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, 2004.*
7. Подшиваленко, Г.П. *Инвестиционный климат и инвестиционная привлекательность. // Финансовая аналитика: проблемы и решения. – 2010. – № 15. – с.7-10.*
8. Грандафил, Л.Ф., Добродомова, Т.Н. *Теоретические аспекты определения инвестиционного климата, его сущность и роль, подходы к оценке / Актуальные проблемы*

экономики в условиях реформирования современного общества. Материалы IV Международной научно-практической конференции, посвященной 140-летию со дня основания НИУ «БелГУ». 2016. – С. 351–353.

9. Tkachenko, V. Recursive and convergence methodology of the investment management of the enterprise digitalization processes // V. Tkachenko, M. Klymchuk, I. Tkachenko / Management systems in production engineering. (29)1, – 2019. – p. 14-19.

10. Кохно, П., Кохно, А. Методология инвестирования в инновационную деятельность промышленных предприятий // Общества и экономика, 10, 2018. – с. 48-68.

11. Забайкин, Ю.В., Лютягин Д.В. Методические аспекты оценивания инвестиционного потенциала нефтеперерабатывающих предприятий // Экономика: вчера, сегодня, завтра. 2019. Том 9. № 8А. С. 207-217.

12. Вукович, Г.Г., Беляева, Т.А. Механизм развития инвестиционной привлекательности промышленных предприятий // теория и практика общественного развития. 2014, № 11. – с. 104-115.

13. İsayev, S.Z. İnvestisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi. Dərs vəsaiti. Bakı: İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 2011 – 188 s.

14. Əzizova, G.A. Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti. Dərs vəsaiti. Bakı: İqtisad Universitetinin nəşriyyatı 2012, 212 s.

15. Atakişiyev, M.C., Nurəliyeva R.N., Abbasova, N.H. İnvestisiya fəaliyyətinin təşkili. Bakı: Azərnaşr, 2012. – 256 s.

16. Əliyev, Ş.T. Azərbaycanın maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi problemləri və maliyyə-kredit sisteminin inkişafının müasir aspektləri // Audit, – 2017. № 03, – s. 26-40.

17. Kərimova, T.İ. Regional investisiya risklərinin sistemli idarəetmə modelinin nəzəri-metodoloji əsaslandırılması // AMEA-nın xəbərləri, Bakı. – 2010. – № 4. – s. 74-78.

18. Тхакушинов, Э.К. Формирование системы оценок инвестиционных рисков в регионе / Э.К. Тхакушинов // Вестник Южно-российского государственного технического университета (Новочеркасского политехнический институт), № 4, Новочеркасск, 2010. – с. 29-39.

19. Вологдин, Е.В. Методические и

практические аспекты оценки инвестиционной привлекательности региона. Автореф. дис. канд. экон. наук / Новосибирск, 2006. – 21 с.

20. Азербайджан 2030: Национальные Приоритеты о социально-экономическом развитии. Утверждено с распоряжением Президента АР от 2 февраля 2021 г., Баку. <https://president.az/articles/50474>.

21. В Азербайджане созданы новые экономические районы — указ Президента. <https://zerkalo.az/v-azerbajdzhane-sozdany-novye-ekonomicheskie-rajony-ukaz-prezidenta>.

22. Хоштария, Н. Экономический потенциал Карабаха после деокупации – мнение эксперта. 30.01.2019. https://moscow-baku.ru/opinions/aktualno/ekonomicheskiy_potentsial_karabakha_posle_deokkupatsii_mnenie_eksperta/.

23. Гасымлы, В. Карабах обладает большим экономическим потенциалом. 23.10.2020. https://azertag.az/ru/xeber/Vusal_Gasymly_Karabah_obladaet_bolshim_ekonomicheskim_potencialom-1621969.

24. Гусейнова, Н.Э., Яхьяева, А.Ю., Алиев, Ш.Т. Проблемы повышения инвестиционной привлекательности Карабахского региона Азербайджана и пути их решения // International Scientific and Practical Conference current issues and prospects for the development of scientific research held on May 7-8, 2021 in Orléans, France. – p.13-19. <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/issue/view/7-8.05.2021/534>.

РЕЗЮМЕ

Теоретико-методологические подходы к проблемам эффективности инвестиционной среды

В статье исследованы теоретико-методологические подходы к проблемам эффективности инвестиционной среды. С этой целью раскрыта сущность проблем эффективности инвестиционных вложений и управления инвестиционными потоками. Анализированы процессы формирования, развития и совершенствования механизмов и критериев инвестиционной среды страны. Рассмотрены важнейшие аспекты и составляющие компоненты инвестиционной политики Азербайджана в нынешних условиях. Обоснована необходимость совершенствования

основных механизмов и инструментов инвестиционной среды страны в контексте негативных последствий пандемии COVID-19. Рассмотрены перспективы расширения инвестиционного потенциала в связи с освобождением оккупированных территорий от армянских захватчиков. Подготовлены предложения и рекомендации по теоретико-методологическим подходам к проблемам эффективности инвестиционной среды в ближайшей перспективе.

Ключевые слова: *инвестиционная среда, инвестиционная привлекательность, инвестиционная политика государства, внутренние инвестиции, зарубежные инвестиции, потенциальные инвесторы, проблемы эффективности инвестиционного климата, теоретико-методологические подходы.*

SUMMARY

Theoretical and methodological approaches to problems of efficiency of the investment environment

The theoretical and methodological approaches to problems of efficiency of the investment environment are investigated in the article. The essence of the problems of the efficiency of investment investments and the management of investment flows are considered for this purpose. Processes of formation, development and improvement of mechanisms and criteria of investment environment of the country are analyzed then. The main aspects and components of the investment policy of Azerbaijan in the current conditions are revealed. Need of improvement of the main mechanisms and tools of the investment environment of the country in the context of negative consequences of a pandemic of COVID-19 are improved. Prospects of expansion of investment potential in connection with liberation of occupied territories from Armenian invaders are considered. Proposals and recommendations on theoretical and methodological approaches to the problems of the efficiency of the investment environment in the near future are given in the end of the article.

Key words: *investment environment, investment at-*

tractiveness, investment policy of the state, domestic investments, foreign investments, potential investors, problems of efficiency of the investment climate, theoretical and methodological approaches.

POSTPANDEMİYA DÖVRÜNDƏ VƏ POSTKONFLİKT ŞƏRAİTİNDƏ SİĞORTA FƏALİYYƏTİNİN MULTİPLİKATİV TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

HEYDƏR AĞAYEV

*Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
doktorantı*

E-mail: agayevheyder.r@gmail.com

Sığorta fəaliyyəti və sığorta sistemi ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsində iqtisadi fəallığın təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Səmərəli sığorta sistemi və əlçatan sığorta xidmətləri iqtisadi fəaliyyəti gücləndirməklə bərabər, mülkiyyət sahiblərinin və bazar iqtisadiyyatı prosesləri iştirakçılarının əmlaklarının sığortalanmasında, spesifik fəaliyyəti ilə bağlı daha güvənli tədbirlərin görülməsində önəmli funksiyaları yerinə yetirir. Sığortanın multiplikativ təsiri isə bir tərəfdən iqtisadiyyatın əksər sahələrində iqtisadi fəallığı artırmaq hesabına yeni müəssisələrin yaradılması, məhsul istehsalının və xidmət sahələrinin genişləndirilməsi hesabına baş verirsə, digər tərəfdən maliyyə xidmətləri bazarında əməliyyatların intensivliyi və daha əlçatan maliyyə xidmətlərinin formalaşdırılması prosesləri sürətlənir. Etiraf etmək lazımdır ki, ölkəmizdə reallaşdırılan sığorta xidmətlərinin və bununla bağlı sığorta müqavilələrinin şərtləri əksər hallarda bu müqavilə iştirakçılarının maraqlarını tam olaraq özündə ehtiva etmir, xüsusilə sığorta olunanların maraqları və hüquqları ikinci planda qalır. Məsələn, beynəlxalq təcrübədə həyat sığortası müqavilələrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də uzunmüddətli bir dövrə istinad olunmasıdır. Lakin təəssüf ki, Azərbaycanın real sığorta bazarının vəziyyətindən yanaşsaq, bağlanan həyat sığorta müqavilələrində öhdəliklər kifayət qədər qısa dövrə götürülmüşdür. Burada sığorta olunanların sığorta təşkilatlarına, ümumilikdə sığorta sistemə inaminin zəif olması özünü büruzə verir. “Azərbaycanın sığorta tarifləri (avtomobil sığortası istisna olmaqla) inkişaf etmiş, hətta qonşu ölkələrlə müqayisədə aşağıdır. Xüsusilə nəzərə alsaq ki, sığorta bazarının formalaşmasında sığorta tariflərinin xüsusi rolu var və sığorta fəaliyyətinin nəticəsi bilavasitə tarif dərəcələrinin nə dərəcədə düzgün və real qurulmasından asılıdır, həyat sığortası üzrə sığorta haqlarının aşağı olması sığorta şirkətlərinin ziyanla işləməsinə gətirib çıxarıb. Bu səbəbdən sığorta şirkətləri həyat sığortası ilə bağlı iri şirkətlərin müraciətlərini geri

çevirir, müqavilələri pozurlar” [1, s.10]. Göründüyü kimi ölkəmizdə sığorta fəaliyyəti sahəsində bu qəbildən olan problemlərin həlli məsələləri aktual olaraq qalır və onların həlli mexanizmləri, müasir yanaşmalara, qlobal təsirlərə immunitetlik nümayiş etdirən elementləri özündə əks etdirməlidir. Digər tərəfdən, məlumdur ki, sığorta sisteminin fəaliyyəti hesabına iqtisadi inkişaf proseslərinin maliyyə təminatı daha güvənli olmaqla yanaşı, sığortalanmış iqtisadi əməliyyatlar və proseslər daha intensiv formada reallaşdırılır, ortaya çıxan risklərdən sığorta mexanizminin olması hesabına ikilər minimuma endirilir. Eyni zamanda sığorta fəaliyyəti maliyyə resurslarını mobilizasiya etməklə yığım vasitəsilə sığorta ehtiyatları yaradır və maliyyə resurslarının müxtəlif hüquqi, fiziki şəxslər-iqtisadi subyektlər arasında maksimum səmərəli şəkildə bölüşdürülməsini təmin edir. Buna görə də tətbiq olunan sığorta xidmətlərinin və alətlərinin işləkliyi, hazırkı dövrün tələblərinə adekvatlığı mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Qeyd edək ki, sığorta fəaliyyəti qlobal təhdidlərin artdığı bir dövrdə, xüsusilə COVID-19 pandemiyasının mənfi təsirinin hələ də güclü olduğu şəraitdə və hesab edirik ki, postpandemiya dövründə belə daha çox tələb olunan maliyyə mexanizmi kimi diqqət mərkəzində olacaqdır. Sığorta xidmətlərinin geniş çeşiddə maliyyə bazarına çıxarılması hesabına sığorta kredit funksiyasını yerinə yetirir və eyni zamanda sığorta iqtisadi islahatların dərinləşməsinə öz töhfəsini verir. Başqa bir məsələ sığorta sisteminin müasir qlobal çağırışların və xüsusilə qlobal təzyiqlərin nəticəsindən yaranan zərərlərin aradan qaldırılmasında müxtəlif formalarda fəal iştirakı ilə bağlıdır. Buna görə də ölkədə sığorta bazarı iştirakçıları üçün maksimum sağlam mühitin formalaşdırılması və sığorta şirkətlərinin maliyyə sabitliyinin təmin olunması üçün əlavə tədbirlərin görülməsi, sağlam rəqabət mühitinin yaradılması, sığorta təşkilatlarının fəaliyyətinə əngəllər yaranan halların aradan qaldırılması, eyni zamanda sığortanın sosial-iqtisadi proseslərə

müsbət təsirindən yanaşmaqla, sığorta fəaliyyətinin ölkə əhalisinin və həm də iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin sosial müdafiəsinin təminatında və risklərinin azaldılmasında aparıcı vasitə kimi baxılması və qiymətləndirilməsi vacib şərtlərdəndir. Bu məsələlər ölkəmizdə strateji səviyyədə dəyərləndirilmiş və maliyyə bazarının inkişafı kontekstində sığorta xidmətlərinin genişləndirilməsi və sığorta sisteminin işləkliyinin təmin olunması tədbirləri nəzərdə tutulmuş, hazırda onların həyata keçirilməsi intensiv fazaya daxil olmuşdur. Belə ki, ölkəmizdə maliyyə bazarının sabitləşməsi və dayanıqlılığının artırılması baxımından sığorta xidmətlərinin çeşidinin genişləndirilməsi və əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, əlçatanlığının təmin olunması da mühüm şərtlər səviyyəsində baxılır. Qeyd olunan istiqamətlər üzrə strateji yanaşmalar və hədəflər, ümumilikdə sığorta şirkətlərinin və sığorta fəaliyyətinin rolunun gücləndirilməsi üzrə strateji hədəflər öz əksini strateji yol xəritəsində – ölkə Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə əks olunmuşdur [2]. Strateji yol xəritəsinin reallaşdırılması ilə əlaqədar olaraq, ölkəmizdə sığorta xidmətlərinin strukturunun genişləndirilməsi və sığorta mexanizmlərinin daha fəal və səmərəli şəkildə tətbiq olunması məsələləri diqqət mərkəzində saxlanılmaqdadır. Xüsusilə, sığorta fəaliyyəti sahəsində qanunvericilik aktlarının müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması və təkmilləşdirilməsi tədbirlərinə ciddi önəm verilməkdədir. 25 dekabr 2007-ci ildən qüvvədə olan “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ölkədə sığorta sisteminin inkişafının, sığorta bazarının peşəkar iştirakçılarının, o cümlədən sığortaçıların, təkrarsığortaçıların, sığorta vasitəçilərinin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini və prinsiplərini, habelə sığorta sahəsində tənzimləmə və nəzarətin hüquqi və iqtisadi əsaslarını müəyyən edir [3]. Son dövrlərdə ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində qanunvericilik bazasının genişləndirilməsinə və sığorta xidmətlərinin səmərəliliyinin artırılmasına daha çox diqqət yönəldilməkdədir. Xüsusilə, qeyri-neft ixrac məhsullarının güclü potensialı olan aqrar sektorda, aqrar sənaye kompleksində fəaliyyətin daha səmərəli təşkili və risklərin sığortalanması məqsədilə aqrar-sığorta xidmətlərini tənzimləyən

müvafiq ölkə qanunu qəbul olunmuşdur. 27 iyun 2019-cu ildən qüvvədə olan “Aqrar sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu aqrar sahədə risklərin müştərək sığorta mexanizmi vasitəsilə sığortalanması hesabına burada reallaşan münasibətləri hüquqi baxımdan tənzimləyir, eyni zamanda aqrar sığortanın hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyənləşdirir [4]. Etiraf etmək lazımdır ki, ölkəmizdə müstəqilliyin bərpasından sonrakı dövrlərdə 1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq, sığorta xidmətlərinin genişləndirilməsi və sığorta fəaliyyətinin hüquqi bazımdan tənzimlənməsi məsələlərinə müəyyən diqqət yetirilmişdir, amma bunlarla belə sığorta fəaliyyətinin başlıca mexanizmlərinin səmərəliliyi istənilən səviyyədə deyildir. Haqlı olaraq professor, Əməkdar Elm Xadimi B.X.Ataşov, professorlar Ə.Ə.Ələkbərov və N.N.Xudiyev qeyd edirlər ki, bu gün ölkəmizin milli sığorta şirkətləri maliyyə sisteminin ən aktiv elementləri olaraq maliyyə bazarlarının yeni çağırışlarına cavab verməli, yeni məkanlar və texnologiyalar əldə etməlidirlər. Çünki, müasir dövrdə maliyyə xidmətləri getdikcə rəqəmsallaşır, başqa sözlə, oflayndan onlayna keçid edir. Digitallaşmağa, texnologiyalaşmağa istiqamətlənmiş bu proseslərdən sığorta sistemi heç bir halda geri qala bilməz [5, s.8]. Müəlliflərlə razılaşmaqla bərabər, həm də qeyd etmək lazımdır ki, tətbiq olunan sığorta mexanizmlərinin cəlbədicilik və səmərəlilik məsələləri sığorta bazarının və sığorta sisteminin bütün iştirakçıları üçün adekvatlıq təşkil etməli və onların maraqları qorunmalıdır. Birtərəfli effektdə və gəlirə hesablanmış sığorta xidmətinin maliyyə xidmətləri bazarında möhkəmlənməsi qeyri mümkündür. Digər tərəfdən, sığorta xidmətləri bazarının inkişafı üçün bir çox amillərin dəyərləndirilməsi və tədbirlərin reallaşdırılması vacib şərtlərdəndir. Bu sırada sığorta xidmətləri bazarında rəqabəti məhdudlaşdıran istənilən dövlət hakimiyyəti orqanının fəaliyyəti üzərində nəzarətin gücləndirilməsi, digər baryerlərin aradan qaldırılması, sağlam rəqabət mühitinin formalaşdırılması, sığorta tariflərinin müəyyənləşdirilməsində və hesabatlarını aparılmasında şəffaflığın təçmin edilməsi tədbirlərinə diqqət artırılmalıdır. Eyni zamanda, büdcə vəsaitləri hesabına sığorta xidmətlərinin həyata keçirilməsi üçün cəlbolunan sığorta

təşkilatlarının açıq müsabiqəsinin keçirilməsi sisteminin formalaşdırılması və bununla bağlı müsabiqə qaydalarının hazırlanması, müsabiqənin keçirilməsi proseslərinin şəffaflığının təmin olunması vacibdir. Sığorta xidmətlərinin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi, onların əlçatanlığının təmin olunması və cəlbediciliyinin artırılması baxımından bir qrup tədbirlərin həyata keçirilməsi fayda verə bilər. Məsələn, dominant vəziyyəti tutan və sığorta xidmətləri bazarına digər sığortaçıların daxil olmasına maneəçilik törədən sığortaçıların fəaliyyəti üzərində monitorinqin həyata keçirilməsi, sığorta xidmətləri bazarında kapitalın təmərküzləşməsi üzərində dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi, sığortaçıların statistik uçot və hesabatlarının təkmilləşdirilməsi və onların dominant vəziyyətinin müəyyən edilməsi, sığorta etdirənlərin ödədikləri sığorta haqlarından yaradılan sığorta fondlarının vəsaiti hesabına müxtəlif hadisələr nəticəsində dəymiş zərərlərin aradan qaldırılması və iqtisadi fəaliyyət sahələrinin maliyyə vəziyyətinin möhkəmləndirilməsi, həmçinin əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması istiqamətində sığorta xidmətlərindən geniş istifadə edilməsi və s. [6, s. 7].

Müasir dövrdə sığorta fəaliyyətinin tənzimlənməsi və sığorta bazarının yeni trendləri, inkişaf çağırışları əsas götürülməklə sığorta xidmətlərinin əlçatanlığının və cəlbediciliyinin artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sığorta bazarı artıq yüklərdən və sığorta xidmətlərinin səmərəliliyini azaldan elementlərdən təmizlənməli, çevik və cəlbedici xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. Sığorta bazarının iqtisadi inkişaf proseslərinə öz töhfəsini vermək potensialı və əlverişli fəaliyyət mühitinin olması mütləq şərtlərdəndir. Belə ki, sığorta bazarının inkişafı qeyri-müəyyənliklərdən və fəaliyyət zamanı ortaya çıxan müxtəlif risklərdən qorunmağa köməklik göstərir. Bundan əlavə, sığorta bazarı ölkədə daxili yığımin toplanması üçün investisiya kanalı təmin edir və bu da öz növbəsində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin dayanıqlı inkişafını sürətləndirir. Amma bu qeyd olunanları reallaşdırmaq üçün mövcud sığorta bazarının genişləndirilməsi, əhalinin və iqtisadi subyektlərin sığorta məhsulları ilə əhatə olunması və müasir dövrün tələblərini özündə əks etdirən yeni sığorta məhsullarının yaradılması və sığorta bazarlarına çıxarılması tələb olunur. Azərbaycan sosial bazar

təsərrüfatı modelinin formalaşdırılması iqtisadiyyatda müvafiq dəyişikliklərin həyata keçirilməsini, milli maliyyə institutlarının modernləşdirilməsini və ölkənin qlobal maraqları, onun müəyyən inkişaf səmtləri ilə şərtlənən müxtəlif dəyişikliklərin aparılmasını vacib hesab edir. Xüsusilə pandemiya şəraitində dövlətin maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir [7, s.32]

Postpandemiya şəraitində iqtisadi inkişaf proseslərinin tənzimlənməsi və iqtisadi artımın təmin olunması vacib şərtlərdəndir. Düzdür, pandemiya hələ başa çatmayıb və onun mənfi təsiri davam etməkdədir, amma bu proses sonsuz deyildir və postpandemiya dövrünün trendləri, əsas drayverləri məhz indi formalaşmaqdadır. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrindəki spesifik çətinliklər və qapanmaya məcbur edən halların dərinədən öyrənilməsi, fəaliyyətin modelləşdirilməsi, pandemiya şəraitində belə fəaliyyətin təşkili variantlarını işlənməsi günümüzün və zamanəmizin reallığına çevrilmişdir. Şübhəsiz, əsas diqqət postpandemiya dövründə fəaliyyətin modelləşdirilməsinə, o cümlədən sığorta xidmətlərinin səmərəliliyinin təmin edilməsi ilə bağlı təkmilləşdirmə tədbirlərinin görülməsinə yönəldilmişdir. V.Ə.Qasımlı belə hesab edir ki, postpandemiya dövründə iqtisadi artımın yeni modeli tətbiq olunacaqdır. Dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas prioritetləri bunlar olacaq: tikinti, dağ-mədən sənayesi, neft-kimya sənayesi, rəqəmsal iqtisadiyyat, nəqliyyat, ticarət, logistika, telekommunikasiya, daxili turizm və emal sənayesi [8]. Hesab edirik ki, bu iqtisadiyyat sahələrinin hər birində geniş çeşiddə və cəlbedici sığorta xidmətlərinə ciddi ehtiyac vardır. Sığorta xidmətlərinin fəal şəkildə təmin edilməsi və daha çox fəaliyyət dairəsinin sığorta mexanizmi ilə əhatə olunması nəzərdə tutulan tədbirlərin güvənli və səmərəli şəkildə reallaşdırılmasına əlavə impuls verə bilər. Eyni zamanda, pandemiya demək olar ki, sığortalanan sığorta bazarının özünün problemlərinin həll olunması aktual olaraq qalmaqdadır. Bu istiqamətdə daha təsirli sığorta mexanizmlərinin işlənməsi və tətbiqi vacibdir. Ekspertlər belə hesab edirlər ki, pandemiyanın sığorta bazarına çox ciddi təsiri olub və bu təsir sığorta ödənişlərində, yığımlarına özünü göstərməklə yanaşı, bu sahədəki satış və yeni məhsullar problemini üzə çıxarıb [9]. Əlavə olaraq qeyd edək ki, pandemiya zərərçəkənlərə

dövlət dəstəyi tədbirləri sırasında sığorta şirkətləri də vardır. Belə ki, Mərkəzi Bank tərəfindən sığorta şirkətlərinə və müəssisələrinə likvidliklə bağlı tələblərin yumşaldılması, eyni zamanda bir qrup komissiya və vergilərin ödənilməsinə möhlət hüququnun verilməsi diqqət çəkir. Başqa bir tənzimləyici tədbir kimi qeyd etmək mümkündür ki, mülkiyyətində olan kənd təsərrüfatında yararlı torpaqları istifadə edən fiziki şəxslərin ödədikləri aylıq məcburi sığorta haqları ilə bağlı qanunda dəyişiklik olunub və burada güzəştli şərtlər müəyyənləşdirilmişdir [10].

Sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinin daha səmərəli təşkili və ümumilikdə sığorta fəaliyyətinin genişləndirilməsi, onun multiplikativ təsirinin daha da artırılması baxımından müsbət məqamları da qeyd etmək olar. 2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayan və ölkəmiz üçün böyük zəfərlə başa çatan 44 günlük müharibədə ermənistan ordusu darmadağın edilərək torpaqlarımız işğaldan azad olundu və hazırda bu ərazilərin dirçəldilməsi, bərpa olunması və inkişafı prosesləri sürətlə getməkdədir. Azərbaycan hökuməti işğaldan azad olunan torpaqlarda quruculuq fəaliyyətinə başlayıb [11]. İşğaldan azad olunmuş ərazilər nəhəng tikinti meydançasını xatırladır, hər tərəfdə infrastruktur şəbəkəsi bərpa olunur, yenidən tikilir və həyat elementləri vəhşi və faşist ermənilər tərəfindən viran qoyulmuş torpaqlarımıza qaytarılır. Beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edən avtomobil və dəmir yolları tikilir, həmçinin beynəlxalq aeroportlar sürətlə tikilməkdədir və 2021-ci ilin sentyabrında region üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən Füzuli beynəlxalq aeroportu istismara veriləcəkdir. Bütün bu proseslərdə yeni investisiya və maliyyə resurslarına ciddi ehtiyac vardır. Eyni zamanda, maliyyə bazarının çox mühüm bir seqmenti-sığorta xidməti və sığorta fəaliyyəti bu proseslərdə vacib elementlərdəndir. Qarabağın çox mühüm strateji ərazilərindən biri olan Ağdamda müasir texnologiyalar əsaslı sənaye parkının təməli qoyulmuşdur. Burada müxtəlif istiqamətlər üzrə, ilk növbədə aqro-sənaye kompleksi əsasında rəqabət qabiliyyətli emal müəssisələri şəbəkəsi yaradılacaqdır [12]. Həmin müəssisələrdə də geniş profilli sığorta xidmətləri tələb olunandır və bu bir daha onu göstərir ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə postkonflikt şəraitdə regionda sığorta xidmətləri özünün multiplikativ təsiri ilə iqtisadi fəallığın

artmasına əsaslı təkan verə bilər. Azərbaycanda sığorta bazarının artma perspektivləri də nəzərə alınmalıdır və dəyərləndirilməlidir [13].

YEKUN

Postpandemiya dövründə və postkonflikt şəraitində sığorta fəaliyyətinin multiplikativ təsirinin daha geniş trayektoriyada baxılması və qiymətləndirilməsi lazım gələcəkdir. Bunlarla bağlı bir sıra məsələlərə daha çox diqqət yetirilməlidir:

- postpandemiya dövründə mövcud sığorta fəaliyyətinin əsas mexanizmlərinin və praktiki alətlərinin qlobal çağırışlara uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsi və yenilənməsi uyğun olmalıdır;
- iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində sığorta təminatı mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılması tədbirləri görülməli və sığorta fəaliyyətinin multiplikativ təsirindən rəşional istifadənin genişləndirilməsi mühiti yaradılmalıdır;
- postkonflikt şəraitində işğaldan azad olunmuş ərazilərdə görülən geniş həcmli bərpa və dirçəliş işlərində, iqtisadiyyat sahələrinin inkişafında əlçatan və çevik sığorta xidmətlərinin göstərilməsi tədbirlərinin sürətləndirilməsinə və genişləndirilməsinə zərurət qalmaqdadır və s.

Açar sözlər: *postpandemiya dövrü, postkonflikt şəraiti, sığorta fəaliyyəti, sığortanın multiplikativ təsiri, sığorta bazarı, maliyyə xidmətləri bazarı, postpandemiya dövründə sığortanın tənzimlənməsi, postkonflikt şəraitində sığorta xidmətləri.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Azərbaycanda sığorta sistemi: iqtisadi və sosial proseslərə multiplikativ təsiri kimi. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2011, 108 s.*
2. *Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 06 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı, 2016. –59 s.*
3. *Sığorta fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 25 dekabr 2007-ci il, № 519-IIIQ.*
4. *Aqrar sığorta haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 27 iyun 2019-cu il № 1617-VQ*
5. *Ataşov B.X., Ələkbərov Ə.Ə., Xudiyev N.N. "Sığorta işi". Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı -*

2018, "Kooperasiya" nəşriyyatı, 416 səh.

6. Xankişiyev, B.A. Abdullayev. P.N. Sığorta işi Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı - 2004, 186 s.

7. İbrahimov, K. Azərbaycanın sığorta bazarı: trendlər və inkişafın yeni çağırışları // *İpək Yolu*, No.2, 2020, səh.31-42

8. Postpandemiya dövründə iqtisadi artımın yeni modeli tətbiq ediləcək. 05.04.2020.

9. Azadə, G. Pandemiyadan sığortalananmayan sığorta bazarı. 30.04.2020.

10. İkrəmçızı, F. Sahibkarlıq subyektlərinə sosial sığorta ödənişləri üzrə güzəştlər müəyyənləşdirilib. 4 may 2020. <https://vergiler.az/news/taxes/8391.html>

11. İşğaldan azad olunan regionların bərpə strategiyası. 16.11.2020. <https://www.moderator.az/news/352060.html>.

12. Ağdam Sənaye Parkının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 28 may 2021-ci il. <https://president.az/articles/51773/print>.

13. Əliyev, A. Azərbaycanın sığorta bazarı volatil yox, artan xətt üzrə inkişaf edir". 01 dekabr 2020. <https://siqortaci.az/post/azerbaycanin-sigorta-bazari-volatil-yox-artan-xett-uzre-inkishaf-edir>.

РЕЗЮМЕ

ОЦЕНКА МУЛЬТИПЛИКАТИВНОГО ВЛИЯНИЯ СТРАХОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПОСТПАНДЕМИЧЕСКОМ ПЕРИОДЕ И ПОСТКОНФЛИКТНЫХ УСЛОВИЯХ

В статье исследована оценка мультипликативного влияния страховой деятельности в постпандемическом периоде и постконфликтных условиях. С этой целью рассмотрены важнейшие вопросы и механизмы по формированию и развитию страхового рынка, разработки и реализации страховых услуг. Отмечена важность страховой деятельности в расширении экономических процессов и обеспечении экономической активности. Обоснована необходимость усиления практической эффективности страховой деятельности и продуктивного использования ее мультипликативного действия. Отмечена важность совершенствования действующих механизмов страховой деятельности в постпандемическом периоде. Обоснована актуальность разработки и реализации

доступных и мобильных страховых услуг в постконфликтных условиях на освобожденных от армянской оккупации территориях.

Подготовлены предложения и рекомендации по рассматриваемым проблемам.

Ключевые слова: *постпандемический период, постконфликтные условия, страховая деятельность, мультипликативное влияние страхования, страховой рынок, рынок финансовых услуг, регулирование страхования в постпандемическом периоде, страховые услуги в постконфликтных условиях.*

SUMMARY

ASSESSMENT OF THE MULTIPLICATIVE IMPACT OF INSURANCE ACTIVITIES IN POST-PANDEMIC AND POST-CONFLICT ENVIRONMENT

The assessment of the multiplicative impact of insurance activities in post-pandemic and post-conflict conditions is investigated in the article. The most important issues and mechanisms for the formation and development of the insurance market, the development and sale of insurance services are considered for this purpose. The importance of insurance activities in expanding economic processes and ensuring economic activity is noted. The need to strengthen the practical effectiveness of insurance activities and the productive use of its multiplicative effect is justified. The importance of improving the existing mechanisms of insurance activity in the post-pandemic period is analyzed. The relevance of developing and implementing affordable and mobile insurance services in post-conflict conditions in territories liberated from Armenian occupation is justified. Proposals and recommendations on the issues under consideration are given in the end of the article.

Key words: *post-pandemic period, post-conflict conditions, insurance activity, multiplier influence of insurance, insurance market, financial services market, regulation of insurance in post-pandemic period, insurance services in post-conflict conditions.*

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ РАСШИРЕНИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО СЕКТОРА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ПОСТПАНДЕМИЧЕСКОМ ПЕРИОДЕ

АСЛАН ИБРАГИМОВ

*Докторант кафедры «Экономика»
Азербайджанского Государственного
Экономического Университета*

E-mail: klamiya@hotmail.com

В последние годы вопросы устойчивого развития общества и экономики заставляют задуматься о многих глобальных, национальных проблемах, осложняющих возможности достойного труда, проживания, развития и усиления благосостояния населения. Дело в том, что глобальные угрозы и воздействия нанесли огромный ущерб развитию цивилизации, особенно из-за коронавирусной пандемии COVID-19 мировая хозяйственная система, экономический механизмы, финансовые и инвестиционные потоки, международные инструменты стали буксовать или подверглись существенной трансформации. Всё это обуславливает консолидацию международных усилий по интенсификации и выработке новых практических политических, экономических, социальных и прочих механизмов по усилению процессов устойчивости цивилизации, благополучного развития стран мира и др. Не секрет, что продолжающиеся войны, гражданские конфликты, терроризмы, экологические бедствия, форс-мажорные обстоятельства, особенно климатические изменения, лесные пожары, бесконечные торнадо, наводнения, оползни, землетрясения, нестабильные власти и государственные устройства во многих странах мира создают хаос, голод, нищету, исчезновение целых городов и сёл с земного шара, с карты мира, расширяется траектория утомительных потоков мигрантов и пр. Ещё к большому сожалению международные институты, в том числе, ООН выполняя свою прямую функцию допускают двойные стандарты, халатность, недоброжелательность и запоздалые мероприятия в сфере противодействия глобальным угрозам в целом. В этих условиях особое значение имеет соединение потенциалов и возможностей государственного и частного сектора, которые могут направить усилия на решение наболевших социально-экономических

проблем в стране, обеспечить экономическую активность и эффективность функционирования предпринимательских субъектов, улучшить инвестиционную среду, повысить доход населения и дать возможность предприятиям провести последовательные мероприятия по улучшению жизненного состояния населения, системы здравоохранения и образования, социально защиты и т.д.

Отметим, что аналогичные вопросы и проблемы сегодня характерны почти для большинства стран мира. В целом, пандемия COVID-19 показала, что в мире нет устойчивого государственного механизма и конструкции, которые могли бы полностью противостоять глобальным угрозам и лишь в некоторых странах имеется механизмы ослабления негативных последствий глобальных кризисов. Ведущие и могучие страны мира, однако, не смогли противостоять негативному влиянию пандемии COVID-19, поэтому до сих пор идёт интенсивный поиск по совершенствованию государственных механизмов, стратегических подходов для обеспечения устойчивости и прочности важнейших механизмов и инструментов в государственном управлении в современных условиях.

Стоит рассмотреть характеристику и сущность основных компонентов государственно-частного партнёрства, которое имеет стратегическое значение по усилению формирования прочных конструкций и фундамента устойчивого развития страны в контексте глобальных угроз. При определении важнейших элементов и инструментариев обеспечения тесного взаимодействия государственных органов и субъектов частного сектора необходимо учитывать ряд ключевых факторов, принципов и критериев: 1) в качестве основного партнёра государства должны быть, в первую очередь, представители частных секторов

предпринимательства и субъектов бизнеса; 2) вопросы и приоритетные направления сотрудничества между государством и частным сектором должны иметь юридическую основу, например, совместное намерение, договора и прочие; 3) при определении основных направлений взаимодействия в рамках государственной и частного партнёрства требуется соблюдение паритета и баланса обеих сторон и учета социально-экономического значения данного сотрудничества для государства и развития общества, экономики, в целом. Чёткая организация и разработка реализации более эффективных механизмов, практических инструментов стратегической направленности взаимодействия государственного и частного партнёрства способствуют повышению эффективности государственного управления, продуктивности деятельности субъектов частного сектора в рыночных условиях, усилению социальной ответственности бизнес среды, решению социально-экономических проблем в стране. Кроме того, эффективное взаимодействие обеих сторон позволит слаженному функционированию инфраструктурных основ и материально-технической базы в таких сферах, как энергетика, транспорт, оказание коммунальных услуг, мобильность системы здравоохранения и предоставление более качественных медицинских услуг населению. Более того, активное взаимодействие государственных органов с представителями бизнеса и предпринимательскими субъектами открывают новые возможности формирования альтернативных источников финансово-инвестиционных ресурсов, эффективного перераспределения их на разные отрасли экономики страны, минимизации проектных и коммерческих рисков и прогнозирования дальнейшего развития социально-экономической направленности экономики страны. Продуктивное и взаимовыгодное сотрудничество между государственными органами и субъектами частного сектора позволяет существенно повышению эффективности тех и иных сфер отрасли, минимизацию нарушения законов, усиление борьбы против взяточничества и коррупции, создание более здоровой конкурентной среды и недопущения монополии. Более того, подобное взаимодействие способствует улучшению жизненного состояния

населения, росту их доходов и, как мы отметили, решению социально-экономических проблем [1]. Важная отличительная особенность государственного-частного партнёрства по сравнению с традиционными подходами взаимодействия государства и бизнеса в том, что частная компания в обязательном порядке в той или иной степени участвует в финансировании создаваемого инфраструктурного объекта. При этом государство может осуществлять компенсации инвестиционных и эксплуатационных затрат либо указанных видов затрат одновременно [2, с.96]. Кроме того, активное сотрудничество с государственными структурами и субъектами частного сектора помогает существенному увеличению интенсификации прилива частных финансовых ресурсов и инвестиций, капитальных вложений в процессы экономического развития, социального благополучия и, в целом, в воспроизводство общественных благ. Преимущество данного обстоятельства заключается в том, что активизируя свои действия, субъекты частных секторов получают дополнительную возможность расширить свою предпринимательскую деятельность и бизнес, открывает доступ к новым инвестиционным-инновационным проектам в разных секторах экономики страны [3]. Кроме того, государство более ускоренным образом создаёт сеть развитой инфраструктуры, в том числе, производственной инфраструктуры, технопарков, промышленных парков и кварталов, промышленных кластеров, особых экономических зон, инновационных зон, агропарков, агропромышленных парков, в которых формируется мощная современная и высокотехнологичная инфраструктура для развития предпринимательской деятельности и расширения бизнеса. В мире сформировались ряд важнейших моделей по организации государственно-частного партнёрства и их сущность, в основном, заключается в том, что субъекты частного сектора строят инфраструктурные объекты и в дальнейшем с государственными органами обеспечивают их эксплуатацию, участвуют в различных приоритетных целевых государственных программах, стратегиях, в целом, формируются более доверительная и продуктивная, благоприятная среда для эффективного взаимодействия между государственными

структурами и субъектами частного сектора [4]. На активность подобных механизмов взаимодействия положительно воздействует стабильность экономической ситуации в стране, работоспособность законодательных актов, обеспечение прозрачности и открытости во всех сферах и оказание государственных услуг, минимальный уровень социально-экономических, политических рисков, активная поддержка частной финансовой инициативы со стороны государства и т.д.

Отметим, что на эффективность государственно-частного партнёрства и взаимодействия особое значение имеет сбалансированный механизм финансирования и доступности финансово-кредитных, инвестиционных ресурсов и услуг. Порой из-за нехватки финансовых ресурсов и дешёвых кредитов субъекты частного сектора не в состоянии развивать свой бизнес, производство, закупать новое оборудование и технологии, вложить финансовые средства на разработку, освоение и применение новых продуктов, инноваций и пр. [5]. Безусловно, при этом ключевую роль играет государственная поддержка финансирования частной инициативы, которая становится решающей в дальнейшем продвижении разных проектов по строительству инфраструктурных объектов, производств и сооружений. Создание и развитие ведущих механизмов сотрудничества государственного и частного сектора отличается сложностью и при этом требуется гармонизация целей и задач участников данного процесса. Как известно, в качестве субъектов частного сектора могут участвовать фирмы и компании, также потенциальные инвесторы и они должны иметь сбалансированные отношения, связи и, в том числе, чёткие механизмы по взаимодействию с государственными структурами [6]. При этом задачи и стратегическая важность деятельности государства заключается, как мы отметили ранее, в создании необходимой инфраструктуры, поскольку рыночный механизм ценообразования не в состоянии обеспечить её создание, а также способен привести к потере связанных с ней социально-экономических выгод. Подобное взаимодействие и взаимодейственность позволяет формировать альтернативный вариант приобретения объектов инфраструктуры государственным

сектором с участием представителей частного сектора, который, в конечном итоге, позволяет ускорению устойчивого развития общества и страны [7, с.23]. Во многих странах мира разрабатываются примерные формы и методы, механизмы и инструментарий по эффективной организации и развитию государственного и частного сектора. Например, со стороны Европейской экономической комиссии Организации Объединенных Наций разработано и применено практическое руководство по вопросам эффективного управления в сфере государственно-частного партнёрства [8]. Суть данного документа заключается в обеспечении продуктивности и эффективности взаимодействия эффективного управления в сфере государственно-частного сотрудничества. Далее, государства мира практикуют различные формы взаимодействия, и, в основном, через целевые государственные программы обеспечивают активизацию субъектов частного сектора в участии в приоритетных направлениях строительства инфраструктурных объектов и других сферах социально-экономических направленности [9].

Отметим, что вопросы и проблемы расширения сотрудничества государственного и частного сектора имеет стратегическое значение и в Азербайджане. Основные цели и задачи в данном направлении изложены в стратегической дорожной карте по перспективам национальной экономики Азербайджанской Республики, утверждённой указом Президента от 6 декабря 2016 г. [10]. Данные вопросы и направления деятельности имеют серьёзное значение для объективной оценки и развития социально-экономической основы Азербайджана и повышения ее устойчивости [11]. Азербайджан за последние годы проводит целенаправленную государственную политику по усилению и обеспечению эффективности роли государственно-частного партнёрства в устойчивом и экономическом развитии страны и в связи с этим усиливает региональную, международную деятельность по глубокому изучению мирового опыта и его применения с учётом особенностей социально-экономической политики нашей независимой страны [12]. За последние годы расширено взаимодействие и сотрудничество со странами Евросоюза по данным направлениям деятельности [13].

Активизировались европейские инвестиции в Азербайджанскую экономику и, в том числе, в нефтяные сферы, например швейцарские инвестиции в Азербайджан сосредоточены в нефтяном секторе [14]. Активизировался и российский капитал в Азербайджане - имеется почти около 700 Российских фирм и компаний на Азербайджанском рынке, усиливается государственно-частное партнёрство в разных сферах экономики страны [15]. Рассматриваются серьёзные проекты и мероприятия по интенсификации инновационной деятельности и устранению пробелов в сфере науки, технологий и инноваций в стране [16]. Кроме того, можно отметить, что не только в центрах и крупных городах Азербайджана, но и, в том числе, в регионах страны продолжаются системные работы по созданию мощной инфраструктуры для устойчивого развития Азербайджана [17].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, в ближайшем периоде в Азербайджане можно прогнозировать интенсификацию расширения сотрудничества государственного и частного сектора и это обуславливается следующими факторами:

- в постпандемическом периоде требуется более продуктивный и эффективный механизм расширения сотрудничества государственного и частного сектора в стране по устранению негативных последствий пандемии;
- имеется серьёзная потребность усиления жизненного состояния населения страны в контексте адекватности интенсивного развития экономики страны, создания более комфортных условий для проживания населения, альтернативности коммунальных и социальных услуг;
- требуется интенсивный подход и альтернативные источники финансирования масштабной работы по возрождению и реабилитации освобождённых территорий, оккупированных армянскими захватчиками, ускорению развития вновь созданных экономических районов – Карабахский и Восточно-Зангезурский экономические районы - которые прибавят стимул для устойчивого развития, в целом, Азербайджана и повысят его конкурентоспособность в мире и т.д.

Ключевые слова: *Азербайджан, вопросы*

расширения сотрудничества, стратегическая важность сотрудничества государственно-частного сектора, государственный сектор, частный сектор, устойчивое развитие.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Киямова, Э.Р. *Сущностные характеристики государственно-частного партнерства.* <https://core.ac.uk/download/pdf/197425194.pdf>.
2. Солтангазинов, А.Р., Исенова, Г.К., Кайдарова, Л.К. *Модели и формы государственно-частного партнерства. // Вестник белгородского университета кооперации, экономики и права.* <https://core.ac.uk/download/pdf/323239928.pdf>
3. Федулов, Д.В. *Государственно-частное партнерство как инструмент управления социально-экономическим развитием муниципальных образований / Д. В. Федулов, А. А. Победин // Вопросы управления. – 2015. – Том № 5. – С. 66–72.*
4. *Организация Экономического Сотрудничества и Развития (ОЭСР).* 13.08.2021. <https://economy.gov.az/ru/article/iqtisadi-emekdash-liq-ve-inkishaf-teshkilati-oecd/28426#>.
5. Самылов, П.В., Волков, А.И. *Государственно-частное партнерство как механизм развития государственного управления на региональном уровне // Вестник Евразийской науки, 2020 №3, <https://esj.today/PDF/73ECVN320.pdf>.*
6. Маслова, С.В., Соколов, М.Ю. *Трансграничные проекты государственно-частного партнерства: концептуальные особенности и практические аспекты управления // Вопросы государственного и муниципального управления. – 2020. – № 1. – С. 86– 114.*
7. Йескомб, Э.Р. *Государственно-частное партнерство: Основные принципы финансирования/ Йескомб Э. Р.; Пер. с англ. — М.: Альпина Паблишер, 2015. — 457 с.*
8. *Практическое руководство по вопросам эффективного управления в сфере государственно-частного партнерства. Европейская экономическая комиссия Организации Объединенных Наций. Нью-Йорк и Женева, 2008. –128 с.*
9. Белицкая, А.В. *Зарубежный опыт государственного регулирования государственно-*

частного партнерства [Текст] / Белицкая, А.В. // Приложение к журналу «Предпринимательское право». – 2010. – № 4. – С. 10–15.

10. Стратегическая дорожная карта по перспективе национальной экономики Азербайджанской Республики. Утверждена Указом Президента АР от 06 декабря 2016 - <https://ru.president.az/articles/21953>.

11. Ахмедова Э.М. Оценка устойчивости экономики Азербайджана // Экономика. Управление. Инновации. – 2018 – №2 (4) 2018. – С.116-121.

12. Гулиев, М. Доклад «Роль государственно-частного партнерства в устойчивом экономическом развитии стран ЧЭС». Тридцать девятое заседание комитета по экономическим, торговым, технологическим и экологическим вопросам, Нови Сад (Сербия) 18 апреля 2012 г. <https://www.pabsec.org/depo/documents/reports-and-recommendations/ru-rep-xgl1zrdloq.pdf>.

13. Азербайджан - Европейский Союз. https://republic.preslib.az/ru_a7-3.html.

14. Алиева, Д. Швейцарские инвестиции в Азербайджан сосредоточены в нефтяном секторе. 22 апреля 2021. <https://www.trend.az/business/economy/3412845.html>.

15. Семкова, Д. Н., Бабаев, Э. А. Анализ современного состояния и перспектив реализации механизма государственно-частного партнерства в нефтегазовой отрасли Российской Федерации и Азербайджанской Республики // Управленческое консультирование. 2020. № 9. С. 145–159.

16. Алиева, Ю. Анализ пробелов в сфере науки, технологий и инноваций (НТИ) в Азербайджане. https://unecce.org/sites/default/files/2021-03/STI%20gap%20analysis_Azerbaijan_Report_Yulia%20Alieva_RUS.pdf.

17. Стратегическое планирование инфраструктуры для устойчивого развития в Азербайджане. <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/fe46753c-ru/index.html?itemId=/content/component/fe46753c-ru>.

XÜLASƏ

POSTPANDEMİYA DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT-ÖZƏL SEK- TOR ƏMƏKDAŞLIĞININ STRATEJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə postpandemiya dövründə Azərbaycanada dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının strateji məsələləri

tədqiq olunmuşdur. Bunun üçün dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının əsas mahiyyəti, prinsipləri və meyarları açıqlanmışdır. Bu sahədə dünya təcrübəsində daha çox istifadə olunan yanaşmalara baxılmışdır. Dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının iqtisadiyyatın dayanıqlılığının artırılmasında və ölkənin davamlı inkişafının təmin olmasında rolu təhlil olunmuşdur. Qlobal təzyiqlər və xüsusilə COVID-19 pandemiyasının mənfi təsirindən yaranan yeni şəraitdə dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının gücləndirilməsi məsələlərinə baxılmışdır. Yaxın perspektivdə, o cümlədən, işğaldan azad olunmuş ərazilər də nəzərə alınmaqla, Azərbaycanda dövlət və özəl sektor əməkdaşlığının genişləndirilməsi, post-pandemiya dövründə əməkdaşlıq mexanizmləri üzrə tövsiyələr hazırlanmış və təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, əməkdaşlığın genişləndirilməsi məsələləri, dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının strateji vacibliyi, dövlət sektoru, özəl sektor, davamlı inkişaf.

SUMMARY

STRATEGIC ISSUES OF PUBLIC-PRIVATE SECTOR COOPERATION IN AZERBAIJAN IN POST-PANDEMIC PERIOD

The strategic issues of public-private partnership in Azerbaijan in the post-pandemic period are analyzed in the article. The main essence, principles and criteria of public-private partnership are investigated for this purpose. The most common approaches in the world practice in this field are considered. The role of public-private partnership in increasing economic sustainability and ensuring sustainable development of the country is analyzed too. The issues of strengthening public-private partnership in the new environment caused by global pressures and especially the negative impact of the COVID-19 pandemic are considered. In the near future, including taking into account the liberated territories, recommendations and proposals on the expansion of public-private partnership in Azerbaijan, cooperation mechanisms in the post-pandemic period are given in the end of the article.

Key words: Azerbaijan, issues of increasing cooperation, strategic importance of cooperation of the public-private sector, public sector, private sector, sustainable development.

AZƏRBAYCANDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ ÜZRƏ DÖVLƏT SİYASƏTİNDƏ YERİ

VƏFA QULİYEVA

Naxçıvan Dövlət Universitetinin dissertantı

E-mail: vefaquliyeva96@gmail.com

GİRİŞ

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşma prosesi böyüdükcə meydana çıxan problemlərin həllinin aktuallığı daha da artır. Bir çox mürəkkəb amillərin təsiri nəticəsində ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması ağır yükə çevrilmişdir ki, bu da inkişaf etməkdə olan ölkələrdə aclıqdan əziyyət çəkən insanların sayının artması ilə müşahidə olunur. Bu baxımdan əhalinin kifayət qədər ərzaq ilə təmin edilməsi davamlı və dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafın əsas şərtlərindən biri olmalıdır.

Hər il qlobal, habelə regional və milli ərzaq təhlükəsizliyi səviyyələrini əhəmiyyətli dəyişikliklərə və risklərə məruz qalır ki, bu da cəmiyyətin bütün üzvləri tərəfindən qida təminatını ödəmək üçün sahibkarlıq sahələrindən dəstək olunmasını tələb edir. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, son illərdə Azərbaycanda iqtisadi problemlərə cavab olaraq atılan müvafiq mühüm strateji addımlar dövlət ilə sahibkarların güclərini birləşdirərək ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına kömək etməkdədir.

ƏSAS HİSSƏ

Ərzaq təhlükəsizliyi dünyanın bütün ölkələrinin milli iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin vacib tərkib hissəsi hesab olunur və istənilən ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi aşağıdakı şərtlər altında təmin edilir:

- Kütləvi istehlak üçün qida məhsullarının 85%-dən çoxu yerli kənd təsərrüfatı sektoru tərəfindən istehsal olunursa;
- İstehlak olunan qida ekoloji cəhətdən təmizdirsə;
- Əhalinin əksəriyyəti üçün ərzaq qiymətləri uyğundursa;
- Ərzaq məhsulunun kalori miqdarı və qida dəyəri insan orqanizminin ehtiyaclarının orta gündəlik pəhrizə cavab verməsini təmin edirsə;
- Fövqəladə hallar zamanı əhalinin qida

ehtiyaclarını ödəmək üçün strateji ərzaq ehtiyatları mövcuddursa.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələri iqtisadi sahədə kiçik və orta sahibkarlıqların böyüməsi, məşğulluğun artırılması və onların ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında tutduğu mövqə üzrə liderdirlər. Dünya Bankının məlumatlarına əsasən, inkişaf etmiş ölkələrdə kiçik və orta sahibkarlıqların payı uyğun olaraq 50 və 60%-dən çoxdur. Təşkilat tərəfindən inkişaf etmək olan ölkələrdə kiçik və orta biznesi təşviq etmək üçün sistemli tədbirlər təklif olunur. Bu, tədbirlər özlüyündə bazar tələbinin formalaşmasına, bazar qiymətlərinin tarazlaşdırılmasına, rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, istehsal və iqtisadi davamlılığın təmin olunmasına da şərait yaradır. Həm inkişaf etmiş, həm də inkişafda olan ölkələr cari iqtisadi böhranlar vəziyyətində kiçik və orta sahibkarlığın uyğunlaşmasını təmin etməyə çalışırlar [5].

İqtisadi və sosial inkişafın ən əlverişli istiqaməti olduğundan Azərbaycanda da müstəqillik əldə olunandan sonra kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün, bir sıra tədbirlər görüldü: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli 610 sayılı və 17 avqust 2002-ci il tarixli 753 sayılı fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığa dövlət köməyi proqramı (1997-2000-ci illər)” və “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)”. Bu proqramlar ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlığın təməlinin möhkəmləndirilməsinə kömək etmiş oldu [6].

Kiçik və orta sahibkarlığın potensialı ölkənin ümumi iqtisadi təhlükəsizliyi ilə əlaqələndirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, qida təhlükəsizliyi iqtisadi təhlükəsizliyin əsas tərkib hissəsidir. Ona görə də istehsalda qida məhsulları üzrə sahibkarlıq ixtisaslaşması çox vacibdir. Milli təhlükəsizliyin

ən aktual problemlərindən biri dünyanın bütün xalqlarının ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməkdir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qurulması ilə dünya cəmiyyətinin ərzaq qıtlıqlarının nəticələrinin aradan qaldırılmasına diqqət yetirilməyə başlandı. 1996-cı ildə BMT-nin təşəbbüsü ilə Dünya Sammitində “Dünya ərzaq təhlükəsizliyi haqqında Roma Bəyannaməsi” qəbul edildi [3].

Milli təhlükəsizliyin əsas elementi olaraq ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə mürəkkəb bioloji orqanizm kimi insan həyatının aşağıdakı problemləri həll olunmalıdır:

- Yerli əhali nəzərə alınmaqla onların keyfiyyətsiz məhsullardan qorunmalı;
- Yerli kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə istehsal standartlarına və daxili bazara diqqət edilməli;
- Daxili bazar xarici bazarlardan daxil olan kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə dempinqdən qorunmalı.

Qlobal iqtisadi böhran, iqlim dəyişikliyi, qida və su qıtlığı, əhali artımı ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün real bir təhdid halına çevrildi. Əhalinin qida məhsulları ilə sistematik şəkildə təmin edilməsi, ərzaq təhlükəsizliyinə nəzarətin yaradılması, dövlət tərəfindən ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq üçün müxtəlif proqramların qəbul edilməsi bu istiqamətdə atılmalı olan vacib amillərdəndir.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi elan olunduqdan sonra əsas vəzifələrdən biri əhalinin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək idi. Ərzaq təhlükəsizliyinin əsas məqsədi Azərbaycanda ən vacib qida məhsulları üzrə xarici bazarlardan asılılığın azaldılması və yerli qida məhsullarının istehsalının beynəlxalq standartlara uyğun olaraq həyata keçirilməsinə nail olmaqdır. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi proqramı kənd təsərrüfatı istehsalında artıma, davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün yeni iş yerlərinin açılmasına hədəflənir. Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyi üzrə nail olduğu uğurlar nəticəsində, əhalini minimum istehlak səbəti inkişaf etmiş ölkələrin normativlərinə uyğun olmuşdur. Lakin aparılan islahatlar əldə olunmuş nailiyyətlərlə kifayətlənməyərək, ərzaq təhlükəsizliyi üzrə problemlərin tam nəzarətdə saxlanılmasına fokuslanmışdır.

Cədvəl 1.

Minimum istehlak səbəti üzrə əsas növ ərzaq məhsullarının illik istehlak normaları, kq

	Əmək qabiliyyətli yaşadək əhali	Əmək qabiliyyətli yaşda əhali	Əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı əhali	Orta hesabla bütün əhalinin hər nəfəri üçün
Əhalinin xüsusi çəkisi, faizlə	22,4	68,5	9,1	100,0
Çörək və çörək məhsulları	100,5	136,8	107,9	126,0
Kartof	42,0	54,8	40,2	50,6
Tərəvəz və bostan məhsulları	100,7	97,2	85,2	97,0
Meyvə və giləmeyvə	76,0	38,0	32,0	46,0
Ət və ət məhsulları	29,6	32,9	25,6	31,5
Süd və süd məhsulları	258,6	223,6	233,8	232,4
Balıq və balıq məhsulları	8,0	7,7	6,8	7,7
Yumurta	183,0	150,0	100,0	153
Şəkər və qənnadı məmulatları	19,7	16,9	15,8	17,4
Bitki yağları, marqarin və digər piylər	7,0	10,9	8,4	9,8
Kərə yağı	6,0	7,0	5,8	6,7

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən 2014-cü il 6 iyun tarixli 182 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Son illərdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında müstəsna rolu nəzərə alınmaqla qida və qida məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan kiçik və orta sahibkarlara ayrılan güzəştli kreditlərin sayı artırılmış, rəqabətə davamlı məhsul istehsalı üçün mövcud şərtlər daha da sadələşdirilmişdir.

Ümumiyyətlə, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, istehsalçıların hüquqlarının təmin edilməsi, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin istehsal güclərinin artırılması istehsal olunmuş məhsullar üzrə səmərəlilik dərəcəsini də artırır. Bu baxımdan kiçik və orta sahibkarlıq formalarını inkişaf etdirmək, onların təşəbbüskarlıq fəaliyyətini stimullaşdırmaq, iqtisadi münasibətlər üçün əlverişli şərait yaratmaq, həmçinin kənd təsərrüfatında sosial sahənin tənzimlənməsi kimi ciddi məsələlərin həlli dövlətin də dəstəyini tələb edir. Bu səbəbdəndir ki, Prezident İlham Əliyevin 6 dekabr 2016-cı

il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı üzrə Strateji Yol Xəritəsi ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün institusional potensialın gücləndirilməsini strateji hədəf kimi elan edildi və bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı prioritetləri müəyyənləşdirildi:

➤ Ərzaq təhlükəsizliyinin davamlılığı və əhalinin qida məhsullarına çıxışı barədə məlumat və monitorinq sisteminin yaradılması;

➤ Əhalinin bütün təbəqələri üçün etibarlı qidalanmanı təmin edən bir mexanizmin formalaşdırılması;

➤ Ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin formalaşdırılması, dəyər zəncirinin bütün mərhələlərini əhatə edən və risk yanaşmasına əsaslanan təhlilin aparılması.

Bütün bu hədəflərin yerinə yetirilməsi üçün yük daha çox kiçik və orta sahibkarlığın potensialına əsaslanır. Kiçik və orta sahibkarlar ərzaq təhlükəsizliyi üzrə bir neçə istiqamətdə fəaliyyətlərini təşkil etməlidirlər:

- Logistika mərkəzlərinin yaradılması;
- Emal müəssisələrinin təşkili və yaradılması;
- Müasir fitosanitar laboratoriyaların yaradılması.

Dövlət tərəfindən iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətləri kiçik və orta sahibkarlığın bu istiqamətlər üzrə iş mühitinin, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına, sahibkarlığın dəstəklənməsinə, bu işlərlə əlaqədar qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə, daxili və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə istiqamətlənməlidir.

Bununla əlaqədar olaraq, əsasən kiçik və orta sahibkarlığın potensialına əsaslanan və 2001-ci ildə ölkə rəhbərinin Sərəncamı ilə təsdiq edilən “Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı” hələ də öz aktuallığını itirməyərək həyata keçirilməkdədir.

Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi proqramının məqsədləri aşağıdakılardır:

1. Yerli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması və ərzaq məhsullarının qiymətlərinin məqbul səviyyədə saxlanmasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi;

2. Kəskin ərzaq qıtlığı hallarına yol verilməməsi sisteminin yaradılması.

Bu məqsədlərin yerinə yetirilməsi üçün

aşağıdakı mərhələlərdə öhdəliklər həyata keçirilməkdədir:

1. İslahatlar aparıldığı müddətdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün qısa müddətli və orta müddətli keçid tədbirlərinin tətbiqi. Bu əsasən özəl fermer təsərrüfatçılığına və sahibkarlığa kömək göstərilməsi vasitəsilə təmin edilir.

Bu mərhələdə tədbirlərin aşağıdakı istiqamətlərdə aparılması nəzərdə tutulur:

➤ Müvafiq qanunların həyata keçirilməsinə nəzarət;

➤ Gözlənilən ilkin nəticələrin əldə edilməsi üçün lazım olan büdcə ayırımlarının dəqiqləşdirilməsi;

➤ Ərzaq istehsalı sahəsində müvəqqəti vergi güzəştlərinin tətbiqi məsələsinə baxılması;

➤ Qida məhsullarının istehsalı, emalı və satışı üçün kreditlərin alınmasına kömək göstərilməsi;

➤ Qida məhsulları istehsalçılarının ərzaq idxalından müdafiəsi;

➤ Müəssisələr arasında qarşılıqlı borcların restrukturizasiyası;

➤ İstehlakçıların müdafiəsinin gücləndirilməsi;

➤ Ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində müvafiq məlumat sisteminin yaradılması yolu ilə fəvqəladə vəziyyətə hazırlıqla bağlı əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi.

2. Ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində uzunmüddətli tədbirlərin başlıca məqsədi Azərbaycanın kənd təsərrüfatının gəlirliliyinin və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını, eləcə də onun beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiya olunmasını nəzərdə tutur. Ərzaq təhlükəsizliyi əsasən ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafı və ərzaq istehlakı vəziyyətinin yaxşılaşdırılması hesabına təmin edilməlidir.

Bütün bunlara nail olmaq üçün aşağıdakı dörd əsas istiqamətdə tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

➤ Ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı idarəetmə mexanizmlərinin möhkəmləndirilməsi;

➤ Fermer təsərrüfatlarının kommertiya və bazar iqtisadiyyatı tələblərinə cavab verən qurumlara çevrilməsi, kənd təsərrüfatı və ərzaq sektorları üçün müəyyən olunan güzəştlərin mərhələlərə məhdudlaşdırılması;

➤ Ölkədə ərzaq məhsulları növlərinin istehsalının inkişafı və kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi;

➤ Kənddə infrastrukturun inkişafına kömək edən

dövlət investisiya siyasətinin aparılması [4].

Kənd təsərrüfatı zəncirində istehsal imkanlarının genişləndirilməsinə ehtiyac var. Bu ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə yanaşı həm də kiçik və orta sahibkarlıq üçün güclü və rəqabətçil bir vəziyyət yaratmış olacaqdır.

Beləliklə Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında:

- Kiçik və orta sahibkarlığın hədəfləri müəyyənləşdirilməli;
- Sahibkarlıq subyektləri tərəfindən tələb olunan beynəlxalq innovasiya standartları tətbiq edilməli;
- Dövlətin kiçik və orta sahibkarlar üçün bazar araşdırmalarına maliyyə dəstək mexanizmləri genişləndirilməli;
- Nəticələri izləmə və qiymətləndirmə mexanizmləri isə möhkəmləndirilməlidir.

Azərbaycanda ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün kiçik və orta sahibkarlığın geniş imkanları var. Ticarət mühitinin yaxşılaşdırılması, gəlirli və təsirli tədbirlərin görülməsi və kadrların peşə inkişafı kiçik və orta sahibkarlığın həll edə biləcəyi vacib suallardandır. Dünya təcrübəsindən də göründüyü kimi ən dəhşətli qlobal problemlərdən olan ərzaq təhlükəsizliyinin də təmin edilməsi məhz inkişaf etmiş kiçik və orta sahibkarlıq əsasında mümkündür. Bütün bu aspektlər kiçik və orta sahibkarlığı bu qədər vacib etmiş olur.

Son illər ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını dəstəkləyən tədbirlərin həyata keçirilməsi və onların inkişafı üçün əlverişli şəraitin qurulmasına xüsusi əhəmiyyət verilir.

Proqnozlara əsaslanaraq söyləmək olar ki, aparılan tədbirlər nəticəsində Azərbaycanın iqtisadi potensialı artıq 2025-ci ildə kiçik və orta sahibkarlığın güclənməsi sayəsində artacaq, ölkənin rəqabət qabiliyyəti tam gücü ilə təmin ediləcəkdir [2].

Kiçik və orta sahibkarlığın ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə verdiyi tövənin inkişafın davamlılığını təmin etmək üçün ölkəmizdə dünyanın bu sahədə uğurlu nəticələr əldə etmiş dövlətlərinin təcrübələrinə əsaslanan yüksək keyfiyyətli işlərin görülməsi davam etdirilməlidir.

Azərbaycanda hələ demək olar ki, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı və onların ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün potensialının artırılması məsələsi çox mərhələli işlər tələb edən

bir fenomendir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafı üçün onların ayrı-ayrılıqda resurs potensialından istifadəsi yolu ilə ərzaq və qeyri-neft məhsulları istehsalının modernləşdirilməsini təmin etməklə aqrar-sənaye kompleksinin məhsul istehsalını artırmaq dövlətin əsas elmi və praktik sosial siyasət istiqamətlərindən biridir [2].

Açar sözlər: *Azərbaycan, sahibkarlıq, ərzaq təhlükəsizliyi, dövlət siyasəti, Strateji yol xəritəsi.*

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. *Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən 2014-cü il 6 iyun tarixli 182 nömrəli qərarı*
2. *Azər Qurbanzadə. Ərzaq kompleksinin modernizasiyası və da-yanıqlı inkişaf problemləri. Bakı, "Kooperasiya" nəşriyyatı, 2017., 192 səh.*
3. *Сенчагов В.К. Экономическая безопасность России: Общий курс: Учебник / Под ред. В.К. Сенчагова. Искать 2 – М.: Дело, 2005. – 896 с., с.283-284.*
4. <http://www.e-qanun.az/framework/4467>
5. <https://ec.europa.eu/>
6. <http://gencalim.az/xeberler/604-yeni-nesil-genc-sahibarklara-destek-layihesi-iki-min-neferi-ehate-cektir.html>

THE ROLE OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES IN THE STATE FOOD SECURITY POLICY OF AZERBAIJAN

SUMMARY

As the process of globalization of the world economy grows, the urgency of solving problems arises. Food security has become a heavy burden as a result of many complex factors, as evidenced by the growing number of people suffering from hunger in developing countries. In this regard, providing the population with sufficient food should be one of the main conditions for sustainable socio-economic development.

Every year, global, as well as regional and national levels of food security are subject to significant changes and risks that require support from entrepreneurship to ensure food security for

all members of society. It should be emphasized that the relevant important strategic steps taken in Azerbaijan in recent years in response to these problems help to ensure food security by combining the efforts of the state and entrepreneurs.

Keywords: *Azerbaijan, entrepreneurship, food security, state policy, Strategic roadmap*

МЕСТО МАЛЫХ И СРЕДНИХ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВ В ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКЕ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА

РЕЗЮМЕ

По мере нарастания процесса глобализации мировой экономики возникает актуальность решения проблем. В результате действия многих сложных факторов продовольственная безопасность стала тяжелым бременем, о чем свидетельствует растущее число людей, страдающих от голода в развивающихся странах. В этой связи обеспечение населения достаточным питанием должно быть одним из основных условий устойчивого социально-экономического развития.

Ежегодно глобальные, а также региональные и национальные уровни продовольственной безопасности подвержены значительным изменениям и рискам, которые требуют поддержки со стороны предпринимательство для обеспечения продовольственной безопасности всех членов общества. Следует подчеркнуть, что соответствующие важные стратегические шаги, предпринятые в Азербайджане в последние годы в ответ на эти проблемы, помогают обеспечить продовольственную безопасность за счет объединения усилий государства и предпринимателей.

Ключевые слова: *Азербайджан, предпринимательство, продовольственная безопасность, государственная политика, Стратегическая дорожная карта.*

ELNURƏ ƏZİZOVA

*İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu**E-mail: elnuraazizova@ait.edu.az*

DİDAKTİK XÜSUSİYYƏTİNƏ GÖRƏ TÜRKDİLLİ MƏQTƏLLƏR: MƏQTƏL-İ HÜSEYNLƏRDƏ İDEAL MÜSƏLMAN QADINI KİMİ XƏDİCƏ BİNT XÜVEYLİD

Məhəmməd peyğəmbərin nəvəsi Hüseyin ibn Əlinin 680-ci ildə azsaylı tərəfdarları ilə birlikdə Əməvi valisi Übeydullah ibn Ziyadın göndərdiyi Kufə ordusu tərəfindən Kərbəlada şəhid edilməsi İslam tarixi boyunca ən çox müzakirə olunan mövzulardan biri olub. Erkən dövr İslam tarixi mənbələrində tarixi hadisə kimi təsvir olunan bu hadisə dini, siyasi və sosial səbəblərlə zamanla müsəlman xalqların ədəbiyyatında “Məqtəl-i Hüseyin” adlandırılan tarixi-ədəbi əsər növünə çevrilib. Əsrlər boyu Türk təsəvvüf mühitində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məqtəllər 680-ci ildə baş vermiş Kərbəla hadisəsinin tarixi təsvirini verməklə yanaşı, Məhəmməd peyğəmbərin, ailə üzvlərinin və ilk müsəlman cəmiyyətin mühüm simalarının nümunəvi şəxsiyyətləri ilə əlaqəli avtobiografik məlumatlar da ehtiva edir. Beləliklə, məqtəllər həm də didaktik xüsusiyyətləri ilə ön plana çıxan əsərlər kimi oxunduqları cəmiyyətin dəyərlər sisteminin təşəkkülündə rol oynayıb. Məqtəllərdə müsbət insani keyfiyyətləri ilə ön plana çıxan şəxslərdən biri, Məhəmməd peyğəmbərin ilk həyat yoldaşı və son peyğəmbərə ilk inanan şəxs olan Xədicə bint Xüveyliddir.

Ümumilikdə “Məqtəlül-Hüseyin” əsərlərinin tarixi növdə yazılmış ilk nümunələri olan ərəbcə məqtəllərdə [23, səh. 192-212] Kərbəla hadisəsində iştirak etmiş qadınlardan bəhs olunur, onların dini, siyasi və ictimai hadisələrə münasibəti vurğulanır. Ərəbcə məqtəllərin müasir dövrə çatmış ilk nümunələri tədqiq edildiyi zaman Kərbəla çölündə, Kufədə canişin Übeydullah ibn Ziyadın hüzurunda, Dəməşq səfəri əsnasında, Əməvi xəlifəsi Yezid ibn Müaviyənin sarayında və Mədinəyə qayıdarkən baş verən hadisələr kontekstində Əhli-Beyt qadınlarından bəhs olunur. Ərəbcə məqtəllər arasında “Əbu Mixnəfin məqtəli” kimi

populyarlaşan Lut ibn Yəhyaya (v. 157/773-774) aid edilən “Məqtəlül-Hüseyin”də və Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbərinin “Tarix” əsərində həmin müəllifdən nəql etdiyi geniş iqtibaslarda, Ərəbdilli məqtəllər arasında xüsusi bir yeri olan Əbül-Fərəc əl-İsfəhaninin (v. 356/967) “Məqatilüt-Talibiyyin” adlı əsərində, 13-cü əsrin məşhur İmamıyyə alimlərindən olan İbn Tavusun (v. 664/1266) “əl-Lühuf fi qatlət-tüfuf” və İbn Nəma əl-Hillinin (v. 645/1247-48) “Müsirül-əhzan” adlı məqtəlində Kərbəlada və ardından baş vermiş hadisələrdə Zeynəb, Ruqiyyə, Ümmü Külsüm, Sükeynə kimi Əli-Fatimə övladına mənsub Əhli-Beyt qadınlarının iştirakından bəhs olunur [5, səh. 129-133, 154-155; 17, cild 5, səh. 446-447, 452, 456-457; 6, səh. 115-116; 8, səh. 140-141, 147, 151, 167-169, 181, 220; 11, 49, 69 vd.].

Erkən dövr ərəbdilli məqtəllərdən fərqli olaraq, türkdilli məqtəllərdə Əhli-Beyt qadınları ilə əlaqəli məlumatlarda müəyyən məzmun dəyişikliyi müşahidə olunur. Belə ki, bu məqtəllərdə Kərbəla hadisəsində iştirak etmiş qadınlarla yanaşı, Məhəmməd peyğəmbərin həyat yoldaşları ilə əlaqəli avtobiografik məlumatlara da rast gəlinir. Bu, həm də türkdilli məqtəllərə mənəbə və nümunə təşkil edən məqtəl mətnləri ilə yaxından əlaqəlidir. Belə ki, türkdilli məqtəllərin böyük əksəriyyəti əsasən iki klassik məqtəl nümunəsi əsasında təşəkkül edib: 1) Türkdilli məqtəllərin bilinən ilk nümunəsi sayılan Yusifi-Məddaha (XIV əsr) aid edilən “Məqtəl-i Hüseyin”; 2) Hüseyin Vaiz-i Kaşifinin (v. 910/1504-1505) “Rövzətüş-şühəda” adlı farsca məqtəli [12, səh. 274]. Əsasən, birinci qrupdakı məqtəlləri yuxarıda haqqında danışılan Əbu Mixnəfə aid olduğu irəli sürülən “Məqtəlül-Hüseyin” təsirində yazılmış məqtəllər də hesab etmək olar. Türkdilli məqtəllərin bu qrupuna Yusifi-

Məddahın, Yəhya ibn Bəxşinin, Novruz ibn İsanın, Hacı Nurəddin Əfəndinin məqəllərini aid etmək olar [9; 14; 20; 24]. Üslub və məzmun baxımından ikinci qrup məqəllərə isə Məhəmməd ibn Hüseyn Nişatinin, Məhəmməd Füzulinin, Aşiq Çələbinin, Sabir Sayqalının məqəlləri aiddir [13; 16; 18; 22]. Bu məqəllərdə bir qayda olaraq “qisəsi-ənbiya” növünə aid edilən, peyğəmbərlər tarixinə dair qissələrlə başlayaraq İslam tarixinin Kərbəlaya qədərki müxtəlif mövzularına dair məlumatlar yer alır. Məhəmməd peyğəmbərin digər ailə üzvləri kimi, Kərbəla hadisəsindən təqribən 60 il əvvəl vəfat etmiş həyat yoldaşı Xədicə bint Xüveylidlə əlaqəli ikinci qrup məqəllərdəki məlumatlar daha təfəssilatlıdır.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, Qurani-Kərimin Əhzab surəsinin 6-cı ayəsində “ümməhatül-möminin” (möminlərin anaları) adlandırılan Məhəmməd peyğəmbərin həyat yoldaşlarından bəziləri ilə əlaqəli məqəllərdə epizodik xarakter daşıyan bəzi məlumatlara rast gəlmək mümkündür. 625-ci ildə Uhud döyüşündə qızı Fatimeyi Zəhra ilə birlikdə həyat yoldaşları Aişə bint Əbu Bəkr və Həfsə bint Ömərindən Mədinədən Uhuda doğru yola çıxması [16, səh. 93], Məhəmməd peyğəmbərin digər həyat yoldaşlarının ümumi razılığı ilə ömrünün son günlərini Aişə bint Əbu Bəkrin hücrəsində keçirməsini məqəllərdə haqqında danışılan bu məhdud mövzularda nümunə olaraq göstərmək olar [18, səh. 171; 16, səh. 108; 13, səh. 237].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Xədicə bint Xüveylid xüsusilə “Rövzətüş-şühəda”nın tərcüməsi kimi və yaxud onun təsirində yazılmış türkdilli məqəllərdə Məhəmməd peyğəmbərin haqqında ən geniş məlumat verilən həyat yoldaşıdır. Bu, sadəcə “ümməhatül-müminin”dən biri deyil, həm də birincisi, eyni zamanda - iki yaşını tamamlandıqdan vəfat edən İbrahim xaric olmaqla [18, səh. 157-158; 16, səh. 98-99; 13, səh. 229] -, Məhəmməd peyğəmbərin digər övladlarının anası və Qüreyşə qarşı mübarizəsində son peyğəmbərin ən böyük dəstəyi olması ilə əlaqədardır. Buna görə də sadəcə Məhəmməd peyğəmbər, qızı Fatimə və kürəkəni Əli ibn Əbu Talib deyil, ilk həyat yoldaşı Xədicə bint Xüveylid də məqəllərdə Məhəmməd peyğəmbərin nəslindən olan şəxslərin iftixarla yad etdikləri ailə üzvlərindən biri kimi qeyd olunur [24, səh. 282, 299, 306; 18, səh. 511]. Cahiliyyət dövrünün ərəb

cəmiyyətində qadının sosial statusu fonunda Xədicə bint Xüveylidlə əlaqəli bu yanaşmanın müsəlman toplumu üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd etmək lazımdır. Bu xüsusiyyətinə görə Məhəmməd peyğəmbərlə Xədicə bint Xüveylidin evlilik hadisəsi Türk-müsəlman ədəbiyyatında müstəqil tarixi-ədəbi əsərlərin mövzusunda çevrilmişdir [1, səh. 29-34; 2, səh. 30-209; 15, səh. 95-113].

Xədicə bint Xüveylidin avtobioqrafiyası onun Məhəmməd peyğəmbərlə evliliyi; övladlarını, xüsusilə qızı Fatiməni dünyaya gətirməsi; Məhəmməd peyğəmbərə həyat yoldaşı və peyğəmbər kimi maddi və mənəvi dəstək göstərməsi və s. kimi mövzular çərçivəsində məqəllərdə geniş şəkildə təsvir olunur. Bir qismi Məhəmməd peyğəmbərin həyatı ilə əlaqəli yazılmış ənənəvi “siyer” əsərlərində də qeyd olunan bu tarixi faktlar [3, səh. 59-62; 4, səh. 178-179; 7, cild 1, səh. 97-99; 19, cild 8, səh. 14-19; 17, cild 2, səh. 280-282] bəzən məqəllərdə fəvqəladə ünsürlər əlavə olunaraq təsvir edilir. Fatimeyi-Zəhranın doğumu ilə əlaqəli qissəni belə məlumatlardan biri kimi qeyd etmək olar. Məqəllərdə təsvir olunduğuna görə Fatimənin dünyaya gəlişi ərəfəsində öz qohumlarının köməklik göstərməkdən imtina etdiyi Xədicə ilahi lütf olaraq fəvqəltəbii güclər tərəfindən dəstəklənir və cənnət qadınlarının ən fəzilətliləri İsa peyğəmbərin anası Məryəm, Musa peyğəmbərin bacısı Ümmü Külsüm, İbrahim peyğəmbərin həyat yoldaşı Sara və Fironun həyat yoldaşı Asiyə onun köməyinə göndərilir [18, səh. 191; 16, səh. 121-122; 13, səh. 245-246].

Məqəllərdə Xədicə bint Xüveylidin nümunəvi şəxsiyyəti onun vəfatı əsnasında yaşanan hadisə kontekstində daha qabarıq şəkildə anlatılır. Xüsusilə Səfəvi hökmdarı Təhmasibin (1524-1576) sifarişi ilə 945/1539-cu ildə Şiraz şəhərində Məhəmməd bin Hüseyn Katib Nişati tərəfindən [21, cild 2, səh. 12] “Rövzətüş-şühəda”dan tərcümə olunmuş “Şühədanamə”də və Sabir Sayqalının XVIII əsrdə mühüm dəyişikliklərlə çağaçay türkcəsinə nəzmlə tərcümə etdiyi “Rövzətüş-şühəda”da digərləri ilə müqayisədə daha geniş nəql etdiyi əlaqədar qissədə Məhəmməd peyğəmbər və Xədicə bint Xüveylid nümunəsində ər və arvad arasında qarşılıqlı sevgi və hörmət üzərinə qurulmuş ideal münasibətlər ön plana çıxarılır. Sözügedən təsvirə görə, Məhəmməd peyğəmbər xəstə yatağındakı həyat yoldaşına görə dərin hüznə qərq olur, vəziyyətinin

yüngülləşməsi üçün şəfa diləyir. Cavabında Xədicə ölümdən qorxmadığını, lakin Allah Rəsulunun məhəbbətindən və söhbətindən məhrum qalacağı üçün kədərləndiyini bildirir. Xədicənin ölüm yatağında ikən Məhəmməd peyğəmbərə vəsiyyəti, ər-arvad arasındakı ülvi hissləri ifadə etməsi nöqtəyi nəzərindən mühümdür. “Ey Rəsulullah, yanımda otur, son nəfəsimdə səni seyr edirəm ki, axirətim üçün yol azuqəsi olsun” deyən Xədicənin ölüm yatağında həyat yoldaşına etdiyi vəsiyyət aralarındakı sevgi və hörmətin təzahürü kimi önəmlidir: “İltimasım odur ki, Qiyamət günü məni tapasan və sözlərimi Allah-Təalaya söyləyib mənim üçün şəfaət diləyəsən. Əgər sənə qarşı xidmətdə bir qüsurum olubsa, məni bağışlayasan” [18, səh. 136]. Nişatinin nəql etdiyi həmin rəvayətdə Xədicə, hələ ailə qurmamış sonuncu övladı Fatimənin gələcəyi ilə əlaqəli qayğılarını da bildirir, qızına yaxşı baxmasını həyat yoldaşından xahiş edir. Sonuncu vəsiyyətini həyat yoldaşına birbaşa söyləməkdən həya edən Xədicə onu kiçik qızı vasitəsilə çatdırır. Vəsiyyətindəki son arzusu isə peyğəmbərin Cəbraildən vəhy aldığı zaman geyindiği əbasını kəfən kimi ona verməsidir. Xədicə o əbanın bərəkəti hörmətinə Allahın ona rəhm etməsini təmənni edir. Ömür-gün yoldaşının son vəsiyyətini Fatimənin dilindən göz yaşları ilə dinləyən Məhəmməd peyğəmbər əbanı qızı ilə göndərmiş onu təsəlli edir. Həmin əsnada Cəbrail nazil olaraq peyğəmbərə müjdə verir: “Ey Məhəmməd, Tanrı-Təala sənə salam göndərdi və əbanı verməyə ehtiyac olmadığını buyurdu. Xədicə ki varını-yoxunu bizim yolumuzda xərcləyib, onun kəfəni bizim kərəmimizdəndir. Biz onu kərəm libası ilə örtəcik, kəfənini cənnətdən göndərəcəyik” [18, səh. 135-137]. Həmin rəvayət müəyyən fərqliliklərlə Sabir Sayqalının “Rövzətüş-şühədə”sində də qeyd olunur [22, səh. 193-196].

Məqtəllərin xüsusilə təsəvvüf mühitində dövrü oxunan əsərlərdən olduğu diqqətə alındığı zaman, bu qissə vasitəsilə Xədicə bint Xüveylidin Allahın razı olduğu “nəfsi-mərziyə” mövqeyinə yüksəldiyi və kamil qadınlar [10, səh. 559-572] sırasına daxil olduğu anlatılır. Bunun göstəricisi olaraq Xədicə bint Xüveylid vəfatından sonra kamil qadınlar sırasında qeyd edilir. Belə ki, məqtəllərdə “Kufəli Şimrin/Xəvlinin evində Hüseyin ibn Əlinin mübarək başını ziyarətə gələn nurani qadınlar arasında yuxarıda adları qeyd olunan Məryəm və Asiya ilə birlikdə Xədicə bint Xüveyliddən də

bəhs olunur [14, səh. 270-271; 24, səh. 375-376; 16, səh. 344-345; 18, səh. 548-550]. Nəticə olaraq, Xədicə bint Xüveylid məşəqqətli Məkkə dövründə Məhəmməd peyğəmbərə ən böyük dəstəyi göstərən insan, ən çətin anlarını paylaşan həyat yoldaşı olma xüsusiyyətləri ilə Allahın razılığını qazanmış nümunəvi bir müsəlman qadın kimi məqtəllərdə təsvir olunur.

Nəticə

Əsrlər boyu Türkoşlu xalqlar tərəfindən xüsusilə təsəvvüf mühitində oxunan “Məqtəl-i Hüseyin”lər sadəcə səbəb və nəticələri ilə Kərbəla hadisəsini təsvir edən tarixi-ədəbi əsərlər olmayıb, didaktik xüsusiyyəti ilə əhəmiyyət kəsb edən dini-ədəbi əsərlər sayılıb. Müəlliflərinin Məhəmməd peyğəmbərin nəvəsi Hüseyin ibn Əlinin və yaxınlarının şəhadəti qarşısında kədər və ehtiramını dilə gətirmək, həmin hissləri yaşamaq və paylaşmaq, bunun vasitəsilə Allah Rəsulunun şəfaətinə nail olmaq ümidi ilə yazdığı məqtəllər oxunduqları mühitlərdə daim Əhli-Beyt sevgisini təbliğ edən əsərlər olub. Bu cəhətdən məqtəllər həm də Məhəmməd Peyğəmbərin ailə üzvləri nümunəsində cəmiyyətdə ideal müsəlman təsəvvürü yaratmaq kimi didaktik xüsusiyyətli əsər rolunu oynayır. Bu kontekstdə məqtəllərin baş qəhramanı Hüseyin ibn Əlidən başqa, Məhəmməd peyğəmbərin Kərbəladan əvvəl vəfat etmiş ailə üzvləri türkdilli məqtəllərdə nümunəvi şəxsiyyət, o cümlədən “ümməhatül-müminin” müsəlman cəmiyyət üçün ideal qadın nümunəsi kimi təqdim olunub. Türkdilli məqtəllərdə Xədicə bint Xüveylidin nümunəvi şəxsiyyəti dövrün iqtisadi həyatında aktiv şəkildə iştirak etmiş bir qadın, mükəmməl bir həyat yoldaşı və ana, son peyğəmbərə ən böyük dəstək olan dost çərçivəsində təsvir olunur. Bu xüsusiyyətləri sayəsində o, İsa peyğəmbərin anası Məryəm, Musa peyğəmbərin bacısı Ümmü Külsüm, İbrahim peyğəmbərin həyat yoldaşı Sara və Fironun həyat yoldaşı Asiyə kimi İslam təsəvvüf ənənəsində “kamil qadınlar” olaraq qəbul edilən mömin qadınların məqamına yüksəlib. Məqtəllərdə onun bu dəyəri, vəfatı əsnasında Allah Rəsuluna vəsiyyəti ilə əlaqəli qissədə xüsusilə vurğulanır.

Nəticə olaraq, Hüseyin ibn Əlinin şəhadəti üzərinə yazılmış “Məqtəl-i Hüseyin”lər sadəcə Kərbəlanın tarixi təsvirindən ibarət olmayıb, İslam dininin məşhur simaları ilə birlikdə Məhəmməd

peyğəmbərin ailəsinin Kərbəla hadisəsindən əvvəl vəfat etmiş üzvlərinin nümunəvi xüsusiyyət və davranışlarını təsvir edən əsərlər kimi mühüm dini-əxlaqi rol oynayıb. Orta Asiyadan Anadoluya qədər əsrlər boyu Türk təsəvvüf mühitində xüsusilə Məhərrəm ayında oxunan “Məqtəl-i Hüseyin”lər bu didaktik cəhətinə görə bir tərəfdən Türksöylü xalqların İslam təsəvvürünün təşəkkülündə Əhli-Beyt sevgisinin bir ənənəyə çevrilməsi, digər tərəfdən isə öz nümunəvi şəxsiyyətləri ilə Əhli-Beyt qadınlarının müsəlman toplumlarıdakı həmcinslərinin idealına çevrilməsi prosesinə öz töhfəsini verir.

Açar sözlər: dini-ədəbi əsərlər, Məqtəl-i Hüseyin, Türkçə məqtəllər, İslamda qadın, Xədicə bint Xüveylid.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdülkadir Karahan, “İlk Osmanlı Edebiyatının İncelenmemiş Dinî Bir Mesnevisi: Hikâyet-i Hadice Tezvic-i Muhammed Yahut Mevlid-i Hadicetü'l-Kübrâ”, *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 10 (1979), Ankara, səh. 29-34.
2. Adil Soyca, *Türk Edebiyatında Hz. Hatice ve Manzûme-i Hazret-i Hadicetü'l-Kübrâ (Rol-Model Olarak Hz. Hatice)*, Magistr dissertasiyası, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, Konya, 2018, 347 səh.
3. Əbu Abdullah Məhəmməd ibn İshaq, *Kitabül-mübtədə vəl-məbəs vəl-məğazi* (red. Məhəmməd Həmidullah), Konya: Hayra Hizmet Vakfı, 1981, 395 səh.
4. Əbu Məhəmməd Cəmaləddin Abdülməlik ibn Hişam, *Əs-Sirətün-nəbəviyyə* (red. Mustafa Əs-Səqqə), Beyrut: 2003, 1591 səh.
5. Əbu Mixnəf Lut ibn Yəhya, *Məqtəlü'l-Hüseyin və məsraü əhli beytihi və əshabihi fi Kərbəla*, *Qum: Mənşurat-i Rıza*, 1391, 231 səh.
6. Əbül-Fərəc əl-İsfahani, *Məqatilüt-Talibiyyin* (red. Əs-Seyyid Abbas Əhməd Səqr), Beyrut, *Darül-Marifə*, 1946, 854 səh.
7. Əhməd ibn Yəhya ibn Cərir ibn Davud əl-Bəlazəri, *Ənsabül-əşraf* (red. Məhəmməd Həmidullah), *Qahirə: Darül-məarif*, 1959, 722 səh.
8. Əli ibn Musa İbn Tavus, *Əl-Lühuf fi qətlət-tüfuf*, Beyrut: *Müəssəsətül-ilmiiyi lil-mətbuat*, 1414/1993, 264 səh.
9. Hacı Nüreddin Efendi, *Maktel-i Hüseyin* (Haz. Mehmet Karaarslan), İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2012, 328 səh.

10. Hatice Çubukçu, “İslam Tasavvufunda Hz. Meryem”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Ağustos-2019, cilt 11, sayı: 2 (24), səh. 559-572.

11. İbn Nəma əl-Hilli, *Müsirül-əhzan və müdirü sübülil-əşcan*, *Qum: Mətbəətül-Əmir*, 1406, 125 səh.

12. Kenan Özçelik, “Lâmiü Çelebi'nin Kitâb-i Maktel-i Âl-i Resûl'ü”. *Bursalı Lâmiü Çelebi ve Dönemi Sempozyumu 2011: Bursa* (ed. Bilal Kemikli – Süleyman Eroğlu), Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2011, səh. 273-279.

13. Kenan Özçelik, *Aşık Çelebi: Ravzatü's-şühedâ tercümesi: İnceleme – metin*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2016, 512 səh.

14. Kenan Özçelik, *Yüsuf-ı Meddâh ve Maktel-i Hüseyin: İnceleme – Metin – Sözlük*. Ankara Üniversitesi SBE, Magistr dissertasiyası, Ankara, 2008, 403 səh.

15. Maşallah Kızıtaş, “Gulâmî'nin Dâsitân-ı Hadicetü'l-Kübrâ Adlı Eserinin Bilinmeyen İki Nüshası ve Diğer Nüshalarına Dair”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24 (Oktyabr 2020), səh. 95-113.

16. Məhəmməd Füzuli, *Əsərləri: Altı Cildə VI cild* (red. Teymur Kərimli), Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 381 səh.

17. Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri, *Tarixül-üməm vəl-müluk* (red. Məhəmməd Əbül-Fəzl İbrahim), Beyrut: *Darü Süveydan*, 1967, 11 cild.

18. Məhəmməd ibn Hüseyin Nişati, *Şühədanamə* (haz. Möhsün Nağısoylu). Bakı: Elm, 2019, 1017 səh.

19. Məhəmməd ibn Səd əl-Bəsri əl-Zühri, *Kitabüt-təbəqatül-kübra* (red. İhsan Abbas), Beyrut: *Darus-sadr*, 1968, 9 cild.

20. Mehmet Akif Gülsüm, *Yahyâ Bin Bahşi'nin Maktel-i Hüseyin adlı mesnevisi (İnceleme ve metin)*, Kırklareli Üniversitesi SBE, Magistr dissertasiyası, Kırklareli, 2019, 198 səh.

21. Möhsün Nağısoylu. *Seçilmiş Əsərləri*, Bakı: Elm, 2017, 2 cild.

22. Sabir Sayqalı, *Rövzətüş-şühədə* (red. Sayfuddin Sayfullah ve Davud Hunziker), Daşkənd: *Mavəraünnehr*, 2004, 607 səh.

23. Sebastian Günther, “Maqatil Literature in Medieval Islam”. *Journal of Arabic Literature*, 25 (1994), səh. 192-212.

24. Yıldızhan Hüseyin. *Nevrüz bin İsa Adanavî Manzûme-i Kissa-i Kerbelâ (İnceleme-Çeviri Yazı-Sözlük-Tıpkıbasım)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi SBE, Magistr dissertasiyası, Kahramanmaraş, 2014, 466 səh.

SUMMARY**Didactic Features of Turkish Maqtals: Khadija bint Khuwailid as an Ideal Muslim Woman in Maqtal al-Husains**

Assoc. Prof. Elnura Azizova
Azerbaijan Institute of Theology,
Department of Religious Studies

As a type of religious-literary books playing an essential role in the formation process of Turkic peoples Maqtal-i Husains have had an important place. Written on the description of the Karbalâ Event that took place in 680, these books had been read by the Turkic peoples for centuries mainly as a historical-literary works. Along with bringing the Karbalâ Event to the forefront as the main topic, maqtals also have had didactic features that formed value system of communities reading them. This paper analyzes the data related to Khadija bint Khuwailid, as a role model who was emphasized in maqtals because of her high human qualities.

Keywords: *Religious-literary works, Maqtal-i Husains, Turkish maqtals, Woman in Islam, Khadija bint Khuwailid.*

РЕЗЮМЕ**Дидактические особенности турецких магталов: Хадиджа бинт Хувейлид как образцовая мусульманка в Магтал аль-Хусейнах**

Доцент, Ельнура Азизова
Азербайджанский Институт Теологии,
Кафедра Религиоведения

Магтал аль-Хусейны - как один из видов религиозно-литературных произведений, сыграли существенную роль в процессе становления исламского представления тюркских народов. Эти произведения, описывающие событие Кербела, произошедшего в 680 году, веками читались тюркскими народами в основном как историко-литературные произведения. Наряду с вынесением на передний план события Кербела в качестве основной темы магталы также имели дидактические особенности, которые сформировали систему ценностей читающих их сообществ. В данной статье анализируются

данные, относящиеся к Хадидже бинт Хувейлид, как образцу для подражания, который был отмечен в Магтал аль-Хусейнах из-за ее высоких человеческих качеств.

Ключевые слова: *Религиозно-литературные произведения, Магтал аль-Хусейны, Турецкие магталы, Женщина в исламе, Хадиджа бинт Хувайлид.*

TƏHSİL VƏ TƏRBIYƏ KULTU MAARİFÇİLİK DÖVRÜNÜN VACİB DƏYƏRİ KİMİ

SABİR BEHBUDOV

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
dissertantı*

E-mail: sabir_behbud@mail.ru

Maarifçilik tarixi-mədəni mənada humanizmin varisidir. Maarifçilərin diqqət mərkəzində insan durur. Onların yaradıcılığında antroposentrizmin və antropoloji yanaşmanın komponentlərini görmək mümkündür. Maarifçilik dövründə irəli sürülən yeni dəyərlər əsasında sosial islahatlar sahəsində mühüm prioritetlər müəyyənləşdirilir. Məhz Maarifçiliyin şüurlarda çevriliş etməsi nəticəsində orta əsrlər Azərbaycanının lokal dünyası dəyişməyə başlayır. Ənənəvi cəmiyyətin süxurlaşmış dəyərləri əvəzinə tərəqqi ideyası üstünlük qazanır. Maarifçilərin fikrincə, həmin islahatlar prosesində vacib vasitələrdən biri də tərbiyə və təhsil məsələsi olmalıdır. Tərbiyə və təhsil klassik etikanın mühüm kateqoriyalarından biridir. Həm antik etikada, həm də orta əsrlər Şərq etikasında tərbiyə və təhsilin vacibliyi vurğulanır. Cəmiyyətin, dövlətin fəaliyyətində tərbiyə və maarifin köməyi ilə əxlaqın islah edilməsini, köhnə vərdişlərin aradan götürülməsini vacib hesab edirdilər.

Maarifçilərin yazdıqları dərsliklərdə, dərs vəsaitlərində tərbiyə məsələsi, didaktika əsas yer tuturdu. A.Bakıxanovun "Təhzibül-əxlaq" ("əxlaqı islah etmək") "pedaqoji-fəlsəfi traktatında" [1, s. 238] təlim-tərbiyə ilə bağlı baxışları sistemləşdirilir. A.Bakıxanovun təlim-tərbiyə nəzəriyyəsinə görə, "məmləkətin asayişini nizama salmaq, siyasət işlərinin möhkəmlənməsinə bağlı olduğu kimi, maarifi təhsil etmək və əxlaqı təmiz-ləyib safa çıxarmaqla ürəyin bədən risalətində müstəqil olmasına bağlıdır" [2, s.67].

Mütəfəkkir inanırdı ki, "Uşaq yaşlarında hər zaman-dan daha artıq əxlaq gözəlliklərini onlara öyrətmək lazımdır. Pis xasiyyətlər təkrar olunduğu zaman adətə çevrilib uşaq təbiətinə daxil olduqdan sonra, onlara elm və ədəb öyrətmək müşkül olur" [3, s. 94].

Azərbaycanda digər maarifçilər də tərbiyə və təhsillə bağlı eyni mövqeyi bölüşür, insanın (fərdin) kamilliyini tərbiyə və təhsil ilə əlaqələndirirdilər. M.F.Axundzadə hesab edirdi ki, "elm və mərifət təkcə məişət və güzəranı təmin üçün lazım deyil, əksinə,

insanların əxlaqını saflaşdırmaq, onların işini, rəftarını yaxşılaşdırmaq sahəsində də elm və bilik təcrübədən keçmiş əsas səhifələrdəndir" [4, s. 196].

M.F.Axundzadə Maarifçiliyində təlim-tərbiyə ilə bağlı görüşlərində tənqid mühüm yer tutur. Akad. K.Talıbzadə Avropa mədəni dəyərlərinin təsiri altında formalaşmağa başlayan bu konsepsiyayı "maarifçi-realist tənqid konsepsiyası" millətin ədəbi tənqid vasitəsilə tərbiyəsi kimi səciyyələndirir. Əlbəttə, Avropa mədəni dəyərlərinin Şərqdə ən alovlu qarçısı, tənqidimizin banisi M.F.Axundzadə "sənətə baxışında da maarifçi-realist olmuşdur, həmin metodun ayrı-ayrı prinsiplərini vahid bir konsepsiya əsasında şərh etmişdir. O bir mütəfəkkir kimi tənqidi realizmin əsas ideya bazası inqilabi-demokratik fikirlər söyləmək səviyyəsinə yüksələ bilmisə, sənətə baxışında, xüsusən realizm nəzəriyyəsinə əsasən maarifçi-realizm mövqeyində dayanmış, bu məsələlərin həllində ardıcılıq göstərmişdir" [5, s.60].

Mirzə Fətəlinin tənqidin tərbiyəvi roluna inanması maarifçilik məfkurəsindən gəlirdi. "Türkçə" Təmsilatı" tərcümə edən Tehran sakini Mirzə Məhəmməd Cəfərə" ünvanlı məqaləsində qeyd edirdi: "Burda bədxahlıq yoxdur, ancaq irad tutmaq və tənqid vardır... İrad tutulmadan istehzasız, məzəmmətsiz və məsxərəsiz tənqidi əsər yazıla bilməz. "Kəmalüddövlə məktubları" moizə, nəsihət deyil, tənqiddir. İnsanlar pis əməllərə adət etdiyi bir halda, tənqid vasitəsilə olmayıb, moizə, nəsihət və ata məhəbbəti tərzində yazılan bir əsərin bəşər təbiətinə heç bir təsiri olmayacaqdır" [6, s.44]. Böyük maarifçi əmin idi ki, tənqidi ruhda yazılmış əsər müsəlman cəmiyyətinin əxlaqında və tərbiyə-sində mühüm rol oynayacaq: "Əgər inşallah, Kəmalüddövlənin məktubları nəşr edilərsə, mənim xalqım da tərbiyə və mərifət meydanına qədəm qoyar" [6, s.45].

Mirzə Fətəli başa düşürdü ki, cəhalət və xurafatla mücadiləni moizə və nəsihətlərlə deyil, "tənqid"lə aparmaq mümkündür. "Avropa xalqları moizə və

nəsihət nəticəsində yox, tənqid vasitəsilə birlikdə və kamalda bu dərəcəyə çatmışdır. Siz Volter, Aleksandr Düma və eləcə də Bakel, Ronan kimi filosofların və başqalarının əsərlərini öyrənsəniz yaqın olar ki, uşaqlıq dövrü və gəncliyin ilkin çağlarından sonra bəşər təbiətində moizə və nəsihət təsirsiz və faydasızdır” [7, s.21].

Bundan başqa, Mirzə Fətəli xalqın mənəvi tərbiyəsində teatrın rolunu qeyd edirdi. Kütlənin maariflənməsində teatrın danılmaz əhəmiyyətini dərk edirdi və yazırdı ki, “drama sənətinin məqsədi insanların əxlaqını yaxşılaşdırmaq, oxucu və qulaq asanları ibrətləndirməkdir” [8, s.208].

Azərbaycan maarifçiliyinin düşüncə strategiyasında “tərbiyə” anlayışı elm, maarif, ədəbiyyat sahələrini də ehtiva edirdi. Onlar mütərəqqi ədəbiyyata pis vərdişləri islah etmək və dünyagörüşünü inkişaf etdirmək vasitəsi kimi baxırdılar: “Çünki bizim zəmanə tərəqqi zamanıdır və tərəqqi etməyən tayfa gün-gündən tənəzzül edib axırda puç olacaq. Ona binaən bizim şüəra qardaşlarımızdan – ki, onlar əlhəqq xalqın güzgüsüdürlər, – iltimas edirik, təqazayi – zəmanəyə müvafiq xalqın gözünü açmağa səy etsinlər. Yoxsa hədyan danışmaq çətin zad deyil və ondan heç kimsəyə bir nəf yoxdur” [9, s.271].

Mirzə Bala Məmməd zadə “Milli Azərbaycan hərəkatı” əsərində qeyd edir ki, “Həsən bəy Avropa maarif sisteminin və tərbiyə üsulunun, Avropa mədəniyyətinin ana dilində alınmasını irəli sürən ilk mütəfəkkirimizdir”.

“Əkinçi”də maarif-pedaqogika məsələlərinə geniş yer ayrılır. “Qeyd etmək lazımdır ki, “pedaqogika” terminindən ilk dəfə olaraq Həsən bəy Zərdabi öz “Əkinçi” qəzetində istifadə etmişdir. Onlar belə fikirləşirdilər ki, cəmiyyətin müasirləşməsi müasir məktəblərin inkişafı ilə bağlıdır” [10].

“Əkinçi”nin səhifələrində mövcud təhsil sistemi tənqid olunur: “Bizim məktəbxanada oxunan “Leyli-Məcnun”, Hafiz və qeyrə uşaq kitabı deyil, onları ki, böyük oxuyanda şura gəlir, uşaq başına nə kül töksün, onları oxuyub eşqbaz, cürəkeş olmasın. Və bir də bizi oxudanda məhz oxuyub yazmağı öyrədirdilər. Və dəxi səy edən yoxdur ki, bir xeyri olan şey öyrətsin. Məsələn, Məcnun elədiyi qələti oxudunca elmi coğrafiya kitabı oxusaq, həm yazıb oxumağı öyrənərik, həm də dünya üzündə olan vilayətlərdən xəbərdar olarıq...” [9, s. 265-266]. A.Bakıxanov, M.T.Sidqi, M.F.Axundzadə,

S.Ə.Şirvani və başqa maarifçilərimiz oxşar fikirlər söyləyirdilər. Onlar güman edirdilər ki, cəmiyyətdəki dəyişikliklər məktəb işində yeniliklərlə sıx bağlıdır.

H.Zərdabi yaxşı anlayırdı ki, yüksək mədəni dəyərlərə sahib olmağın yolu maarifdən keçir. Millətin mənəvi bütövlüyünü elm və təhsil formalaşdırır. Əks təqdirdə, “biz müsəlmanlar elm təhsil etməkdən, yəni zindəganlıq cənginin əsasını ələ gətirməkdən qaçmaqlığa görə ol cəngdə məğlub olub mürur ilə tələf olacaq” [9, s.72].

Azərbaycan maarifçiliyinin ən böyük obrazlarından biri H.Zərdabidir. H.Zərdabinin dünyagörüşünə rus mütəfəkkirlərinin (L.Tolstoy), inqilabçı demokratların (V.Belinski, N.Çernişevski) əsərlərinin müsbət təsiri olmuşdur.

H.Zərdabi şagirdlərdə təkcə elmə maraq oyatmaqla kifayətlənmirdi. O, eyni zamanda çalışırdı ki, şagirdlər öz xalqlarının gələcək inkişaf perspektivlərini düzgün dərk etsinlər. H.Zərdabinin öz şagirdlərinə atalıq qayğısı da o dövrün mətbuatında dəfələrlə təqdir olunmuşdur. Onun keçmiş şagirdlərinin – H.Vəzirov, Ə.Adıgözəlov, Məmmədtağı Əlizadə və b. müəllimlərinə məktublarında nəcib işlərinə görə ona öz minnətdarlıqlarını bildirirdilər. H.Zərdabinin tələbəsi olmuş məşhur rus akademiki İ.Pavlov “Metallurqun xatirələri” adlı əsərində öz müəllimi haqqında yazırdı: “Təbiət tarixi müəllimi – təbiət tarixi altıncı sinifdə keçirildi – azərbaycanlı Həsən bəy bizə bildirdi ki, onun fənni üzrə yaxşı dərslük olmadığına görə, o, öz dərslərini yazdıracaqdır... O, nə yazdırırdı? Yalnız bir neçə ildən sonra mən başa düşdüm ki, o, təbii seçilmədən çoxlu misallar gətirərək Darvinin növlərin mənşəyi nəzəriyyəsini bizə yazdırırmış” [10, s. 39].

H.Zərdabinin aksioloji görüşlərində humanizm dəyərləri də mühüm yer tutur. İnsana qayğı, onun əməyinə, ləyaqət və şərəfinə ehtiram və hörmət, ağıl və bacarığına dərin inam, hər cür zülmə və ədalətsizliyə qarşı barışmazlıq Zərdabinin vətəndaş mövqeyini ifadə edir. İnsanın xoşbəxtliyi, onun fiziki və əqli inkişafının hərtərəfli təmin edilməsi, sağlamlığının qorunması Zərdabinin həmişə diqqət mərkəzində olmuş məsələlərdir.

H.Zərdabi milli kimlik, milli tərəqqi ideyalarını milli məktəb və milli mətbuat ideyaları ilə vəhdətdə görürdü. Məhz “Əkinçi” qəzeti ilə Azərbaycan Maarifçiliyini ideoloji hərəkata çevirdi. Prezident

İ.Əliyevin 4 iyun 2012-ci il tarixli sərəncamında deyildiyi kimi, “dövrünün ziyalılarını bu qəzet ətrafında birləşdirərək taleyüklü mühüm vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsində misilsiz rol oynamışdır”. Milli jurnalistikamızın bir sıra janrları (məqalə, məktub, xəbər, korrespondensiya və s.) ilk dəfə “Əkinçi”də sınaqdan keçirilir.

Tərbiyə və təhsil problemləri XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatının əsas maarifçilik istiqaməti olur. S.Ə.Şirvani, M.T.Sidqi və başqa maarifçilər qəzeti də təlim-tərbiyə vasitəsi kimi baxırdılar. Məsələn, S.Ə.Şirvani “Məktubi-mənzemeyi-əhaliyi-Şamaxı” şeirində cəhalətin, avamlığın tənqidi ilə yanaşı, qəzetin xalqa xeyrindən də bəhs edilir. “Əkinçi”nin təbliğ etdiyi mütərəqqi ideyaların xalqın inkişafında fayda verəcəyi bəyan edilir. Maarifçilərin publisistik məqalələrində, felyetonlarında, şeir və nəsr parçalarında bu mövzu aparıcı rol oynayır. Onlar xalqa elm və tərbiyə zamanının gəlib çatdığını bəyan edir, cəhalət, tənəzzül yuxusundan ayılmağa çağırırdılar. N.Vəzirov “Yeni İrşad” qəzetində yazırdı: “Zəmanə elm, tərbiyə zamanıdır, insaniyyət zamanıdır. Qoymayınız övladınızı cəhalətdə qeyrilərə əsir, qul olsun”.

Maarifçilər şəxsiyyətin və cəmiyyətin formalaşmasında tərbiyənin rolunu yüksək qiymətləndirir. Onun fikrincə, uşaqlarda təbiətdən gələn xüsusiyyətləri inkişaf etdirməklə çox şeyə nail olmaq mümkündür. S.M.Qənizadə məqalələrində tərbiyə işinin mürəkkəb və əziyyətli iş olduğunu dönə-dönə qeyd edir: “Tərbiyə işi ən çətin işlərdəndir ki, onu doğruca yol ilə icra etmək üçün elm və təcrübə lazımdır...”.

Tərbiyənin ruhi və fiziki (cism) tərbiyədən ibarət olduğunu qeyd edən görkəmli maarifçi-pedaqoq və yazıçı S.M.Qənizadə tərbiyə işini məsuliyyətli və bacarıqlı mürəbbilərə (tərbiyəçilərə) tapşırılmasını məsləhət görürdü [11, s.13].

M.F.Axundzadə başda olmaqla maarifçi ədiblərimizin (A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, S.Ə.Şirvani, S.M.Qənizadə, N.Vəzirov...) yaradıcılığında təlim-tərbiyə məsələlərinin mərkəzində tərəqqi və inkişafın meyarı və məqsədi kimi elm kultu dayanır. Onların inamına görə şəxsiyyətin iç dünyasını və mənəvi dəyərlərini tərbiyə və təhsilin köməyi ilə qorumaq mümkündür.

Mirzə Şəfi Vazeh klassik Şərq pedaqoji ənənəsini tədrisdə və yaradıcılığında davam etdirirdi: “Gözəl

xətlə yazmaq tələbi onun müəllimlik təcrübəsindəki ən yaxşı cəhətlərdən biri olmuşdur. O, yaxşı xətlə yazdığı insanın həyatı üçün vacib vərdiş hesab etməklə yanaşı, onu uşaqlarda diqqətli, intizamlı olmaq və s. gözəl əxlaqi keyfiyyətlər tərbiyə edən amil kimi qiymətləndirirdi” [12, s. 86].

C.Əfqaniyə görə, “İnsanın ilk tərbiyəsi onan dini tərbiyəsidir, fəlsəfi dünyagörüşü sonra yaranır” [13, s.32]. Dini-əxlaqi didaktika maarifçiliyin ideya-məzmununu təşkil edir.

Maarifçilər tərbiyə, ətraf mühit və məktəb, tərbiyə və tərbiyəçi məsələlərini qarşılıqlı vəhdətdə götürür, ailə və məktəb tərbiyəsini təhsil sisteminin tərkib hissəsi kimi qəbul edirdilər. Görkəmli filosof Z.Göyüşov bu haqda yazır: “Maarifçilər insanın, mühitin, şəraitin, tərbiyənin məhsulu hesab edərək, dərk etməmişlər ki, insan nəinki həmişə şəraitin təsirinə məruzdur, o həm də “tərbiyəçini tərbiyə edir”, mühitə, şəraitə fəal təsir göstərərək, onu dəyişdirir” [11, s.22]. Z.Göyüşovun bu qənaəti rus sovet dinşünası M.İ.Şaxnoviçin XVIII əsr fransız maarifçiləri ilə bağlı fikirlərində təkrarlanır. M.İ.Şaxnoviç də qeyd edir ki, fransız materialistləri insana və onun davranışına şəraitin və tərbiyənin məhsulu kimi baxdıqlarına görə dərk edə bilməmişlər ki, insanlar şəraiti dəyişdirir və tərbiyəçinin özünü də tərbiyə etmək lazımdır [14, s.186].

Maarifçilər (S.Ə.Şirvani, M.T.Sidqi, H.Zərdabi, S.M.Qənizadə, N.Vəzirov və b.) üsuli-cədid tipli məktəblərin açılmasını və fəaliyyətini təqdir edirdilər. “Çünki İslami reformaların gedişində yalnız “üsuli cədid” məktəbləri müsəlman dininin saflaşdırılması təqdirdə öyrədilir, təhsilin türkcə aparılması maariflənmənin ərəb-fars leksikonundan təcridinə kömək edirdi” (Əliyeva, 2015, 24).

Onların inamına görə, bu tipli məktəblərdə əxlaq təhsilin əsasını təşkil etməli idi. Əhmədbəy Ağaoğlu acı təəssüf hissi ilə yazırdı: “Dikkate dəğər ki, son zamanlara kadar, ne okullarımızda ve ne de medreselerimizde ahlak namine ayrıca hiç bir ders yoktu. Nazariyeleri bakımından incelenerek, kaideler çıkarılarak okullarda okutulacak ahlaka ait bir tek eser yoktur”.

Zaman-zaman toplumda, xalqda biruzə verən mənəvi qüsurların kökünü elmsizlikdə görürdülər. N.Vəzirov inanırdı: “Cəm murdar işlərimiz hamısı bitərbiyəlikdən, elmsizlikdən əmələ gəlir”. F.Köçərliyə görə, qorxu və cürətsizlik kimi mənfi hislərin səbəbi cəhalətdən gəlir: “Elmsizlikdən və

avamlıqdan müsəlmanların ürəyinə qorxu bərk siriştdir. Cəhl və nadanlıq onları cürətsiz, hünərsiz və bir növ üftadə, xar və zəlil edibdir”.

F.Köçərlinin, S.M.Qənizadənin, M.T.Sidqinin, N.Vəzirovun maarifçilik aksiologiyasında şəxsiyyətin formalaşması, insanın mənəvi inkişafı tərbiyə və maarif ilə əlaqələndirilir. Onların fikrincə, insanların əksəriyyətinin xeyirxah, faydalı və ya faydasız olması tərbiyədən asılıdır. İnsanın əqli inkişafı tərbiyənin nəticəsidir. Yeri gəlmişkən, onlar “tərbiyə” deyəndə sosial mühitin şəxsiyyətə təsirinin məcmusunu nəzərdə tuturdular. “Uşaq dəxi qabili-tərbiyə bir şey olduğuna görə onu nə tövr etsən o cürə də adam çıxar. Tərbiyə işində cüzi bir səhlənkarlıq uşağın gələcəyini pozub evini yıxar”.

Maarifçilər özünəməxsus şəkildə yeni sosial, dini, elmi, mədəni, ədəbi-bədii dəyərləri təbliğ edir, məktəb, qəzet, teatr, tənqid vasitəsilə təhsil, elm və tərbiyə ilə bağlı ideyaları cəmiyyətin hər bir üzvünə çatdırmaq istəyirdilər.

Təhsil dövrün aparıcı mədəni dəyəri olmaqla yanaşı, XIX əsr müsəlman cəmiyyətində başqa dəyərlərin də təsirini hiss edirdi. Bu dəyərlər müxtəlif zamanlarda fərqli xarakter kəsb edib: klassik dövrlər üçün elmi və estetik, orta əsrlər üçün dini, Yeni dövr üçün daha çox elmi və humanistik xarakterə malik olub.

Azərbaycan maarifçiliyində dini-mədəni dəyərlərə münasibət istər-istəməz “elm-din” qarşıdurması ilə bağlı məsələlərin müzakirəsini aktuallaşdırdı. Cəmiyyətin tərəqqisi məktəblərdə dünyəvi elmlərin öyrədilməsindən asılı idi. XIX əsr Azərbaycan cəmiyyətində fikir ayrılığı da bu məsələnin gündəmə gətirilməsindən qaynaqlanırdı.

Qısa icmalımızdan görmək olar ki, Azərbaycan maarifçiliyində milli təhsil və tərbiyə problemi yüksək aksioloji prioritetə malik olubdur. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan maarifçiliyinin təhsil, məktəb və tərbiyə məsələləri ilə bağlı fikirləri araşdırma obyektinə olubdur.

Açar sözlər: *fəlsəfə, maarifçilik, mədəni proseslər, təhsil, tərbiyə, cəmiyyət, milli özünüdərk.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Həbibbəyli İ. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Bakı: “Elm”, 2019, 452 s.*

2. *Bakıxanov A. Bədii əsərləri. Bakı: Azərbaycan*

Dövlət Nəşriyyatı, 1973, 391 s.

3. *Osmanoğlu M. Azərbaycan realist poeziyasının təkamülü. Bakı, 2011, 103 s.*

4. *Axundzadə M.F. Əsərləri, 3 cildə, III c., Bakı: Elm, 1988. 388 s.*

5. *Talibzadə K.A. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı: “Maarif”, 1984, 339 s.*

6. *Məmmədov M. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Müntəxəbat. Bakı: “Tural-Ə” NPM, 2002.*

7. *Parsinejad İraj. Mirza Fath” Ali Akhundzadə and Literary criticism. Tokyo, 1980, p.102.*

8. *Axundzadə M.F. Əsərləri, 3 cildə, II c., Bakı: Elm, 1988. 388 s.*

9. *Əkinçi (1875-1877, tam mətn). Bakı: Azərnaşr; 1979, 464 s.*

10. *Corcon F.A. Əsrin dönəmində Azərbaycandakı modernizm haqqında qeydlər // “Azərbaycan” qəzeti, 2000, 1-3 noyabr.*

11. *Rüstəmov İ. Azərbaycanda təbii-elmi biliyin inkişafının fəlsəfi problemləri (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Diplomat, 2001, 483 s.*

12. *Göyüşov Z. Azərbaycan maarifçilərinin əsərlərində əxlaq məsələləri. Bakı: Azərnaşr; 1964.*

13. *Əliyeva N. Mirzə Şafi Şərq-Qərb araşdırmalarında. Gəncə, 2013, 236 s.*

14. *Əfqani C. Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti və türk dünyası. Bakı: Azərnaşr; 1998.*

15. *Шахнович М.И. Этика французских материалистов XVIII в. Очерки истории этики. М.: «Мысль», 1969.*

Бехбудов Сабир Эльмурад оглы КУЛЬТ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ КАК ВАЖНАЯ ЦЕННОСТЬ ЭПОХИ ПРОСВЕЩЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена эпохе Просвещения. Рассматриваются культ образования и воспитания и они оцениваются как важная ценность эпохи Просвещения. Автор отмечает, что азербайджанские педагоги восприняли науку и образование как основную ценность общества, как фактор прогресса. Они заявили о невозможности прогресса общества и нации без образования и школы. Именно поэтому тема образования и школы занимает такое важное и широкое место в системе культурных

ценностей азербайджанского просвещения. От этого зависит успешное развитие того или иного общества. Образование и наука – источник стратегических идей движения Просвещения. С одной стороны, государство, общество и личность формируют потребность в образовании, с другой – культурная сфера также меняется в зависимости от развития образования.

Ключевые слова: *философия, просвещение, культурные процессы, образование, воспитание, общество, национальное самосознание.*

Behbudov Sabir Elmurad

THE CULT OF EDUCATION AND UPBRINGING AS AN IMPORTANT VALUE OF THE ERA OF ENLIGHTENMENT

SUMMARY

The article is devoted to the era of the Enlightenment. The cult of education and upbringing is considered and they are assessed as an important value of the Enlightenment. The author notes that Azerbaijani teachers perceived science and education as the main value of society, as a factor of progress. They declared the impossibility of the progress of society and the nation without education and school. That is why the topic of education and school occupies such an important and wide place in the system of cultural values of Azerbaijani education. The successful development of this or that society depends on this. Education and science are the source of strategic ideas for the Enlightenment movement. On the one hand, the state, society and the individual shape the need for education, on the other, the cultural sphere also changes depending on the development of education.

Keywords: *philosophy, enlightenment, cultural processes, education, upbringing, society, national self-consciousness.*

MÜASİR CƏMIYYƏTDƏ DEVIANT DAVRANIŞIN SOSIOLOJİ PROBLEMLƏRİ

MƏDİNƏ HƏSƏNOVA

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya
Institutunun kiçik elmi işçisi

E-mail: medina1979@inbox.ru

Müasir cəmiyyət deyəndə biz qloballaşan dünyanın nəzərdə tuturuq. Azərbaycan Respublikası deyəndə də biz onu qloballaşan dünyanın tərkib hissəsi kimi düşünürük.

Müasir cəmiyyətdə gedən proseslərin çoxtərəfliyi, mürəkkəbliyi sözsüz ki, müəyyən problemlər yaradır: mədəniyyətlərarası əlaqələr, şəxsiyyət qarşısında qoyulan problemlər, milli mədəniyyətin əsas atributlarını (köklərini) qavramaq, mənimsəmək problemləri də yaradır. Bu problemlərin içində də deviant davranış (kənara çıxma) problemi bu gün özünəməxsusluğu və səviyyəsinə görə bir sıra əlamətləri ilə həyatımızda özünü bildirməkdədir.

Sosial normalardan kənarlaşma kimi başa düşülən deviant davranış bu gün həm dövlət, həm də ictimaiyyətimizi narahat etməyə bilməz. Məhz bu səbəbdən də bu fenomen sosioloqların, pedaqoqların, psixoloqların və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin diqqət mərkəzinə çevrilmişdir.

Sosiologiya tarixində deviant davranış haqqında ətraflı sosioloji izah ilk dəfə Fransız alimi E. Durkheim (1858-1917) tərəfindən verilmişdir. O, 1897-ci ildə yazdığı "İntihar" adlı klassik əsəri ilə müasir devintalogiyanın əsasını qoymuşdur. E. Durkheim sosial və mədəni amillərin əhəmiyyətini ortaya qoyan anomiyaya* nəzəriyyəsini irəli sürdü. "İntihar"da o, anomiyayı ictimai sarsıntılar zəminində fərdin tələbat və ehtirasların cəmiyyətdə normativ tənzimlənməsi sisteminin pozulması ilə bağlı olduğunu nəzərdən keçirmişdir. Bu isə şəxsiyyətin öz müvazinətini itirməsinə, qrupa məxsus olmaq, intizam və ictimai həmrəylik hissəsinin itirilməsinə gətirib çıxarır ki, bunun nəticəsində də kənara çıxma davranış formalaşır. Durkheimə görə, deviant davranışın əsas səbəbi "tənzimləmə olmaması", "normallığın olmamasıdır". Əslində, bu dəyərlər qeyri-sabit və ziddiyyətli olduqda cəmiyyətin dağınıq bir vəziyyətini əks etdirir. E. Dürkheim hesab edir ki, "sosial dağınıqlıq baş verən zaman, istər ağırlıq bir böhran səbəbiylə meydana gəlsin, istərsə də əksinə, xoş, lakin qəfil sosial

dəyişikliklər dövründə - cəmiyyət müvəqqəti olaraq insana lazımi təsir göstərmək iqtidarında olmur"(1, səh.237). E. Durkheim deviant davranışı konformizm** qədər təbii hesab edərək normalardan kənarlaşmanı yalnız mənfi deyil, həm də bəzən müsbət hal kimi olduğunu nəzərdə tutur.

Dövrümüzün görkəmli sosioloqu T.Parsonsa (1902-1979) görə, anomiyaya vəziyyəti fərdlərin böyük əksəriyyətinin sosial institutlarla dezinteqrasiyasına, özlərində təhlükəsizlik hissini formalaşdırma bilməmələrinə, psixoloji sağlamlığa mənfi təsir göstərir, sonda deviasiyaya gətirib çıxarır (2, səh.34).

Norma anlayışına hər bir elmin özünəməxsus yanaşması mövcuddur. Müasir sosiologiyada norma anlayışı mərkəzi anlayışlardan biridir. "Sosiologiya elmində sosial norma dedikdə, insanların, sosial qrupların və sosial təşkilatların həmin konkret cəmiyyətdə yol verilən (icazə verilən və ya məcburi olan) davranışının, fəaliyyətinin tarixən təşəkkül tapmış həddi, ölçüsü və intervalı başa düşülür" (3, səh.74).

Sosiologiyada normalar yazılı və yazılmamış olaraq iki yerə bölünür. Yazılı normalar rəsmi normalar kimi də tanınır. Qanunlar, qaydalar, nizamnamələr, göstərişlər və fərmanlar yazılı normalara daxildir. Yazılı normalar əsasən dövlət qurumlarında və özəl sektorda istifadə olunur. Yazılı normaların icra gücü yüksəkdir. Yazılmamış normalar qeyri-rəsmi normalardır. Cəmiyyətdə qüvvədə olan qaydaların ümumi cəmi kimi də tanınırlar. Yazılmamış normaların əsas növləri bunlardır: adət, ayin, ənənə və əxlaq. Yazılmamış normalara əməl etməyənlər cəmiyyət tərəfindən xaric edilmək kimi sanksiyalarla, ictimai qınaqla üzləşə bilərlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, əhalinin əksər hissəsi adətən yaşadığı cəmiyyətin normaları əsasında fəaliyyət göstərir və inkişaf edir, əks halda onun fəaliyyəti deviant (kənara çıxma) kimi qiymətləndirilir. Qaydaları pozan adamlar ictimai qınaq yolu ilə onlardan uzaqlaşmağa çalışır. Normadan çıxma hallarının nəticələri həbs, hətta ölüm ola bilər. Normalara riayət olunması isə bəyənilir, populyarlıq, nüfuz və s. kəsb edir.

Faktiki olaraq hər cür kənara çıxma davranışını deviant davranış hesab etmək düz olmazdı. Hərçənd bəzi tədqiqatlarda kənara çıxan davranış və deviant davranış eyniləşdirilir. Onlar eyniləşdirildikdə bütün sosial qruplar və bütün adamlar həmin təriflə ehtiva olunurlar. Halbuki cəmiyyətdə elə bir adam və sosial qrup yoxdur ki, onlar həyatın bütün hallarında mütləq surətdə norma və qaydalara müvafiq hərəkət etmiş olsunlar. Deməli, kənara çıxan davranış anlayışı daha geniş məzmununa malikdir.

Deviant davranış haqqında geniş biliklər sosiologiya ilə yanaşı digər elm sahələrində də mövcuddur: tibbdə, biologiyada, psixologiyada, və hüquq elmində.

Deviant (kənara çıxan) davranış və ya deviantlığın sosiologiyası ilə bağlı tədqiqatları anlamının ən uyğun yolu onları ənənəvi kriminologiyaya reaksiya kimi başa düşməkdir. Deviant davranışın bir anlayış kimi kriminoloji və sosioloji tərifləri mövcuddur. Kriminoloji yanaşma hər şeydən əvvəl hüquq normalarının pozulması kimi hadisiləri qiymətləndirir və deviant davranışların tədqiqində sosial normaların pozulmasından daha geniş kənaraçıxmaları müəyyən edir.

Kriminalologiya diqqəti hər bir cinayətkarın daxilində olan cinayət səbəblərinə yönəldir. Kriminologiya cəmiyyətdə cinayətkarlığın mövcudluğu cinayət şəxsiyyəti (və ya xarakteri) ilə cinayət əməli arasında analitik bir fərq qoymur: görünür ki, cinayətkarların niyə mövcud olduğunu izah etmək cəmiyyətdəki cinayətkarlığın mövcudluğunu da izah edəcəkdir. Sosiologiya isə təsdiq edir ki, ən azı bəzi cinayət davranışlara tabe olanlar və marjinal sosial qruplar üzərində sosial nəzarətin nəticəsidir. Paradoksal olsa da, lakin qanunun tətbiq edilməsi cəmiyyətdə kənara çıxmaların artmasına səbəb ola bilər.

Sosiologiya isə cəmiyyətdəki deviantlıq ilə devianta çevrilmə məsələlərini fərqli olaraq qiymətləndirir.

Davranışın müxtəlif formaları qanunsuz olmadıqda belə sosial qınağa məruz qala bilər. Məsələn, acıdır olmaq, pis kampaniyalara qoşulmaq, verdiyi sözə əməl etməmək vərdişi, spirtli içkidən həddindən artıq istifadə etmək və s. Beləliklə, kriminalologiya ilə müqayisədə sosiologiyada deviant davranış tədqiqatının predmeti kimi daha geniş, daha müxtəlif növ davranış nümunələri kimi qəbul edilir. Deviant davranışın sosial aspekti cəmiyyət tərəfindən “deviant” kimi qəbul edilmiş davranışlar da təhlil

mərkəzindədir.

Deviant davranışın təsnifatı, cəmiyyətin standartlara və normalara, ümumiyyətlə ümumi qəbul edilmiş dəyərlərə münasibətlərinin xarakterindən asılıdır. Bir cəmiyyət üçün anormal qəbul edilmiş davranışlar digər cəmiyyətdə normal qəbul edilə bilər “Normalar” həm zamana, həm də məkana görə dəyişirlər. Məsələn, əgər əvvəllər bəzi bizim ailələrdə uşağı döyməyi normal tərbiyə metodu hesab edirdilərsə, 2014-cü ildən Azərbaycanda 14 yaşına qədər olan uşaqlara qarşı bütün hallarda cismani cəza qadağan olunub. Bura müvafiq olaraq müxtəlif cərimələrdən, inzibati məsuliyyətdən tutmuş 3 il müddətinə qədər həbs nəzərdə tutulur. İllər öncə evlənmək məqsədilə “qız qaçırma” adı məişət hadisəsi, adət-ənənə, normal qəbul edilsə də, hazırda buna görə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 144-cü – Adam oğurluğu maddəsinə görə 5-10 il, ağırlaşdırıcı hallarda 8-12 il, xüsusilə ağırlaşdırıcı halda isə 10-15 il müddətinə azadlıqdan məhrumetmə cəzası nəzərdə tutulub (4, səh.55). Yəni əvvəllər heç də mənfi qarşılanmayan qadın oğurluğu, artıq cinayət xarakterli əməl kimi mənfi qiymətləndirilmişdir.

Deviant davranış normadan kənar davranışdır, lakin sosial qiymətləndirmədə həmişə mənfi davranış deyil. Davranışın bir qisim formaları qrup və ya bütövlükdə cəmiyyət tərəfindən qəbul oluna bilər, əksinə, digər formaları tənqid və ya ictimai qınaq kimi qəbul edilir. Buna görə pozitiv (sosial, elmi, texniki, bədii, sosial-siyasi yaradıcılıq, iqtisadi təşəbbüskarlıq və s.) və neqativ (cinayətkarlıq, alkoqolizm, narkomaniya və s.) deviant davranış arasında bir fərq qoyulur.

Deviant davranış psixologiyası insanı çox vaxt dağıdıcı bir hərəkətləri qavramağı bacarmamağını göstərir: başqalarının ehtiyaclarını araşdırmaq, yaxınlarının hisslərini duymaq iqtidarında deyil. Deviant davranış insanı həssas düşünmək qabiliyyətindən məhrum edir.

Sosiologiyada tərbiyə - cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən normativ modellərə uyğun olaraq şəxsiyyətin şüuru və davranışı məqsədyönlü, müntəzəm surətdə formalaşdırılması prosesidir, yəni ətrafdakı mühitin bütün amillərinin təsiri altında fərdin şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasıdır (5, səh.165). Hər birimizə ilkin ətrafdakı mühit ailə mühitidir.

Ailə əvəz olunmaz tərbiyə ocağıdır. Bu, bir həqiqətdir ki, sağlam ailə sağlam nəsil, sağlam millət

deməkdir. Uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasına ailə daxili mühit əhəmiyyətli təsir göstərir. Müəyyən edilmişdir ki, valideynlərin neqativ davranışı, xüsusilə, nəzarətsizlik, valideynlərin normadan uzaq rəftarı, sərxoşluq uşaqların davranışında pis əməllərin, hətta uşaq cinayətkarlığının ən mühüm səbəblərindən biridir. Yarımqıç ailələrdə uşaq cinayətkarlığı ehtimalı hər iki valideyni olan ailələrə nisbətən iki dəfə yüksəkdir.

Ailədə kiçik yaşlarından uşaqlarda faydalı vərdişlərin inkişafı və formalaşdırılmasına düşünülmüş rəhbərlik gələcəkdə onların fiziki sağlamlığı, sağlam həyat tərzinə yiyələnməsi və fərdi həyat üslubunun formalaşmasının zəruri şərtidir. “Sağlam olmayan ailə özü inkişaf patologiyası yaradır. Yeniyetmə diqqət və qayğıdan kənar qaldığı zaman “ailə çatışmazlığı”, “sosial aclıq” kimi hisslərlə yaşayır ki, belə zəruri ünsiyyətin olmaması da, onu spirtli içki və narkotik maddələrə meyilləndirir” (6, səh.26). Əgər ailədə ata (hətta elə ailələr var ki, həm ata, həm də ana) deviant vərdişlərin aludəçisidirsə, ailədə hər gün söz-söhbət, dava-dalaş varsa, valideynlərlə övladlar arasında heç bir mənəvi bağlılıq, normal ünsiyyət yoxdursa belə uşaqlar spirtli içkiyə, narkotik maddələrə meyil edirlər.

Rus psixoloqu İ.S.Kon yazırdı: “deviant davranış müxtəlif formalarda təzahür edir, onların hamısı qarşılıqlı əlaqədədir. Sərxoşluq, narkotika qəbulu, aqressiv davranış, hüquqa zidd davranış vahid blok yaradır. Yeniyetmənin bir deviant davranış növünə qoşulması onun digər növlərinə də cəlb olunma ehtimalını artırır” (7, səh.251).

Yeniyetməlik dövründə valideynlərin xüsusilə diqqətli olması talehyüklü vəzifədir. Yeniyetmələr istəmərlər ki, onları uşaq hesab etsinlər, özlərini böyük hesab edirlər və özlüyündə bunu sübut etmək üçün siqaret çəkməyə başlayırlar. Əgər onun yoldaşları arasında pis vərdişi olanlar olarsa, yeniyetmə ailə tərəfindən nəzarətdən kənar qalarsa, o, təsir altına düşüb spirtli içki, narkotik maddələrə, qumara və s. meyillənə bilər. Nəticədə “bir dəfə siqaret çəkmə” sonda deviasiyaya gətirib çıxara bilər.

Zəif fərdlər problemlərlə, çətinliklərlə rastlaşarkən çox vaxt ən asan çıxış yolunu alkoqolizmdə, narkomanlıqda, deviant davranışın və cinayətkarlığın digər təzahürlərində tapırlar.

“İctimai inkişafın bu və ya başqa qeyri- konstruktiv prosesləri, cəmiyyətdəki iqtisadi situasiyalar,

qeyri-sabit, ictimai cəhətdən davranış yayınmalarını şərtləndirən mikromühit gənclərdə asosial davranış üçün münbit şərait yaradır” (8, səh.301).

Beləliklə, şəxsiyyətin qüsurlu davranışına və ya deviantizmə irsiyyət, mühit, tərbiyə qarşılıqlı əlaqədə təsir edir. Gördüyünüz kimi, deviasiya yalnız anadangəlmə və irsi problemlərin deyil, deviasiya bəzi situasiyalarda həm də düzgün yola yönəlməyən tərbiyənin və uşaqları qarşısında öz valideyn borcunu dərk etməyən bir ailə mühitinin, konkret qrupun nəticəsi ola bilər.

Deviant davranışın formaları. Hər bir istər keçmiş, ya da müasir cəmiyyətdə bütün insanların ümumiyyətlə ideal şəkildə qəbul edilmiş sosial normalara uyğun davranışlarına rast gəlmək qeyri mümkündür. Cəmiyyətdə qanuna tabe olan şəxsiyyətlərlə yanaşı, cinayətkarlar da var: rüşvətخورlar, korrupsionerlər, oğrular, narkomanlar, təcavüzkarlar və qatillər. Eyni zamanda adi insanlarla yanaşı, dahi şəxsiyyətlər, altruistlər və qəhrəmanlar var. Y.İ. Qlinski cəmiyyətə ziyan vuran mənfi kənarçıxma davranışı və sosial yaradıcılığın müxtəlif formalarını özündə birləşdirən müsbət kənarçıxma davranışını bir-birindən fərqləndirir.

“Bəziləri - müsbət olanlar - negentropik bir funksiyaları yerinə yetirir, köhnəlmiş davranış standartlarını aradan qaldırmaqla sistemin təşkili səviyyəsinin artmasına, inkişafına xidmət edən vasitə (mexanizm) rolunu oynayır. Buna sosial yaradıcılığın bütün formaları (texniki, elmi, bədii və s.) aiddir. Digərləri – neqativ olanlar - funksional deyil, sistemi nizamsızlaşdırır, entropiyasını artırır. Bunlar cinayət, narkomaniya, korrupsiya, terrorizm və s.” (9, səh.10).

Müsbət olan deviant formaları bu və ya digər formada fərdin seçim yolunun inkişafına və son nəticədə cəmiyyətin sosial inkişafına kömək edir. Mənfi deviant davranış həm özünün, həm də cəmiyyətin inkişafını mürəkkəbləşdirərək bir sıra

<i>Pozitiv deviant davranışlar</i>	<i>Neqativ deviant davranışlar</i>
Qəhrəmanlıq-qeyri-adi cəsərət	İntihar
Yaradıcılıq-ideal düşüncə	Özünə xəsarət
Fədakarlıq-qeyri-adi sosial addım	Əxlaqsızlıq
İxtiraçılıq-kreativ düşüncə	Tütün çəkmə
İdman rekordları-özünə inam	Cinayətkarlıq
Yenilikçilik-novatorluq, istedad	Alkoqolizm
Elmi sahədə uğurlar-kreativ düşüncə	Qumar oyunları
Təşəbbüskarlıq	Aqresivlik
Çalışqanlıq	Narkomaniya
Altruizm-özünü qurban vermək	Hiyləgərlik, korrupsiya

ciddi problemlər yaşada bilər.

Qəhrəmanlıq. Qəhrəmanlıq bir sosial fenomen kimi yalnız insana xasdır, ona görə də insanın ruhi təbiəti ilə izah oluna bilər. Qəhrəmanlıq mənəviyyat problemidir. Başqa sözlə, qəhrəmanlıq özünü və nəslini unutma fəvqündə meydana çıxan sosial fenomen kimi şüuri və iradi aktdır. Qəhrəmanlıq şüuri proses olduğundan, fərdin şüurlu və iradi olaraq öz həyatından imtinaya hazır olduğu anda meydana çıxır. Öz həyatını sığorta etməklə atılan addım qəhrəmanlıq hesab edilə bilməz. İkinci Qarabağ müharibəsində igidlərimizin göstərdiyi qəhrəmanlıq buna bariz nümunədir.

Yaradıcılıq. Yaradıcılıq olmayan bir şeyi xəyal edib, nəzərdə tutulanı başqalarından fərqli yolla edə bilmək və yeni fikirlər yaratmaq qabiliyyətidir. Daha doğrusu, yaradıcılıq hər kəsin gördüyünü görüb, onunla bağlı fərqli yeni ideyalar fikirləşməkdir. Yaradıcılıq gündəlik baş verən hadisələrə digərlərindən fərqli şəkildə baxmaqdır. Eyni zamanda yaradıcılıq nəyəyə fərqli yanaşma tərzidir. Yaradıcılıq zehni fəaliyyətin ortaya çıxardığı fərqli bir qabiliyyətdir. Yaradıcılıq: 1. Yeni bir nəyisə yaratmaq bacarığı 2. Zəka, düşüncə və xəyal gücündən istifadə edərək görülməyən yeni fərqliliyin ortaya çıxmasıdır.

Xüsusi istedad və qabiliyyətə malik olan insanlar öz həyatını adətən, ya incəsənətə, ya elmə, ya da ixtiraçılığa həsr edirlər. Yaradıcı şəxsiyyətlərin bədii və ya elmi əsərlərindən, onların ixtiralarından yalnız müvafiq sferanın, yaxud qrupun maraqlı hissələri deyil, bütün cəmiyyət faydalanır, müvafiq sahəyə meyli olan fərdlər isə həmin əsərlərdən və ya kəşflərdən xüsusi zövq alırlar.

Neqativ deviant fəaliyyətin sosioloji-kriminoloji kəşiməsində mahiyyətinin açılması müasir cəmiyyətimizdə vacib məsələlərdən birinə çevrilib.

Cinayətkarlıq. Cinayətkarlıq cəmiyyətdə başverdiyindən, növündən və göstəricilərindən asılı olmayaraq sosial hadisədir. Cinayətkarlıq çoxlu sayda cinayətlərin baş verməsi ilə müəyyən edilir. Alman alimi H.Y. Şnayder yazır: “Cinayətkarlığın ölçüsü müəyyən coğrafi ərazidə və müəyyən vaxtda fərdlərin kriminoloji davranışı ilə baş verən faktların və cinayətdə şübhəli bilinən şəxslərin dairəsi ilə müəyyən edilir” (10, səh.6).

Cinayət - müəyyən yaş həddinə çatmış anlaqlı insanın cəmiyyətdə qınağa çevrilən hərəkətidir. Belə ictimai təhlükəli hərəkət ölkə qanunvericiliyi ilə qadağan olunur və cəzalandırılır.

Cinayətkarlıq sosial hadisə kimi ictimai həyat şəraitində yaranır. Cinayətkarlıq sadəcə sosial yox, həm də sosial-psixoloji hadisədir. Belə ki, o insanların davranışından, fəaliyyətindən kənarında mövcud olmur, baş vermir.

Cinayətkarlıq tufeylilik, müftəxorluq, alkaqol (spirtli içkilərə aludəçilik), narkotik vasitələrdən qanunsuz istifadə etmə, əxlaqa zidd davranma nifrət, psixoloji cəhətdən aqressivliyə meyli və bürokrətçılıq halları ilə sıx bağlı olur. Qəsdən adam öldürmə və ona cəhdlər, quldurluq, hədə-qorxu ilə tələb etmələr, adamları girov götürmə, banditizm və.s cinayətlərin növləridir.

Alkoqolizm. Alkoqolizm – spirtli içkini hədsiz və tez-tez qəbul etmə kimi zərərli vərdiş nəticəsində əmələ gələn xəstəlikdir. Bu xəstəlik fiziki və psixi pozğunluqlar törətməklə şəxsin nüfuzuna mənfi təsir göstərir.

Alkaqol qəbul etməklə eyforiya (yüksək əhval ruhiyyə) hissi keçirən “dərqli”, “problemlı” şəxsiyyət sanki, yüngülləşir, qorxunu, həyəcanı və real problemləri unudur. Əslində isə bu, psixoloji müdafiə reaksiyasıdır.

Dünya Səhiyyə Təşkilatının 30 ölkə arasında apardığı araşdırmaya görə içkiyə aludəçilik cinayətlərin 85%-nə, yol qəzasının 61%-nə, namusa təcavüzün 80%-nə, zor tətbiqinin 50%-nə, yanğınların 16%-nə səbəb olur. Eyni araşdırma alkoqol mübtəlası olanların olmayanlara nisbətən 16 dəfə artıq hər şeyini bərbad etdiyini, 30 dəfə artıq zəhərləndiyini, 58 dəfə artıq intihar etdiyini aşkar etmişdir. Ruhi xəstələrin 40-50%-ni, həbs edilənlərin 50%-ni alkoqoliklər təşkil edir.

Narkomaniya. Bu sosial bir bəladır. Təssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda narkotik vasitələrdən istifadə edənlərin sayı durmadan artır. Rəsmi statistikaya görə son beş ildə Azərbaycanda narkomanların sayı 10 dəfə artıb. Son məlumatlara əsasən respublikada narkomanların rəsmi sayı 33 min nəfərdən artıqdır.

Narkotik aludəçisi olanlarla aparılan sorğular göstərir ki, ailədə və işdə yaranan problemlər, psixoloji zəiflik, düzgün seçilməyən mühit və digər müxtəlif səbəblər onları narkotikdən istifadəyə istiqamətləndirib. Əlbəttə, narkotikdən sırf əyləncə məqsədilə istifadə edənlərin də olması faktıdır. Narkoloqların müşahidələrinə görə gənclərin üçdə ikisi narkotiklərdən ilk dəfə məhz “qadağan olunmuş sərhəddin” o biri tərəfində nə olduğunu bilmək marağından, eyforiya, xoş təəsüratlar, qeyri-real

arzular və həyəcan yaşamaq arzusundan istifadə edirlər.

Narkotik aludəçilərinin əksəriyyəti (77.1%) digər şəxslərin, əsasən narkotik istifadə edən “dostlarının, tanışlarının” təsiri altında narkotikaya aludə olurlar. “Narkomanların 90 %-i narkotik vasitələrdən həmyaşdqları ilə müəyyən yerlərdə keçirilən kampaniyalarda istifadə edirlər.” (11, səh.16).

Narkomaniya təhlükəsinə qarşı mübarizəni gücləndirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının prezidenti 26 avqust 1996-cı ildə "Narkomaniya və narkotika dövryyəsinə qarşı tədbirlər haqqında" fərman vermişdir. 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən "Narkotik vasitələr psixotron maddələrin qanunsuz dövryyəsi haqqında" qanun qəbul etmişdir.

İntihar. Ərəbcə “intihar”, latınca isə “suisid” sözlərinin mənası insanın bilərəkdən özünə sui-qəsd etməsi və özünü öldürməsidir. Deviant davranışın bu forması həll olunmayan problemlərdən qaçmağın bir yoludur.

Son vaxtlar dünyada, həm də ölkəmizdə intihar hallarının sayının artması müşahidə olunur.

2020-ci ildə Azərbaycanda 597 intihar faktı qeydə alınıb. Bu, 2019-cu illə müqayisədə 32 nəfər çoxdur. Yəni, həmin il 565 intihar hadisəsi qeydə alınmışdı.

Son illərdə yeniyetmə və gənclər arasında intihar nəticəsində ölüm hallarının statistikasına xeyli yüksəlmişdir. Psixoloji tədqiqatlara görə 90% hallarda yeniyetmə və gənclərdə belə desturktiv hərəkətlər “ kömək üçün haray” signalıdır. Yalnız 10% hallarda isə bu həqiqətən öz həyatına son qoymaq motivi ilə bağlıdır. Suisid cəhdləri psixogen, kəskin affektiv reaksiyalar, sürətli reaktiv vəziyyətlərlə müşahidə edilmiş olur və bu halları kəskinləşməsi nəticəsində meydana çıxır. Otuz il müharibə şəraitində yaşayan xalqımız hər cürə çətinliklərlə üz-üzə gəlmiş və sözsüz ki, bəzi vətəndaşlara öz mənfəi təsirini göstərmişdir.

İşsizlik, iqtisadi çətinlik dövründə müəyyən əhali qrupları özlərini atılmış, lazımsız hesab edir və digərlərinə nisbətən alçaldılmış sayırlar. Belə olan halda psixi sağlamlığa mənfəi təsir daha qabarıq olur və “həyatdan bezənlər” çoxalır, intihar və psixomatik xəstəliklər artır. Dünyada intihar edənlərin 90% depressiya xəstəsidir. Depressiya xəstələrinin 15% intihara cəhd nəticəsində həyatını itirir. Problemləri həll etmə bacarığının kifayətsizliyi, eləcə də stress və ümitsizlik hissləri ilə intiharın yaxın əlaqəsinin olduğu göstərilir.

Bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, neqativ deviant davranış istənilən sosial cəmiyyətin ən vacib problemlərindən biri hesab olunur. İnsan cəmiyyətində o həmişə mövcud olmuş, var və olacaqdır. Deviant davranışın təbiəti olduqca mürəkkəbdir və o, sosiallaşma prosesinin pozulmasına gətirib çıxaran düzgün aparılmayan (defektli) tərbiyənin (ailə və təhsildə), insanın psixi xüsusiyyətlərinin ətraf aləm, sosial mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinin, sosial-iqtisadi faktorların (sosial bərabərsizlik, cəmiyyətin təbəqələşməsi, işsizlik) nəticəsidir. Müasir gənclərin şüur və davranışına irsiyyət, təhsil, tərbiyə, sosial mühit, mənfəi yönələn sosial aktivlik təsir edir.

Bir fərdin dəyərlər sistemi, həyat prioritetləri, hədəfləri, qiymətləndirmə meyarları tərbiyə sistemi tərəfindən formalaşdırılmalıdır. Tərbiyə sistemi elə qurulmalıdır ki, gənc nəsillər qanunlara hörmət ruhunda böyüsun və gələcəkdə özünə qarşı məsuliyyəti üzərinə götürməkdən qorxmasın.

Bu sahədə profilaktik işlər kompleks şəkildə işlənməsi zəmanəmizin aktual problemlərindəndir.

Ayrı-ayrı dövlət strukturları, qeyri-hökumət təşkilatları, kütləvi informasiya vasitələri, hüquq-mühafizə orqanları, təhsil və səhiyyə sistemi birgə məqsədyönlü iş aparmaqla neqativ deviant davranışın yayılmasının və kütləvi xarakter kəsb etməsinin qarşısını almaq günümüzün aktual problemlərindən biridir.

Açar sözlər: *deviant davranış, anomiya, sosial norma, narkomaniya, intihar.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Дюркгейм Э. Самоубийство. М., 1994. С. 399.
2. Тəhsilin sosiologiyası. Bakı: Mütərcim, 2011, 304 s.
3. Гилинский Я.И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория // Социалистическая исследования, 1991, № 4
4. Azərbaycan Respublikası cinayət məəcəlləsi. XIX fəsil. Şəxsiyyətin azadlığı və ləyaqəti əleyhinə olan cinayətlər. Maddə 144. Adam oğurluğu. s.55 https://www.uaipit.com/uploads/legislacion/files/1355918745_12_Criminal_Code_of_the_Republic_of_Azerbaijan_AZ.pdf.
5. Z.T.Qolenkova, M.M.Akuliç, V.N.Kuznetsov. Ümumi sosiologiya, B., 2014, 492 s.
6. Mehdi Farizoğlu. Narkomanlığa aludəçiliyin ictimai səbəbləri // Dövlət və din, İctimai fikir toplusu, Bakı 2010, N4, səh 26-33.

7. И.С. Психология ранней юности, Просвещение, Москва-1989. 255 стр.

8. Ahmet Duysak. *Müasir şəraitdə gənclərdə asosial dsavranışın bəzi sosial-psixoloji xüsusiyyətləri. Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Xəbərləri. Bakı. 2013, №3, səh.301-307*

9. Я.Гилинский. *Девиантология социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений».* Санкт-Петербург, 2004.

10. Şəmsəddin Əliyev. *Cinayətkarlığın elm kimi öyrənilməsi. Bakı: Mütərcim, 2012. 168 s.*

11. «Преступление и наказание» несовершеннолетних правонарушителей: мнения населения и экспертов. - СПб. — Ульяновск - Саратов, 2004.

12. https://spravochnick.ru/sociologiya/otklonyayuscheesya_povedenie_traktovki_otklonyayuschegosya_povedeniya/formy_deviantnogo_povedeniya/

13. <https://az.reoveme.com/sosial-olaraq-sosial-deviant-davranisi-mi/>

14. <https://az.delachieve.com/deviant-davranis/>

15. <https://iia-rf.ru/az/women/specshkola-dlya-slozhnyh-detei-mozhno-li-obuchat-detei-s/>

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются социологические проблемы девиантного поведения в современном обществе. В частности специфические формы его проявления.

В истории социологической мысли проблема девиантного поведения нашло свое отражение в классической работе Е.Дюркгейма (1858-1917) «Самоубийство», а также в работе известного социолога Т.Парсонса (1902-1979) который отмечал что вопросы аномии в основном связаны с дезинтеграцией, которая имеет место в социальных институтах общества.

В статье рассматриваются формы нормативного поведения которые выступают в виде официальных «государственных и гражданских» а также в рамках не официальных общественных кругах, которые выражены через общественные мнения.

В статье также рассматривается и социологические аспекты форм девиантного поведения: позитивные- героическое, социальное творчество во всех его ипостасях и негативные- преступность, наркомания, коррупция и др.

В статье рассматриваются причины

формирования негативного девиантного поведения. Отмечается что у истоков формирования негативного поведения является сложная, нравственная, психологическая ситуация в рамках семейного воспитания, которая отрицательным образом влияет на взгляды и поведения подростка и молодого человека.

Ключевые слова: *девиантное поведение, аномия, социальная норма, наркомания, самоубийство.*

SUMMARY

The article examines the sociological problems of deviant behavior in modern society, in particular, the specific forms of its manifestation.

The problem of deviant behavior in the history of sociological thought is reflected in the classic work "Suicide" by E. Durkheim (1858-1917), the prominent sociologist T. Parsons (1902-1979), who noted that the state of anomie is mainly associated with the disintegration of society in social institutions.

The article considers the forms of social norms. Official norms used in public institutions and the private sector; unofficial norms expressed in public criticism, known as the general set of rules in force in society.

The article also considers the sociological aspects of deviant behavior: positive deviant behavior - heroism, all forms of social creativity, negative deviant behavior - crime, drug addiction, corruption, etc.

The article discusses the causes of negative deviant behavior. It is noted that the complex, moral and psychological situation in the family upbringing has a negative impact on the behavior of adolescents and young people.

Key words: *deviant being late of behavior, anomie, social norm, addiction, suicide.*

* (Fransız dilində anomie- "qanunsuzluq", yunan dilində a- inkar hissəciyi və nomos-qanun) - üzvlərinin əhəmiyyətli bir hissəsinin məcburi normaların mövcudluğunu bildikləri halda onlara laqeyd yanaşdıqları bir cəmiyyət vəziyyəti.

** Konformizm (latın dilində "oxşar", "uyğun gələn") – insanın real və yaxud xəyali qrupun təzyiqinə məruz qalması, davranışlarını və mövqeyini böyük əksəriyyətin xeyrinə olaraq dəyişməsidir.

MÜNDƏRİCAT

SİYASİ ELMLƏR

XALİD NİYAZOV: VƏTƏN MÜHARİBƏSİ VƏ POSTKONFLİKT DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT İNFORMASIYA SİYASƏTİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	5
ELDAR ƏMİROV: GÜRCÜSTAN AZƏRBAYCANLILARI İRANIN İDEOLOJİ SİYASƏTİNİN MARAQ OBYEKTİ KİMİ: POTENSİAL TƏHDİDLƏR HAQQINDA.....	16
ДИЛАРА ГАДЖИЕВА: СЛАВНЫЕ 44 ДНЯ НАПИСАВШИЕ ГЕРОИЧЕСКУЮ СТРАНИЦУ В ИСТОРИИ.....	21
VASİF İSMAYILOV: İDARƏETMƏ FƏALİYYƏTİNİN EFFEKTİLİYİ DÖVLƏT İDARƏETMƏ SİSTEMİNİN MODERNLƏŞDIRİLMƏSİNİN MEYARI KİMİ.....	26
NİGAR HƏSƏNQARAYEVA: KAPİTALİST DÜNYA NİZAMI VƏ YARATDIĞI EKOLOJİ PROBLEMLƏR.....	32
NİHAD YAQUBLU: NEOMİLLİYYƏTÇİLİK SİYASİ CƏRƏYANININ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	39
TƏHMİNƏ MƏSİMOVA: AVROPANIN ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ AZƏRBAYCANIN ROLU.....	45

TARİX

SAMİRƏ QASIMOVA: XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ TÜRKCÜLÜK İDEOLOGİYASININ YARANMASI.....	51
VÜSALƏ AXUNDOVA: AZƏRBAYCANIN QƏRB BÖLGƏSİNİN KİÇİK QAFQAZ ƏRAZİSİNDƏKİ QƏBİR ABİDƏLƏRİ.....	58
LALƏ İBADULLAYEVA: İNTERNET İNKİŞAFININ SUBMƏDƏNİYYƏTƏ TƏSİRİ.....	62

İQTİSADİYYAT

ŞƏFA ƏLİYEV: QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADİ RAYONLARININ YARADILMASININ STRATEJİ ASPEKTLƏRİ.....	67
ƏVƏZ BAYRAMOV: İQTİSADİYYATIN SUBYEKTİV “ALƏMİ”: İQTİSADİ MƏDƏNİYYƏT.....	73
ARZU QASIMOVA: 2003-2020-ci İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA İQTİSADİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ.....	82
AZƏR MUSAYEV: İNNOVASIYA İNFRASTRUKTURU VƏ ONUN ƏSAS ELEMENTLƏRİNİN QARŞILIQLI FƏALİYYƏTİNİN FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	87

GÜNEL HƏMİDOVA: AZƏRBAYCANDA İSTEHSAL İNFRASTRUKTURU SİSTEMİNDƏ BİZNES PROSESLƏRİNİN REİNJİNİRİNQİNİN REALLAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ..	94
CAVİDAN BABAYEV: İDARƏETMƏ UÇOTUNUN MAHİYYƏTİ, MƏQSƏDLƏRİ VƏ FUNKSİYALARI.....	100
CAVİD MƏLİKLİ: YENİ ÇAĞIRIŞLAR KONTEKSTİNDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFINDA AUDİTİN ROLU.....	104
MÜŞFİQ TUKANOV: AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI SAHƏSİNDƏ MALİYYƏ-KREDİT MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ.....	110
SEVİNC ƏLİYEV: MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA İDMANIN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAF PROSESLƏRİNDƏ ROLUNUN ARTIRILMASI MƏSƏLƏLƏRİ.....	116
LEYLA YUSİFOVA: KEYFİYYƏTLİ İDARƏETMƏ SİSTEMLƏRİNİN İSTEHLAKÇI DAVRANIŞINA TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	122
BƏHRUZ QULİYEV: İSTEHLAK BAZARI VƏ ONUN REGIONAL SOSIAL-İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN ELMİ-NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ.....	127
ELNURƏ MƏMMƏDOVA: İNVESTİSİYA MÜHİTİNİN SƏMƏRƏLİLİK PROBLEMLƏRİNƏ NƏZƏRİ-METODOLOJİ YANAŞMALAR.....	133
HEYDƏR AĞAYEV: POSTPANDEMİYA DÖVRÜNDƏ VƏ POSTKONFLİKT ŞƏRAİTDƏ SİĞORTA FƏALİYYƏTİNİN MULTİPLİKATİV TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	139
АСЛАН ИБРАГИМОВ: СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ РАСШИРЕНИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО СЕКТОРА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ПОСТПАНДЕМИЧЕСКОМ ПЕРИОДЕ.....	144
VƏFA QULİYEV: AZƏRBAYCANDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ ÜZRƏ DÖVLƏT SİYASƏTİNDƏ YERİ.....	149
FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA	
ELNURƏ ƏZİZOVA: DİDAKTİK XÜSUSİYYƏTİNƏ GÖRƏ TÜRKDİLLİ MƏQTƏLLƏR: MƏQTƏL-İ HÜSEYNLƏRDƏ İDEAL MÜSƏLMAN QADINI KİMİ XƏDİCƏ BİNT XÜVEYLİD.....	154
SABİR BEHBUDOV: TƏHSİL VƏ TƏRBIYƏ KULTU MAARİFÇİLİK DÖVRÜNÜN VACİB DƏYƏRİ KİMİ.....	159
MƏDİNƏ HƏSƏNOVA: MÜASİR CƏMİYYƏTDƏ DEVIANT DAVRANIŞIN SOSİOLOJİ PROBLEMLƏRİ.....	164

Təsisçi:
“Kaspi MY” MMC

Korrektor:
Leyla Binyatova

Dizayner:
İman Hüseynov

Redaksiyanın ünvanı:
Mətbuat pr. 23M. Beynəlxalq Mətbuat
Mərkəzi
Tel: (+994 12) 537 16 05
Faks: (+994 12) 537 16 05
E-poçt: strategiya.az@mail.ru

Tiraj: 300
Sifariş №304

“Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində çap olunub

Founder:
“Kaspi PD” MMC

Corrector:
Leyla Binyatova

Designer:
Iman Huseynov

Address of the editorial office:
Matbuat ave. 23M. International Press Centre

Tel: (+994 12) 537 16 05
Fax: (+994 12) 537 16 05
E-mail: strategiya.az@mail.ru

Number of copies printed: 300
Order №304

Published by
“Science and Education” publishing house